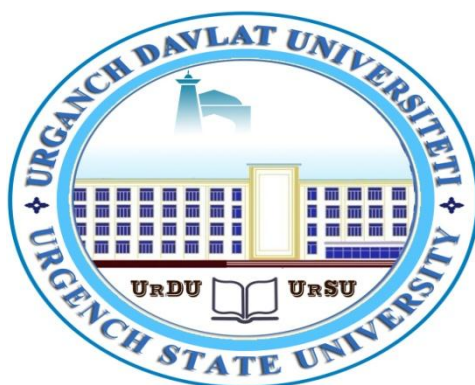

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

TARIX FAKUL'TETI

«MILLIY G'OYA, MA'NAVIYAT ASOSISLARI VA HUQUQ TA'LIMI» KAFEDRASI

«Fuqarolik huquqi» fani bo'yicha

MA'RUZA MATN.

Urganch-2017

MUNDARIJA

№	MAVZU	beti
1.	Fuqarolik huquqi tushunchasi, tamoyillari va tizimi	2-34
2.	Fuqarolik-huquqiy munosabatlar	35-47
3.	Fuqarolik huquqiy munosabat sub`ekti sifatida fuqarolar.	48-61
4.	Fuqarolik huquqining sub`ekti sifatida Yuridik shaxslar.	62-73
5.	Davlat – fuqarolik huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi sifatida.	74-81
6.	Fuqarolik huquqiy munosabat ob`ektlari.	81-93
7.	Bitimlar.	93-105
8.	Vakillik va ishonchnoma.	105-109
9.	Muddatlar. Da`vo muddati.	109-121
10.	Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilish.	122-140
11.	Majburiyat tushunchasi va mazmuni. Shartnomalar.	141-155
12.	Oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va turlari.	155-165
13.	Hadya shartnomasi.	165-169
14.	Renta. Umrbod tahminlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi.	169-178
15.	Mulk ijarasi shartnomasi tushunchasi va turlari.	178-185
16.	Pudrat shartnomasi tushunchasi va turlari.	185-199
17.	Haq evaziga xizmat ko`rsatish shartnomasi	199-203
18.	Yo`lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi.	203-223
19.	Qarz shartnomasi. Kredit shartnomasi.	223-238
	GLOSSARIY	239-240

1-MAVZU: Fuqarolik huquqi tushunchasi, tamoyillari va tizimi

REJA:

1. **Fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, uslubi va funksiyalari.**
2. **Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari.**
3. **Fuqarolik huquqi tizimi.**
4. **Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari.**
5. **Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi.**

Fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, uslubi va funksiyalari. Fuqarolik huquqi huquq sohasining asosiy, muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur fanning elementlari insoniyat paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin "fuqarolik huquqi" atamasining paydo bo'lishi qadimgi Rim davriga borib taqaladi. "Fuqarolik huquqi" atamasi qadimgi rim huquq tizimidagi lotincha jus civile (sivil huquqi) – "grajdanlik huquqi" atamasidan olingan bo'lib, u rim fuqarolari – kviritlarning huquqi (cives) va davlat (shahar)ning (civitas) huquqi ma'nolarini anglatgan. Keyinchalik zamonaviy huquq tizimiga qadimgi rim xususiy huquqi atamaları (Zivilrecht, droit civil, civil law) kirib kelgan. Yevropa mamlakatlarida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hamda iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish zarurati, bu davlatlar huquq tizimiga qadimgi rim xususiy huquqida tartibga solingan mulkiy munosabatlarga tegishli qonun-qoidalarni andoza sifatida olishni taqozo etdi. Keyinchalik eng yirik, fundamental huquq tizimlaridan birining nomi civil law – grajdanlik huquqi – fuqarolik huquqi sifatida atala boshlandi. Shu sabab ham mazkur huquq soha vakillari "sivilistlar" deb nomlanadi.

Mamlakatimizda ushbu huquq sohasi dastlab sobiq Ittifoq davrida ham o'zbek ham rus tillarida "grajdanlik huquqi" nomi bilan atalgan¹. Bu nom sobiq Ittifoq davrida amalda bo'lgan Grajdanlik kodeksi nomi bilan uzviy bog'liq bo'lib, barcha ittifoqdosh respublikalarda joriy qilingan edi. Vaholanki, "grajdanlik huquqi" va "fuqarolik huquqi" tushunchalari bir xil ma'noni anglatmaydi. "Grajdan" iborasi dastlab qadimgi rimda Rim davlatining tub aholisiga nisbatan qo'llanilgan va ularga tegishli huquq "grajdanlik huquqi" iborasi bilan atalgan. "Fuqaro" atamasi esa qadimda mamlakatimiz hududida aholining oddiy toifasiga "faqir" tarzida qo'llanilgan. 1917 yildan so'ng aholining tabaqalarga ajratilishi o'z ahamiyatini yo'qotishi natijasida "fuqaro" atamasi umumiy tarzda ishlatilishiga sabab bo'lgan hamda "grajdan" va "fuqaro" so'zlari sinonim so'zlar sifatida qabul qilingan.

Lekin ayni vaqtda mazkur huquq sohasining nomlanishi va uning mohiyati bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Bu nom Yuridik bilimga ega bo'lmaganlarda, ushbu huquq sohasi fuqarolarning huquqlari bilan bog'liq ekanligi haqidagi tasavvurni uyg'otishi mumkin. Lekin mazkur huquq sohasining mohiyati nafaqat fuqarolar, balki Yuridik jihatdan teng huquq asosida munosabatga kirishuvchi Yuridik shaxslar va davlatning ham mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarini tartibga solishi bilan ifodalanadi.

Ayni vaqtda fuqarolik (grajdanskoje) huquqi iborasini fuqaroviylik (grajdanstvo) bilan chalkashtirmaslik lozim. Shaxsning fuqaroligi – bu uning jismoniy shaxs sifatida muayyan davlatga mansubligi, davlat bilan shaxs o'rtasidagi doimiy, barqaror ijtimoiy-siyosiy, huquqiy bog'lanishidir. Fuqarolik huquqi esa mutlaqo boshqa va keng ma'nodagi tushunchadir. Mamlakatimiz mustaqilligining ilk davrlarida fuqarolik huquqi bilan fuqaroviylikni farqlash maqsadlarida fuqarolik huquqini muomalat (muomala) huquqi deb atash haqidagi takliflar ham bo'ldi². Biroq bu takliflar ilmiy jamoatchilik tomonidan keng qo'llab-quvvatlanmadi va natijada fuqarolik huquqi iborasi o'z kuchida qoldi.

Zamonaviy milliy huquq tizimida "Fuqarolik huquqi" atamasi ko'p ma'nolarda, ya'ni mustaqil, yirik huquq sohasi, mustaqil fan va ilm-fan tizimi sifatida qo'llaniladi. Mazkur darslikda fuqarolik huquqining huquq sohasi sifatidagi xususiyatlari o'z ifodasini topgan.

Fuqarolik huquqi O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida shaxslarning moddiy, ma'naviy ehtiyojlarini tobora to'laroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish,

¹ Қаранг: Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

² Исхаков С.А. Ислон фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

mustahkamlashga qaratilgan huquq normalari yig'indisidan iboratdir. Sodda qilib aytganda, **fuqarolik huquqi – Yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'yektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.** Fuqarolik huquqining huquq sohalari tizimida tutgan o'rnini anglash uchun, dastavval ushbu huquq sohasi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarni tahlil etish lozim.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar keng o'rinni egallaydi. Ayniqsa, bu munosabatlar kishilar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy muomalada, kundalik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan harakatlarda ko'p uchraydi.

Fuqarolik huquq normalari bilan tartibga solinadigan Yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'yektlar o'rtasida yuzaga keladigan mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy-huquqiy mazmundagi ijtimoiy munosabatlar – fuqarolik huquqi predmetidir. Fuqarolik huquqining predmetini ifodalovchi ijtimoiy munosabatlar doirasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan, fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashvoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar agar Yuridik jihatdan teng huquqli bo'lib, FKning 2-moddasida nazarda tutilgan munosabatlarga kirishsagina, ular fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishgan hisoblanadi. Zero boshqa huquq sohalorida (oila huquqi, xo'jalik huquqi, ekologiya huquqi, qishloq xo'jalik huquqi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqi, jinoyat huquqi va boshqalar) ham mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqiy munosabatlar vujudga keladi, lekin ular uchun ishtirokchilarning Yuridik jihatdan tengligi hamda erk muhtoriyati xos emas.

Mulkiy va nomulkiy munosabatlar ular ishtirokchilarining teng huquqliligi, mulkiy mustaqillik, ushbu munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi, ishtirokchilarning iqtisodiy jihatdan bir-biriga qaram bo'lmasligi, mol-mulkning alohida bo'lishi, Yuridik teng huquqlilik, shaxsiy huquqlarning uzviy va daxlsiz bo'lishi ta'moyillariga asoslanadi. Ushbu belgilar ifodalanmagan mulkiy va shaxsiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti tarkibiga kirmaydi va ular asosan ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruh munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari tatbiq qilinishi mumkin, agar ular maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinmaydigan bo'lsa (FKning 2-modda 5-qismi), ikkinchi guruh munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari tatbiq etilmaydi, agar tatbiq etilishi haqida qonun hujjatlarida bevosita ko'rsatilgan bo'lmasa (FKning 2-moddasi 6-qismi).

Birinchi guruh munosabatlariga oilaviy, mehnat, tabiiy resurslardan foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilish kabi munosabatlar kiradi. Ushbu munosabatlar ma'lum darajada FKning 2-modda 1-qismida nazarda tutilgan, ya'ni fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan munosabatlarga xos belgilarga ega. Ikkinchi guruh munosabatlariga bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlar, shu jumladan soliq, moliyaviy va boshqa ma'muriy munosabatlar kiradi.

Demak, birinchi va ikkinchi guruh munosabatlari fuqarolik huquqi predmetiga kirmaydigan munosabatlarga xos belgilarga ega bo'lmasalar-da, ularga nisbatan fuqarolik huquqi normalari qo'llanilishi mumkin, agar birinchidan ular o'zga qonunlar bilan tartibga solinmaydigan bo'lsa, ikkinchidan bu haqda maxsus qonunda bevosita ko'rsatilgan bo'lsa¹.

Fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar doirasi keng va xilma-xildir. Bu munosabatlar doirasiga turli xildagi iqtisodiy, ijtimoiy, ahloqiy, huquqiy va boshqa munosabatlar kiradi. Fuqarolik huquqi mazkur turli xildagi munosabatlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lib o'rganadi. Bu guruhning birinchisi mulkiy munosabatlar, ikkinchisi esa shaxsiy-nomulkiy munosabatlar deb ataladi.

Mulkiy munosabatlar. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida mulkiy munosabatlar etakchi o'rinni egallaydi. Mazkur xilma-xil va juda keng qamrovli munosabatlarning "mulkiy munosabatlar" deb nomlanishiga sabab, bu munosabatlarning vujudga kelish asosida va zamirida mol-mulk hamda moddiy ne'matlar yotishidir.

¹Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. –Б. 8-9.

Mulkiy munosabatlar deganda, vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlar tushuniladi. Odatda mulkiy munosabatlar iqtisodiy munosabatlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari, umuman kishi mehnatining har qanday mahsulotlarni yaratish, egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi.

Mulkiy munosabatlar bir qator xususiyatlari bilan boshqa munosabatlardan farqlanadi. Xususan mulkiy munosabatlar ishtirokchilarning tengligiga, qiymat xarakteriga, tekinga yoki haq evaziga amalga oshirilishiga, munosabat ishtirokchilarining xatti-harakatlari bevosita ularning o'zlari tomonidan baholanishiga asoslanadi.

Mulkiy munosabatlarning barchasi ham fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinavermaydi. Ba'zi mulkiy munosabatlar huquqning boshqa sohalari bilan ham tartibga solinadi. Huquqiy munosabatda qatnashuvchi bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy jihatdan bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlar – ma'muriy huquq normalari bilan, soliq va byudjet bilan bog'liq munosabatlar – moliya huquqi normalari bilan, shuningdek yer bilan bog'liq munosabatlar – yer huquqi normalari bilan, mehnat shartnomasi hamda intizomiy bo'ysunuv bilan bog'liq munosabatlar – mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi asosan muayyan ekvivalent (tenglik) barobari bilan belgilanadigan, qiymat, baho bilan ifodalanadigan va ishtirokchilari teng darajada ko'riladigan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mulkiy xarakterdagi huquqiy munosabatlar, ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning moddiy boyliklarni yaratish, ularni egallash, bu boyliklardan foydalanish, ularni tasarruf etishda bo'lgan o'zaro huquqiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlaridan, ya'ni ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi hamda ular bilan chambarchas bog'liq holda ko'riladi.

Fuqarolik huquqi iqtisodiy munosabatlarni maxsus Yuridik shaklda mulkiy-huquqiy munosabatlar shaklida rasmiylashtiradi va mustahkamlaydi.

Fuqarolik huquqida mulkiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlarining huquqiy shakli sifatida ko'riladi. Shu ma'noda mulkiy munosabatlar shaxslar o'rtasidagi, ularning erklari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning alohida toifasini – huquqiy munosabatlarni bildiradi.

Fuqarolik huquqi mulkning barcha shakllari – xususiy va ommaviy mulkni mustahkamlash, tasarruf qilish huquqlarini belgilaydi, ushbu huquqlarni amalga oshirishni rasmiylashtiradi, qo'riqlaydi hamda kafolatlaydi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar doirasi nihoyatda keng. Bular jumlasiga oldi-sotdi, xilma-xil buyurtmalar qabul qilish (ijro etish), turar-joylarni ijaraga qo'yish va ijaraga olish, korxonalar, tashkilotlarning bir-biriga mahsulotlar etkazib berish, qurilish ishlarini amalga oshirish, transport korxonalarini orqali yuk va yo'lovchi tashish, etkazilgan zararni qoplash, qonun va vasiyat bo'yicha meros olish, umuman har qanday shakldagi mulkni egallash, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar kiradi.

Shaxsiy-nomulkiy munosabatlar. Fuqarolik huquqi predmetining asosiy mazmuni mulkiy munosabatlardan iborat bo'lsa-da, muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy-nomulkiy munosabatlar ham borki, ularni huquqiy tartibga solishda fuqarolik qonun hujjatlari muhim o'rin egallaydi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy ko'rinishda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar ikki turga: mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarga va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga (shaxsiy nomulkiy) bo'linadi.

Shunday shaxsiy xarakterdagi munosabatlar borki, ular bevosita mulkiy munosabatlar bilan bog'liq. Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga misol qilib, intellektual faoliyat natijalari – mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, sanoat namunalariga bo'lgan huquqlar, seleksiya yutuqlariga bo'lgan huquqlar, integral mikrosxemalarga bo'lgan huquqlar, tovar (ish, xizmat)larni individuallashtirishga bo'lgan huquqlar (firma nomi, tovar (xizmat) belgisi, savdo belgisi)ga doir munosabatlarni ko'rsatish mumkin. Bu nomulkiy huquqlar egasi o'z aqliy qobiliyatidan foydalanib, ijodiy mehnat natijasining (ijodiy mehnat natijasi moddiy ko'rinishda mulkiy munosabat predmeti bo'lishi mumkin) daxlsizligini ta'minlash bilan birga, undan foydalanishni xohlovchi uchinchi shaxslarga haq evaziga yoki tekinga berishi mumkinligi mazkur nomulkiy huquqning mulk bilan bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Intellektual faoliyat natijalarining mualliflari ana shu natijalarga nisbatan shaxsiy-nomulkiy va mulkiy huquqlarga ega bo'ladilar. Shaxsiy-nomulkiy huquqlar muallifga uning mulkiy huquqlaridan qat'i nazar tegishli bo'ladi va uning intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mulkiy huquqlari boshqa shaxsga o'tgan taqdirda, uning

o'zida saqlanib qoladi. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar yoki xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga nisbatan huquq egalari bu vositalar borasida mulkiy huquqlar tegishli bo'ladi(FKning 1033-moddasi).

Intellektual mulk ob'yektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasiga tegishli mulkiy huquqlar, agar FKda yoki boshqa qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, huquq egasi tomonidan shartnoma bo'yicha boshqa shaxsga to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin, shuningdek bu mutlaq huquqlar meros bo'lib va Yuridik shaxs – huquq egasi qayta tashkil etilganda huquqiy vorislik tartibida o'tadi.

Mulkiy huquqlarning shartnoma bo'yicha o'tkazilishi yoxud ularning universal huquqiy vorislik tartibida o'tishi mualliflik huquqining va boshqa begonalashtirilmaydigan hamda o'zga shaxsga o'tkazilmaydigan mutlaq huquqlarning o'tkazilishiga yoki cheklanishiga sabab bo'lmaydi. Bunday huquqlarning o'tkazilishi yoki cheklanishi to'g'risidagi shartnoma shartlari o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi (FKning 1035-moddasi).

Ayrim hollarda mulkiy munosabatlar shaxsiy-nomulkiy huquqlarning hosilasi sifatida namoyon bo'ladi va bir ob'yektga nisbatan ham mulkiy ham shaxsiy-nomulkiy huquq elementlari joriy etiladi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga FKning 100-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmat va ishchanlik obro'siga putur etkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs basharti ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud orqali raddiya talab qilish huquqi va shu kabi boshqa huquqlar misol bo'ladi.

Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'si nafaqat FK 100-moddasi bilan, balki fuqarolik huquqining boshqa institutlari bilan ham himoya qilinadi. Chunonchi, sha'n va qadr-qimmatni tiklash sud tomonidan ko'chirmakashlikda, meros qoldiruvchiga qarshi g'ayriqonuniy xatti-harakatlar sodir etilganda, shartnoma shartlari buzilganda va boshqa shu kabi ayb asossiz ekanligi aniqlangan hollarda yuzaga kelishi mumkin.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlar shaxsning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va undan begonalashtirilmaydigan huquqlardir. Bunday huquqlar jumlasiga fuqaroning ismiga bo'lgan huquqi (FK, 19-modda), o'z tasviri (surati)ning daxlsizligiga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi (FK, 1046-modda), mualliflik nomiga bo'lgan huquq (FK, 1051-modda) va hokazolar kiradi.

Garchi fuqarolik huquqi shaxsiy munosabatlarning ko'plab turini tartibga solsa-da, lekin har qanday shaxsiy huquqiy munosabatlar ham fuqarolik huquqi bilan tartibga solinavermaydi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasi, 4-bandiga asosan shaxsiy-nomulkiy munosabatlar va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki bu munosabatlarning mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadi. Ushbu modda qoidasi tegishli yo'sinda Yuridik shaxslarga ham tatbiq etiladi.

Aksariyat mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy-nomulkiy huquqlar mutlaq huquqlar bo'lib hisoblanadi. Bunday mutlaq huquqlarga daxl qilinganda huquqbuzarga ma'lum majburiyatlar yuklatiladi. Shu sababli vakolatli shaxs huquqbuzar bilan nisbiy-huquqiy munosabatni keltirib chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, mutlaq huquq bilan bog'liq bo'lgan sub'yektiv huquqlarni amalga oshirish uchun shartnomaviy munosabatlarga kirishilishi shart emas.

Ayrim mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy huquqlar faqatgina nisbiy huquqlar bo'lishi mumkin. Masalan, advokatlik sirini saqlanishiga bo'lgan huquq, shifokorlik sirini saqlashga bo'lgan huquq bevosita shartnomaviy munosabatlardan kelib chiqadi.

Shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni yuqoridagilardan farqli ravishda kengroq turkumlash hollari ham uchraydi. Masalan, ayrim adabiyotlarda shaxsiy-nomulkiy huquqlarni besh guruhga taqsimlaydi: jumladan, birinchi guruhga, shaxsni individuallashtirishni ta'minlashga qaratilgan huquqlar (nomga bo'lgan huquq, sha'n, qadr-qimmat huquqi, xususiy qiyofaga bo'lgan huquq), ikkinchi guruhga shaxsning jismoniy barkamolligini ta'minlovchi huquqlar (yashash huquqi, sihat-salomatlikka bo'lgan huquq, ekologik xavfsizlikka bo'lgan huquq), uchinchi guruhga fuqarolik jamiyatida shaxs muxtoriyatini ta'minlashga xizmat qilishga yo'naltirilgan huquqlar (advokatlik siriga bo'lgan huquq, notarial harakatlar siriga bo'lgan huquq, bank siriga bo'lgan huquq, tibbiy faoliyat siri huquqi, farzandlikka olish siri huquqi), to'rtinchi guruhga shaxsiy daxlsizlikni ta'minlovchi huquqlar (turar joy daxlsizligi huquqi, shaxsiy hujjatlar daxlsizligi huquqi, yozishmalar, telefon so'zlashuvlari va telegraf xabarlari siri huquqi), beshinchi guruh intellektual va boshqa faoliyat natijalarini himoya qilishga yo'naltirilgan

huquqlar (fan, adabiyot, san'at asarlarining, ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellar mualliflarining shaxsiy-nomulkiy huquqlari, tovar belgisiga bo'lgan huquq) kiradi¹.

Umuman olganda shaxsiy-nomulkiy huquqlarni turli ko'rinishlarda turkumlanishi uning mohiyatini yanada kengroq ochib berish imkonini beradi.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar faqatgina mulkiy va shaxsiy-nomulkiy xarakterdagi munosabatlardan iborat emas. Hozirgi rivojlangan fuqarolik huquqi nazariyasida predmet doirasining kengayganligi e'tirof etilmoqda. Ya'ni mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlar bilan birga tashkiliy-huquqiy munosabatlar ham fuqarolik huquqi predmeti doirasiga kiradi. 1960 yillarning oxirlarida tashkiliy-huquqiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti hisoblanishi xususidagi fikr ilgari surilgan². Hozirgi milliy fuqarolik huquqi predmetiga tashkiliy-huquqiy munosabatlarni kiritish masalasi ayrim mualliflar tomonidan ilgari surilmoqda³. H.R.Rahmonqulovning fikricha, bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslanmagan taraflarning tenglik tamoyiliga asoslangan tashkiliy-mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi. Bunday mulkiy-tashkiliy munosabatlar quyidagilardan iborat:

- Yuridik shaxsning huquqiy maqomini belgilovchi ustavini ishlab chiqish, qabul qilish va tasdiqlash;
- ta'xis shartnomasini tuzish va uni davlat ro'yxatidan o'tkazish, shuningdek, boshqa tashkiliy-huquqiy tuzilmalar tashkil etish va ularni Yuridik rasmiylashtirish (turli xo'jalik birlashmalari, shirkatlari va ularning vakolatxonalari, filiallari shaklidagi Yuridik shaxslarni tashkil qilish);

- qaytadan tashkil etish bilan bog'liq munosabatlar (Yuridik shaxsni qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish va h.k);

- birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomani tuzish (oddiy shirkat shartnomasi); dastlabki shartnomalarni tuzish (bunda shartnoma shartlariga muvofiq keyinchalik mol-mulk berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish bo'yicha dastlabki shartnoma asosida kelgusida asosiy shartnoma tuzish haqida kelishib oladilar);

- uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatish uchun tuziladigan shartnomalar;

- majburiy tartibda tuziladigan shartnomalar asosida vujudga keladigan munosabatlar (muayyan muddatlar mobaynida shartnoma loyihalarini tuzish va uning shartlari haqida kelishib olish);

- shartnoma oldidan bo'ladigan imzolarni xal qilish va h.k.

Shunga o'xshash boshqacha toifadagi munosabatlar ham yuzaga keladi. Ushbu munosabatlar bevosita mulkiy munosabatlardan iborat bo'lmas-da lekin umuman olganda mulkiy munosabatlar bilan bog'liq va ularga nisbatan tashkiliy vazifalarni bajaradi, shunday ekan, fuqarolik normalari bilan tartibga solinadi⁴.

Bozor munosabatlari rivojlanishining davom etishi jarayonida boshqa huquq sohalari (ma'muriy, bojxona, soliq, moliya va boshqa huquqlar) bilan tartibga solinadigan munosabatlarning bir qismi fuqarolik huquqining ixtiyoriga o'tkaziladi. Zero fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga tashkiliy-huquqiy munosabatlar ham kirishi Yuridik shaxslar bilan bog'liq munosabatlarda namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarni an'anaviy ravishda faqat mulkiy va shaxsiy-nomulkiy turlarga ajratish har doim ham to'g'ri emas. Ba'zan sub'yektlar o'rtasida, shunday munosabatlar ham vujudga keladiki, ular o'z mohiyatiga ko'ra, na mulkiy, na shaxsiy-nomulkiy bo'lib hisoblanmaydi. Bu o'rinda gap fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarini muayyan tuzilmalar tuzish bo'yicha tashkiliy munosabatlarga kirishishi haqida (Yuridik shaxslar tashkil etish, Yuridik shaxslar ittifoqlarini tashkil etish, birgalikdagi notijorat hamkorlik to'g'risida) bormoqda.

¹ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Гофур Гулом, 2006.

² Советское гражданское право. Т.1. под.ред. Красавчикова О.А. –М.: Высшая школа. 1968. -8 с.

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2003. -25 б., Оқюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49., Топилдиев В.Р. Таъсис шартномалари-нинг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006. -7-8 б.

⁴ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -25 б.

Ayrim adabiyotlarda ulardan ba'zilarini mulkiy munosabatlarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan korporativ munosabatlar deb baholanadi. Biroq bu ushbu munosabatlar mohiyatini aniq va to'liq ifoda etmaydi¹.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar ikki xil toifadagi, ya'ni ichki va tashqi vazifalarni bajarishga qaratiladi. Tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar korxonalar, tashkilotlar, xo'jalik jamiyatlari, shirkatlarining iqtisodiyot va xo'jalik faoliyatining turli sohalarida mulkiy aloqalarini o'rnatishni tashkil qilishni amalga oshirish bilan bog'liq. Ichki vazifalar tashkilotlar esa xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarning huquqiy holati (ularning ustavleri, ta'sis shartnomalari) bilan belgilanadi, tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar fuqarolik-huquqiy normalari bilan tartibga solinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkiy munosabatlar shartnoma yordamida vujudga keladi va shakllanadi. Mulkiy munosabatlar sohasidagi shartnoma fuqarolik huquqining asosiy institutlaridan iborat. Shartnoma birinchi galda mulkiy munosabatlarning vujudga kelishi uchun asos sifatida rol o'ynaydi. Shuning bilan birga, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy munosabatlar sohasida haqiqiy qiymat qonuniyatlarini joriy qilinishi sharoitida mulkiy munosabatlarni tartibga solish va ularni tashkil qilish vazifalarini bajaradi.

Xususiy mulkning iqtisodiyotda o'z o'rnini mustahkam topib borishi, tijoratchi Yuridik shaxslarda korporativ boshqaruvni takomillashishi, tadbirkorlik faoliyatining kengayishi aynan tashkiliy-huquqiy munosabatlarni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday munosabatlar garchi FKning 2-moddasida alohida tarzda ajratib ko'rsatilmagan bo'lsa-da fuqarolik qonun hujjatlari normalari tartibga solinadi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda har bir fan o'ziga xos metod (uslub)lardan foydalanadi. Metod – bu muayyan ijtimoiy sohada Yuridik usullar yig'indisi, Yuridik ta'sir vositalarini qo'llashni ifoda etuvchi tartib va qoidalar yig'indisidir.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda fuqarolik huquqining o'ziga xos uslubi va xususiyatlari bor. Fuqarolik-huquqiy tartibga solish uslubi munosabatni tartibga solish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu bilan u o'ziga yondosh bo'lgan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi. Chunonchi, fuqarolik huquqi oila huquqi, moliya huquqi, ma'muriy huquq, davlat huquqi, mehnat huquqi, yer huquqi bilan bevosita bog'liq bo'lsa ham, mulkiy hamda shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga solishda bu huquq sohalaridan ma'lum darajada farq qiladi. Dastlab fuqarolik huquqining oila huquqidan farqi to'g'risida shuni aytish kerakki, oila huquqi nikoh hamda oilaga taalluqli bo'lgan munosabatlarni, er-xotin, ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi, oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni, farzandlikka olish, shuningdek davlat organlarining oilani mustahkamlash hamda onalar va bolalarga moddiy yordam ko'rsatishga taalluqli munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq fuqarolik huquqining ma'lum bir qismi bo'lib qolmay, huquqning alohida sohasi hisoblanadi. Nikoh va oilaga oid munosabatlar maxsus kodeks – O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi bilan tartibga solinadi. Oila huquqida mulkiy munosabatlar emas, balki shaxsiy huquqiy munosabatlar ustunlik qiladi. Bu munosabatlar oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning xususiyatlarini belgilaydi. Misol qilib aliment majburiyatlarini olsak, bu majburiyatlar mulkiy xarakterda bo'lgan munosabatlardan emas, balki shaxsiy, oilaviy (er va xotinlik, qarindoshlik) munosabatlaridan kelib chiqadi.

Oila huquqining fuqarolik huquqidan farq qiluvchi asosiy xususiyati shundaki, oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar va shaxsiy-nomulkiy munosabatlar faqatgina bitta oila a'zosi o'rtasida vujudga keladi hamda bu yerda fuqarolik huquqi uchun eng asosiy o'rinni egallaydigan keng ma'nodagi mulkiy muomala kuzatilmaydi. Agar oila a'zolari o'rtasida o'zaro fuqarolik muomalasi (oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash) amalga oshirilsa ham, bu holat oila huquqi me'yorlari bilan emas, fuqarolik huquqi me'yori bilan tartibga solinadi.

Mulkiy munosabatlarda davlat hokimiyati organlari qatnashib, mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchilarga o'z erklarini buyursalar, bunday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqiga emas, balki ma'muriy huquqqa taalluqli bo'ladi. Chunonchi, yuqori davlat organining o'z vakolati doirasida chiqarilgan buyrug'iga muvofiq muayyan binolar, uskunalarni topshirish – qabul qilish bilan bog'liq munosabat ma'muriy-huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Agar mulkiy munosabatlarda davlat organlari fuqarolik muomalasining ishtirokchisi

¹ Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.

sifatida bir-birlariga nisbatan teng huquqli bo‘lib va bir-birlariga o‘zlarining erklarini buyruqlar tartibida buyura olmaydigan bo‘lib qatnashsalar, bunday munosabatlar fuqarolik huquqiga taalluqli bo‘ladi.

Soliqlar olish, tashkilotlarni pul mablag‘lari bilan ta‘minlash, fuqarolarga pul ssudalari berishga doir va boshqa bir muncha munosabatlar moliya huquqi tomonidan tartibga solinadi.

Shaxsiy huquqlar faqat fuqarolik huquqi bilan qo‘riqlanmaydi. Fuqarolarning saylov huquqlari va boshqa siyosiy huquqlari, masalan, O‘zbekiston Konstitusiyasida ko‘rsatilgan fuqarolarning shaxsiy huquqlari davlat huquqi tomonidan qo‘riqlanadi.

Mehnat munosabatlari alohida guruhga kiradigan munosabatlardir. Mehnat muhofazasi, mehnat intizomi, ish haqi, ish vaqti va dam olish vaqti ijtimoiy sug‘urta va mehnat bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa xususiy munosabatlar mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Tashkilotlar va fuqarolarning yerdan, suvdan foydalanish sohasidagi munosabatlari ma‘muriy-huquqiy xarakterga ega bo‘lib, yer va suv qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Keyingi paytlarda bozor iqtisodiyoti samarasi o‘laroq, O‘zbekiston Respublikasi huquq tizimiga kirib kelgan va bozor iqtisodiyotida vujudga kelgan yangi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohalari: tadbirkorlik huquqi, xo‘jalik huquqi, xalqaro xususiy huquqdan fuqarolik huquqining farqli jihatlari ajratib ko‘rsatish muhimdir. Dastavval fuqarolik huquqining tarkibiy qismi hisoblangan xo‘jalik huquqi, xalqaro xususiy huquq o‘tgan asrning o‘rtalarida alohida huquq sohasi sifatida talqin etila boshlangan bo‘lsa, tadbirkorlik huquqi to‘g‘risidagi fikrlar respublikamiz mustaqillikka erishgach vujudga kela boshladi. To‘g‘ri huquqshunos olimlar xalqaro xususiy huquqni alohida huquq sohasi sifatida tan olsalar-da, xo‘jalik huquqi va tadbirkorlik huquqini (ba‘zi hollarda ikkalasi bitta huquq sohasi tadbirkorlik (xo‘jalik) huquqi deya talqin etilmoqda (ta‘kid – muallifniki I.B.)). Mustaqil huquq sohasi sifatida e‘tirof etishga doir bahsli fikr bildiradilar.

Shunday bo‘lsa-da, ularning fuqarolik huquqidan farqli jihatlari ko‘rsatib o‘tamiz. Chunki yuqoridagi muayyan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqlarni (alohida huquq sohasi deb atashga bizningcha hali erta) alohida huquq sohasi yoki huquq sohasi emasligi masalasini tadqiq etish mazkur darslikning predmetini tashkil etmaydi.

Xalqaro xususiy huquq fuqarolik huquqidan farq qilib, chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. O‘z o‘zidan ravshanki, agar mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarda chet el elementi ishtirok etsa, bunday munosabat xalqaro xususiy huquq predmeti hisoblanadi¹.

Xo‘jalik va tadbirkorlik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar esa, xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarning tashkiliy boshqaruv, ularning o‘z faoliyatini amalga oshirishi uchun turli xil fuqarolik-huquqiy shartnomalarga kirishi bilan bog‘liq bo‘ladi (mutaxassislar hozirgacha bu huquq sohasining predmetini aniq talqin etisha olmadi).

Fuqarolik huquqi huquqning boshqa sohalari kabi o‘zi tartibga soladigan huquqiy munosabatlarga, ularning ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta‘sir ko‘rsatishda maxsus vositalar va usullar yig‘indisidan, ya‘ni o‘z uslubidan foydalanadi. Qo‘riqlash funksiyasini bajaruvchi huquq sohalari (jinoyat huquqi, ma‘muriy huquq va sh.k.) farqli ravishda fuqarolik huquqi, eng avvalo, normal huquqiy munosabatlarga ta‘sir ko‘rsatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish metodlarining xususiyatlari sub‘yektlarning huquqiy holati (maqomi), huquqiy munosabatlarning shakllanish asoslari, ushbu munosabatlarning mazmunlarini belgilash, Yuridik choralarni qo‘llashda o‘z ifodasini topadi². Aynan ushbu xususiyat uning mazmunan avtonomiya (dispozitiv) usuli guruhiga mansubligini bildiradi³.

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqqa ega bo‘lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishi;

Ishtirokchilarning teng huquqliligi bozor iqtisodiyoti sharoitida taraflarning iqtisodiy mustaqillik va bir-biriga qaram bo‘lmasdan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishlari bilan izohlanadi. Bozor munosabatidagi tovar-pul munosabatlari, umuman olganda iqtisodiy munosabatlar teng huquqlilikka asoslanmas

¹ Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

²Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -28-29 б.

³ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. -320 б.

ekan, u normal rivojlana olmaydi. Shu sababli ham fuqarolik-huquqiy munosabatlar tartibga solinishida albatta ishtirokchilarning teng huquqqa ega bo'lishlarini nazarda tutiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishida ishtirokchilarning erk-irodasi birlamchi, qonun esa erk-irodaga qo'shimcha, uni to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'ladi. Taraflar fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishganda tuzgan turli bitimlarining shartlarini o'zlari mustaqil belgilaydilar. Shu sababli ham FKning aksariyat normalarida "agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa" iborasi ko'p uchraydi. Bu taraflarning bitim shartlarini o'zlari mustaqil belgilashlari mumkinligi va bunday kelishuvlarga ustuvorlik berilishini anglatadi. Taraflar erkin, o'zgalarning ta'siri va majburlashlarisiz, erk-irodalarini mustaqil amalga oshirgan holda fuqarolik munosabatlarga kirishadilar.

Fuqarolik huquqi huquqiy erkinligini yana bir jihatdan – fuqarolik huquq sub'yektlilikni o'z xohishlariga ko'ra amalga oshirish nuqtai-nazaridan ta'minlaydi. Bunda so'z fuqarolik huquqi sub'yektlarining o'z xohishlariga ko'ra sub'yektiv fuqarolik huquq va burchlarga ega bo'lish, ma'lum ma'noda ushbu huquq va burchlar mazmunini aniqlash, ularni amalga oshirish va ularni tasarruf etish imkoniyatiga ega ekanligi xususida bormoqda¹.

Fuqarolik huquqida erkinlikning ishtirokchilarga berilishi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim o'rin tutib, iqtisodiy munosabatlar tizimida regulyatorlik vazifasini o'taydi hamda sub'yektlarning o'zaro iqtisodiy va mulkiy muomalasida asosiy amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqida erkinlik ko'proq shartnoma tuzish jarayonida yuzaga keladi. Zero FKning 354-moddasiga muvofiq, fuqarolar va Yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Ular fuqarolik qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday shartnomalarni tuzishda erkin hisoblanadilar.

FKning 354-modda 2-qismiga asosan shartnoma tuzishga majbur qilishga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu qoidani amal qilishi iqtisodiyot, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar, ayniqsa tadbirkorlar uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki bozor tizimida xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faqat shartnomalar tuzish orqali o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulotlarni, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarni realizatsiya qiladilar va ayni paytda o'z ehtiyojlarini qanoatlantirishni ham faqat shartnomalar tuzish orqali ro'yobga chiqaradilar. Binobarin, shartnoma o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy mulkiy munosabatlarni Yuridik rasmiylashtirish vositasi bo'lib hisoblanadi. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'yekt shartnoma tuzishda o'zining iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqadi. Agar shartnoma tuzish jarayoniga uchinchi shaxslar aralashuvi, tayziqi kuzatilsa, u holda shartnoma tuzuvchilar manfaatlariga putur etadi. Bu esa o'z navbatida shartnoma sub'yektlari tomonidan o'z shartnomaviy majburiyatlarini sidqi dildan va vijdonan bajarishga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Mustaqillik davrida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarning imkoniyatlari kengaydi. Bu hech bir tayziqsiz, zo'rashlarsiz, o'zgalar ta'siridan holi ravishda o'z erk-irodasi bilan qonun hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan mulkiy va nomulkiy munosabatlarga kirish imkoniyati bilan bog'liqdir.

Taraflarga qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan yoki tutilmagan har qanday shartnomalarni tuzish imkoniyatining berilganligi bozor iqtisodiyotidagi sub'yektlarga berilgan erkinlik va tashabbuskorlikning asosiy debochasidir².

Shuningdek, qonun-hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan mol-mulk turini qo'lga kiritish, qonun-hujjatlarida nazarda tutilmagan bo'lsa-da, davlat va jamiyat manfaatlariga zid bo'lmagan ishlar va xizmatlarni amalga oshirish, qonunda taqiqlanmagan asosda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, daromad olish, istalgan faoliyat turini o'z oldiga maqsad qilib olgan Yuridik shaxslarni tashkil etish ham tashabbuskorlik, erkinlik va mustaqillik uslublaridan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga berilgan imkoniyat sifatida baholanish mumkin. Fuqarolik huquqidagi tashabbuskorlik uslubi qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan har qanday shartnomalarni tuzish bilan birga, qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan shartnomalarni tuzish imkonini beradi. Faqatgina bunda qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan shartnomaning qonunda ko'zda tutilgan talablar va o'rnatilgan qoidalarga, shartnomalarni tuzish va rasmiylashtirishga nisbatan belgilangan tartibga amal qilgan holda tuzish talab etiladi. Shu bilan birga, taraflar mavjud holatdan kelib chiqib bir necha shartnomalarning

¹ Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании// Советское государство и право. -1970. -№1. -41 с.

² Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДЮИ, 2007. -70 б.

elementlarini o'zida qamrab olgan aralash shartnoma tuzishlari ham mumkin. Masalan, bitta shartnomada, oldi-sotdi va omonat shartnomasining unsurlari mujassam bo'lishi mumkin va bunday shartnomalar tuzilishiga qonun yo'l qo'yadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi natijasida fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilmagan yangi ijtimoiy munosabatlar vujudga kelishi, va yangi turdagi shartnomalar tuzilishiga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan fuqarolik qonunchiligi sub'yektlarning kelajakdagi faoliyatlarini cheklamaslik, ularning tashabbuskorligi, topqirligi va tadbirkorligi hamda ishbilarmonligini bo'g'ib qo'yimaslik maqsadida, ularga qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomalarni tuzish imkoniyatini beradi. Xolbuki, kafolatlangan imkoniyat va tashabbuskorlik doirasining kengligi har bir davlatning iqtisodiy yuksalishida muhim omil sanaladi.

2. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi;

Ma'lumki huquqiy tartibga solish uslubiga qarab huquq normalari imperativ va dispozitiv normalar guruhlariga bo'linadi. Imperativ normalar qat'iy amr xarakteriga ega bo'lib, xatti-harakat sub'yektiga belgilangan harakat modelidan chetga chiqishni man etadi, masalan, ko'pgina ma'muriy-huquqiy normalar shunday mazmundadir. Dispozitiv normalar imperativ normalardan farqli o'laroq, munosabat qatnashchilariga o'z xatti-harakatlari variantlarini, sub'yektiv huquq va majburiyatlar xajmi to'g'risida kelishib olish imkonini o'zida ifodalaydi¹.

Fuqarolik-huquqiy meyorlarning dispozitivligi fuqarolik huquqi sub'yektlariga o'z huquq va majburiyatlarini o'z xohishlariga ko'ra amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu ishtirokchilarning o'zaro kelishuviga ko'ra huquqiy munosabatga kirishishiga zamin yaratadi. Sub'yektlarning fuqarolik huquq sub'yektliligi maqomini belgilashda dispozitivlik o'ziga xos o'ringa ega. Zero, huquqning boshqa sohalarida fuqarolik huquqidagi singari dispozitivlik muhim o'rin tutmaydi. Bu fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zlari uchun maqsadga muvofiq bo'lgan tegishli qoidani tanlash uchun berilgan huquqdan iboratdir.

Fuqarolik huquqining o'ziga xos xususiyati va qonun hujjatlarining rivojlanishida yo'naltiruvchilik vazifasi bevosita fuqarolik qonunlarida dispozitivlikka keng o'rin berilishi bilan tavsiflanadi. Ya'ni, qabul qilinayotgan barcha qonun hujjatlarida asosiy e'tibor sub'yektlarga erkinliklar va turli imtiyozlar berish bilan birga, iqtisodiy munosabatlarda ularning tashabbuskorligini oshirishga va bozor qonuniyatlariga moslashishlariga imkon berishga qaratiladi. Imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishi bevosita shartnomalar erkinligi, qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa ruxsat berilishi va xususiy ishlarga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi tamoyilidan kelib chiqadi.

Aynan ushbu yuqoridagi holatlar FKning 354-moddasida ham nazarda tutilgan. Unga asosan, shartnomaning shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanadi, tegishli shartning mazmuni qonun hujjatlarida ko'rsatib qo'yilgan hollar bundan mustasno.

Shartnomaning sharti taraflar kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmaganligi tufayli qo'llaniladigan norma (dispozitiv norma)da nazarda tutilgan hollarda taraflar o'zaro kelishib, uning qo'llanishini bekor qilishlari yoki unda nazarda tutilganidan boshqacha shartni belgilashlari mumkin. Bunday kelishuv bo'lmaganda shartnomaning sharti dispozitiv norma bilan belgilanadi.

Agar shartnoma shartlari taraflar yoki dispozitiv norma bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, tegishli shartlar taraflar o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan ish muomalasi odatlari bilan belgilanadi.

Bu fuqarolik qonun hujjatlarida imperativ normalar mavjud emas, degan tushunchani keltirib chiqarmaydi. Fuqarolik qonun hujjatlarida shunday normalar mavjudki, ularni taraflar o'z xohishlariga qarab o'zgartirishlari mumkin emas. Masalan, ishonchnomaning eng ko'p muddati (FKning 139-moddasi), ayrim shartnomalarning (ko'chmas mulk, transport vositalari bilan bog'liq shartnomalar) shakliga doir me'yorlar va boshqalar.

Ayrim hollarda shartnoma shartining mazmuni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin, biroq bunda ham shartnoma sharti imperativ norma bilan yoki dispozitiv norma bilan belgilanganligiga ahamiyat qaratish lozim. Agar shartnomaning sharti imperativ norma bilan belgilangan bo'lsa, u qat'iy harakterga ega bo'lib, taraflar uni o'z xohishlariga ko'ra o'zgartirishga haqli emaslar. Agar qonunda shartnoma shartlari

¹ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -289 б.

imperativ norma orqali belgilangan bo'lsa, ushbu norma to'liqligicha o'zgarishsiz shartnoma matniga kiritilishi kerak.

3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligi;

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyati unda sanksiya huquqbuzarning shaxsiga emas, mulkiga qaratilishidir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzar uchun muayyan noqulay (noxush) oqibatni vujudga keltirishi huquqbuzar shaxs uchun tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Bunday oqibatlar zararni qoplash, belgilangan foizni to'lash va h.k. larda namoyon bo'ladi.

Ayrim adabiyotlarda fuqarolik-huquqiy javobgarlikni Yuridik javobgarlikning boshqa turlaridan ajratib turuvchi va fuqarolik-huquqiy jihatdan tavsiflovchi quyidagi xususiyatlar ajratib ko'rsatiladi:

1) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning mulkiy xarakterga ega ekanligi. Bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik zararni qoplash, ziyonni to'lash, neustoyka (jarima, penya) ni to'lash bilan bog'liq bo'ladi;

2) fuqarolik-huquqiy javobgarlik fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining bir-biriga nisbatan majburiyati shaklida namoyon bo'ladi. Shunday ekan, bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning jabrlanuvchi oldidagi majburiyati hisoblanadi;

3) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning eng muhim xususiyatlaridan biri – bu javobgarlik hajmining etkazilgan zarar yoki ziyonning hajmiga mutanosibliigidir;

4) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning yana bir xususiyati mulkiy muomalaning turli ishtirokchilariga nisbatan bir turdagi huquqbuzarliklar uchun teng miqdordagi choraning qo'llanilishi hisoblanadi¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligi mutlaq xarakterga ega bo'lmay, ayrim hollarda nomulkiy mazmundagi sanksiya ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur etkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan, basharti bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqli (FKning 100-moddasi).

4. Buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirish tartibida himoya qilinishi;

Hozirgi kunda shaxslarga berilgan huquqlarni himoya qilish vakolatiga ega bo'lgan turli davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Shunga qaramasdan, shaxslarning buzilgan huquqlari va ularning qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini himoya qilish vakolatiga ega bo'lgan davlat organlari ichida asosiy o'rinni mustaqil davlat hokimiyati organi hisoblangan sudlar egallaydi. Shaxslarning buzilgan yoki nizoga sabab bo'layotgan huquq va manfaatlarini prosessual qonunchilikda belgilab qo'yilgan shaklda (da'vo taqdim etish asosida) himoya qilinadi. Huquqni sud yo'li bilan himoya qilishning bu shakli boshqalariga nisbatan eng takomillashgan usuldir.

Fuqarolik huquqining mazkur uslubi taraflarning tengligi, mustaqilligi, bir-biriga iqtisodiy qaram bo'lmaslik natijasida munosabatga kirishib, o'rtada chiqqan nizolarni bartaraf etishda xolis sud xukmiga xavola etish imkonini beradi. Bu xususiyat bilan ma'muriy-huquqiy uslub (yuqori turuvchi organning nizoni xal qilishi) dan farq qiladi.

Buzilgan huquqni himoya qilish maqsadida mamlakatimizda bir qator sudlar faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston Respublikasining 14 dekabr 2000 yilgi yangi tahrirdagi "Sudlar to'g'risida"gi qonuni² talablariga asosan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi fuqarolik ishlarini ko'rib, mazmunan xal qiladi.

Harbiy qismlar, qo'shilmalar va birlashmalar, harbiy boshqaruv organlarining qo'mondonligiga nisbatan harbiy xizmatchilarning da'volari bo'yicha fuqarolik ishlarini va harbiy boshqaruv organlari hamda harbiy mansabdor shaxslarning harbiy xizmatchilarning huquq va erkinliklarini buzuvchi xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan shikoyatlarni harbiy sud ko'radi ("Sudlar to'g'risida"gi qonunning 41-moddasi).

Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar o'rtasidagi nizolarni Oliy xo'jalik sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar va viloyat xo'jalik sudlari ko'rib, xal qiladi.

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997. С-492-493.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 1-2, 10-модда.

Hakamlilik sudi (doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlilik sudi yoki muvaqqat hakamlilik sudi) – fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'yektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etuvchi nodavlat organ bo'lib, u o'z faoliyatini 16 oktyabr 2006 yilda qabul qilingan “Hakamlilik sudlari to'g'risida”gi qonun¹ talablariga asosan amalga oshiradi.

5. Buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqni buzadigan harakatlarga chek qo'yish, etkazilgan zararlarni undirib olish.

Fuqarolik qonunchiligi buzilgan huquqni tiklash maqsadida bir qator qoidalarni mustahkamlaydi. Masalan, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, majburiyat lozim darajada bajarilmagan taqdirda neustoyka to'lash va zararni qoplash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qilmaydi (FKning 330-moddasi) yoki mutlaq huquqlarni himoya qilish yo'l qo'yilgan buzish haqidagi ma'lumotni majburiy suratda e'lon qilib, unga buzilgan huquq kimga tegishligi to'g'risidagi ma'lumotlarni kiritish orqali himoya qilinadi (FKning 1040 moddasi).

Bunday holda burch asl holida bajarilishining imkoni bo'lmasa, buzilgan huquqni tiklash maqsadida etkazilgan zararining va ma'naviy zararining qoplanishi talab etiladi.

Buzilgan huquqni tiklashda huquqni buzgan tarafning shaxsiga emas, balki moddiy va ma'naviy zarar o'rnini qoplashini ta'minlashga qaratiladi². Buzilgan huquqni tiklash fuqarolik huquqidagi tenglikni ta'minlash bilan birga, fuqarolik huquqlari himoyalanganligining ham belgisi hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 11-moddasi buzilgan huquqlarni tiklashga qaratilgan bir qator usullarni nazarda tutadi. Masalan, huquqni tan olish, huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish, burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish, zararni to'lash, ma'naviy ziyonni qoplash va boshqalar.

Bu usullar fuqarolik huquqini himoya qilish usullari hisoblanadi va ayni paytda buzilgan huquqni tiklashga qaratiladigan qonuniy choralar sifatida ham ko'riladi. Shuningdek, mazkur usullar qonunda ko'rsatilgan tartibda tatbiq etiladi va ularning amal qilishida taraflarning roziligi talab qilinmaydi³. Biroq, ba'zi usullar mavjudki, buzilgan fuqarolik huquqini tiklash maqsadida ularni qo'llash uchun taraflarning roziligi lozim bo'ladi. Bunday usullar jumlasiga, garov, neustoyka, kafillik, zakalat va boshqalar kiradi. Buzilgan fuqarolik huquqlari tiklanishida qo'llaniladigan bu usullarda taraflar o'z huquqlari buzilganda olishlari mumkin bo'lgan mol-mulk va pul summasi aniq belgilab qo'yiladi.

Ayrim mualliflar fuqarolik huquqining yuqorida ta'kidlab o'tilgan usullaridan ham boshqa usullari mavjudligini ta'kidlaydilar. Masalan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning shartnomaviy usuli⁴.

Umuman olganda fuqarolik-huquqiy munosabatlarning kengayishi, uni huquqiy tartibga solishning ham taraqqiy etishiga olib keladi. Natijada yangidan-yangi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish uslublari vujudga kelishi mumkin.

Fuqarolik huquqining funksiyalari. Huquqning mohiyati va ijtimoiy vazifasi uning funksiyalarida namoyon bo'ladi. Xuquq funksiyalari – ijtimoiy munosabatlarga Yuridik ta'sir etishning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ularning mazmuni huquqning mohiyati va jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi⁵. Fuqarolik huquqi umumhuquq sohasining alohida, muhim qismi sifatida o'z huquq funksiyalariga ega. Fuqarolik huquqi odatda jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlariga ta'sir etadi va shu tariqa iqtisodiy va tarbiyaviy mazmundagi umumijtimoiy funksiyalarni bajaradi.

Huquq funksiyalari quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

birinchidan, huquq funksiyalari huquqning mohiyatidan kelib chiqadi va uning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi. Funksiya – huquq mohiyatining ijtimoiy munosabatlar mazmunida ifodalanishi (yoritilishi)dir;

ikkinchidan, huquq funksiyalari – ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishning shunday yo'nalishlariki, ularni amalga oshirish ehtiyoji huquqning ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligi zaruriyatidan kelib chiqadi;

uchinchidan, funksiyalar huquqning eng muhim, jiddiy sifatlarini ifoda etadi va jamiyat rivojining hozirgi bosqichida huquq oldida turgan tub vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi;

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -44 б.

³ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садиков.- М.: Контракт, Инфра,. 2003. -с.4 .

⁴ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ. 2003. -32 б.

⁵ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -223 б.

to'rtinchidan, huquq funksiyalari uning ijtimoiy munosabatlar muayyan turini tartibga soluvchi faol harakatining yo'nalishini aks ettiradi. Shu bois huquq funksiyalarining muhim belgilaridan biri uning dinamizmi, harakatlanishi, ta'sir etishidir;

beshinchidan, huquq funksiyalari doimiylik xususiyatiga ega, bu ularning uzluksizligi, uzoq muddat harakatlanishini anglatadi.

Fuqarolik huquqining funksiyalari tartibga soluvchi va qo'riqlovchi funksiyalarga bo'linadi.

Fuqarolik huquqi normal iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda muhim o'rin egallaydi. Fuqarolik huquqining tartibga solish funksiyasi fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining o'zaro munosabatarining ijobiy, adolatli tartib qoidalarini belgilashdan, o'zaro mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy munosabatlarni tenglik asosida yo'lga qo'yishdan, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni uyg'unlashtirish va barqarorlashtirishdan iborat bo'ladi.

Tartibga solish funksiyasi doirasida ikki kichik funksiya – statik tartibga solish va dinamik tartibga solish funksiyalari ajralib turadi¹.

Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi – statik funksiyasi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni mustahkamlash va barqarorlashtirishga qaratilgan ta'sir etishini nazarda tutadi. Ushbu funksiya fuqarolik huquqi sub'yektlarining huquqiy maqomini belgilashda, huquq va erkinliklarini mustahkamlashda, ularning huquq layoqati doirasini belgilashda namoyon bo'ladi. Bu funksiya vakolat beruvchi va man etuvchi normalar orqali amalga oshadi, shu bois ular asosida tarkib topadigan munosabatlar passiv huquqiy munosabatlar toifasini tashkil etadi. Bunday holatda fuqarolik huquqi sub'yektlari tashabbuskorlik, mustaqillik va erkinlik asosida huquqiy faollik qilib munosabatni vujudga keltirishlari mumkin.

Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi – dinamik funksiyasi fuqarolik huquqi doirasining kelgusidagi rivojlanishini, o'zgarish hamda takomillashuvini belgilab berishda namoyon bo'ladi. Mazkur funksiya fuqarolik-huquqiy majburiyat yuklovchi normalar vositasida amalga oshiriladi. Masalan, fuqarolik qonunchiligida fuqarolik huquqi sub'yektlari zimmasiga qator majburiyatlar (fuqarolik huquqlarini amalga oshirishdagi majburiyatlar, nisbiy-huquqiy munosabatlar doirasidagi majburiyatlar) yuklatilishi mumkin. Tartibga soluvchi – dinamik funksiya faol toifadaga hukukiy munosabatlar shaklida ro'yobga chiqadi.

Fuqarolik huquqining regulyativ funksiyasini amalga oshirishda keng tarqalgan usullar quyidagilardir:

- huquq normalari vositasida fuqarolik huquqi sub'yektlarining huquq va muomala layoqatini belgilash;
- fuqarolik huquqi sub'yektlarining huquqiy maqomini belgilash va o'zgartirish;
- fuqarolik huquqi sub'yektlarining fuqarolik huquqi predmeti doirasidagi munosabatlarda ishtirok etish jarayonidagi vakolatlarini belgilash;
- fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi Yuridik faktlarni belgilash va boshqalar.

Fuqarolik huquqining qo'riqlovchi funksiyasi – huquqiy ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lib, u iqtisodiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etishga, ularning daxlsizligini ta'minlashga yo'naltiriladi. Qo'riqlovchi funksiyaning xususiyatlaridan biri fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llash ta'sirida tarbiyaviy xarakter kasb etadi.

Bundan tashqari mazkur funksiya fuqarolik huquqi sub'yektlarining fuqarolik qonun-hujjatlari talablari va shartnomalar shartlarini aniq va lozim darajada bajarilishini ta'minlaydi, jamiyatda qonuniylik muxitini vujudga keltiradilar. Bu huquq buzilishi fuqarolik-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Fuqarolik huquqi fani tushunchasi. Mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik huquqi sohasidan farqli o'laroq fuqarolik huquqi fani ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning huquqiy tomonlarini o'rganadi. Fuqarolik huquqi fani fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida yuzaga kelgan o'zaro bog'liq tushunchalar, qarashlar, xulosalar, mulohazalar, fikrlar, konsepsiyalar va nazariyalar tizimidan iboratdir. Avvalo, fuqarolik huquqi fanining o'rganish predmeti fuqarolik-huquqiy normalardir. Shuning uchun, fuqarolik huquqi fanining birinchi maqsadi fuqarolik-huquqiy normalarni har tomonlama va chuqur o'rganish hisoblanadi.

¹Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -97 б.

Fuqarolik huquqi normalari ko'pgina fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topgani sababli, fuqarolik huquqi fani predmeti doirasiga kiradi. Bu fan fuqarolik qonunchiligini o'rgangan vaqtda uning tizimini, turli xil normativ-huquqiy hujjatlarning ierarxiyasini, ularning Yuridik kuchini tadqiq etadi, fuqarolik qonunchiligining holatini, uning jamiyat rivojlanishida vujudga keladigan talablarga javob berishini, rivojlantirish yo'llari va choralarini aniqlaydi. Fuqarolik fanining yutuqlaridan biri kodifikasiyalangan fuqarolik qonunchiligining mavjudligidir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi ayni kunda mamlakatimizda eng yirik va ko'plab munosabatlarni tartibga solishga asoslangan maxsus kodeks sifatida boshqa kodekslardan ajralib turadi. Iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishiga hamohang ravishda unga o'zgartish va qo'shimchalarni kiritib borish hozirgi kunda fan oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Agar fuqarolik huquqi fani faqatgina fuqarolik qonun hujjatlari va ulardagi huquq normalari ko'rinishidagi Yuridik materiallarni o'rganish bilan chegaralanib qolsa, fuqarolik huquqini o'rganish mumkin emas. Fuqarolik huquqi normalarining mazmunini tushunish uchun fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar to'g'risida chuqur tasavvurga ega bo'lish kerak. Fuqarolik-huquqiy normalarning o'ziga xosligi ular tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar doirasi bilan belgilanadi. Shuning uchun fuqarolik huquqi fani predmeti fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarni ham qamrab oladi.

Fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida. Fuqarolik huquqi fani fuqarolik-huquqiy munosabatlarni o'rgansa, fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida fuqarolik huquqi va fuqarolik huquqi fanini o'rgatadi. Mazkur o'quv predmeti maqsadlaridan biri birinchi o'rinda fuqarolik huquqi huquq sohasi sifatida o'zida mujassamlashtirgan fuqarolik huquqi normalarini o'rgatish va ularni amaliyotda qo'llashdan iboratdir.

Fuqarolik huquqining o'quv kursida fuqarolik huquqi predmeti va metodalariga nisbatan fuqarolik huquqi fanining xulosalari va qonunlari, fuqarolik qonunlar va boshqa huquqiy aktlarning mazmuni, ijtimoiy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy boshqaruvi mexanizmi, fuqarolik qonunchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'rsatib o'tilgan. Buning natijasida talaba nafaqat fuqarolik qonunlarni, balki ularni amaliyotga tadbiiq etishni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini bilib oladi hamda fuqarolik huquqi bilan bog'liq nazariyalar, ularni sharhlash va qo'llash qoidalari bilan tanishib chiqadi. Shu bilan birga, talabada, kelajak mutaxassisligi bo'yicha kuchli fundamental ilm shakllanadi.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari. Huquq prinsiplari (tamoyillari) uning mohiyatini ifodalovchi asosiy mexanizmlardan birini, tag zamin o'zagi (sinch-umurtqasi)ni tashkil etadi. Ular butun huquqiy materiyani – g'oyalar, normalar va munosabatlarni qamrab olib, jami huquqiy hayotga muayyan mantiq, mazmun ma'no, sobitqadamlik, ichki mutanosiblik hamda uyg'unlik baxsh etadi. Yanada teranroq ta'rif qiladigan bo'lsak, huquq prinsiplarida, bamisoli, huquq rivojining butun dunyoviy tajribasi, insoniyat ma'rifiy taraqqiyotining hosilasi o'zining mujassam ifodasini topadi. Prinsiplar huquq shakllanishida yo'nalish beruvchi mo'ljal, mezon vazifasini o'taydi¹. Boshqacha aytganda huquqning mazmunini, uning mohiyati va jamiyatdagi vazi-fasini ta'riflab beruvchi asosiy g'oyalar – huquq prinsiplaridir².

Huquq tamoyillari qonun chiqaruvchi uchun dasturulamal bo'lib, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (prinsiplari) – bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalardir. Fuqarolik-huquqiy tamoyillar ichida umumhuquqiy, faqatgina fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan (tarmoq), bir necha huquq sohalariga xos (tarmoqlararo) va fuqarolik huquqining muayyan institutiga xos tamoyillar mavjud.

Fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan umumhuquqiy tamoyillar jumlasiga demokratizm, qonuniylik, adolat, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi kabi tamoyillarni keltirish mumkin.

Ma'lumki, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy masalalarni hal qilishda nodavlat notijorat tashkilotlarining ham o'z o'rni bor. Chunki nodavlat notijorat tashkilotlarining inson huquqlari va erkinliklarining ro'yobga chiqishi va uning ta'minlanishi, qisqacha qilib aytganda, uning manfaatlarini himoya qilishda roli

¹ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -215- б.

² Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ. 2004. -77- б.

kattadir. Demokratizm tamoyili fuqarolik huquqining sub'yektlari hisoblangan jamoat birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi bilan xarakterlanadi.

Qonuniylik tamoyili barcha huquq sohalorida birdek amalda bo'lgani kabi fuqarolik huquqida ham rahbariy qoida sifatida alohida o'rin tutadi. Zero, qonuniylik tamoyili butun mamlakat hududida yagona va bo'linmas mezon sifatida amalda bo'lar ekan, barcha huquq sohalarining normalari ana shu tamoyil asosida shakllantirilishi lozim bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 15-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. Uning 16-moddasida esa birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitusiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emasligi ta'kidlangan bo'lsa, FKning 3-moddasida boshqa qonunlar va qonun hujjatlaridagi fuqarolik qonun hujjatlari normalari ushbu Kodeksga mos bo'lishi shartligi belgilangan. Umuman olganda qonuniylik tamoyili huquq sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartib qoidalarga rioya etib, uning ko'rsatmalarini to'liq amalga oshirishiga qaratilgan tamoyildir.

Adolat tamoyili fuqarolik huquqi sub'yektlarining o'zaro murosa asosida aloqa olib borishlarini ta'minlaydi. Huquq normalari amal qilishida ham adolat tamoyili asosiy mezon bo'lib hisoblanadi va u fuqarolik-huquqiy asosiy manbasi hisoblangan FKning ayrim normalarida to'g'ridan-to'g'ri o'z ifodasini topgan. Masalan, FKning 5-moddasiga asosan, qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda halollik, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi (huquq analogiyasi).

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutiladi. Fuqarolar va Yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari va axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa – ish odobi qoidalariga ham rioya etishlari kerak (FKning 9-moddasi).

Ma'naviy zararni qoplash miqdori jabrlanuvchiga etkazilgan jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyatiga, shuningdek ayb tovon to'lashga asos bo'lgan hollarda zarar etkazuvchining aybi darajasiga qarab sud tomonidan aniqlanadi. Zararni qoplash miqdorini aniqlashda oqilonalik va adolatlilik talablari e'tiborga olinishi lozim (FKning 1022-moddasi).

Insonparvarlik tamoyili ham fuqarolik huquqida muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqarolik huquqining ko'plab normalari insonparvarlik tamoyiliga asoslanadi. Mazkur tamoyilning ifodasi sha'n, qadr-qimmat, hayoti, sog'lig'i hamda boshqa huquq va manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topgan.

Masalan, davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hamda fuqaroning yoki Yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjati sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin (FKning 12-moddasi). Bu orqali fuqaro – insonning huquq va manfaatlari, davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining manfaatidan ustun qo'yilmoqda.

FKning 100-moddasi (fuqaroning sha'ni, qadr-qimmat yoki ishchanlik obro'sini himoya qilish bilan bog'liq normalar), shuningdek FKning 10-bobi (vakillik (129-144 moddalar)), 33-bobi (umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish (530-534 moddalar)), 57-bobi (zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar (FKning 985-1022-moddalari)), vorislik bilan bog'liq normalar (1112-1157-moddalar) va boshqa qator normalar insonparvarlik tamoyiliga singdirilgan holda qabul qilingan.

Umumhuquqiy tamoyillardan yana biri hisoblangan, fuqarolarning qonun oldida tengligi tamoyili, fuqarolik-huquqiy tamoyillar uchun bevosita taalluqli hisoblanadi. Bu tamoyil fuqarolik huquqidagi huquqiy munosabat ishtirokchilarining tengligi tamoyili bilan hamohangdir. Lekin aynan bir-birini takrorlamaydi. Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 18-moddasida o'z ifodasini topgan. Fuqarolarning qonun oldidagi tengligi faqatgina fuqarolar – jismoniy shaxslarning qonuniy tengligini ifoda etadi. Fuqarolik huquqidagi ishtirokchilar tengligi tamoyilida nafaqat fuqarolar, balki munosabatda ishtirok etuvchi Yuridik shaxs va davlat ham bir xildagi huquqlarga, erkinliklarga ega hisoblanishi nazarda tutiladi.

Fuqarolarning qonun oldidagi tengligi tamoyilining fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topishiga misol sifatida FKning 17-moddasini keltirib o'tish joiz. Unga asosan barcha fuqarolarning fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi.

Davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi tamoyilining asosiy jihatlari, fuqarolik huquqidagi xususiy ishlarga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligi, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishi, buzilgan huquqlar tiklanishi, ularning sud orqali himoya qilinishi tamoyillarida ifodalanadi.

Tarmoqlararo huquq tamoyillari ikki yoki undan ortiq huquq tarmoqlariga xos bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasiga asosan, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi kafolatlangan. Bu barcha mulk shakllarining teng huquqliligi ham Konstitusiyaviy huquq ham fuqarolik huquqi tamoyillari hisoblanadi.

Sohaviy tamoyillar muayyan huquq sohasi uchun xos hisoblanadi. Fuqarolik huquqi tamoyillari ham sohaviy tamoyillar hisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiyotda bozor munosabatlarning joriy qilinishi oqibatida fuqarolik qonun hujjatlari bozor munosabatlari tamoyillari asosida shakllantirildi va u FK va boshqa fuqarolik qonun hujjatlari normalariga singdirildi. Shu ma'noda fuqarolik huquqi tamoyillari bozor qonuniyatlariga xos qoidalarni o'zida mustahkamladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligida ifodalangan fuqarolik huquqi tamoyillari mohiyati O'zbekiston Respublikasining avvalgi totalitar jamiyat qurilishidan yangi xalqparvar demokratik jamiyat qurishga o'tishi davlat mulkini egallagan monopoliya holatidan voz kechishlik, jamiyatda xususiy mulkchilik joriy etilishi, bozor munosabatlarning shakllanishi, ma'muriy-buyruqbozlik metodining qo'llanilmasligi va iqtisodiyot tizimida demokratik metod va shakllardan foydalanish huquqning o'tmishdagi ba'zi tamoyillaridan voz kechishga, demokratik jamiyatning ehtiyojlariga javob beradigan tamoyillarning paydo bo'lishiga fuqarolik huquqining amalda bo'lgan tamoyillarining xarakterini o'zgartirishiga sabab bo'lganligini ta'kidlaydi¹.

Fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlsizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga asoslanishi belgilandi (FKning 1-moddasi).

Fuqarolik-huquqiy tamoyillar fuqarolik huquqi predmeti doirasidan kelib chiqib boshqa huquq sohalari tamoyillaridan farqlanadi. Aynan ushbu xususiyatni inobatga olgan holda fuqarolik huquqi tamoyillari uning predmetini tashkil qiluvchi ko'p qirrali mulkiy, mulk bilan bog'liq va mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy va tashkiliy-huquqiy munosabatlarning xususiyatlari bilan ifodalanadi.

Fuqarolik huquqining tamoyillari ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning asosiy negizlari bilan bog'liqdir, ular fuqarolik qonunchiligida aks etib, uning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etadi.

Ayrim adabiyotlarda fuqarolik huquqining tamoyillari fuqarolik huquqi qonunchiligida mustahkamlangan va bevosita ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishda tatbiq etiladigan, fuqarolik qonun hujjatlari va ulardagi normalar uchun dastur vazifasini o'taydigan rahbariy qoidalar, boshlang'ich asoslar va umumiy negizlar tushunchasi bilan bog'lanadi².

Fuqarolik huquqining sohaviy-asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) *Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi*. Bu tamoyil FKning 1-moddasida o'z ifodasini topgan.

Ishtirokchilarning tengligi masalasi fuqarolik huquqining huquq sohasi sifatidagi eng asosiy xususiyati sifatida baholanadi. Mazkur tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashayotgan har qanday sub'yektning boshqa sub'yekt bilan bir xildagi huquqlarga va huquqiy imkoniyatlarga, huquqiy holatga egaligini anglatadi.

Fuqarolik huquqi ishtirokchilari ularning huquqiy holati qanday bo'lishidan qat'i nazar teng huquqlidirlar. Bunday tenglik munosabat ishtirokchilarining fuqarolik huquqi sub'yekti sifatida barcha uchun teng hajmda huquq layoqati bilan ta'minlanishiga asoslanadi³.

Ishtirokchilar tengligi tamoyili sub'yektlar uchun bir xildagi huquqiy tartib belgilanganligida ham o'z ifodasini topadi. Bunda qonun chiqaruvchi fuqarolik huquqining sub'yektlari uchun bir xildagi huquqiy tartibni belgilaydi. Ya'ni, fuqarolik huquqining bir sub'yekti ikkinchisidan ustun qo'yilmaydi. Fuqarolik huquqining

¹Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.-Тошкент: ТДЮИ, 2003. -35-36 б.

² Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ, 2003. -37 б.

sub'yektlari hisoblangan fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlat bir xildagi huquqiy tartibga ega. Masalan, FKning 79-moddasiga muvofiq, davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan baravar asoslarda ishtirok etadi.

Ishtirokchilarning tengligi iqtisodiy mustaqil va bir-biriga qaram bo'lmasdan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishishligi bilan xarakterlidir. Bu tamoyilga muvofiq hech qaysi sub'yekt ikkinchisiga qaraganda imtiyozlarga ega bo'lmaydi yoki qonun hujjatlari unga imtiyozli huquqlarni bermaydi. Faqatgina qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ba'zi istisnolarda shaxslarning imtiyozli huquqlari belgilanadi.

2) *barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy tomondan bab-baravar muhofaza qilinishi*. Mazkur tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasi va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 116-moddasida bevosita mustahkamlab qo'yilgan.

Ma'lumki, mulk shakllari xususida so'z ketganda avvalo O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunida belgilangan mulk shakllari va FKda belgilangan mulk shakllari haqida to'xtalib o'tish lozim. "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 5-moddasida mulkning beshta mustaqil shakli (xususiy mulk, shirkat (jamo) mulki, davlat mulki, aralash mulk, boshqa davlatlar, halqaro tashkilotlar, Yuridik va jismoniy shaxslarning mulki) ajratib ko'rsatilgani holda undan 7 yil o'tgach, amalga kirgan FKda mulkning ikkita shakli (xususiy va ommaviy mulk) ko'rsatib o'tilgan. "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonun va FKdagi bu nomutanosiblik haqida shuni aytib o'tish lozimki, mulkning shakllari nechtaligidan va shakllarga ajratilish qaysi asoslarga ko'ra amalga oshirilishidan qat'i nazar ularning tengligi va kafolati bir xildir.

Mulk shakllarining tengligi tamoyili mamlakatda amal qiluvchi huquqiy normalarda mulk shakllariga nisbatan huquqiy rejim va huquqiy muhofazaning bir xildagiligini, amal qilishining huquqiy kafolatlarining tengligini anglatadi.

Turli mulk shakllarining huquqiy tomondan bab-baravar muhofaza qilinishi FK va mustaqil fuqarolik huquqining o'ziga xos yutuqlaridan biri sanaladi. Zero sobiq Ittifoq fuqarolik huquqida socialistik mulkni har tomonlama, barcha choralar bilan qo'riqlash tamoyili mavjud edi¹. Va mazkur tamoyilga asosan socialistik mulkni muxofaza qilishga ustuvorlik berilar edi. Endilikda hech qanday mulk shaklini amalda bo'lishiga va muhofaza qilinishiga ustuvorlik berilmaydi. Mulk shakllarining tengligi va bir xil muxofaza qilinishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda muhim o'rin egallaydi.

3) *mulkiy munosabatlarning mafkuraviy munosabatlardan ajratilganligi*. O'tmishda iqtisodiy, shu jumladan, mulkiy munosabatlarni tartibga solishda har xil mafkuraviy qo'llanmalar va aqidalardan kelib chiqilgan edi. 1963 yilgi Grajdanklik kodeksining 119-moddasi ham to'liq ravishda sobiq Sovet Ittifoqidagi davlat siyosati mafkurasini amalda qo'llab, fuqarolar mol-mulkingning qat'iy chegarasi, miqdori va ob'yektlari doirasini belgilangandi. "Iqtisodiy maqbullikdan siyosiy konyunkturaviy manfaatlarining ustun kelishi sobiq Ittifoq xalq xo'jaligini parokandalik yoqasiga, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning jiddiy buzilishiga, ishlab chiqarishning texnika jihatdan qo'llanilishiga olib keldi"². Huddi shu sababli ham O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 12-moddasida hech qanday mafkura davlat mafkurasini sifatida o'rnatilishi mumkin emas, deb ko'rsatildi;

4) *qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat beriladi*. Bu tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erkinligi, tashabbuskorligini kafolatlaydi. Qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berish tamoyili fuqarolik huquqi sub'yektlarining nafaqat qonunda ko'rsatilgan harakatlarni amalga oshirish balki, qonunda belgilangan bo'lsa ham lekin, qonun bilan taqiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirishlari imkonini beradi. Lekin, shu o'rinda bunday harakatlarning ahloq me'yorlariga ham zid kelmasligi lozimligini aytib o'tish joiz. Fuqarolik kodeksining 8-moddasiga muvofiq, fuqarolik huquqining sub'yektlari nafaqat qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlarni, lekin unga zid bo'lmagan shartnomalar hamda boshqa bitimlarni tuzishlari mumkin.

Fuqarolik huquqida bunday tamoyil (qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa ruxsat beriladi)ning mavjudligi fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga erkinlik va tashabbus berishi bilan birga

¹Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -12 б.

²Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва таракқиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -48 б.

iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladigan yangi huquqiy munosabatlarni, qolaversa, huquqiy institutlarni vujudga kelishini ta'minlaydi.

Qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, barchasiga ruxsat berilishi tamoyili, sub'yektlar harakati doirasini kengaytiradi. Huquqiy adabiyotlarda "qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berilishi" fuqarolik-huquqiy tartibga solishning ixtiyoriylikka yo'naltirilganligi tamoyili¹ yoki fuqarolik huquqida dispozitivlik tamoyili²ning bitta qoidasi sifatida ko'rilish holatlari mavjud.

Mazkur tamoyilning normalarga mujassam bo'lgan holda amalda ishlashi bozor iqtisodiyotini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Zero, bozor iqtisodiyoti erkin qonunda taqiqlanmagan harakat, tadbirkorlik va xususiy mulkni keng qaror topishida tashabbuskorlik hamda faollikni talab etadi. Bu tamoyil orqali fuqarolik huquqi sub'yektlari bir qator erkinliklardan foydalanadi. Masalan, fuqarolar va Yuridik shaxslar huquq layoqatiga ega bo'lib qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday faoliyatni amalga oshirishlari mumkinligi (FKning 18, 41-moddalari).

5) *fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkining daxlsizligi*. Bu qoida FKning 1-moddasida o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga, FKning 166-moddasiga muvofiq, mulk daxlsizdir va qonun bilan qo'riqlanadi. Mulkning daxlsizligi mulkdorga qarshi turgan barcha sub'yektlarning mulk huquqini buzishidan o'zlarini saqlashlaridan iborat. Bu yerda "mulkdorga qarshi turgan" iborasini muayyan mulkning sohibi bo'lmagan har qanday boshqa shaxs sifatida tushunish lozim. Bunday sub'yektlar (shaxslar) o'zganing mulkiga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan "o'zlarini saqlash"ni amalga oshirsalar, mulkning daxlsizligi tamoyiliga amal qilgan bo'ladi.

Mulkdor o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilishga haqli.

Fuqarolik huquqining boshqa tamoyillari kabi mulkning daxlsizligi tamoyili ham mutlaqlik xarakteriga ega emasligini nazarda tutib, FKning 166-moddasi 2-qismi, mulkdorning mol-mulkini olib qo'yishga, shuningdek uning huquqlarini cheklashga faqatgina qonunda nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yilishi mumkinligini belgilaydi;

6) *qonuniy asoslarga ega bo'lmasdan turib, hech kim ishtirokchilarning xususiy ishlariga o'zboshimchalik bilan aralashmaslik tamoyili*.

Fuqarolik huquqi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tamoyillardan biri hisoblangan xususiy ishlarga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi tamoyili fuqarolik huquqi sub'yektlari o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlaridagi harakatlar bevositaligi va uzluksizligini ta'minlaydi. Ma'lumki, fuqarolik huquqida fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining xususiy manfaatlari asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun qonun chiqaruvchi ana shu manfaatlar ustunligini kafolatlash maqsadida FKning 1-moddasidayoq, mazkur tamoyilni mustahkamlaydi. Bundan tashqari ushbu tamoyil boshqa qonun hujjatlarida ham alohida qoida bilan belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi 2000 yil 25 maydagi qonunining 34-moddasiga muvofiq, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tadbirkorlik faoliyati sub'yektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Bunday aralashuv FKning 1-moddasi talablariga zid bo'lib, noqonuniy harakat hisoblanadi. Albatta, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan aralashuv (xususiy ishlarga) bundan mustasnodir.

7) *fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda har qanday to'sqinliklarni bartaraf etilishini talab qilishga haqli. Qonun hujjatlaridagi ba'zi cheklashlarning mavjud bo'lishi bu tamoyilning ahamiyatiga putur etkazmaydi. Chunki huquq sub'yektiga berilgan, huquq sub'yektlarining o'z huquqini amalga oshira olish imkoniyatiga ega bo'lishlari, bu huquqlar mavjudligining asosiy mezonidir. Fuqarolik huquqini to'sqinliksiz amalga oshirish fuqarolik qonunchiligining barcha normalari mazmuniga singdirilgan va batafsil tarzda FKning 9-moddasida ko'rsatib o'tilgan. Unga muvofiq, fuqarolar va Yuridik shaxslar o'zlariga tegishli bo'lgan fuqarolik huquqlarini, shu jumladan ularni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga ko'ra tasarruf etadilar. Fuqarolar va Yuridik shaxslarning o'z huquqlarini amalga oshirishdan voz kechishi bu huquqlarning bekor qilinishiga olib kelmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutiladi. Fuqarolar va Yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari va axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa – ish odobi qoidalariga ham rioya etishlari kerak. Fuqarolar va Yuridik shaxslarning boshqa shaxsga zarar etkazishga,

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: Проспект., 2003. - 26 с.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.-43 б, Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. –Б. 59-60.

boshqacha shakllarda huquqni suiiste'mol qilishga, shuningdek huquqni uning maqsadiga zid tarzda amalga oshirishga qaratilgan harakatlariga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish ular ishtirokchilarining faoliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan har qanday to'siqlarni tadbirkorlik va boshqa qonun bilan man qilinmagan iqtisodiy faoliyat sohaslarida duch kelishi mumkin.

8) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining buzilgan huquqlarining tiklanishi* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik huquqi birinchi navbatda huquqiy munosabat ishtirokchisining buzilgan huquqlarining avvalgi holatiga qaytarilishiga qaratiladi (mulkni natura holda qaytarish, buzilgan shaxsiy huquqni tan olish va h.k.). Shu sababli ham fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning shaxsiga emas, etkazilgan zararni qoplash maqsadida undirish mumkin bo'lgan mulkiga qaratiladi. Zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi.

Agar qonun yoki shartnomada zararni kamroq miqdorda to'lash nazarda tutilmagan bo'lsa, huquqi buzilgan shaxs o'ziga etkazilgan zararining to'la qoplanishini talab qilishi mumkin.

Buzilgan huquqni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish FKning 11-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari tarkibiga ham kiritilgan. Buzilgan huquqlarni tiklanishi, amaldagi mumkin bo'lmagan hollardagina, taraflar talabini qanoatlanirishning boshqa usullari qo'llaniladi.

9) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlash* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'z huquqlarini himoya qilish uchun o'z talabini maxsus organ – sud orqali bildirishga haqli va bu huquq qonun bilan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 9-moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar davlat organlari va boshqa organlarning, mansabdor shaxslarning har qanday g'ayriqonuniy xatti-harakatlaridan (qarorlaridan), shuningdek hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmat, shaxsiy erkinligi va mol-mulki, boshqa huquq va erkinliklariga tajovuzlardan sud himoyasida bo'lish huquqiga ega. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlar ham sud himoyasida bo'lish huquqiga egadir¹.

Fuqarolik huquqlari himoya qilish borasida sudga murojaat etishda sudlovlilikka alohida e'tibor beriladi. Fuqarolik huquqlari prosessual qonunlar yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlilik sudi tomonidan himoya qilinadi. Umumiy sudlarga quyidagi ishlar taalluqli:

1) taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar, qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno;

2) FPKning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan ishlar (Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar; fuqaroni bedarak yo'qolgan, deb topish va fuqaroni o'lgan, deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar; fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar; mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ishlar; taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi ishlar (chaqirib ish yuritish));

3) qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar (FPKning 31-moddasi)².

Xo'jalik sudiga quyidagi ishlar taalluqlidir:

1) iqtisodiyot sohasida Yuridik shaxslar, Yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar o'rtasidagi fuqaroviy, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga doir ishlar;

2) iqtisodiyot sohasida tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar;

3) tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to'g'risidagi ishlar.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №1-2, 10-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 9-сонга илова

Qonun bilan xo‘jalik sudiga taalluqli ishlar jumlasiga boshqa ishlar ham kiritilishi mumkin (Xo‘jalik prosessual kodeksining 23-moddasi)¹.

Hakamlik sudlari fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub’yektlari o‘rtasida vujudga keluvchi xo‘jalik nizolarini hal etadi (“Hakamlik sudlari to‘g‘risida”gi qonunning 9-moddasi)².

Ayrim hollarda fuqarolik huquqlari ma‘muriy tartibda ham himoya qilinishi mumkin. Lekin ma‘muriy tartibda qabul qilingan qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkinligi FKning 10-moddasida mustahkamlangan.

10) *shartnoma tuzish erkinligi* (FK 1-354-moddalar). Fuqarolar (jismoniy shaxslar) va Yuridik shaxslar o‘z fuqarolik huquqlari hamda burchlariga o‘z erklariga muvofiq ega bo‘ladilar, o‘z manfaatlarini ko‘zlab amalga oshiradilar.

FKning 354-moddasida esa, ushbu tamoyilning mazmuni ochib berilgan. Shartnomalar erkinligi tamoyilini quyidagi uchta holatni ajratib ko‘rsatish orqali tushunish mumkin:

- 1) sub’yektning shartnoma bo‘yicha o‘z kontragenti, ya’ni shartnoma bo‘yicha sherigini tanlash erkinligi;
- 2) shartnoma predmetini, ya’ni aynan qanday holat yuzasidan shartnoma tuzishni tanlash erkinligi;
- 3) shartnoma shartlarini tanlash erkinligi.

Ushbu uchala holatni amalga oshirishda sub’yektga hech qanday noqonuniy ta’sir o‘tkazmaslik lozim bo‘ladi. Ba’zi hollarda yuqoridagi holatlar sub’yektga qonuniy ta’sir o‘tkazish orqali uning xohish-irodasini boshqa tomonga o‘zgartirish orqali amalga oshiriladi. Shartnomalar erkinligi tamoyiliga nisbatan bunday cheklov faqatgina qonun hujjatlarida ko‘zda tutilgan hollarda tatbiq etiladi (FK, 377-modda).

Ular shartnoma asosida o‘z huquqlari va majburiyatlarini belgilashda hamda qonunga zid bo‘lmagan har qanday shartnoma shartlarini belgilashda erkindirlar;

11) *O‘zbekiston Respublikasining butun hududida tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag‘larni erkin harakatda bo‘lishi* (FK 1-moddasi). Bu tamoyil bozor iqtisodiyoti uchun muhim bo‘lgan moddiy ne‘matlarning erkin harakatlanishi hisobiga tovar-pul munosabatlarini tezlashishini amalga oshirishga xizmat qiladi. Ma’lumki, iqtisodiy rivojlanish va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning geografik joylashishi, muayyan turdagi tovarlar taqsimotining nomutanosibligiga sabab bo‘ladi. Mazkur tamoyil ana shu nomutanosiblikni bartaraf etishda etakchi o‘rinni egallaydi.

Shuning uchun ham faqatgina xavfsizlikni ta’minlash, insonlarning hayoti va sog‘lig‘ini himoya qilish, tabiatni va madaniy boyliklarni muhofaza qilish uchun zarur bo‘lganda, tovarlar va xizmatlar harakatda bo‘lishini cheklash qonun hujjatlariga muvofiq joriy etilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida xo‘jalik hisobi tamoyili fuqarolik-huquqiy munosabatlarida, masalan, etkazilgan mahsulotlar yoki bajarilgan ishlar uchun kelishilgan narxlar bo‘yicha haq to‘lashda, shartnomalarni bajarmaganlik yoki kechiktirib bajarganlik yoxud sifatsiz bajarganlik uchun sanksiyalar belgilashda ifodalanadi.

Bulardan tashqari ayrim huquqiy institutlar, jumladan, majburiyat huquqi, mulk huquqi, mualliflik huquqi, vorislik huquqi instituti ham o‘z tamoyillariga ega.

Fuqarolik huquqi tizimi. Fuqarolik huquqi ham o‘z navbatida muayyan tizimlashtiriladi, ayni vaqtda uning o‘zi ham xususiy huquq tizimiga kiradi.

Bunday tizimlashtirish tarkibiy qismlarga ajratish uchun asos bo‘lib, butun tarmoq uchun xos bo‘lgan asosiy, umumiy qoidalar – umumiy qismni ajratish hisoblanadi. Fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismi fuqarolik huquqlari tushunchasi, ularning vujudga kelishi, amalga oshirilishi va himoya qilinishi, fuqarolik muomalasi sub’yektlari, ob’yektlari, shuningdek muddatlar to‘g‘risidagi asosiy qoidalarni hamda barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlarga qo‘llaniladigan umumiy tartibdagi boshqa ba’zi normalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu holatlar tizimi fuqarolik huquqi tizimini shakllantirishi, o‘quv-nazariy va ayni vaqtda huquqni qo‘llash bo‘yicha muhim ahamiyatga ega, chunki uni umumiy (birinchi) qism tarkibiga kiruvchi qoidalar boshqa barcha fuqarolik-huquqiy normalarni qo‘llashda u yoki bu darajada hisobga olinadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сон, 234-модда

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismga kirmagan barcha normalar fuqarolik huquqining Maxsus (ikkinchi) qismiga mansubdir deb aytish mumkinmi? – degan savol tugʻilishi tabiiy. Biroq bir qarashda mantiqiy jihatdan toʻgʻri boʻlgan bu qoida fuqarolik huquqiga nisbatan toʻla qoʻllanmaydi. Shu sababli ham garchi, FK ikki qismga boʻlinsa ham, ikkinchi qismi Maxsus qism deb nomlanmagan. FKning umumiy qoidalaridan tashqarida boʻlgan normalar mazmunan rang-barang va hajmi jihatdan nihoyatda ulkan hisoblanadi. Bu esa ularni yanada kengaytirilgan holda tizimlashtirilishini talab etadi. Shu sababli ham agarda, oldin huquq tarmogʻi qismlarga va institutlarga boʻlinadigan boʻlsa, endilikda tabaqalanish tizimi hamda pogʻonalari kengaydi va koʻpaydi. Endilikda fuqarolik huquqini kichik tarmoqlarga tizimlashtirish qoʻllanmoqda. Kichik tarmoq – bu bir turdagi guruhlariga kiruvchi munosabatlarni tartibga soluvchi va oʻzining umumiy qoidalariga ega boʻlgan normalarni yirik-yirik guruhlari boʻlib hisoblanadi.

Bugungi kunda fuqarolik-huquqiy normalarni beshta kichik tarmoqlarga boʻlish qabul qilingan.

Bular jumlasiga:

a) mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar (baʼzi adabiyotlarda uni ashyoviy huquq, deb ham ataydilar). Ushbu kichik tarmoq mulkiy munosabatlar ishtirokchilariga ashyolar (mol-mulk) tegishlilikini, mansubligini rasmiylashtiradi, bu tegishlilik esa mulkiy muomalaning sharti yoxud natijasi (oqibati) sifatida namoyon boʻladi;

b) mulkiy muomalaning oʻzini rasmiylashtiruvchi majburiyat huquqi. Majburiyat huquqi ham oʻz navbatida shartnomalar huquqi va delikt huquqi kabi kichik tarmoqlarga boʻlinadi. Ularning har ikkalasi uchun ham yagona, umumiy boʻlgan Umumiy qism mavjud. Shartnoma majburiyatlari ham oʻz navbatida mol-mulkni ashyoviy huquq asosida topshirish, foydalanish uchun berish, ishlarni bajarish, xizmatlar koʻrsatish, birgalikdagi faoliyat boʻyicha majburiyatlarga boʻlinadi. Majburiyatlar ichida bir tomonlama harakatlar (bitimlar)dan kelib chiqadigan majburiyatlar ham alohida ajralib turadi. Buzilgan huquqni muhofaza qilishga qaratilgan majburiyatlar delikt (zarar etkazishdan kelib chiqadigan) majburiyatlarga va asossiz boyishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga boʻlinadi. Umuman olganda, majburiyat huquqi fuqarolik huquqining eng puxta tizimlashtirilgan qismi hisoblanadi. Ushbu qism oʻz hajmi boʻyicha ham beqiyosdir. U FKning 20-bobidan to 58-bobiga qadar boʻlgan normalarni (234-1030-moddalar) qamrab olgan;

v) mutlaq huquqlar deb atalmish kichik tarmoq intellektual mulk boʻyicha normalar majmuini tashkil etadi. Uning tarkibiga ijodiy faoliyat mahsullari (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, integral mikrosxemalar topologiyasi, kompyuter dasturlari, mualliflik va turdosh huquqlar obʻyektlariga nisbatan huquqlarni rasmiylashtirish, fuqarolik muomalasida ularning amal qilishi, ushbu nomoddiy obʻyektlardan foydalanish huquqiy rejimini belgilovchi fuqarolik-huquqiy normalar kiradi. Ayni vaqtda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini, tovarlar, ishlar va xizmatlarni shaxsiylashtirish (individuallashtirish) vositalariga nisbatan huquqlarni vujudga kelishi, amal qilishi bekor boʻlishi va huquqiy himoya qilish boʻyicha munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik-huquqiy meʼyorlar ham ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiradi. Bunday individuallashtirish vositalari boʻlib firma nomi, tovar belgisi, tovar chiqarilgan joy nomiga boʻlgan huquqlar hisoblanadi;

g) fuqaro vafot etgan taqdirda uning mol-mulki va mulkiy huquqlari boshqa shaxslarga (yaʼni, vasiyat boʻyicha yoki qonun boʻyicha uning merosxoʻrlariga) oʻtishini tartibga soluvchi normalar majmuidan iborat boʻlgan vorislik huquqi;

d) soʻnggi vaqtlarda nomoddiy neʼmatlarni (shaxsiy-nomulkiy huquqlarni) himoya qilishni tartibga soluvchi normalar majmui ham fuqarolik huquqining kichik tarmogʻi sifatida qaralishi toʻgʻrisida nuqtai nazarlar ham ilgari surilmoqda¹. Ushbu kichik tarmoq jismoniy va Yuridik shaxslarni shaʼni, qadr-qimmatini va ishbilarmonlik obroʻsi, fuqarolarning hayoti, sogʻligʻi, shaxsiy daxlsizligi, ularning xususiy hayoti, erk-muxtoriyatini taʼminlovchi huquqlar va shu kabilarni vujudga kelishi, ularni amalga oshirish, huquqiy muhofaza qilish boʻyicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Shartli ravishda bu turkumga kiruvchi huquqlarni shaxsiy huquqlar, deb nomlash oʻrinli boʻlur edi.

Fuqarolik huquqi tizimida kichik tarmoqlar oʻz navbatida institutlarga boʻlinadi. Huquq instituti deganda unchalik yirik boʻlmagan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yigʻindisi, yaʼni majmui tushuniladi. Har bir kichik tarmoq oʻz navbatida huquq institutlariga boʻlinadi. Masalan, majburiyat huquqi kichik tarmogʻi alohida shartnomalar majburiyatlari institutlariga – oldi-sotdi, ijara, pudrat va shu kabilarga boʻlinadi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar kichik tarmogʻi ham oʻz navbatida mulk huquqi, cheklangan ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilishning ashyoviy-huquqiy usullari institutlariga boʻlinadi.

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

Fuqarolik-huquqiy institutlar ham o'z navbatida yanada bo'laklarga bo'lingan holda muayyan qismlarga tizimlashadi. Ushbu qismlar subinstitutlar, deb ataladi. Ayni vaqtda subinstitutlar ham tartibga soluvchi munosabatlari bir xilligi va yagonaligi bilan ajralib turadi. Masalan, shartnomaviy majburiyatlar institutlari ularning alohida ayrim turlari to'g'risidagi qoidalarni qamrab oladi (masalan, oldi-sotdi shartnomasi instituti quyidagi subinstitutlarga bo'linadi – chakana oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, kontraktasiya, ulgurji oldi-sotdi; ijara shartnomasi quyidagi institutlarga bo'linadi – prokat, transport vositalari ijarasi, korxonalar ijarasi, lizing (moliya ijarasi) va h.k.). Fuqarolik-huquqiy institutlar va subinstitutlari ham o'zlarining umumiy qoidalariga ega. Bu esa ularni tashkil etuvchi normalarni Yuridik jihatdan bir xilligidan dalolat beradi.

Bu o'rinda shuni ham unutmaslik lozimki, kichik tarmoqning umumiy qoidalari ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiruvchi tegishli institutlar qoidalariga ham taalluqlidir, ushbu institut umumiy qoidalariga esa uning tarkibiga kiruvchi subinstitutlar ham tegishlidir. Masalan, majburiyatlar hamda shartnomalarning umumiy qoidalari oldi-sotdi va ijara institutlariga ham taalluqli bo'lib, ular ham o'z navbatida mahsulot etkazib berish va prokat subinstitutlariga nisbatan ham oid hisoblanadi. O'z navbatida oldi-sotdining umumiy qoidalari mahsulot etkazib berish va kontraktasiyaga ham tegishli bo'lib, ijaraning umumiy qoidalari transport vositalari ijarasi, prokat shartnomasi va moliyaviy ijara shartnomalariga ham taalluqlidir.

Fuqarolik huquqini tavsiflashda xususiy huquq iborasi ham keng qo'llaniladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasi – bu eng avvalo, kishilarning xususiy manfaatlari doirasidir. Boshqacha aytganda, xususiy manfaat kishilarni fuqarolik-huquqiy munosabatda harakatlantiruvchi kuchdir. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning muayyan qismi kishilarning o'zlari tomonidan tartibga solinadi, chunki hech qanday normativ hujjat hayotdagi barcha holatlarni, masalan, o'zini tutishning eng maqbul variantlarini belgilab bera olmaydi. Albatta, normativ hujjatlar kishilarning noinsof shaxslarni suiiste'molliklaridan, tajovuzlaridan muhofaza etish, zaif, ojizlarni himoya qilishni amalga oshiradi. Biroq davlatning xususiy manfaatlari sohasiga aralashuvi yalpi, chegarasiz va o'zbiarmonlik bilan amalga oshirilmaydi. Ommaviy hokimiyat fuqarolarning har qanday manfaatlarini yagona haqiqiy ifodachisi va himoyachisi bo'lishga da'vo qilmasligi lozim. Xususiy manfaat egasi o'z manfaati uchun o'zi harakat qilmog'i kerak. Aks holda yaqin o'tmishdagi tarixiy tajribamiz dalolat berganiday, davlatdan turli ne'matlarni kutuvchilarga (olma pish, og'zimga tush qabilida fikr yurituvchi shaxslarga) aylanib qoladilar, mustaqil va tashabbuskor faoliyat yuritishga bo'lgan qiziqishlarini yo'qotadilar, bu esa oxir-oqibatda davlat uchun ham, jamiyat uchun ham salbiy oqibatlarni vujudga keltirishi mumkin. Shu sababli xususiy manfaat xususiy huquq timsolida o'z huquqiy negiziga ega bo'lishi shart.

Butun dunyo bo'yicha huquqiy munosabatlar normal xususiy-huquqiy va ommaviy-huquqiy tartibga solishning mavjudligi va ularning farqlanishiga asoslanishi lozim. Fuqarolik huquqi yoxud xususiy huquq Qadimgi Rimdan boshlab (jus privatum) xususiy huquq sohasini anglatadi, unga ishtirokchilarning Yuridik tengligi va mustaqilligi, ularning xususiy mulklari daxlsizligi, shartnomalar erkinligi, buzilgan huquq hamda manfaatlarining mustaqil sud orqali himoya qilinishi kabi xususiyatlardir.

Albatta, insoniyat sivilizatsiyasi qadimgi davrdan buyon o'z rivojida beqiyos murakkab ijtimoiy jarayonlarni bosib o'tdi, avval texnik va ijtimoiy inqiloblar, keyin ilmiy va axborot taraqqiyoti tufayli tubdan yangi ijtimoiy fenomenlar vujudga keldi. Bularning barchasi fuqarolik (xususiy) va ommaviy huquqlar tafovutlariga asoslangan huquq tizimlari negizini bartaraf eta olmadi, ularning ko'rinishlari o'zgardi, xolos.

Huquqning xususiy va ommaviy huquqlarga ko'ra farqlanishi umumiy saqlanib qolmoqda. Ulardagi prinsipial farqlar ilk bora Yustinian Digestlarida o'z ifodasini topgan edi. Qadimgi Rim yuristi Ulpian ommaviy huquq Rim davlat maqomini belgilaydi, xususiy huquq esa alohida shaxslar foydasini ko'zlaydi, deb ko'rsatgan edi.

Ommaviy huquq va xususiy huquq nisbatini aniqlash va farqlash bir qarashda oson tuyulsa ham, aslida murakkab masala hisoblanadi. Gap shundaki, xususiy huquq sohasida ham qonun chiqaruvchi ba'zan umummajburiy imperativ normalardan foydalanadi, bu tartibga solinayotgan huquqiy munosabatlar qatnashchilari tashabbuskorligi va mustaqilligini cheklaydi. Masalan, fuqarolik qonunchiligi barcha Yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazishni, ko'chmas mulk bilan bog'liq barcha bitimlarni ham davlat ro'yxatida qayd etilishini shart qilib qo'yadi. Ushbu talabga rioya qilmaslik sub'yekt harakatlarini Yuridik jihatdan beoqibat bo'lishiga olib keladi (masalan, Yuridik shaxs vujudga kelmaydi, ko'chmas mulkka nisbatan huquq mavjud bo'lmaydi va h.k.). Boshqa jihatdan olganda ham, ommaviy huquq sohasida ba'zan sud tartibida himoya qilish qo'llaniladi. Masalan,

mansabdor shaxslarni davlat boshqaruvi harakatlari va qarorlari ustidan sudga shikoyat berish tartibi mavjud. Manfaatlarni sud orqali muhofaza qilish esa xususiy huquqqa ko'proq xosdir.

Biroq bunday umumiylik ommaviy huquq va xususiy huquq o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etmaydi, chunki har ikkala huquqiy "majmualar" sohasidagi huquqiy munosabatlar turlicha huquqiy rejimga egadir. Bir necha asrlar davomida huquqshunos olimlar har ikkala huquqiy "majmualar" o'rtasidagi farqlarni belgilovchi mezonlarni aniqlashga uringanlar. Oxir-oqibatda ma'lum bo'ldiki, asosiy farqlar huquqiy munosabatlar tabiatidan kelib chiqqan holda huquqni bu munosabatlarga ta'sir qilish xarakteri va usullari bilan bog'liq ekan.

Odatda, xususiy huquqda ishtirokchilar erki-irodasi avtonom (muxtor) va ular mulkiy jihatdan mustaqildirlar yoki alohida mol-mulkka egadirlar. Ba'zan mulkiy munosabatlarda bunday belgilar bo'lmisligi ham mumkin. Masalan, soliqlar yig'imi va huquqbuzarlik uchun jarimalar solish orqali davlat byudjetini shakllantirish bo'yicha munosabatlar. Bunday hollarda taraflar o'rtasidagi munosabatda tenglik bo'lmay, aksincha, bu munosabatlar hokimiyat va bo'ysunishga asoslanadi, bu esa o'z navbatida taraflarning erk muxtoriyatini (o'z xohishiga ko'ra ish ko'rishni) istisno etadi. Bir tomonni ikkinchi tomondan hokimiyat bo'yicha bo'ysunuviga asoslangan bunday munosabatlar (masalan, soliq munosabatlari, moliya munosabatlari) ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqini yoki boshqacha aytganda, ommaviy huquq majmuasining tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi xaridordan tovar qiymatini to'lashni talab etsa, bu talab shartnoma tuzilganda xaridor o'zi ushbu shartga rozi ekanligiga asoslanadi. Agarda taraflardan biri tuzilgan shartnomani buzsa, vujudga kelgan nizo taraflarning o'zaro kelishuvi asosida hal etiladi yoxud nizo echimidan manfaatdor bo'lmagan uchinchi tomon – sud tomonidan hal etiladi. Agarda shaxsga tegishli pul mablag'lari soliq sifatida ushlab qolinayotgan bo'lsa, bunda shaxsning roziligi umuman talab etilmaydi, pulni olib qo'yishni uchinchi tarafning o'zi sudga murojaat qilmagan holda amalga oshirishga haqli.

Yuqorida fuqarolik (xususiy) huquqiy munosabatlarda taraflarning erk muxtoriyati mavjud ekanligi ta'kidlangan edi. Xususiy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erk muxtoriyati (erk-irodasining avtonomligi) deganda, ularning mulkiy muomalaga kirishishga nisbatan, aynan qaysi kontragent bilan, qanday shartlar asosida kelishishga nisbatan erkin inon-ixtiyorining mavjudligini anglatadi, bunday masalalar bo'yicha echimlar, qarorlar ishtirokchilar tomonidan o'z tashabbuslariga ko'ra, tavakkal qilish asosida o'z mulkiy mas'uliyatini his qilgan holda qabul qilinadi. Ular o'z huquqlarini amalga oshirish yoki oshirmaslik, shu jumladan, sud orqali u yoki bu mulkiy talab qo'yish masalasini ham o'zlari hal etadilar.

Nihoyat, xususiy huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkiy jihatdan mustaqildirlar. Umumiy qoidaga ko'ra, ular o'z mol-mulkklariga nisbatan mulkdordirlar va xuddi shu sababli olingan hosil-daromadlarni o'zlashtiradi va ayni vaqtda kelib chiqadigan zararlar ham ularning zimmasiga tushadi. Ular o'z mol-mulkklari bilan o'z majburiyatlari bo'yicha mulkiy muomalaning boshqa ishtirokchilari oldida javob beradilar. Bu esa haqiqiy jonkuyar va hisob-kitobga puxta tadbirkor bo'lishga undaydi hamda amalda shunga majbur qiladi.

Fuqarolik (xususiy) huquq sohasiga, shuningdek ba'zi nomulkiy munosabatlar ham kiradi, ularning ishtirokchilari (ushbu munosabatlar doirasida) ushbu nomulkiy munosabatlarni amalga oshirish, rasmiylashtirishda mustaqildirlar.

Xususiy huquq to'g'risidagi ta'limot nuqtai nazaridan fuqarolik huquqini fuqarolarning, shuningdek ular tomonidan tashkil etilgan Yuridik shaxslarning xususiy (mulkiy va nomulkiy) munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy huquq tarmog'i sifatida ta'riflash lozim bo'lib, bu huquqiy munosabatlar ishtirokchilar tashabbusi bilan shakllanadi va ularning (xususiy) manfaatlarini qanoatlantirishga qaratiladi.

Ushbu ta'rifdan xususiy huquqiy va ommaviy huquqiy yondashuvlar o'rtasidagi tub, prinsipial tafovutlar yaqqol ko'rinib turibdi. Ommaviy huquqiy yondashuvda davlat va jamoat (ommaviy) manfaatlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan hokimiyat – tashkilotchilar, majburiy asoslar ustunlik qiladi. Xususiy-huquqiy yondashuv esa, xo'jalik faoliyatida o'zlarining (xususiy) manfaatlarini amalga oshiruvchi ishtirokchilar tashabbuskorligi va mustaqilligi bilan bog'liq.

Albatta, iqtisodiyotni, mulkiy munosabatlarni tartibga solishda har bir yondashuv o'zining afzalliklariga va nuqsonlariga ega, shu sababli ham ularning hech biri hech qachon "sof holatda" qo'llanilmaydi. Masalan, favqulodda vaziyatlarda, ya'ni urush hollarida, tabiiy ofatlarda, ommaviy huquqiy asoslarni kuchaytirmasdan va keng qo'llamasdan aslo iloji yo'q. Boshqa tomondan olganda, tovarlar bozorida yakkahokimlikka (monopoliyaga)

va g'irrom raqobatga qarshi kurash, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va shunga o'xshash boshqa vaziyatlarda xususiy-huquqiy asoslarni cheklashga to'g'ri kelishi tabiiy. Demak, muammo davlatning mulkiy muomalaga aralashuviga yo'l qo'yish yoki uni istisno etishda, taqiqlashda emas, balki bunday aralashuvni cheklash uchun qonunda uning doiralarini va shakllarini aniq-ravshan belgilab qo'yishda namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda xususiy huquqning vujudga kelishi va rivojlanish tarixi fuqarolik huquqining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Ayni vaqtda xususiy huquq nisbatan kengroq tushunchadir. Shu sababli ham xususiy huquq o'z tarkibiga fuqarolik huquqidan tashqari xalqaro xususiy huquq, oila huquqi, mehnat huquqini ham qamrab oladi. Ushbu huquqiy tuzilmalar yig'indisi xususiy-huquqiy oilani tashkil etadi, degan qarashlar mavjud¹.

Davlat boshqaruvidagi munosabatlar uning ishtirokchilarining erkinligi va mustaqilligi tamoyillari asosida tashkil etilishi mumkin emas, chunki bu munosabatlarning xarakteri uning qatnashchilariga markazlashtirgan ta'sir bo'lishini va ular muayyan pog'onalar bo'yicha bo'ysunish tartibida joylashuvini nazarda tutadi. Iqtisodiyotda, ayniqsa, tovarlar ayirboshlash sohasidagi munosabatlarda (ya'ni, bozorda) esa aksincha, uning ishtirokchilariga tashabbus va tadbirkorlik berish uchun eng maksimal darajada erkinlik yaratish zarur.

Xususiy huquq va ommaviy huquq o'zaro bir-biri bilan bog'liq hamda bir-biriga ta'sir ko'rsatib turadi. Biroq, shuni ta'kidlash o'rinliki, bu ularning bir-birlari bilan qo'shilib ketishiga olib kelmaydi, chunki yuqorida ta'kidlanganidek, ularni huquqiy tartibga solish yondashuvlarida tub, o'tib bo'lmas farqlar mavjud. Biroq, ular o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish ham doimiy, barqaror xarakterga ega. Masalan, fuqarolik prosessual huquqi ommaviy-huquqiy sohaga taalluqli bo'lsa ham, xususiy huquqiy ta'sirlar ostida tadbirkorlar o'rtasidagi nizolarni ko'rish jarayonida tortishuvchilikni kuchaytirib yubordi, nizolarni hal etishda hakamlik (nodavlat) shakllarini keng qo'llashga yo'l qo'yila boshlandi. Biroq shunga qaramay, prosessual tartib o'ziga xos bo'lgan ommaviy-huquqiy xususiyatni saqlab qolmoqda. Barcha rivojlangan davlatlar huquq-tartibotlarida xususiy huquq va ommaviy huquq ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning ikki turi sifatida, huquqiy tartibga solishning ikki mustaqil, alohida tarmoqlari sifatida mavjud.

Xususiy (fuqarolik) huquqni chuqurroq anglab etish uchun uning tushunchasiga, xususiyatlariga e'tibor berishimiz lozim. Xususiy huquq xo'jalikni bozor bo'yicha tashkil etishga asoslangan huquqiy tartibning o'zagi, negizidir. Tarixiy taraqqiyotni tahlil etish shuni ko'rsatadiki, xususiy-huquqiy tamoyillar, masalan, mulk daxlsizligi, shartnomalar, zarurat taqozosiga ko'ra, u yoki bu cheklovlarga duchor bo'lib turgan. Bunday cheklovlarning darajasi xarakteriga qarab huquqiy tizimlar turlari va tiplari farqlanadi.

Shunisi diqqatga sazovorki, eng qattiqqo'l va johil tuzumlarda ham eng og'ir va shafqatsiz cheklov sharoitlarida ham xususiy huquq (fuqarolik huquqi) sohasi hech qachon yo'q bo'lib ketmagan, chunki bizga ma'lum bo'lgan barcha sivilizasiyalar tovar xo'jaligi hamda tovarlar ayirboshlashsiz mavjud bo'lishi mumkin emas, bu istisno etiladi. Aslini olganda, xususiy huquq qadimgi Rim davrlaridan buyon shaxsning "qo'lini va yo'lini bog'lovchi" har qanday mahrumliklardan ozod bo'lish, erkin mulkdorlik, shartnomalarda erkinlik, vasiyat qilishda erkinlik va shu kabilarni muqarrar ravishda talab qiluvchi erkin iqtisodiy rivojlanish mahsulidir.

Bozor iqtisodiyoti shakllanishi jarayonida ilgari ommaviy-huquqiy sohaga kirgan munosabatlarni muayyan darajada tijoratlashuvi ro'y beradi. Masalan, yerga nisbatan mutlaq davlat mulkchiligidan voz kechilgan muayyan hollarda yerga nisbatan xususiy mulkchilik joriy etish mumkin bo'ldi, yerga nisbatan ijara huquqini garovga qo'yishga yo'l qo'yildi. Lekin shunday bo'lsa ham aksariyat xorijiy mamlakatlardan farqli ravishda O'zbekiston Respublikasida yer huquqi, tabiiy resurslarga nisbatan huquqlarning ommaviy huquq sohasidan to'la chiqib, xususiy huquq sohasiga o'tishi ro'y bergani yo'q. Biroq shunga qaramay, konsessiya shartnomalari, mahsulot taqsimotiga oid bilimlarni qonuniy asoslarga ega bo'lgani ushbu sohada ham xususiy huquq o'z ta'sirini o'tkaza boshlaganidan darak beradi, deb aytish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida nikoh shartnomalarining mustahkamlab qo'yilganligi er-xotinga o'z mol-mulklarining huquqiy rejimlarini o'zlari belgilashlariga imkon beradi, bu esa oilaviy munosabatlarda xususiy huquqiy asoslar o'sib borishini ko'rsatadi. Oila huquqida nomulkiy elementlar mulkiy munosabatlarga nisbatan ustuvor ahamiyatga ega, shuningdek nikoh-oila aloqalari ixtiyoriy va teng huquqlilik asosiga quriladi, davlatning oilaviy ishlarga eng kam darajada aralashuvi tamoyili amal qiladi (asosan, voyaga etmagan bolalar,

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. -8 с.

mehnatga layoqatsiz er-xotin manfaatlarini himoya qilish maqsadlaridagina davlat hokimiyat vakolatlaridan foydalanadi). Fuqarolik huquqi predmetida keng doiradagi nomulkiy munosabatlar (sha'n, qadr-qimmat, ishchanlik obro'sini qo'riqlash, ma'naviy ziyonni undirish, xususiy hayot sirlarini, xususiy daxlsizlikni huquqiy muhofaza qilish va h.k.) an'anaviy ravishda mavjudligini hisobga olgan holda oila huquqining xususiy huquqiy tabiati to'g'risida gapirish mumkin (ushbu hol barcha ilg'or huquq tartibotiga asoslangan mamlakatlarda istisnosiz amal qiladi).

Ba'zi mualliflar har holda uzil-kesil bo'lmasa ham mehnat huquqini xususiy huquqiy tabiatga ega, deb hisoblaydilar¹. Mehnat qonunchiligida mustahkamlab qo'yilgan mehnat shartnomasi to'g'risidagi qoidalar mehnat huquqi asosida yotadi va hozirgi bosqichda bu qoidalar yanada rivojlantirildi. Mehnat shartnomasi va fuqarolik shartnomasi o'rtasidagi umumiylikni ham yodda tutish lozim.

Ayni vaqtda mehnat-huquqiy munosabatlarini tartibga solishning asosiy yo'nalishini hali ham mehnat-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari uchun keng doiradagi maxsus sosial kafolatlarni belgilash hisoblanadi. Bu kafolatlar tabiiyki, ijtimoiy ommaviy-huquqiy manfaatlarini ko'zlab belgilanadi va ommaviy-huquqiy usullar orqali ta'minlanadi. Demak, mehnat huquqida ommaviy-huquqiy asoslar hali ham kuchli ekanligini e'tirof etmoq lozim. Ayniqsa, mehnat huquqidan ajralib chiqqan ijtimoiy ta'minot huquqida bu hol yaqqol namoyon bo'ladi. Bu o'rinda shuni ham unutmaslik lozimki, qit'a, Yevropa huquq tizimida, eng avvalo, german shoxobchasida mehnat huquqi xususiy-huquqiy tuzilma sifatida qaraladi.

Xalqaro xususiy huquq o'zining asosiy Yuridik belgisi (predmeti va tartibga solish uslubi) bo'yicha hech qachon o'zining xususiy-huquqiy tabiatini yo'qotmagan (rivojlangan mamlakatlar huquqiy tartiboti taraqqiyoti nuqtai nazaridan olganda, albatta). Buning ustiga nazariy jihatdan olganda, u deyarli doimo fuqarolik huquqining tarkibiy qismi bo'lgan kichik tarmog'i sifatida qarab kelingan. Agar xalqaro xususiy huquqiy normalar an'anaviy ravishda amaldagi Fuqarolik kodeksining 6-bo'limida mustahkam o'rin olganligini e'tiborga olsak, u holda xalqaro xususiy huquqning xususiy huquq oilasining a'zosi sifatidagi o'rni bo'yicha hech qanday bahs-munozara bo'lishiga aslo o'rin yo'q.

Rivojlangan mamlakatlar huquq-tartibotida Yuridik shaxslar to'g'risidagi fuqarolik-huquqiy normalar negizida, odatda, tijorat Yuridik shaxslari huquqiy maqomini (ya'ni, ularning vujudga kelishi, ro'yxatdan o'tkazish tartibi, faoliyatini tashkil etish, boshqarish, qayta tashkil etish, tugatish tartibini) belgilovchi normalar korporativ huquq yoki «kompaniyalar huquqi» tushunchasida mujassamlanadigan o'ziga xos kichik tarmoqni ifodalaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham korporativ huquq faol shakllanish bosqichida turibdi. Aksiyadorlik jamiyatlari, to'liq va kommandit shirkatlar, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, xususiy korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, xoldinglar – ushbu tijorat tuzilmalarining har biri haqida maxsus qonun hujjatlari qabul qilingan. Ayni vaqtda korporativ huquq mustaqil tarmoq bo'lmay, u xususiy huquq doirasida (savdo huquqi alohida ajralib chiqqan mamlakatlarda esa uning doirasida) mavjud bo'lishini unutmaslik lozim.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash o'rinliki, fuqarolik huquqi xususiy huquqning o'zagini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi huquq tartibotidagi xususiy huquq tizimiga bugungi kunda fuqarolik huquqidan tashqari oila huquqi, xalqaro xususiy huquq ham kiradi, deb aytish mumkin.

Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari. Ma'lumki, har bir soha muayyan asoslarga, qoidalarga va negizlarga tayanadi. Har bir munosabatni tartibga solishda shu munosabatlar uchun umumiy asosga aylangan birlashtiruvchi tushuncha va holatlar belgilovchi rol o'ynaydi. Tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda eng muhim bo'lgan va shu sohadagi deyarli barcha munosabatlarga taaluqli bo'lgan qoidalar fanda manbalar, deb yuritiladi.

Shu ma'noda huquq manbalari deganda, umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi². Bunda huquq turli vositalar va davlat tomonidan ishlab chiqilgan yoki qabul qilingan maxsus usullar orqali amalga oshiriladi. Ifoda etilish tushunchasini tahlil etganda, huquqni jamiyat hayotidagi turli ijtimoiy munosabatlarga qo'llash nazarda tutiladi. Masalan, tovar ayirboshlash, o'zganing mol-mulkidan vaqtincha foydalanish, turli xildagi xizmat ko'rsatish va shunga o'xshash munosabatlarga nisbatan huquqning ifoda etilish davlat tomonidan qabul qilingan maxsus hujjatlar, ya'ni vositalar orqali namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, huquq nazariyasida huquq manbalariga nisbatan bir qancha shartlar qo'yiladiki, bu shartlar va talablar manbaning aynan huquqqa tegishlilikini va uning boshqa soha manbalaridan ajratib turilishiga yordam beradi. Bunday shartlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

-huquq manbasi normativ xarakterga ega bo'lishi kerak;

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек., 1998. -9 с.

² Бобоев Х.Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Тошкент: ТДЮИ. 2000. -276 б.

-huquq manbasi o'zining nomlanishi va ta'sir kuchi doirasida tegishli vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilingan yoki chiqarilgan bo'lishi lozim;

-huquq manbalari har doim tegishli tartib va qoida asosida qabul qilinishi zarur;

-huquq manbasi, tegishli ravishda ro'yxatga olinishi va muayyan shartlar asosida e'lon qilinishi kerak.

Ijtimoiy turmush va jamiyat hayotining ko'plab sohalari maxsus manblarga ega bo'lganidek, huquq ham o'z manbalariga egadir. Huquq manbalari esa o'z navbatida, muayyan sohalarining manbalariga bo'linadi va ularning majmuidan tashkil topadi. Ushbu majmuaning bir bo'g'ini sifatida fuqarolik huquqi sohasi ham o'z manbaiga egadir.

Fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan o'z vakolat doirasida belgilangan shaklda qabul qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida qonun hujjatlari normalarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat normativ-huquqiy hujjat, deb hisoblanadi. FKda fuqarolik huquqi manbalari "fuqarolik qonun hujatlari" sifatida nomlangan. FKning 3-moddasiga muvofiq, fuqarolik qonun hujjatlari FKdan, FK 2-moddasining birinchi, to'rtinchi va beshinchi qismlarida ko'rsatilgan munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa qonunlar hamda qonun osti hujjatlaridan iborat.

Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlari hisoblanadi va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonun osti hujjatlari hisoblanadi (O'zbekiston respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunning 6-moddasi)¹.

Quyidagilar normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi:

- a) O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va Konstitusiyaviy qonunlari;
- b) O'zbekiston Respublikasining qonunlari;
- v) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari;
- g) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari;
- d) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;
- e) vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining hujjatlari;
- j) Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Huquqiy munosabatlar orasida faqatgina fuqarolik-huquqiy munosabatlar "normal" munosabatlardir. Ya'ni fuqarolik-huquqiy munosabatlar bir-biriga bo'ysunish tamoyiliga asoslanmagan, erk-iroda va xohishga tayangan, majburlash va tayziqdan xoli bo'lgan holda vujudga keladigan munosabatlardir. Fuqarolik huquqining manbalari ham aynan o'zi tartibga soladigan munosabatlarning shu xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Fuqarolik huquqi manbalarining yana bir xususiyati ularda imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishidir. Bu me'yorlarning fuqarolik huquqida kengroq qo'llanilishiga sabab, fuqarolik huquqida ishtirokchilarga keng imtiyoz va erkinliklar berilganligidadir. Fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladigan dispozitiv normalarning yana bir muhim xususiyati, bu normalarning "agar qonun yoki shartnomada o'zgacha qoida belgilanmagan bo'lsa va majburiyat mohiyatidan o'zga ma'no anglashilmasa" – degan "pisanda" bilan boshlanishidir. Aynan yuqoridagi holatning ifodalashidan bu normaning dispozitiv norma ekanligini anglab etiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan imperativ normalar, ko'pchilik holatlarda umummanfaatlarni himoya qilish va qonunga amal qilish, halollik, oqillik, insof va adolatni ta'minlash maqsadlariga xizmat qiladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси, 2001. № 1-2, 8-модда.

Shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi imperativ normalar asosan davlat (jamiyat) manfaatlarini himoya qilishga xizmat qilib, ba'zida shartnoma taraflaridan birining yoki har ikki tarafning manfaatlariga mos tushmasligi mumkin¹.

Turli normativ-huquqiy hujjatlarning Yuridik kuchi bo'yicha o'zaro nisbati O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga, normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organning vakolatiga va maqomiga, shuningdek, hujjatlarning turlariga muvofiq belgilanadi. Normativ-huquqiy hujjat o'ziga qaraganda yuqoriroq Yuridik kuchga ega bo'lgan boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq bo'lishi shart. Normativ-huquqiy hujjatlar bir-biriga to'g'ri kelmagan hollarda yuqoriroq Yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjat qo'llaniladi.

Teng Yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar bir-biriga to'g'ri kelmagan hollarda keyinroq qabul qilingan hujjat qoidalari amal qiladi. Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idorasining ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga solish uchun maxsus vakolati bo'lsa, ushbu organ qabul qilgan hujjat bir xil darajadagi boshqa vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idorasining normativ-huquqiy hujjatiga nisbatan yuqoriroq Yuridik kuchga ega bo'ladi.

Yuridik kuchi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi huquq manbalari orasida birinchi o'rinda turadi. O'zbekiston Respublikasining asosiy qonuni – Konstitusiya barcha qonunchilik uchun, jumladan, fuqarolik qonunchiligi uchun ham rahbariy manba hisoblanadi. Konstitusiya normalari u yoki bu munosabatni umumiy holda, konstitusiyaviy darajada normalaydi, fuqarolik huquqiga doir qonunlar esa, uni to'ldiradi, aniqlashtiradi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida huquqning, shu jumladan, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan. Konstitusiyaning 18, 27, 36, 42, 53, 54, 56-moddalari bevosita fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 18-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Bunday tenglik huquqning barcha sohalari tomonidan e'tirof etiladi va Respublika hududida bu normaga amal qilinishi tegishli organlar tomonidan nazorat qilinadi. Konstitusiyaning 18-moddasidagi tenglik negizida fuqarolik huquqida sub'yektlarning tengligi tamoyili shakllanganligini ta'kidlab o'tish joiz. Garchi, fuqarolik huquqidagi tenglik, huquqiy munosabatga kirish paytida sub'yektlarning huquq va majburiyatlaridagi o'zaro mutanosiblikni ifodalasa-da, ularning teng, deb hisoblanishi zarurligi, Konstitusiyaning 18-moddasi bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga, Konstitusiyada o'z ifodasini topgan fuqarolarning tengligi, fuqarolarning sub'yektiv fuqarolik huquqlarini qonun hujjatlarida bir xilda himoya qilinishiga kafolat bo'lib xizmat qiladi. Umumiy ma'noda, fuqarolarning konstitusiyaviy tengligi ularning huquqlarini amalga oshirishlarida, o'z huquqlari himoyasini va ushbu huquqlarga nisbatan har qanday g'ayriqonuniy to'sqinliklar bartaraf etilishini talab etishlarida muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 27-moddasida, har kim o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalani va turar joyi daxlsizligi huquqiga egaligi belgilangan. Ushbu qoida fuqarolarning sha'ni, qadr-qimmatini, obro'si kabi shaxsiy-nomulkiy huquqlarni himoya qilishga qaratilgan bo'lib, mazkur modda asosida FKning 100-moddasi qoidalari ishlab chiqilgan va rivojlantirilgan.

Konstitusiyaning 36-moddasida, har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqliligi va bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanishi ifodalangan. Mazkur modda asosida FKning mulk huquqi, bank omonati shartnomasi va vorislik haqidagi normalari, O'zbekiston Respublikasining "Bank va bank faoliyati to'g'risida"gi va "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari normalari shakllantirilgan. Ularda har kimning mol-mulk egasi bo'lishi va mulk huquqi muddatsiz va daxlsiz amal qilishi mustahkamlangan hamda bankka qo'yilgan omonatlar yuzasidan bankning javobgarligi qayd etilgan. Meros deganda, vafot etgan shaxsning mol-mulki, mulkka bo'lgan huquqi, boshqalardan talab qilish huquqi, boshqalar oldidagi majburiyatlari va qarzlarini tushunish kerak.

Meros – bu fuqarolarning hayotligida boshqa shaxslarga o'tishi mumkin bo'lgan uning huquq va majburiyatlari yig'indisidan iborat. Meros huquqi – bu fuqaroning vafoti munosabati bilan uning mulkiy, mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarining bevosita qabul qilib olishni amalga oshirish

¹ Синдоров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2003. -7-8 б.

uchun zarur bo'lgan huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir¹. Meros va vorislik masalalari FKda alohida 5-bo'limda o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 42-moddasi orqali har kimning ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Ijod qilish huquqi FKning 4-bo'limi normalarida shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi², "Noshirlik faoliyati to'g'risida"gi³, "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi⁴, "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi⁵, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi⁶ qonun va boshqa bir qator qonun hujjatlarida belgilangan.

Konstitusiyaning 53-moddasi alohida diqqatga sazovordir. Konstitusiyaning ana shu moddasida "bozor munosabatlari" bilan bog'liq ustuvor norma o'z aksini topgan. Bundan kelib chiqib, moddadagi quyidagi holatlarni alohida ko'rsatish mumkin:

-O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etishi;

-iste'molchilar huquqlarining ustuvorligi;

-iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish va mehnat qilish erkinligi;

-barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi;

-xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi daxlsizligi va davlat muhofazasida ekanligi;

-mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkinligi

kabi qoidalar. Bu holatlar keyinchalik mos ravishda O'zbekiston Respublikasining joriy qonun va qonunosti hujjatlarida o'z aksini topdi⁷. Konstitusiyaning 54-moddasida esa mulk huquqining mazmuni bevosita o'z ifodasini topgan. Bunga asosan mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkni o'z xohishiga ko'ra egallash, foydalanish, tasarruf qilishga haqli. Ayni paytda mulkdor huquqining chegaralari ham Konstitusiyada belgilab berilgan. Ya'ni mol-mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlariga putur etkazmasligi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining qabul qilinishi davlatimizda yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishiga poydevor bo'ldi.

Eng muhimi, Konstitusiya fuqarolik huquqining asosiy ishtirokchisi hisoblangan inson va uning manfaatlarini oliy qadriyat, deb hisoblaydi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ham konstitusiyaviy tamoyillarga asoslangan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos keladigan mexanizmi yaratishga qaratilgan. U fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda alohida o'rinni egallaydi.

"Qabul qilinadigan qonunlar va qonunchilikka oid hujjatlar o'zaro bog'langan bo'lishi va ijtimoiy yo'naltirilgan yaxlit bozor mexanizmining huquqiy tizimini jadallik bilan yaratishga ko'maklashish kerak"⁸, – degan edi I.A.Karimov. Bozor munosabatlarining butun tizimini birlashtirishga va uning ichki uyg'unligini ta'minlashga xizmat⁹ qiladigan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga qaratilgan kodifikasiyalashirilgan qonun bu – Fuqarolik kodeksidir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining birinchi qismi 1995 yil 21 dekabrda, ikkinchi qismi esa, 1996 yil 29 avgustda qabul qilingan holda ikkala qismi bir vaqta 1997 yil 1 martdan boshlab kuchga kiritilgan. Dastlab, Fuqarolik kodeksi olti bo'lim, 71 bob, 1199 moddadan iborat bo'lgan. "Mualliflik huquqi va turdosh

¹ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи (иккинчи қисм). Олий ўқув юртлири учун дарслик. (Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр). –Тошкент: Илм зиё. 2008. -796 б.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 28-29-сон, 260-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996. 9-сон, 137-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 156-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 158-модда

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 4-модда

⁷ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Меҳнат, Уй-жой, Оила, Ер кодекслари ҳамда "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги, "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонунлари ва бошқа бир қатор қонун ости ҳужжатлари шулар жумласига киради.

⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. -Тошкент:Ўзбекистон.1993. 70 б.

⁹ Юқорида кўрсатилган жойда.

huquqlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi¹ 2007 yil 16 yanvardagi qonunining qabul qilinishi munosabati bilan uning 1052 (mualliflik huquqi), 1053 (mualliflik nomiga bo'lgan huquq), 1054 (asarning daxlsizligiga bo'lgan huquq), 1055 (asarni e'lon qilish huquqi), 1057 (asardan foydalanish huquqini tasarruf etish), 1064 (mualliflik huquqi amal qilishining boshlanishi), 1071 (mualliflik lisenziya shartnomasining amal qilish muddati), 1072 (asardan shartnoma tuzmagan holda noqonuniy foydalanganlik uchun javobgarlik), 1080 (kabel orqali ko'rsatuv va eshittirish beruvchi tashkilotning huquqlari) va 1081 (turdosh huquqlardan foydalanish to'g'risidagi shartnomani bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik va asardan shartnoma tuzmagan holda g'ayriqonuniy ravishda foydalanganlik uchun javobgarlik) moddalari o'z kuchini yo'qotdi va endilikda FKda 1189 ta modda amaldadir.

Amaldagi Fuqarolik kodeksi shaxslarning mulkiy huquqlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yangicha hal qildi. Unda:

- xilma-xil fuqarolik-huquqiy bitimlar tuzishda keng erkinlik va imkoniyatlar berilganligi;
- fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishini keng tartibga solish;
- fuqarolarning huquq layoqati kengaytirilganligi, ular yollanma mehnatdan foydalanish, xususiy mulkka, jumladan, xususiy korxonalariga ega bo'lishi, mulk shakllarining tengligi va uning himoyasi kafolatlanganligi;
- fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yekti bo'lgan Yuridik shaxslarga o'z faoliyatlarini amalga oshirishda, xo'jalik ishlarini yuritishda keng imkoniyatlar berilganligini ta'kidlab o'tish joiz.

Fuqarolik kodeksining tuzilishi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan fuqarolik huquqi tizimiga monandir.

O'zbekiston Respublikasining joriy qonunlari ham fuqarolik huquqining manbai hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o'tkazish orqali qabul qilinadi.

Ularga "Bank siri to'g'risida"gi², "Jamoat fondlari to'g'risida"gi³, "Bankrotlik to'g'risida"gi⁴, "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi⁵, "Ipoteka to'g'risida"gi⁶, "Firma nomlari to'g'risida"gi⁷, "Nodavlat notijorat tashkilotlari tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi⁸, "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi⁹, "Transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi¹⁰ va boshqa yuzdan ortiq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 76-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi", deb ko'rsatilgan. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan va fuqarolik-huquqiy xarakteriga ega bo'lgan qonun hujjatlari fuqarolik huquqining manbaini tashkil etadi. Yuqoridagi qonunlar bunga misol bo'la oladi. Bugungi kunda yuzlab qonunlar fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlardir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 94-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitusiyaga va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi", deb belgilangan. Prezident tomonidan chiqariladigan mazkur farmonlar qonunosti hujjatlari, deb yuritiladi. Prezident farmonlari turmushda, hayotda, xalq xo'jaligida, iqtisodiyotda, ishlab chiqarishda kechiktirib bo'lmaydigan munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlash ehtiyojidan kelib chiqadi. Ularning aksariyati fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solayotganligi uchun fuqarolik huquqining manbai bo'lib hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007. 3-сон, 21-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 144-модда

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 141-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 5-сон, 63-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2004. 1-2-сон, 8-модда

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 10-сон, 535-модда

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 9-сон, 493-модда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 2-модда

⁹ //Халқ сўзи. 2008 йил.23 июль

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008. 4-сон, 191-модда

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fuqarolarning O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklaridagi omonatlarini himoyalash kafolatlarini ta‘minlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 28 noyabr 2008 yilgi PF 4057 sonli Farmoni¹, “Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to‘g‘risida”gi 2 dekabr 2008 yilgi № PF-4059 sonli Farmoni², “Qishloq-qurilishloyiha” mas’uliyati cheklangan jamiyat loyiha-qidiruv institutini tashkil etish to‘g‘risida”gi 27 yanvar 2009 yilgi № PQ-1049 sonli Qarori³, “Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda topshirish shartlarida rekonstruksiya qilish va ta‘mirlash bo‘yicha pudrat ishlarini kengaytirishni rag‘batlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 29 yanvar 2009 yilgi № PQ-1051 sonli Qarori⁴ va boshqa qator Farmon va qarorlarni bunga yaqqol misol qilib ko‘rsatilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 98-moddasida “Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi”, deb ko‘rsatilgan. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi va qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlariga muvofiq shaklida qabul qilinadi.

Bunga misol qilib, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “ABN AMRO Bank O‘zbekiston MB, H.J.” aksionerlik bankini “Royal Bank of Scotland O‘zbekiston MB” “YoAJ deb qayta nomlash to‘g‘risida”gi 13 noyabr 2008 yilgi 246-sonli Qarori⁵, “Tabiiy monopoliyalari sub’yektlari tomonidan majburiy xizmat ko‘rsatilishi tilishi kerak bo‘lgan iste‘molchilarga tovarlarni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatishni tartibga solish to‘g‘risida”gi 24 dekabr 2008 yilgi №277-sonli Qarori⁶, “Eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy va kredit yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 31 dekabr 2008 yilgi 290-sonli Qarori⁷, “Jeneral motors O‘zbekiston” yopiq aksiyadorlik jamiyatida “M 300” modelidagi avtomobillarni seriyalab ishlab chiqarishni tashkil etish to‘g‘risida”gi 16 yanvar 2009 yilgi 13-sonli Qarori⁸, “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi” davlat unitar korxonasining ustavini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 19 fevral 2009 yilgi 48-sonli Qarori⁹ va boshqalarni keltirish mumkin.

Respublika vazirliklari, Davlat qo‘mitalari, idoralari o‘z Nizomlari asosida chiqargan tegishli normativ hujjatlari ham fuqarolik huquqi manbalari hisoblanadi. Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralari o‘z vakolatlari doirasida buyruqlar va qarorlar shaklida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yo‘riqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yo‘riqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar buyruq hamda qarorlar bilan tasdiqlanadi.

Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi va qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining, O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida hamda ularni ijro etish uchun qabul qilinadi. Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari bir necha vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralari bilan birgalikda yoki ularning bittasi tomonidan boshqalari bilan kelishilgan holda qabul qilinishi mumkin.

Vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning tarmoq bo‘linmalari va hududiy organlari normativ-huquqiy tusdagi hujjatlar qabul qilishga haqli emas, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Ayniqsa, fuqarolik huquqi sohasida Moliya, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiya va savdo vazirligi, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi, Davlat mulk qo‘mitasi birmuncha ko‘proq me‘yoriy hujjatlar chiqaradilar. Ular tomonidan chiqarilgan me‘yoriy hujjatlar mazkur soha uchun umummajburiy tusda bo‘ladi.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 48-сон, 471-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 49-сон, 478-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 36-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 38-модда.

⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 46-сон, 457-модда.

⁶Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 516-модда.

⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 528-модда.

⁸Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 15-модда.

⁹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 9-сон, 87-модда.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining “Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog‘ozlar bilan o‘tkaziladigan operatsiyalarga va ularning boshqa korxonalar ustav kapitalida qatnashishiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 27 dekabr 2008 yilgi 30/2 sonli Qarori (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2 fevral 2009 yilda №1894-son bilan ro‘yxatga olingan)¹, O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasining “Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektning 35 foizdan ortiq aksiyalari, ulushlarini olish ustidan nazorat qilish tartibi to‘g‘risidagi Yo‘riqnomani tasdiqlash haqida”gi 29 dekabr 2008 yilgi №17 sonli Qarori (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 5 fevral 2009 yilda №1896-son bilan ro‘yxatga olingan)², O‘zbekiston Aloqa va axborotlashtirish agentligi bosh direktorining “Mobil aloqa xizmatlarini ko‘rsatish Qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 4 yanvar 2009 yilgi №2 sonli buyrug‘i (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 6 fevral 2009 yilgi 1900-son bilan ro‘yxatga olingan)³, O‘zbekiston Respublikasi Davlat Mulki qo‘mitasi huzuridagi qimmatli qog‘ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi bosh direktorining “Qimmatli qog‘ozlar bilan birjadan tashqari bitimlarning hisob registri to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 4 mart 2009 yilgi № 2009-18 sonli buyrug‘i (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 9 mart 2009 yilda 1919-son bilan ro‘yxatga olingan)⁴ va boshqalar shular jumlasidandir.

Viloyat, tuman va shahar hokimliklari o‘ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi zarur bo‘lgan fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo‘lgan qarorlar qabul qiladilar. Bunday qarorlar ham fuqarolik huquqining manbalari hisoblanadi. Masalan, “Toshkent shahrida yer maydonlarini uzoq muddatli ijaraga va doimiy foydalanishga berish bo‘yicha o‘tkaziladigan tanlov savdolarining tartibi va shartlari to‘g‘risida”gi 3 yanvar 2003 yilgi Toshkent shahar hokimining qarori, “Toshkent viloyati hududida ko‘llanadigan ijara haqining yagona stavkalari to‘g‘risida”gi Toshkent viloyati xokimining 7 noyabr 2006 yilgi 272-sonli Qarori va boshqalar.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo‘lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an‘analar qo‘llaniladi (FKning 6-moddasi).

Tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo‘llaniladigan hulq-atvor qoidasi biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat‘i nazar ish muomala odati hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo‘lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan mahalliy odat va an‘analar qo‘llaniladi. Biroq, qo‘llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an‘analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo‘lmasligi kerak (FKning 6-moddasi).

O‘zbekiston Respublikasining yangi fuqarolik-huquqiy qonunchiligi “ish muomalasi odatlari” tushunchasini muomalaga kiritdi. Qonunchining o‘zi ish muomalasi odatlariga huquqiy odat turlaridan biri sifatida qaraydi⁵.

Huquqiy odat – uzoq davr mobaynida amalda bo‘lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir. Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma‘lum bir guruh, sinf yoki butun jamiyatning manfaatlariga javob bera oladigan va davlat tomonidan sanksiyalangan odatgina huquqiy odat bo‘lishi mumkin⁶.

Ish muomalasi va odat normalari kundalik turmushda tarkib topgan, qadimdan foydalanib kelinayotgan, jamoatchilik tomonidan e‘tirof etilgan va tan olingan, lekin qonun hujjatlarida o‘z aksini topmagan bo‘ladi. Agar qonun hujjatlarida tan olingan taqdirda u odat va ish muomalasi tarkibidan chiqib, qonun normasi sifatida e‘tirof

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 57-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 62-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 67-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 10-11-сон, 126-модда.

⁵ Батафсил қаранг: Хасанов А. Ҳуқуқий одат ва удум фуқаролик ҳуқуқи манбалари сифатида (хориж тажрибаси) //Фуқаролик кодексини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-назарий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 97-100.

⁶ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. -277 б.

etiladi. Ish muomalasi odatlari tadbirkorlikning turli sohalarida masalan, oldi-sotdi, prokat, ijara, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish yo'lovchi va yuklarni tashish munosabatlarida keng uchraydi.

Ish muomala odatlari yozma shaklda ifodalangan bo'lishi shart emas. Lekin tadbirkorlik sohasida bunday hujjatlar yo'q ham emas. Masalan O'zbekiston savdo-sanoat palatasi tomonidan ish muomalasi odatlari o'rganiladi va manfaatdor shaxslarga ma'lum qilish uchun nashr etiladi¹.

Ayrim hollarda tuziladigan shartnomaning namunaviy shartlari ish muomalasi odatlari sifatida qabul qilinishi mumkin. FKning 359-moddasiga asosan, shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. Shartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo'llaniladi.

Namunaviy shartlar namunaviy shartnoma yoki ushbu shartlarni o'z ichiga oluvchi boshqa hujjat shaklida ifodalanishi mumkin.

Ish muomalasi odatlarini fuqarolik qonun hujjatlarida manba sifatida e'tirof etish hollari ko'p uchraydi. Masalan, FKning 107- (yozma shaklda tuzilgan bitimni, agar ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, taraflar yoki ularning vakillari imzolashi kerak), 236- (majburiyatlar majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmaganida esa – ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak), 239- (basharti boshqacha tartib qonun hujjatlarida, shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki ish muomalasi odatlaridan yoxud majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, kreditor majburiyatning qismlarga bo'lib bajarilishini qabul qilmaslikka haqli) va boshqa ko'pgina moddalarida o'z aksini topgan.

Agar xalqaro shartnomada yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qo'llaniladi (FKning 7-moddasi). Mazkur modda talablaridan kelib chiqadigan bo'lsak, xalqaro normativ hujjatlar ham fuqarolik huquq manbalari ichida o'ziga xos o'rin egallaydi. Xalqaro normativ hujjat fuqarolik huquqining manbasi bo'lishi uchun u albatta, Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilingan bo'lishi lozim, aks holda milliy fuqarolik huquqining manbasi sifatida tan olinmaydi. Bunday normativ hujjatlar ichida "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ni alohida ta'kidlash lozim. Masalan, uning 2-moddasiga asosan har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat'i nazar ushbu Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquq va barcha erkinlikka ega bo'lishi zarur. Mazkur modda fuqarolik huquq layoqatining tenglikka asoslanishining kafolatidir.

"Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 17-moddasiga asosan, har bir inson yakka holda, shuningdek, boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish huquqiga ega. Hech kim zo'rvonlik bilan o'z mulkidan mahrum etilishi mumkin emas. Bu qoida milliy fuqarolik qonunchiligida ham o'z aksini topgan.

Fuqarolik qonun hujjatlarini to'g'ri sharhlash va tatbiq etish uchun sud tajribasi muhim ahamiyatga ega bo'lsa ham, ammo u huquq manbasi bo'lib hisoblanmaydi. Fuqarolik ishi bo'yicha sud tomonidan chiqarilgan qaror faqat mazkur ish uchungina majburiydir. Shuni aytish kerakki, sud Plenumi qarorlari O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunda normativ huquqiy hujjat sifatida e'tirof etilmagan. O'zbekiston Respublikasining amaldagi "Sudlar to'g'risida"gi qonuni 17-moddasida "Oliy sud Plenumi sud amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko'rib chiqadi va qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlar beradi", deb belgilangan. Bunga binoan Oliy sud Plenumining sud ishlarini ko'rishda qonunlarni qo'llash masalalari yuzasidan sudlarga rahbariy tushuntirishlari fuqarolik huquqining manbalari bo'lmasa ham, barcha sudlar uchun majburiy hisoblanadi va sudlar tomonidan og'ishmay ijro etilishi shart. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining 15 iyun 2007 yil №163-sonli "Majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun mulkiy javobgarlik to'g'risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va Oliy xo'jalik sudi Plenumining 22 dekabr 2006 yilgi № 13/150-sonli "Kredit shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlar bajarilishini ta'minlash to'g'risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi, O'zbe-

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси., 1997. -85 б.

kiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining 27 yanvar 2006 yilgi №142-sonli "Bankrotlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini xo'jalik sudlari tomonidan qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi va boshqa Qarorlarini keltirib o'tish joiz.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Sudlar to'g'risida"gi qonunining 42-moddasi mazmuniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi xo'jalik sudlov sohasida sud hokimiyatining eng yuqori organi bo'lib, u tomondan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va O'zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir.

Oliy xo'jalik sudi Plenum majlisida dasturiy ko'rsatmalar qabul qiladi. Shuni aytish kerakki, O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonunining 12-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega"¹, deb ko'rsatilgan.

Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi. Fuqarolik qonunlarining amalda bo'lish vaqti deyilganda mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan to huquqiy kuchini yo'qotish paytiga qadar bo'lgan davr nazarda tutiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlari rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Hammaning e'tibori uchun rasman e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim mol-mulki yoki mulkiy huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. Fuqarolik qonun hujjatlari rasman bayon tarzida e'lon qilinishiga yo'l qo'yilmaydi, rasman e'lon qilinganda uning barcha rekvizitlari ko'rsatiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlarini norasmiy nashrlarda e'lon qilishga, shuningdek, ularni qonun hujjatlarining elektron ma'lumot tizimlari orqali tarqatishga (masalan Norma, Pravo Yuridik axborot tizimlari) bu hujjatlar rasmiy manbalarda e'lon qilinganidan so'ng hamda barcha rekvizitlari, e'lon qilingan rasmiy manbalari va kuchga kirish sanasini ko'rsatish sharti bilan ruxsat etiladi.

"O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi", "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami", "Xalq so'zi" va "Narodnoe slovo" gazetlari O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari e'lon qilinadigan rasmiy nashr hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari "O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlarining to'plami", "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami", "Xalq so'zi" va "Narodnoe slovo" gazetalarida e'lon qilinadi. "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami", vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning rasmiy nashrlari O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari e'lon qilinadigan rasmiy manba hisoblanadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlari mazkur organlarning rasmiy nashrlarida e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari, agar hujjatlarning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasman e'lon qilinganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 32-moddasida ushbu Qonun rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kirishi belgilangan va u "Xalq so'zi" gazetasida 2008 yil 8 yanvarda e'lon qilingan². O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi esa O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi 257-1-sonli "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qaroriga asosan FK 1997 yil 1 martdan amalga kiritilgan.

Ayrim hollarda qonunning o'zida uning ayrim moddalari qonun amalga kiritilgandan so'ng muayyan muddat o'tib amalga kiritilishi belgilanishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 20 iyul 2006 yildagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunida nazarda tutilishicha, mazkur Qonun 21 iyul 2006

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004, 51-сон, 514-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 1-2-сон, 1-модда.

yil kuchga kiritilishi, uning 21-moddasining ikkinchi qismi va 49-moddasining ikkinchi qismi qoidalari 21 iyul 2007 yil amalga kiritilishi belgilangan¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilangan tartibda kuchga kiradi va ular e'lon qilinishi shart.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari, agar hujjatning o'zida kechroq muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tkazilganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi. Normativ-huquqiy hujjatni manfaatdor shaxslar e'tiboriga etkazish normativ-huquqiy hujjat matni bilan moneliksiz (erkin) tanishish huquqini ta'minlovchi har qanday shaklda amalga oshirilishi mumkin.

Fuqarolik qonunlari, shu jumladan, Fuqarolik kodeksi ham, umumiy qoida bo'yicha faqat kelajak uchungina amalda bo'lib, orqaga qaytish kuchiga ega emas, ya'ni ular yangi qonunning amalga kiritilish vaqtiga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga tatbiq etilmaydi (FK, 4-modda, 1-band).

Qonunning orqaga qaytish kuchiga ega bo'lishi, ya'ni mazkur qonun amalga kiritilgan kunga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga ham tatbiq etilishiga shu qonunning o'zida yoki boshqa qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi (FK, 4-modda, 2-band).

Fuqarolik qonun hujjati amalga kiritilgunga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilgandan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi.

Agar shartnoma tuzilgandan keyin taraflar uchun majburiy bo'lgan shartnoma tuzilayotgan paytdagidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan qonun qabul qilingan bo'lsa, tuzilgan shartnomaning shartlari o'z kuchini saqlab qoladi, qonun avval tuzilgan shartnomalardan kelib chiqqan munosabatlarga tatbiq etilishi ko'rsatilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qarorining 6-bandida keltirilishicha, kodeks 187-moddasining qoidalari mulkka egalik qilish 1997 yilning 1 martiga qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarga ham tatbiq etiladi. (Axborot uchun: 187-moddaga muvofiq mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi). Xuddi FKning 760-modasi 2, 3, 4-qismlari ham orqaga qaytish huquqiga ega.

Ayrim hollarda qonunning orqaga qaytish kuchining eng uzoq muddati ham belgilanishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi qarorining 11 va 12-bandlarida FKning 990, 991, 1005-1016-moddalarining qoidalari uzog'i bilan 1994 yil 1 martgacha yuz bergan munosabatlarga tatbiq etilishi nazarda tutilgan.

Fuqarolik qonunlari amalga kiritilguniga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha ushbu qonun hujjati u amalga kiritilganidan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi, tuzilgan shartnoma bo'yicha tomonlarning munosabatlari bundan mustasno.

Fuqarolik qonunlari, agar uning matnida boshqa izoh berilmagan bo'lsa, muddatsiz amal qiladi. Fuqarolik qonunlari amal qilishining vaqtinchalik muddati butun hujjat uchun yoki uning qismlari uchun belgilanishi mumkin. Bunday holda unda hujjat (yoki uning qismi) qaysi muddatga yoki qanday hodisa yuz berguniga qadar o'z kuchini saqlab qolishi ko'rsatilishi zarur. Fuqarolik qonunlarini qabul qilgan organ belgilangan muddat tugaguniga qadar hujjatning amal qilinishini yangi muddatga, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish to'g'risida yoki hujjatga muddatsiz tus berish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy xarakterdagi normativ hujjatlar to bekor qilingunicha yoki yangi hujjatlar bilan almashtirilgunicha amalda bo'ladi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik, Uy-joy kodekslariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish hamda "Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini o'z kuchini yo'qotgan deb topish haqida"gi 8 yanvar 2007 yilgi Qonunga asosan "Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni o'z kuchini yo'qotgan².

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 28-29-сон, 260-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 3-модда.

Ayrim hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining ayrim moddalari, bandlari bekor qilinishi, lekin qonunning o'zi amalda bo'lishi mumkin. Masalan, "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"¹ 16 yanvar 2007 yilgi qonunining qabul qilinishi munosabati bilan FKning 10 ta (1052, 1053, 1054-1057, 1064, 1071, 1072, 1080-1081) moddasi o'z kuchini yo'qotgan.

Fuqarolik qonunlari muayyan hududga taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasining normativ hujjatlari O'zbekiston hududida amalda bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi xududi doirasi (quruqlikda, suvda, yer ostida, havo bo'shligida) chizig'i bilan belgilangan chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iborat xudud bo'lib², unga yer maydoni, yer osti, ichki va hududiy suvlari, yer va suv xududi ustidagi xavo makoni shuningdek, chet eldagi O'zbekiston elchixonalari, O'zbekiston Respublikasi bayrog'i ostida harakatlanayotgan havo va dengiz kemalari maydonlari kiradi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi aynan ushbu hududda amal qiladi. Ayrim ma'muriy xududiy tuzilmalar chiqargan normativ hujjatlar shu hududda amal qiladi.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tatbiq etilishi deyilganda, uning barcha shaxslar, chunonchi, fuqarolar (O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) va Yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo'shma Yuridik shaxslar)ga nisbatan bir xilda qo'llanilishi tushuniladi. Faqatgina xorijiy mamlakat fuqarolari va Yuridik shaxslari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi xududida fuqarolik munosabatlariga kirishsagina ularga nisbatan fuqarolik qonunchiligi tatbiq etiladi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik qonun hujjatlari umumiy qoida bo'yicha barcha uchun umummajburiy hisoblanadi. Lekin muayyan sohani tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari faqat shu soha vakillariga taalluqli bo'ladi. Masalan, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun aksiyadorlik jamiyati va uning aksiyadoriga, "Noshirlik faoliyati to'g'risida"gi qonun noshirlar va ularning faoliyatini tartibga solinishiga qo'llaniladi. Muayyan sohani tartibga soluvchi qonun hujjati shu soha vakillari bo'lmagan shaxslarga tatbiq etilmaydi.

Nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqi tushunchasiga ta'rif bering?
2. Fuqarolik huquqining vazifalari nimalardan iborat?
3. Qanday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi?
4. Fuqarolik huquqi munosabati doirasiga kiruvchi nomulkiy munosabatlar haqida tushuncha bering?
5. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda tashkiliy-huquqiy munosabatlarning o'rni qanday?
6. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish metodlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi nimani anglatadi?
8. Fuqarolik huquqi funksiyalari haqida tushuncha bering?
9. Fuqarolik huquqi tamoyillarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
10. Fuqarolik huquqida tenglik tamoyilining mazmuni qanday?
11. Fuqarolik-huquqiy normalar qanday tarmoqlarga bo'linadi? O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari haqida tushuncha bering?
12. Fuqarolik huquqining manbalari deganda nima tushuniladi?
13. Fuqarolik qonun hujjatlari doirasiga qanday normativ hujjatlar kiradi?
14. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday normalar mavjud?
15. Fuqarolik huquqi manbalari hisoblangan qanday qonunlarni bilasiz?
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlarining fuqarolik huquqining manbai sifatidagi xususiyatlari qanday?
17. Qanday holatda mahalliy odat va an'analar fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq manbaiga aylanadi?

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 3-сон, 21-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг "Давлат чегаралари тўғрисида"ги 1999 йил 20 августдаги қонунининг 3-моддаси//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 217-модда

18. Xalqaro normativ hujjatlarning fuqarolik huquqi manbai sifatidagi Yuridik kuchini qanday baholaysiz?
19. Fuqarolik qonunlarining vaqt bo'yicha amalda bo'lishi deganda nimalar tushuniladi?
20. Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan qo'llanilishi deganda nima anglashiladi?
21. Fuqarolik huquqi normalarining orqaga qaytish kuchi deganda nima tushuniladi?
22. Qaysi hollarda fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi qo'llanilishiga yo'l qo'yiladi?
23. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlashning qanday turlari bor? Ular haqida tushuncha bering?

2-MAVZU: Fuqarolik-huquqiy munosabatlar

REJA:

1. **Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi.**
2. **Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi).**
3. **Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar.**
4. **Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi.**
5. **Fuqarolik huquqlarini himoya qilish.**

Fuqarolar va Yuridik shaxslar har doim turli xil (iqtisodiy, madaniy, ma'naviy va h.k.) ehtiyojlarni qondirishga muxtoj bo'ladilar. Bu maqsadda ular mulkka ega bo'ladilar, bir-birlariga turli xil xizmatlar ko'rsatadilar va ishlar bajaradilar. Davlat fuqarolik qonunchiligi bilan mulkiy va u bilan bog'liq nomulkiy munosabatlarni, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining fuqarolik-huquqiy maqomini tartibga soladi, mulkdorning mulkka ega bo'lish imkoniyatini yaratadi va ularning tovar-pul munosabatlarida ishtirokini ta'minlaydi.

Ushbu munosabatlar taraflarning Yuridik tengligi, ularning mulkiy va erk-irodasining mustaqilligiga asoslanadi. Zero FKning 1-moddasi, 2-qismiga binoan, fuqarolar (jismoniy shaxslar) va Yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar.

Fuqarolik huquqi davlat va jamiyat manfaatdor bo'lgan ichki iqtisodiy munosabatlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi hamda huquqiy tartibga soladi, chunki ular jamiyatning iqtisodiy asosi, fundamentini tashkil etadi. Bu eng avvalo mulkiy va tovar-pul munosabatlaridan iboratdir. Shuning uchun fuqarolik-huquqiy normalarda mulk huquqi va boshqa ashvoviy huquqlar, shuningdek shartnoma erkinligi tamoyiliga asoslangan majburiyat munosabatlarga ega bo'lish va ularni amalga oshirishga keng imkoniyat beriladi.

Mulkiy munosabatlar, shuningdek fuqarolik muomalasidagi munosabatlar iqtisodiy qonunlar asosida rivojlanadi, lekin, ularning rivojlanishi, mustaxkamlanishiga davlat fuqarolik-huquqiy normalar orqali ta'sir ko'rsatadi.

Davlat huquq normalarida turli xil iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish imkoniyatini oldindan ko'ra bilganligi sababli, u darhol huquqiy aloqalar shaklida paydo bo'ladi. Bunda iqtisodiy va boshqa munosabatlardan manfaatdor bo'lgan Yuridik va jismoniy shaxslar o'z erk irodasi orqali munosabatda ishtirok etadilar. Demak, turli xildagi iqtisodiy aloqalar huquqiy munosabatlar shaklida kelib chiqadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabat deb, Yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi. Shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar, shuningdek davlat) o'rtasida tuziladigan oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, biror-bir ishni bajarish, ijara, qarz to'g'risidagi shartnomalar fuqarolik-huquqiy munosabatlar jumlasiga kiradi.

Umuman olganda, fuqarolik-huquqiy munosabatning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Eng avvalo, fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabatlarning bir turi hisoblanadi. Ammo har qanday ijtimoiy munosabatlar ham huquq bilan tartibga solinavermaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabat iqtisodiy munosabatlarning Yuridik tartibga solish jarayonida yuzaga keladi. Huquqiy tartibga solinuvchi iqtisodiy munosabatlar doirasi fuqarolik-huquqiy munosabat doirasidan kengdir. Iqtisodiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatdan tashqari oila, moliya, ma'muriy, xo'jalik, qishloq xo'jaligi, soliq va bank-huquqiy munosabatlar bilan ham tartibga solinadi. Aynan mulk va tovar pul munosabatlarini tartibga solishda fuqarolik-huquqiy munosabat, huquqiy munosabatlar ichida etakchilardan hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat bundan tashqari mulk bilan aloqador bo'lgan shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni ham tartibga soladi. Nomoddiy ne'matlar iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish jarayonida fuqarolik qonunchiligi bilan himoya qilinadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat fuqarolik huquqi predmeti doirasida sub'yektlarning fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlari natijasida yuzaga keladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabat sifatida eng avvalo, shaxslar, kishilar o'rtasidagi munosabat bo'lganligi uchun unda qatnashuvchilarning erki-irodasidan vujudga keladi. Fuqarolik-huquqiy

munosabatda ifodalangan shaxslarning eklari, turli-tuman manfaatlari davlatning fuqarolik-huquqiy normalarida (qonunlarda) o'z ifodasini topadi. Zero fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yektlari huquqiy munosabatlarga kirishganda o'z qiziqishlari, xohish irodalarini namoyon etadilar hamda muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar.

Shaxslar (jismoniy va Yuridik shaxslar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun bilan tartibga solinadigan normal munosabatlar bo'lganligi tufayli ular ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi lozim. Ammo ba'zi hollarda huquqiy munosabat yuzasidan olingan majburiyatlar ixtiyoriy ravishda amalga oshirilmaganligi tufayli davlat tomonidan belgilangan majburiy ijro choralari qo'llaniladi.

Taraflarning Yuridik tengligi fuqarolik-huquqiy munosabatni xarakterlaydigan xususiyatlardan biri bo'lib, u fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmet va metodi asosini tashkil etadi. Sub'yektlarning Yuridik jihatdan tengligi bir sub'yektning, ikkinchisi bilan huquqiy munosabatlarga kirishganda o'zaro bo'ysunishga asoslanmaydi. Yuridik tenglik sub'yektlarga tegishli huquqlarning tengligida emas, aksincha fuqarolik huquq va majburiyatlarning vujudga kelishida, amalga oshirilishida, o'zgartirilishida, bekor bo'lishida hamda huquqiy javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi. Yuridik tenglik sub'yektlarning fuqarolik qonunchiligi va sud oldida moddiy va ijtimoiy holati bo'yicha mustaqilligini ta'minlaydi.

Boshqa fuqarolik-huquqiy munosabat ham huquqiy munosabatlar singari uchta mustaqil elementdan – huquqiy munosabat sub'yektlari, mazmuni va ob'yektlaridan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yektlari. Fuqarolik-huquqiy munosabat huquqiy normalar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida yuz beradi. Bu ishtirokchilar munosabatga individual yoki guruh bo'lib kirishishlari mumkin. Huquqiy munosabat avvalambor, insonlar (insonlar Samoasi) o'rtasidagi aloqa, bog'lanish, munosabatdir va huquqiy munosabat sub'yekti deganda, huquqiy normalar tufayli muayyan munosabatlar ishtirokchisi hamda sub'yektiv huquq va Yuridik majburiyatlar egasi bo'lgan insonlar yoki tashkilotlar tushuniladi¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda fuqarolik huquqi sub'yektlari instituti markaziy o'rin egallaydi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va huquqiy islohotlar natijasida ushbu institutning mavqei yanada oshib bormoqda hamda uning doirasi kengaymoqda. Ushbu sub'yektlar ishtirokisiz fuqarolik-huquqiy munosabat vujudga kelmaydi. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish borasida amalga oshirilayotgan qator islohotlar natijasida fuqarolik huquqi sub'yektlarining turlari va huquqiy maqomi ham yangicha tus olib bormoqda. Ular harakati uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Ushbu huquqiy munosabatda qatnashuvchi sub'yektlar – fuqarolar va tashkilotlar (ya'ni, Yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxonalar) hisoblanadi. Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yekti bo'lishi mumkin.

Bir vaqtning o'zida “fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yektlari” – “fuqarolik huquqining sub'yektlari” tarzida ham qo'llaniladi hamda bu ikkala ibora huquqiy va mantiqiy jihatdan bir xil ma'noga ega.

O'zbekiston Respublikasi FKning 2-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'ladilar. Bu uchchala sub'yekt ham fuqarolik huquqida bir-biri bilan teng huquqli ishtirokchi sifatida ko'riladi va biridan ikkinchisi ustun hisoblanmaydi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi sub'yektlar shaxslar deb nomlanadi. Bu tushuncha FKda va boshqa fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladi. Masalan, FKning 2-kichik bo'limi “shaxslar” deb nomlanadi va u o'z ichiga fuqarolar (jismoniy shaxslar) (3-bob, 16-38 moddalar), Yuridik shaxslar (4-bob, 39-78-moddalar) va davlat (5-bob, 79-80-moddalar) bilan bog'liq meyorlarni qamrab olgan. Bundan tashqari ayrim FKda nazarda tutilgan tushunchalarda ham aynan “fuqarolik huquqi sub'yekti” emas, “shaxslar” iborasi qo'llaniladi.

Ayrim adabiyotlarda ko'rsatilishicha, fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning doirasi qanchalik keng bo'lishiga qarab, unda ishtirok etuvchi shaxslarning doirasi ham shunga mutanosib ravishda keng bo'ladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishlari uchun bunday shaxslar

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. –296-297 б.

avvalo fuqarolik huquqining sub'yektlari hisoblanishlari va sub'yekt sifatida muayyan huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishlari lozim¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'yektlari sifatida shaxslar sub'yektiv huquq va majburiyatlarning egalari hisoblanadi².

Fuqarolik-huquqiy munosabatda individual ishtirok etuvchi sub'yekt – fuqaro, guruh bo'lib ishtirok etuvchi sub'yektlar – Yuridik shaxs, davlat hisoblanadi. Chunki Yuridik shaxslar va davlat mavhum tushuncha bo'lib, u fuqarolarning jamoa shaklida munosabatga kirishishida ma'lum bir vosita hisoblanadi³.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar fuqarolik huquq layoqatiga, ya'ni fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lishlari lozim. Zero huquq sub'yektlarini xarakterlaydigan asosiy huquqiy xususiyatlar huquq va muomala layoqatlaridan iborat. Fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi (FKning 17-moddasi). Har bir shaxs fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lmay turib, fuqarolik huquqining sub'yekti bo'la olmaydi. Bu qoida odatda Yuridik shaxslarga taalluqli bo'lsada, jismoniy shaxslar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Fuqarolik huquqi sub'yektlarining har birining huquqiy maqomiga kelgusi paragraflarda batafsil to'xtalib o'tiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning sub'yektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Ba'zi mualliflar fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini bunday munosabat qatnashchilarining o'z sub'yektiv huquq va majburiyatlariga muvofiq amalga oshiradigan o'zaro harakatlari tashkil etadi, sub'yektiv huquqlar va burchlar esa huquqiy munosabatning huquqiy shaklidir, deb hisoblaydilar⁴.

Sub'yektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi. Sub'yektiv huquqlar ob'yektiv huquq normalari, ya'ni davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi⁵. Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlari odatda ob'yektiv huquq (davlat tomonidan o'rnatiladigan va belgilab qo'yiladigan huquqlar) normalaridan kelib chiqadi. Ushbu huquqqa nisbatan "sub'yektiv" so'zi qo'llanilishining asosiy sababi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining ushbu huquqning sohibi bo'lish hamda uni amalga oshirishdagi xohish-irodasining birlashishi ahamiyatga egaligidir. Chunki sub'yektiv huquq sohibi o'zining bu huquqlarini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki umuman amalga oshirmasligi yoxud ushbu huquqlardan voz kechishi mumkin.

Sub'yektiv huquqlar o'z egasiga qonun bilan yo'l qo'yilgan doiralarda o'z xohishi va ixtiyori bilan harakat qilish imkoniyatini beradi. Boshqacha qilib aytganda, sub'yektiv huquq sub'yektga o'z erkini amalga oshirish va o'z manfaatlarini qondirish imkoniyatini beradigan munosabatlarni vujudga keltiradi. Sub'yektiv huquq ikkinchi tomondan, huquqqa ega bo'lgan shaxsning boshqa shaxslardan o'z huquqining buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining sub'yektiv huquqi, bir tomondan, o'z mulkini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u sub'yektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Sub'yektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra mulkiy yoxud shaxsiy-nomulkiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida sub'yektiv huquqlar kafolatlangan huquqlardir. Davlat bu huquqlarning amalga oshirilishini ta'minlaydigan moddiy sharoitlarni yaratadi.

Huquqiy munosabatlarning mazmunini yuqorida ko'rsatilganidek, huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi. Majburiyatning mohiyati shundaki, bunda huquqiy tartibning talabi bo'yicha uni o'z zimmasiga olgan shaxs ma'lum harakatlarni qilishga yoki harakatlarni qilishdan saqlanishga majbur bo'ladi.

Har qanday majburiyat qarzdor shaxsning, ya'ni zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsning erkini ma'lum darajada cheklaydi, uni huquq egasining manfaatlari bilan bog'laydi. Masalan, sotuvchi sotilgan mulkni xaridorga shartnomaga muvofiq ravishda topshirishga majbur. Ya'ni, birovdan ashyo sotib olgan shaxs bu ashyoning o'ziga

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston,. 2008. -5 б.

² Гражданское право. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 1998. -84-85 с.

³ Ашурова Н. Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ., 2008. –7 б.

⁴ Гражданское право. Учебник. Ч.1. -М.: Проспект., 1996. -78-79 б.

⁵ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. -М.: Юридическая литература., 1974. -134-140 с.

topshirilishi uchun lozim bo'lgan barcha harakatlar qilinishini talab etishga haqlidir, sotuvchi esa – ashyoni topshirish bilan bog'liq harakatlarni qilishga majbur bo'ladi.

Shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar ijobiy (pozitiv) majburiyatlar, muayyan harakatlarni qilishdan saqlanishni talab etadiganlari esa salbiy (negativ) majburiyatlar deb ataladi.

Sub'yektiv huquqlar va majburiyatlar yagona huquqiy munosabatning elementi bo'lib, o'zaro bog'langandir. Birovda sub'yektiv huquqning bo'lishi, boshqa birovdan albatta, bu huquqqa yarasha majburiyat bo'lishini bildiradi, va aksincha, har qanday majburiyat o'z qarshisida uni bajarishni talab qilishga haqli shaxsning bo'lishini bildiradi. Chunonchi, mulkdor o'ziga qarashli mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lgani uchun u boshqa fuqarolardan bu huquqdan foydalanishda to'sqinlik qilinmasligini talab qila oladi. Qarzdor ma'lum bir harakatni bajarishga majbur bo'lsa, kreditor bu harakatning bajarilishini talab qilishga haqlidir. Bular haqida sub'yektiv mavzusida batafsil so'z yuritimiz.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'yekti. Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'yekti deb, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning harakatlari qaratilgan hamda sub'yektiv huquqlari va majburiyatlari belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlarga aytiladi. Fuqarolik kodeksining 81-moddasiga asosan fuqarolik-huquqiy munosabat ob'yekti doirasiga ashyolar, shu jumladan pul va qimmatli qog'ozlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, ishlar va xizmatlar, ixtirolar, sanoat namunalari, fan, adabiyot, san'at asarlari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kiradi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'yektlari sifatida ko'rilgan ashyolar fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega.

Ishlar va xizmatlar fuqarolar va Yuridik shaxslarga ko'rsatiladigan huquqiy munosabatlarning ob'yektlari bo'lib hisoblanadi¹.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi ashyoni topshirishga qaratilgan harakatni qiladi, pudrat shartnomasi bo'yicha, kiyim tikish atelezi mijozning buyurtmasi bo'yicha kiyim tikishga qaratilgan harakatni qilishga va o'zi bajargan ish natijasini topshirishga majburdir.

Fuqarolik huquqi ob'yektlari tizimida intellektual faoliyat natijalari alohida o'ringa ega. Zero, inson aqli, tafakkuri, ongli mehnati samarasi o'laroq intellektual faoliyat natijalari hamma vaqt fuqarolik huquqining an'anaviy ob'yektlari: ashyolar, ko'char va ko'chmas mol-mulklar, ishlar va xizmatlardan o'ziga xos xususiyatlar bilan farq qiladi. Bunday farqlar birinchi navbatda fuqarolik huquqining ob'yekti hisoblanadigan intellektual mulk ob'yektlarining ijodiy faoliyat mahsuli ekanligi, bu ob'yektlarga nisbatan mulk huquqi emas mutlaq huquqlari amal qilishi, huquqiy muhofaza moddiy ne'matga emas balki, unda ifodalangan g'oya, bilim va tushunchaga qaratilishi, mulkdorlik emas mualliflik birinchi navbatda muhofaza qilinishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Intellektual faoliyat (ijodiy mehnat) natijalariga fan, adabiyot yoki san'at asarlari, ixtirolar, kashfiyotlar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, mualliflik hamda sanoat mulki huquqi normasi bilan tartibga solinadigan va qo'riqlanadigan huquqiy munosabatlarning ob'yekti bo'ladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqlar FKning 100-moddasida ko'rsatilgan bo'lib, ular shaxsning nomi, sha'ni, qadr-qimmati, ishchanlik obro'si va boshqa shaxslarning mulkiy xarakterda bo'lmagan manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan huquqiy munosabatlarning ob'yekti sifatida ko'riladi. Amaldagi fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlarimizda fuqarolik-huquqiy munosabat ob'yektlarini tashkil etadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlar doirasi birmuncha kengaytirilgan.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi). Yuqorida ta'kidlanganidek, fuqarolik-huquqiy munosabatlar turli-tuman va keng qamrovlidir. Shu sababli, fuqarolik-huquqiy munosabatlar muayyan asoslar va me'zonlarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi. Bunday tasniflash fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda va huquqni qo'llash amaliyotida muhim o'rin tutadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni turlarga bo'lishda huquqiy munosabatning vujudga kelish asosi, huquqiy munosabat sub'yektlari vakolatlari doirasi, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holati asosiy me'zon sifatida belgilanadi. Masalan,

¹ Ибратов Б. Служба быта и права потребителя. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -35-40 с.

huquqiy munosabatning vujudga kelish asosiga ko'ra fuqarolik-huquqiy munosabatlar – mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlarga, huquqiy munosabat ishtirokchilari vakolatlari doirasiga ko'ra - mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holatiga ko'ra – mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlarga bo'linadi.

1. Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deyilganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo'yish va boshqacha shaklda qo'ldan-qo'lga o'tkazish, umuman, mulkiy muomala bilan bog'liq huquqiy munosabatlar anglashiladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va Yuridik shaxslar)ning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, o'z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o'tkazilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy huquqlar, chunonchi, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqlardan iborat.

2. Mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar. Mutlaq huquqiy munosabatlarda sub'yektiv huquq egalari o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar. Mutlaq huquqlar noma'lum har bir kimsa tomonidan buzilishi mumkin bo'lgani sababli har kimdan qo'riqlanadi. Ularga mulk, mualliflik huquqlari, shaxsiy huquq kabilar kiradi.

Nisbiy huquqiy munosabatda esa faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar)ga nisbatangina kuchda bo'ladi. Shartnomaga asoslangan barcha huquqlar nisbiy huquqlar jumlasidandir. Nisbiy huquqlarga asoslangan talablarning amalga oshirilishi, majburiyatlarning bajarilishi, qarzga olingan pulning to'lanishi bo'yicha o'z zimmasiga shartnoma asosida majburiyat olgan shaxsdangina talab qilish mumkin bo'ladi.

3. Mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlar. Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo'lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi. Mulkiy-huquqiy munosabatlarda huquq egasi bo'lgan shaxslar boshqa shaxslarning ijobiy harakatlariga muhtoj bo'lmay, o'z huquqlarini o'zlari bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Majburiyat-huquqiy munosabatlari nisbiy munosabat bo'lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lsa ham, hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin. Bunday munosabatlar, odatda, fuqarolik muomalasi natijasida vujudga keladi. Chunonchi, muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatilishi yoki etkazilgan zararni to'latilishiga qaratilishi mumkin. Barcha shartnomalar, birovga zarar etkazish, mulkni asossiz olish yoki tejash bilan bog'liq munosabatlar majburiyat munosabatlari hisoblanadi.

Keyingi yillarda fuqarolik huquqining rivojlanishi va bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga keng imkoniyatlar berilishi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarni turlarga bo'lish me'zonlari ham o'zgarib bormoqda. Ayniqsa, Yuridik shaxslarning davlat monopoliyasiga barham berilishi va huquqiy munosabat ishtirokchilariga nisbatan ijtimoiy himoya tamoyillarining amal qilinishi natijasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni korporativ huquqiy munosabatlar va imtiyozli huquqiy munosabatlarga bo'lish mumkinligi haqidagi fikr-mulohazalar Yuridik adabiyotlarda o'z ifodasini topmoqda.

4. Korporativ huquqiy munosabatlar. Bozor munosabatlari tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi turi – korporativ huquqiy munosabatlar ham vujudga keldi va u fuqarolik huquqi predmeti doirasini tashkiliy-huquqiy munosabatlar bilan kengayishiga olib keldi. Sub'yektlarni Yuridik shaxs belgilariga ega bo'lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar – korporasiyalarda a'zoligi (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardir. Bunday huquqiy munosabatlar mazmunini korporativ huquq tashkil etadi. Lekin korporativ huquqiy munosabat sof xususiy huquqiy munosabat bo'lmasdan, u ayrim ommaviy-huquqiy munosabat (soliq, ma'muriy boshqarish) elementlarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmog'i bo'lib hisoblanadi. Bu avvalo tartibga solinadigan munosabatlarni o'xshashligi u yoki bu holatda mulkiy xususiyat kasb etishi hamda muqobil haq baravariga tuzilish xususiyatiga ega bo'lishi bilan izohlanadi¹. Korporativ huquq predmeti doirasiga nafaqat tashkiliy-huquqiy munosabatlar, balki uning tashqarisidagi, ya'ni hamkorlar bilan bo'ladigan munosabatlar ham kiradi.

Korporativ huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari turlicha bo'lib, ular jumlasiga:
– ta'xis shartnomasida qatnashish;

¹Раҳмонқулов Ҳ.Р. Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

- kooperativga a'zo bo'lib kirish;
- aksiyalarni sotib olish va sh.k. kiradi.

Korporativ huquq tufayli korporasiya ishtirokchilari (xo'jalik shirkatlari, jamiyatlari, kooperativlar va sh.k. a'zolari) korporasiyani va uning mol-mulkini turli shakllarda boshqarishda qatnashadilar. Korporativ huquqlarini amalga oshira borib, korporasiya qatnashchilari fuqarolik huquqining mustaqil sub'yekti – Yuridik shaxs hisoblangan ushbu korporativ tuzilma erki-irodasini shakllanishiga ta'sir etadi. Bunday vaziyat fuqarolik-huquqiy tartibga solish uchun tipik hol emas, chunki umumiy qoidaga ko'ra fuqarolik muomalasida sub'yektlar mustaqil va bir-biriga bog'liq emas, shu sababli kontragentlar erki-irodasini shakllanishida bevosita qatnasha olmaydi.

Korporativ huquqlarni amalga oshirish bevosita yoxud bilvosita bunday huquq sohiblari mulkiy manfaatlarini qanoatlantirish maqsadini ko'zda tutadi. Shu sababli ham korporativ huquqlarni mulkiy huquqlar jumlasiga mansub deb hisoblash mumkin.

5. Imtiyozli (afzallik) huquqiy munosabatlar.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muayyan huquq sub'yektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega (FK, 224-modda). Yopiq aksiyadorlik jamiyati a'zosi ham o'z aksiyalarini sotganda, boshqa a'zolar sotib olishda imtiyozga ega. Garovga oluvchi garov predmeti sotilganda, uning qiymati hisobidan o'z talablarini qanoatlantirishda boshqa kreditorlarga nisbatan imtiyozga ega. Ushbu huquqlar o'ziga xos bo'lib, fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub'yektlari teng huquqligi doirasidan tashqari chiqadi. Shu sababli ham imtiyozli huquqiy munosabat faqat qonunda belgilangan asoslar bo'yicha va maxsus doiradagi sub'yektlar uchungina vujudga keladi. Imtiyozli huquqlar mustasno xarakterga ega bo'lib, faqat vakolatli sub'yektgina undan voz kecha oladi. Imtiyozli huquqlarni buzuvchi har qanday Yuridik harakatlar o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar. Fuqarolik huquqi normalari (qonunlar) o'z o'zidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi ma'lum holatlar bilan belgilanadi. Binobarin, huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar Yuridik fakt deb yuritiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan, shuningdek nazarda tutilmagan bo'lsada, fuqarolik qonunlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan holatlar mavjud bo'lishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko'rilgan Yuridik faktlar turlicha bo'lib, sub'yektlar erki-irodasi mazmuniga ko'ra ikki guruhga: hodisalar va harakatlarga bo'linishi mumkin.

FKning 8-moddasi 1-qismida ko'rsatilishicha, fuqarolik huquqlari va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek fuqarolar hamda Yuridik shaxslarning garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lmasa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko'ra fuqarolik huquq hamda burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

FKning 8-moddasi 2-qismida fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari sanab chiqilgan. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek garchi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, unga zid bo'lmagan shartnoma va boshqa bitimlardan;
- 2) davlat organlari hamda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining fuqarolik huquqlari va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida qonunda nazarda tutilgan hujjatlaridan;
- 3) sudning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilagan qarorlaridan;
- 4) qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida;
- 5) fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;
- 6) boshqa shaxsga zarar etkazish natijasida;
- 7) asossiz boyib ketish natijasida;
- 8) fuqarolar va Yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;
- 9) qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarining kelib chiqishi bilan bog'laydigan hodisalar natijasida.

Hodisalar, voqealar, ya'ni kishilarning erkidan tashqari sodir bo'ladigan faktlar (masalan, o'lim va shunga o'xshashlar) faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqi va majburiyatlarini vujudga keltiradi.

Masalan, fuqaro vafot etgan taqdirda uning merosxo'rlari vorislik huquqi to'g'risidagi normalar asosida meros olish huquqiga, marhumning qarzi bo'lsa, olgan meros mulki qiymati hajmidan shu qarzni to'lashga majbur bo'ladilar. Tabiiy ofatlar, yong'in yuz bergan taqdirda, sug'urta organlari jabrlangan shaxs zararini sug'urta haqidagi huquqiy normalarga asosan to'lashga majbur bo'ladilar (agar avvaldan sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa).

Harakatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar) ning erki bo'yicha qilinadigan Yuridik faktlar hisoblanadi. Har qanday harakat ham Yuridik fakt hisoblanmaydi, faqatgina muayyan huquqiy oqibat tug'diradigan harakatgina Yuridik fakt sifatida e'tirof etiladi. Ular o'z navbatida ikki turga: huquq yo'l qo'ygan va huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga bo'linadi.

Huquq yo'l qo'ygan harakatlar qonun bilan man etilmagan harakatlardan iborat. Bunday harakatlar fuqarolar va Yuridik shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo'lib, muayyan huquqiy oqibatni tug'dirishga qaratiladi.

Huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga birovga zarar etkazish va asossiz boyib ketish holatlari kiradi (FK, 8-modda, 2-qism, 6-7-bandlar).

Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida ham fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga keladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan mol-mulkka nisbatan huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, tegishli tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi tushunchasi. Fuqarolar va Yuridik shaxslar o'zlarining huquq layoqati mazmuniga yarasha xilma-xil fuqarolik huquqlari olish imkoniyatiga egadirlar. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha masalalar ularni amalga oshirish yo'llari, doirasi sub'yektiv huquqlardan voz kechish yoki boshqa shaxsga o'tkazish kabilar vakolatli shaxs tomonidan o'z xohish-irodasi asosida bajariladi.

Masalan, kreditor majburiyatni nafaqat o'z vaqtida bajarilishini talab qilishi, balki undan voz kechishi, uning qiymati va miqdorini kamaytirishi, majburiyatni talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin.

Shuningdek, qonunda belgilangan hollardan tashqari, shaxslar o'zlariga tegishli bo'lgan huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishlari bu huquqlarni bekor bo'lishiga olib kelmaydi. Masalan, aksiyador jamiyat umumiy yig'ilishida qatnashmasligi, uning aksiyador sifatidagi huquqlarini amalga oshirishlariga to'sqinlik qilmaydi hamda uni aksiyadorlar safidan chiqarib yuborilishiga olib kelmaydi.

Aksincha o'z huquqlari buzilgan shaxs huquqlarini tiklash maqsadida sudga uch yilgacha sababsiz da'vo bilan chiqmasa, o'z huquqlarini sud orqali tiklash huquqidan mahrum bo'ladi.

Ba'zi sub'yektiv huquqlar bir vaqtning o'zida fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida baholanadi. Masalan, vasiy o'z vasiyiligi ostidagi voyaga etmagan fuqaro nomidan bitimlar tuzishi uchun vasiylik ostidagi shaxsning bu xususidagi talabining bildirilishini kutishi shart emas. Aksincha qonun-hujjatlariga muvofiq, uning manfaatlarini ko'zlab bunday Yuridik harakatlarni qilishga majbur. Shuning uchun ba'zi fuqarolik huquqlari nafaqat vakolatli shaxs xohishiga, balki qonun talablariga muvofiq ham amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

Odatda shaxslar o'zlariga tegishli huquqlarni amalga oshirish orqali munosabatda ishtirok etadilar. Huquqlar qonun, shartnoma yoki bitimlar asosida amalga oshiriladi.

Prezidentimiz I.Karimov uqtirganidek, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va burchlarni bajarish vaqtida fuqarolar va tashkilotlar davlatimiz bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir¹.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi FKning 9-moddasida ko'rsatilgan. Unga asosan fuqarolar va Yuridik shaxslar fuqarolik huquqlarini o'z e'klari bilan, o'z manfaatlarini ko'zlab qo'lga kiritadilar hamda amalga oshiradilar. Ular o'zlariga tegishli fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, bu huquqlarni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga qarab tasarruf etadilar.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Qonun fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining insofli, oqilona va adolat bilan harakat qilishini nazarda tutadi.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993.726.

Fuqarolar va Yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari, axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa ish yuritish odobi qoidalariga rioya qilishlari shart. Ular o'z huquqlarini amalga oshirish jarayonida boshqalarga zarar etkazmasliklari, o'z huquqlarini suiiste'mol qilmasliklari, shuningdek ulardan qonun hujjatlariga zid ravishda foydalanmasliklari shart.

Fuqarolar va Yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda ushbu shartlarga rioya etmasalar, sud ularga tegishli huquqni himoya qilishni rad etishi mumkin. Sub'yektiv fuqarolik huquqini amalga oshirish – zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsni muayyan xatti-harakatni qilishga (agar o'z burchini ixtiyoriy ravishda bajarmasa) majbur qilish yo'li bilan kafolatlanadi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish. Odatda normal fuqarolik muomalasi nafaqat fuqarolik-huquqiy munasabat sub'yektlarining sub'yektiv huquqlarini amalga oshirish balki, ularni ishonarli himoyasi orqali ham namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish faqatgina huquqiy choralarni qo'llash bilan cheklanmaydi. Uning uchun zaruriy sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa xarakterdagi choralar ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari, ularni har tomonlama himoyalash va ta'minlash, jamiyatni demokratlashtirish yo'llari haqida gapirar ekanmiz, bu mavzu dunyoda har doim, ayniqsa, so'nggi paytlarda eng o'tkir dolzarb masalaga aylanib borayotganligini kuzatish mumkin va buni tabiiy hol deb qabul qilishimiz kerak"¹.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish fuqarolik huquqi nazariyasining asosiy kategoriyalaridan biri sanaladi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish qonunda belgilangan doirada ya'ni himoyaning ma'lum bir shakl, usul va vositalarini qo'llagan holda amalga oshiriladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilish shakli deganda fuqarolik huquqlar hamda qonuniy manfaatlarni himoya qilishdagi tashkiliy chora-tadbirlar majmui tushuniladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilishning ikki – yurisdiksiyaviy (sud orqali) va noyurisdiksiyaviy (sudsiz) shakllari mavjud.

Himoyaning yurisdiksiyaviy shakli buzilgan yoki nizoli huquqlarni himoya qilishda vakolatli davlat organlarining faoliyatida namoyon bo'ladi. Uning mohiyati shundaki, huquq va qonuniy manfaatlari buzilgan shaxs o'z huquqlarini tiklash uchun vakolatli davlat organiga murojaat etadi.

Asosan buzilgan fuqarolik huquqlari prosessual qonunlarda yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudlovga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlilik sudi tomonidan himoya qilinadi. Zero O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining o'ninchi bobida ko'rsatilishicha, "davlat fuqarolarning Konstitusiyasi va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi. Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari va mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi".

Yurisdiksiyaviy shakl o'z navbatida buzilgan huquqlarni himoya qilishning umumiy va maxsus tartiblariga ega. Umumiy qoidalarga ko'ra fuqarolik huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sud tartibida amalga oshiriladi. Fuqarolik-huquqiy nizolarning asosiy qismi fuqarolik sudlariga to'g'ri keladi. FPKning 31-moddasiga muvofiq fuqarolik sudlarga taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar (qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno) FPKning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va fuqaroni o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar, fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar, mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ishlar, taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi ishlar (chaqirib ish yuritish) hamda qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar taalluqli bo'ladi.

Xo'jalik sudlari tomonidan XPKning 23-moddasi talablariga muvofiq, iqtisodiyot sohasida Yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar fuqaroviy, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga doir, tashkilotlar va yakka tadbirkorlarning huquqlari vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash, bankrotlik va boshqa ishlar ko'riladi.

O'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilar xo'jalik sudiga, boshqalari esa umumiy yurisdiksiya sudiga taalluqli bo'lgan bir necha talab birlashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yurisdiksiya sudida ko'rilishi kerak.

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий кадрият. // Халқ сўзи, 2005 йил 9 декабрь.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'yektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etishda agar taraflarning nizoni hakamlik sudiga hal qilish uchun topshirish haqidagi kelishuvi – hakamlik bitimi mavjud bo'lsa nodavlat organ hisoblangan hakamlik sudlari ishni ko'rib hal qiladi.

Asosiy sud himoyasining vositasi da'vo hisoblanadi. Da'vo deb huquqni yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning himoya qilinishi to'g'risida sudga yoki boshqa vakolatli tashkilotga murojaat etishga aytiladi¹. Ba'zi bir holatlarda sud himoyasining vositasi ariza va shikoyatlar ham hisoblanadi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning maxsus tartibi ma'muriy tartibdagi himoya hisoblanadi. Bu umumiy qoidadan istisno sifatida ya'ni qonunda bevosita ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi. Ma'muriy tartibdagi fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning vositasi bu shikoyatdir. U huquq buzilgan shaxs tomonidan tegishli vakolatli davlat organiga beriladi. Ba'zi bir holatlarda qonunga muvofiq holda aralash ya'ni ma'muriy – sud tartibidagi himoya usullari ham qo'llaniladi. Bunda sudga da'vo bilan chiqishdan oldin huquqi buzilgan shaxs sudga shikoyat bilan murojaat qilishdan oldin davlat boshqaruv organiga chiqishi lozim bo'ladi. Bularga patent bilan bog'liq nizolar, boshqaruv doirasidagi huquq buzarlilklarni hal qilish kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning noyurisidik shakli davlat va boshqa vakolatli organga murojaat etmasdan huquqi buzilgan shaxsning o'zi mustaqil, o'z xohishi bilan harakat qilishi tushuniladi.

Biroq bunda himoya ma'lum shartlar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Ular FKning 13-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan shaxsning o'zi tomonidan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari huquqni buzish darajasi bilan baravar bo'lishi hamda huquqni buzishga yo'l qo'yish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi lozim. Masalan, iste'molchi o'ziga sotilgan nuqsonli tovarni ushlab qolib, etkazilgan zarar va neustoyka to'lanmaguncha qaytarib bermaslikka haqli bo'ladi².

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari deganda qonun tomonidan mustahkamlangan majburiy tusdagi moddiy-huquqiy choralar tushuniladi. Ushbu choralar yordamida buzilgan (nizolashayotgan) huquqlarni tiklash va huquqbuzarga muayyan ta'sir o'tkazish amalga oshiriladi. Ularning umumiy ro'yxati FKning 11-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) huquqni tan olish (masalan, asarning, birov tomonidan o'zlashtirilib nashr etilgani to'g'risida nizo bo'lgani holda, shu asarga nisbatan mualliflikni tan olish);

2) huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish (masalan, mulk egasi o'zining mulkidan foydalanish huquqining har qanday ravishda buzilishini bartaraf etish va kelgusida mulkdan foydalanishda halaqit bermaslik majburiyatini buzuvchi shaxsga yuklash);

3) bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash (FKning 116-125-moddalari talablariga asosan, bitim qonun talab qiladigan shaklga rioya etmasdan tuzilsa, qonun hujjatlarining talablariga muvofiq bo'lmasa, muomalaga layoqatsiz deb topilgan va muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilganda, o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilganda, yanglishish ta'sirida tuzilganda, aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida, qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilganda shuningdek, Yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqarida tuzilsa haqiqiy emas deb topiladi. Haqiqiy bo'lmagan bitim uning haqiqiy emasligi bilan bog'liq bo'lgan oqibatlardan tashqari boshqa Yuridik oqibatlarga olib kelmaydi va u tuzilgan paytidan boshlab haqiqiy emasdir. Bitim haqiqiy bo'lmaganida taraflarning har biri boshqasiga bitim bo'yicha olgan hamma narsani qaytarib berishi, olingan narsani aslicha (shu jumladan olingan narsa mol-mulkdan foydalanish, bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat bilan ifodalanganda) qaytarib berish mumkin bo'lmaganida esa, agar bitim haqiqiy emasligining boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashi shart);

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат, 2001. – 149 б.

² Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар., 2003. № 3. -20-29 б.

4) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish (Bu himoya usuli fuqarolik qonunchiligida yangi kiritilgan usullardan biri bo'lib hisoblanadi. Fuqaroning huquqlari va erkinliklarini buzadigan, fuqaroning o'z huquqlari va erkinliklarini ro'yobga chiqarishiga monelik tug'diradigan hamda fuqaro zimmasiga qonunga xilof ravishda qandaydir majburiyat yuklatilishiga sabab bo'lgan xatti-harakatlar vujudga keltiruvchi turli hujjatlari (qarorlari) shikoyat bilan sudga murojaat qilish huquqini vujudga keltiradi. Bunday hujjatlarni haqiqiy emas deb topish sud tartibida amalga oshiriladi. Hujjatni haqiqiy emas deb topish haqidagi sudning qonuniy kuchga kirgan qarori barcha davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar uchun majburiy bo'lib, uni bajarish shart hisoblanadi. Lekin O'zbekiston Respublikasining 30 avgust 1995 yilda qabul qilingan "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida"gi qonunida fuqaro o'z huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar (qarorlar) ustidan shikoyat bilan bevosita sudga yoki tobelik tartibida yuqori turuvchi organga yoxud mansabdor shaxsga murojaat qilish huquqiga ega ekanligi kafolatlangan);

5) shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi (mazkur usul noyurisdiksiyaviy usul hisoblanib, o'z huquqini himoya qilayotgan shaxsdan himoyaviy chora-tadbirlarni qonun talablariga muvofiq amalga oshirishni talab etadi. Bu holatda oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa chegaralaridan chetga chiqmaslik, uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlariga putur etkazmaslik shart, ya'ni FKning 13-moddasi talablariga muvofiq, fuqarolik huquqlarini shaxsning o'zi himoya qilish usullari huquqni buzishga mutanosib bo'lishi hamda huquq buzilishining oldini olish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi kerak);

6) burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish (masalan, sotilgan ashyo sotuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda topshirilmaganida uning oluvchisiga majburiy tarzda olib berish);

7) zararni to'lash (shaxs huquqi buzilganligi tufayli ko'rgan zararini to'la qoplanishini talab qilishi qonun bilan kafolatlanadi. Zararlarni qoplash buzilgan huquq va manfaatlarni uni buzishda aybdor bo'lgan shaxs hisobiga tiklashdir. Majburiyat bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan hollarda kreditorga etkazilgan zararni to'lash majburiy hisoblanadi);

8) neustoyka undirish (neustoyka (jarima va penya) majburiyatlarni o'z vaqtida, lozim darajada bajarilishini ta'minlaydigan muhim usullardan biridir. U qonunda yoki shartnomada oldindan belgilangan taraflarga ma'lum bo'lgan va majburiyatlar bajarilmay qolganda to'lanishi lozim bo'lgan huquqiy chora sifatida namoyon bo'ladi);

9) ma'naviy ziyonni qoplash (huquqbuzarlik harakati (harakatsizlik) oqibatida jabrlanuvchining boshidan kechirgan (o'tkazgan) ma'naviy va jismoniy (kamsitish, jismoniy og'riq, zarar ko'rish, noqulaylik va boshqa) azoblar ma'naviy ziyon hisoblanib, bu azoblarning xususiyati ziyon etkazilgan haqiqiy holatlar va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olingan holda sud tomonidan baholanadi hamda pul bilan qoplanadi);

10) huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish;

11) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi;

12) qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

Shaxs o'z buzilgan huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida vakolatli organga murojaat qilganda yuqoridagi usullardan biri yoki bir nechasini qo'llashni so'rab murojaat etadi.

Nazorat savollari:

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatga tushuncha bering?
2. Fuqarolik-huquqiy munosabatning o'ziga xos xususiyatlari qanday?
3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning elementlari haqida tushuncha bering?
4. Fuqarolik huquqida shaxslar deganda qanday sub'yektlar nazarda tutiladi?
5. Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini tushuntirib bering?

6. Fuqarolik-huquqiy munosabatning qanday turlari mavjud?
7. Yuridik fakt nima?
8. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi haqida tushuncha bering?
9. Fuqarolik huquqlarining himoya qilishning qanday usullari mavjud?
10. Fuqarolik huquqlarining himoya qilish yurisdiksiyaviy va noyurisdiksiyaviy shakllari deganda nimalar tushuniladi?

3-MAVZU: Fuqarolik huquqiy munosabat sub'ekti sifatida fuqarolar.

REJA:

1. Fuqarolik huquqi sub'yekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi.
2. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi.
3. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi.
4. Fuqarolarning muomala layoqati.
5. Vasiylik va homiylik.
6. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi.
7. Fuqarolarning turar joyi.
8. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish.
9. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish.

Fuqarolik huquqi sub'yekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi. Mazkur huquq sub'yekti fuqarolik huquq nazariyasida o'ziga xos ahamiyatga egadir. Umuman olib qaraganda mazkur sub'yekt – insonlardir. Zero “inson va fuqaro” tirik organizm bo'lib, bu ikki tushuncha sosial biologik shaxs - jamiyat a'zosiga nisbatan qo'llaniladi¹.

“Inson” va “fuqaro” tushunchalari garchi sinonim so'zlardek tuyulsa-da, lekin bu ikki tushuncha o'rtasida farqlar mavjud. “Inson” tushunchasi falsafiy tushunchadir. Mazkur tushuncha keng qamrovli, butun dunyoda istiqomat qiluvchi ibtidoiy yoki madaniy ko'rinishda hayot kechirishidan qat'i nazar barcha insonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Mazur tushuncha “Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi”da qo'llanilgan².

Fuqarolik huquq normalarida “inson” tushunchasi o'rniga “fuqaro” tushunchasi qo'llanilgan. Lekin bu tushuncha fuqarolik huquqining mazkur biologik sub'yektlarining barchasini qamrab olmaydi. Zero “fuqaro” muayyan davlatga tegishlilik ma'nosida ishlatiladi. Shu sababli fuqarolik qonun hujjatlarida, aniqrog'i FK normalarida bundan tashqari “jismoniy shaxs” tushunchasi ham qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda ijtimoiy hayotda sub'yekt sifatida namoyon bo'luvchi jisimiy mavjudlik bilan bog'liq. Shu sababli FKning 3-bobi “Fuqarolar (jismoniy shaxslar)” deb nomlanadi va barcha jisimiy sub'yektlarni o'z ichiga qamrab oladi. Fuqarolik huquqida jismoniy shaxs o'ziga hos huquqiy maqomga ega. Uning sub'yektliligi hali inson sifatida mavjud bo'lmagan hollarda ham (tug'ilmasdan oldin merosga ega bo'lish jarayonida) yuzaga kelishi mumkin. Bunday “xususiyat” Yuridik shaxs va davlatda mavjud emas.

Aynan mazkur sub'yektning jisimiy mavjudligi, munosabatlarda bevosita o'zi ishtirok etishi bilan ham boshqa fuqarolik huquqi sub'yektlaridan farqlanib turadi, zero Yuridik shaxs va davlat jisimiy mavjud bo'lmagan, mavxum sub'yektlar hisoblanadi hamda munosabatlarda jismoniy shaxs “yordamiga tayanib” ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 16-moddasida fuqarolar (jismoniy shaxslar) tushunchasi berilgan. Unga asosan O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasini beradi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning umumiy huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 2 iyulda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi Qonuni³ bilan belgilanadi.

Mazkur moddada fuqaro tushunchasi ostida bir vaqtning o'zida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning birlashtirilishi, ularga nisbatan fuqarolik huquqida bir xildagi huquq va majburiyatlar belgilanishi, bir xildagi huquqiy layoqat o'rnatilganligini anglatadi, ya'ni chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar Yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'yektlar ishtirokidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir hil huquqiy maqomda ishtirok etadilar. Bunda chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan xech qanday cheklashlar belgilanmaydi. Qonun hujjatlaridagi cheklashlar bundan mustasno.

¹ Маткурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ, 2008. -58 с.

² Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. –Тошкент: Адолат, 1999.

³Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992. № 9, 338-модда.

Huquq nazariyasida huquq sub'yektliligi kategoriyasi mavjud bo'lib, fuqarolar ham fuqarolik huquqi sub'yektliligi maqomiga ega hisoblanadilar. Umumiy ma'noda xar qanday shaxs fuqarolik huquqi sub'yektliligi maqomiga ega bo'lish lozim. Fuqarolik huquqi sub'yektliligi kategoriyasi ikki elementdan iborat bo'lib, fuqarolik huquq layoqati va muomala layoqatiga bo'linadi.

Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi. Jismoniy shaxslarning fuqarolik-huquqiy munosabatdagi huquqiy holati huquq va muomala layoqati kategoriyalari orqali "ochib" beriladi. Fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati bo'lib, u teng ravishda e'tirof etiladi. Davlat hayotning moddiy sharoitlariga qarab fuqarolarning huquq layoqati, ya'ni muayyan huquq va burchlarga ega bo'lish layoqatini belgilaydi. Huquq layoqatining belgilari va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi.

Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning Yuridik imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 18-moddasida aytilganidek, O'zbekiston Respublikasidagi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Ushbu qoidaga asoslangan holda fuqarolik huquqida fuqarolar huquq layoqatida teng hisoblanadilar. Ya'ni barcha fuqarolarga bir xildagi huquq va burchlar belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari huquq layoqatining mazmuni Konstitusiyaning "Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari" nomli ikkinchi bo'limidagi qator moddalarda keng ta'riflangan va mustahkamlangan. Ularda fuqarolarning mol-mulkka ega bo'lishi, meros olishi, meros qoldirishi, kasb va turar-joy tanlash, fan, adabiyot, san'at asarlari yaratish, tadbirkorlik faoliyati bilan va umuman qonunda taqiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish, shuningdek boshqa keng mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'lishlari mumkinligi aytilgan va asosiy qonun doirasida mustahkamlangan.

Huquq layoqati huquq va majburiyatlarning sub'yektlari bo'lish layoqatini, ya'ni qonun bilan belgilangan har xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lish imkoniyatini belgilaydi. Faqatgina huquq layoqati bo'lgandagina aniq sub'yektiv huquq va majburiyatlar paydo bo'lishi mumkinligi bu kategoriyaning mazmunini ifodalaydi. Har bir fuqaro huquq layoqatiga ega. U insonning tug'ilishi bilan paydo bo'ladi va uning vafoti natijasida tugaydi. Fuqarolarning huquq layoqatiga ega bo'lishida tenglik mavjud. Bu O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 18-moddasi va FKning 17-moddasida belgilangan.

Huquq layoqatining xarakteri va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi va u fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning Yuridik imkoniyatini beradi. Lekin huquq layoqatini insonning ko'rish, eshitish va shu kabilarga bo'lgan huquqlardek, tabiiy imkoniyatlardan foydalanish huquqi deb xulosa qilmaslik lozim. Huquq layoqati insonni tug'ilganda paydo bo'lgani bilan, u tabiat tomonidan emas, balki huquq meyorlarida mustahkamlangan holda jamiyat tomonidan "in'om" etiladi. Demak huquq layoqati va tabiiy huquq tushunchasi boshqa-boshqa tushunchalar hisoblanadi.

Fuqarolik huquq layoqati shaxsga tegishli muayyan fazilat (xususiyat) sifatida ko'rinadi¹. Bu fazilat qonun hujjatlaridan kelib chiqadi hamda huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqatida namoyon bo'ladi. Layoqat esa Yuridik imkoniyatni belgilaydi.

Ayrim mualliflar huquq layoqati tushunchasini fuqaroning ruhiy-fiziologik holati bilan bog'lab, huquq layoqati bu shaxsning muayyan qobiliyati bo'lib, u ruhiy-fiziologik holati bilan (yosh, ruhiyat) bog'liq, bu imkoniyat shaxs o'zining ruhiy fiziologik belgilari bilan huquq sub'yekti sifatida namoyon bo'lishida ko'rinishini ta'kidlashadi².

Huquq layoqati o'zining ahamiyati va har qanday buzilishlardan himoya qilinishi bilan fuqarolarga tegishli muayyan sub'yektiv huquq ekanligidan dalolat beradi. Lekin sub'yektiv huquq umumiy qoidaga binoan

¹ Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. –М.: 1982. . 141 с.

² Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. –М.: - 198 с

huquq layoqatidan kichik xajmga ega. Har bir fuqaroga mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'lish uchun imkoniyat beriladi. Ammo har kim ham bunday huquqlarning hammasiga to'la xajmda ega emas¹.

Qonunda belgilangan hollar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas. Fuqaroning huquq va muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi haqidagi, shuningdek o'z huquq va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar qonun yo'l qo'ygan hollardan tashqari o'z o'zidan haqiqiy emas deb hisoblanadi (FK, 23-modda). O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonunchiligiga asosan fuqaro jinoyat sodir etib ozodlikdan mahrum etilganda ayrim fuqarolik huquqlari cheklanadi. Masalan, turar-joylarni erkin tanlash huquqi, vakillik qilish huquqi, mulkiy huquqlarni bevosita amalga oshirish huquqi va shu kabilar muayyan muddatga cheklanadi.

Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi. Huquq layoqati kishi tug'ilganidan to o'limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo'ladi. Yangi tug'ilgan chaqaloq ham har xil huquqlarga, chunonchi, yashash huquqi, ovqatlanish huquqi, erkin bo'lish huquqi kabi qator tabiiy huquqlarga, shu jumladan, ota-onalardan tarbiya olish va boshqa huquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruhiy xastalar ham huquq sub'yekti bo'lib hisoblanadi. Ular, xususan, davolanish, pensiya olish va boshqa huquqlarga ega. Ularning mulkiy huquqlari to'liq hajmda saqlanadi.

Kishi tug'ilishi bilan uning hayoti boshlanganidek, tug'ilishi bilan huquq sub'yekti sifatida yashashi ham boshlanadi. Kishining tug'ilish fakti muhim Yuridik ahamiyatga ega bo'lganligi tufayli bolaning tug'ilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limida (FHDYo) davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Ro'yxatdan o'tkazilmaslik tug'ilgan bolaning huquqiga ta'sir etmaydi, faqat uning huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur harakatlarni amalga oshirishda qiyinchilik tug'diradi.

Kishining huquq layoqati uning tug'ilishi bilan boshlansa ham, qonun ba'zi hollarda hali tug'ilmagan bolaning – kelgusidagi huquq sub'yektining manfaatlarini ham e'tiborga oladi va qo'riqlaydi. Masalan, qonunga asosan meros qoldiruvchi vafot etgan, ya'ni qonun belgilangan tartibda meros ochilganidan so'ng tug'ilgan bolalari ham voris bo'la oladilar (FKning 1118-modda). Uy-joy kodeksida ko'rsatilganidek, fuqarolarga uy-joy berilganida, turar-joy hajmini belgilashda oilada homilador ayollarning bo'lishi ham hisobga olinadi.

Hayotning boshlanish vaqtini qonuniy mustahkamlash muhim amaliy ahamiyatli masaladir.

Medisining rivojlanishi o'z-o'zidan Yuridik fan oldiga ham ulkan muammolarni qo'ymoqda. Masalan, juda ham jussasi kichkina, ammo aqli, ruhiyati normal chaqaloqlar tug'ilmoqda. (Masalan, Xitoyda og'irligi 250 gramm, bo'yi 15 sm.li chaqaloq tug'ilgan)².

Ayrim qonun hujjatlarida kelajakda tug'iladigan bolani huquq va manfaatlarini qo'riqlashga qaratilgan normalar mavjud. Masalan, FK ning 1009-moddasida boquvchisi vafot etgan taqdirda zararni undirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar qatoriga marhumning vafotidan keyin tug'ilgan farzandi ham ko'rsatilgan.

Tug'ilmagan chaqaloq garchi huquq layoqatiga ega bo'lsa-da, unga nisbatan tatbiq etish u tirik tug'ilganidan boshlanadi. Agar chaqaloq tirik tug'ilmasa, huquq sub'yekti sifatida mavjud bo'lmaydi va uning huquq layoqati to'g'risida gap bo'lishi ham mumkin emas. Yaponiya qonunchiligida jismoniy shaxslarning huquq layoqati to'la onadan ajralgandan so'ng boshlanadi. Agar chaqaloq tez vafot etadigan bo'lsa ham huquqiy munosabat tugashiga olib kelmaydi. Umuman olganda, huquqiy layoqat shartli ravishda yuzaga keladi³.

Jismoniy shaxsda tiriklik alomatlarini mavjud ekan u o'zida huquq layoqatini saqlab turadi. Fuqaroning bedarak yo'qolganlik fakti uning huquq layoqati tugashiga olib kelmaydi.

Vafot etishning bir qator turlari (tabiiy o'lim, klinik o'lim, bevaqt (potologik) o'lim va boshqalar). Shu bilan birga o'lim qisman ham bo'lishi mumkin. Bunda organizm butun emas, balki xujayralar guruhi yoki biror bir a'zoning (to'qimalar nikrozi) o'limi kelib chiqadi. Huquqshunoslar tomonidan an'anaviy o'limning ikki turi - kilinik va biologik o'lim ajratiladi. Yurak va nafas faoliyati to'xtagan vaqtdan boshlab, klinik o'lim holati kelib chiqadi. Bu holatda inson huquq sub'yekti hisoblanadi. Bu esa unga tibbiyot xodimlari tomonidan tibbiy yordam ko'rsatish majburiyati saqlanishidan dalolat beradi. Hozirgi kunda zamonaviy tibbiyot tiriltirish (reanimasiya)

¹Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston,. 2008. -13-14 б.

² Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006. -17 б.

³ Вагацума С., Ариидзуми Т. Гражданское право Японии. –М.: 1983. –43-44 с.

chora-tadbirlar yordamida insonni hayotga qaytarishi mumkin. Qon aylanishini to'xtashiga eng sezgir organ – miyaning o'limidan so'ng sekin-asta boshqa organlar to'qimalarining biologik o'limi kelib chiqadi¹.

Demak, garchi fuqaro klinik o'lim holatida bo'lsa ham uning organizmida tiriklik alomatlarining mavjudligi real holatda vafot etmaganligi, uning huquq layoqati barham topmasligiga olib keladi. Huquq layoqati kishi, ya'ni huquq sub'yekti vafot etishi yoki vafot etgan deb e'lon qilinishi bilan tamom bo'ladi.

Vafot etgan kishining to vafotiga qadar ixtiyorida bo'lgan huquq va zimmasidagi majburiyatlarning bir qismi (mulkiy, shaxsiy huquq va majburiyatlari) bekor bo'ladi, shu bilan birga ba'zi mulkiy huquqlar vorislarga o'tadi. Vafot etish qator huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktidir. Shuning uchun vafot etish ham tug'ilish singari fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limi (FH DY o) da oila qonunchiligiga muvofiq qayd etiladi.

FKning 36-moddasi talablariga asosan fuqaroning sud tartibida vafot etgan deb e'lon qilinishi ham unga tegishli huquq layoqatining barham topishiga olib keladi. Sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan kun vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning o'lgan kuni deb hisoblanadi.

Qonunda belgilangan tartibda guvohlantirilgan vafot etish hollaridan tashqari, qonun fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan deb e'lon qilish institutini ham belgilaydi.

Fuqarolarning muomala layoqati. Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir (FKning 22-moddasi). Muomala layoqatini Yuridik harakatlar qilish, ya'ni qonun bo'yicha ma'lum huquqiy oqibatlar qilish layoqati deb ham ta'riflash mumkin (masalan, shartnomalar tuzish, etkazilgan zararni to'lash va hokazolar).

Muomala layoqatining huquq layoqatidan farqi shuki, barcha fuqarolar ham muomala layoqatiga ega bo'lavermaydilar. Muomala layoqatiga ega bo'lishning sharti shundan iboratki, muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasolik bilan o'z harakatlarining oqibatlarini tushunib harakat qiladilar. Ma'lumki, yangi tug'ilgan bola to'la huquq layoqatiga ega bo'lsa ham, o'z harakatlari bilan birorta huquq va majburiyat olmaydi. Ongli harakatlar qilish layoqati faqat ma'lum yoshga etgandan keyingina boshlanadi. Binobarin, fuqarolik muomala layoqatining fuqaro to'la hajmda voyaga etish bilan vujudga kelishini ko'rsatadi. Voyaga etish 18 yoshga to'lish bilan boshlanadi. Bu yoshga etish bilan kishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, jumladan, mulkiy munosabatlarda to'la qatnashuvchigina bo'lib qolmay, siyosiy huquqlar bilan birga, boshqa fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini ham oladi.

Qonun voyaga etish yoshini belgilash bilan bir qatorda, voyaga etgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'lishini ham belgilaydi (FKning 22-moddasi).

Voyaga etgan fuqarolar teng darajada muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Fuqarolarning muomala layoqati faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina cheklanishi mumkin. Fuqaroning muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o'z o'zidan haqiqiy emas (FKning 23-moddasi).

Fuqarolarning muomala layoqati quyidagi guruhlarga bo'lib o'rganiladi:

-to'liq muomalaga layoqatsizlar (6 yoshgacha bo'lgan bolalar, sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar);

-qisman muomalaga layoqatlilik (6-14 yoshli hamda 14-18 yoshli voyaga etmaganlar);

-muomala layoqati cheklanganlik;

-to'liq muomalaga layoqatlilik (aqli raso 18 yoshdan oshgan hamda emansipasiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga etmasdan nikoh munosabatlariga kirishgan fuqarolar).

H.Rahmonqulov 18 yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlarni qisman muomalaga layoqatli hisoblab ularni ikki toifaga bo'ladi².

Ayrim mualliflar fuqarolarning muomala layoqatini to'liq muomala layoqatiga ega shaxslar, bevosita muomala layoqatlilar (14-18 yoshgacha bo'lganlar), cheklangan muomala layoqatiga ega shaxslar, qisman

¹ Маткурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ. 2008. -84 с.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston, 2008. -19 б.

muomalaga layoqatlilar (14 yoshga to'lmagan yosh bolalar), to'liq muomalaga layoqatsiz shaxslar kabi guruhlarga bo'lishni taklif etadilar¹.

Xar bir muomalaga layoqatlilik guruhi o'ziga xos xususiyatlari, fuqarolik muomalasida ishtiroki bilan bir-biridan ajralib turadi.

To'liq muomalaga layoqatsizlik.

6 yoshgacha bo'lgan bolalar hamda sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar to'liq muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Muomala layoqati bitim tuzish va delect layoqatdan iborat bo'lganligi sababli 6 yoshli bolalar har ikki layoqatga ham ega emaslar. Zero, mazkur kichik yoshli bolalarning Yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirishi FK normalarida nazarda tutilmagan. Ular nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar va vasiylar Yuridik harakat qiladilar.

Ruhiy kasallar va aqli zaiflar to'la hajmda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar.

Aqli norasolik miya faoliyatining buzilishidir. Aqli norasolik Yuridik va tibbiy mezonlarga ega. Yuridik mezon qonunda o'z harakatlari (harakatsizligi)ning jamiyatga xavfini va daliliy tavsifini his eta olmaslik yoki ularni boshqara olmaslik sifatida shakllanadi, u intellektual va irodaviy belgilarga ega. Shaxsni aqli noraso deb topish asosi tibbiy mezonga bog'liq. U surunkali ruhiy kasallik, ruhiy holatni vaqtincha o'zgarishi, aqli zaiflik va boshqa turdagi ruhiy buzilishlardan iborat².

Ongli harakatlar qilish va o'z harakatlarining Yuridik oqibatlarini hisobga olish layoqati (muomala layoqati)ga, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli ega bo'lmagan fuqaro - muomala layoqatiga ega emas deb tanilishi mumkin. Har qanday ruhiy kasallik yoki aqli zaiflik fuqaroni ongli harakatlar qilish va fuqarolik muomalasida qatnashish layoqatidan mahrum qilmaydi. Ruhiy holat buzilishi faktining o'zigina kishini muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo'lmaydi. FKda ko'rsatilishicha, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqaro sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin, shu munosabat bilan unga nisbatan vasiylik belgilanadi (FKning 30-moddasi). Ta'kidlash joizki, yuqoridagi asoslarga ko'ra fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun fuqaro 18 yoshga to'lgan bo'lishi zarur.

Ruhiy kasalni yoki aqli zaif kishini sud tomonidan tayinlangan psixiator (ruhshunos)larning ishtiroki bilan bo'ladigan maxsus komissiya tomonidan ko'rib tekshirish va uning natijalari haqida dalolatnoma tuzish sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topish haqida hal qiluv qarori chiqarish uchun asos bo'ladi. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro nomidan bitimlarni vasiylari tuzadilar.

Fuqaroning muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lsa, sud uni muomalaga layoqatli deb topadi va belgilangan vasiylikni bekor qiladi (FKning 30-moddasi).

Qisman muomalaga layoqatlilik. Mazkur layoqat ikki toifaga bo'linadi. 6-14 yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar hamda 14-18 yoshli voyaga etmaganlarning muomala layoqati.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar (kichik yoshdagi bolalar) qisman muomalaga layoqatli hisoblanadilar.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar:

1) mayda maishiy bitimlar;

2) tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial guvohlantirish yoki davlat ro'yhatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar;

3) qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlarni amalga oshirishga haqlidirlar (FKning 29-moddasi).

Mazkur yoshdagi bolalarda garchi delect layoqat bo'lmasa-da (FKning 993-moddasi), lekin FKning 29-moddasiga asosan bitim tuzish layoqatining unsurlari mavjud bo'ladi. Shu sababli ham ularni qisman muomalaga layoqatli deb hisoblash mumkin.

¹ Н.Ашурова Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ, 2008.-37 б., Кузнецова Л.Г. Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1968. –15-16 б.

² Шамсиев Э.С. Искандаров А.И. Зуфаров Р.А. Талимбеков В.К. Суд тиббий фанлари. -Тошкент, ТДЮИ, 2004. –254-255 б.

Mayda maishiy bitim tushunchasi fuqarolik qonunchiligida bo'lmaganligi bois, uning tushunchasi turlicha talqin etiladi.

Mayda maishiy bitim xususiyatlari bilan bog'liq qator fikr-mulohazalar mavjud. Jumladan, ular yosh bolalarning yoki oila a'zolarining kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilganligi¹, yuqori bo'lmagan bahoda tuziladigan, naqd to'lanadigan, tuzilgan zahoti ijro etiladigan va kundalik ehtiyojlarni qondiradigan bitimlar ekanligi², Respublikada o'rnatilgan eng kam ish haqi doirasida bo'lishi lozimligi³ va boshqalar.

N.Ashurova esa kichik yoshdagi bolalar mustaqil tuza oladigan mayda maishiy bitim deganda, bola yoki uning oila a'zolarining odatdagi, har kungi ehtiyojini qondirishga qaratilgan, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqidagi bahodan ortiq bo'lmagan, tuzilishi bilan ijro etiladigan bitim tushunilishini ta'kidlaydi⁴.

Umumiy ma'noda mayda maishiy bitim deyilganda fuqarolarning kundalik maishiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va summasi yuqori bo'lmagan bitimlar tushuniladi. Masalan, kundalik ehtiyoj uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish, maktab o'quvchilarining o'quv qurollarini sotib olishlari.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar uchun bitimlarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

Birovga etkazilgan zararlari uchun ham kichik yoshdagi bolalar javobgar bo'lmaydilar. Ular uchun ota-onalari yoki boshqa nazoratchilari javobgardir. O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlarning banklarga omonat qo'yish va ularni tasarruf qilish huquqlari qonun bilan belgilanadi.

Qisman muomalaga layoqatlilikning ikkinchi toifasiga 14-18 yoshli voyaga etmaganlarga tegishli muomala layoqati mansubdir. 14-18 yoshli voyaga etmaganlar o'smirlar hisoblanib, ularning bitim tuzish imkoniyati kengayishi bilan birga FKning 27-moddasi talablariga asosan muayyan darajada fuqarolik-huquqiy javobgarlik ham yuklanadi hamda FKning 994-moddasiga asosan delect layoqat (zarar etkazganlik uchun javobgarlik) mustaqil javobgar bo'ladilar.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar (o'smirlar) qisman muomalaga layoqatli bo'lib, qonuniy vakillari (ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylari)ning roziligi bo'lgan taqdirda o'z harakatlari bilan huquq va majburiyatlar olishlari mumkin.

O'smirlar bitimlarni ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki homiylarining roziligi bilan tuzadilar. Ammo ular mustaqil ravishda FKning 29-moddasida nazarda tutilgan bitimlardan tashqari o'zlarining ish haqlari yoki stipendiyalarini tasarruf qilishga, o'z asarlari, ixtirolariga bo'lgan mualliflik hamda ixtirochilik huquqlarini, o'z kashfiyotlariga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishga, kredit muassasalariga mablag'lar qo'yish va ularni tasarruf etishga, shuningdek, mayda maishiy bitimlarni tuzishga haqlidirlar. Ular 16 yoshdan kooperativlarga a'zo bo'lib kirishlari mumkin.

Yetarli asoslar mavjud bo'lganida sud qonuniy vakillari yoxud vasiylik va homiylik organining iltimosnomasiga ko'ra o'smirning o'z ish haqi yoki stipendiyasini mustaqil tasarruf qilish huquqini cheklashi yoki bu huquqdan mahrum etishi mumkin (FKning 27-moddasi 8-bandi).

O'smirlar boshqa shaxslarga etkazilgan zararlari uchun FK bilan belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar. Zero ular o'zlari tuzgan bitimlar bo'yicha mustaqil ravishda mulkiy javobgar bo'ladilar. Bundan tashqari FKning 994-moddasiga asosan, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar etkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda mustaqil javobgar bo'ladilar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganning zararni qoplash uchun etarli mol-mulki yoki boshqa daromad manbalari bo'lmagan taqdirda, zarar to'lig'icha yoki uning etishmagan qismi voyaga etmaganning ota-onasi (farzandlikka oluvchilari) yoki vasiyi tomonidan, agar ular zarar o'zlarining aybi bilan etkazilmaganligini isbotlay olmasalar, to'lanishi lozim.

Agar homiylikka muhtoj o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan tegishli tarbiyalash, davolash muassasasida, aholini ijtimoiy himoya qilish muassasasida yoki qonunga ko'ra uning

¹ Гражданское право. Учеб.: В 3 т. Т. 1. –6-е изд. Отв. Ред. А.П.Сергеева Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 2003. –122 с.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой (постатейный). Изд 2. –М.: Инфра – М. 2003. –95 с.

³ Юлдашева Ш. Фуқаролик ва оила ҳуқуқида васийлик ва ҳомийликнинг моҳияти ва уни амалга ошириш шартлари. Юрид.фан.номз. Дисс... -Тошкент, 2005.

⁴ Ашурова Н.А. Вояга етмаганларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: 2008. -11 б.

homiysi hisoblanuvchi boshqa shunga o'xshash muassasada turgan bo'lsa, bu muassasalar, agar zarar ularning aybi bilan etkazilmaganligini isbotlay olmasalar, zararni to'lig'icha yoki uning etishmaydigan qismini to'lashlari shart. Zarar etkazgan voyaga etganida yoxud u voyaga etmasidan unda mol-mulk yoki zararni to'lash uchun etarli daromad manbalari paydo bo'lganida yoxud u voyaga etmasidan muomala layoqatiga ega bo'lganida ota-ona (farzandlikka oluvchilar), homiy va tegishli muassasaning zararni to'lash bo'yicha majburiyati tugaydi.

Muomala layoqati cheklanganlik. Qonun ba'zi hollarda voyaga etgan fuqarolarning muomala layoqatini cheklash hollarini nazarda tutadi, chunonchi, FKning 31-moddasida ko'rsatilishicha, spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklab qo'yilishi mumkin. Lekin, bularni u mayda maishiy bitimlarni istisno qilganda, bitimlarni homiyning roziligisiz tasarruf eta olmaydi. Muomala layoqatini cheklash uchun asos spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solish hisoblanadi. Shunda ham manfaatdor shaxslar sudga murojaat etsagina sud shaxsning muomala layoqatini cheklashi mumkin.

Agar fuqaro spirtli ichimlik yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilishni tashlasa, sud uning muomalaga layoqati cheklanganligini bekor qiladi. Sud qaroriga asosan unga nisbatan belgilangan homiylik ham bekor qilinadi.

To'liq muomalaga layoqatlilik. Aqli raso, 18 yoshdan oshgan hamda emansipasiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga etmasdan nikox munosabatlariga kirishgan fuqarolar to'liq muomalaga layoqatli hisoblanadilar.

60-yillar o'rtasida ko'pchilik davlatlarda voyaga etganlik yoshini 21 yoshdan 18 yoshga tushirilishi to'g'risida qonun qabul qilingan. Germaniyada voyaga etgan deb 18 yoshning oxirgi kuni tugagandan so'ng hisoblanadi. Shveysariyada 20 yosh, Angliyada 18 yoshning 1-kunidan shaxs voyaga etgan hisoblanadi. AQShda shtatlarga qarab, 18 yoshdan 21 yoshgacha voyaga etganlik belgilanadi¹, Yaponiyada bu yosh 20 yosh², Fransiyada 21 yosh³, Avstriyada 19 yosh⁴ qilib belgilangan.

Voyaga etmaganlar garchi muomala yoshiga etmasa-da ayrim qonunda belgilangan hollarda to'liq muomala layoqatiga ega bo'ladilar. Aynan shu qonunda belgilangan hollar FKning 22-moddasida belgilangan nikohga kirishish munosabati va FKning 28-moddasida belgilangan emansipasiya holati hisoblanadi.

FKning 22-moddasiga muvofiq, voyaga etgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'ladi. Nikoh yoshi O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasida erkaklar uchun-18 yosh, ayollar uchun 17 yosh hisoblanadi. Nikoh tuzish natijasida ega bo'lingan muomala layoqati o'n sakkiz yoshga to'lmagan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to'la saqlanib qoladi. Nikoh haqiqiy emas deb topilganida voyaga etmagan er (xotin) sud belgilagan paytdan boshlab to'la muomala layoqatini yo'qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin.

"Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 11-moddasiga asosan, voyaga etguncha qonunga muvofiq to'la muomalaga layoqatli deb e'tirof etilgan (emansipasiya) bola o'z huquqlarini, shu jumladan himoyaga bo'lgan huquqini mustaqil amalga oshirishga hamda majburiyatlarini mustaqil bajarishga haqlidir.

O'n olti yoshga to'lgan voyaga etmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin. Zero tadbirkorlik faoliyati fuqarolarning bitim tuzish layoqati va delikt layoqati bilan bog'liqligi, unda oqibatiga javob berish, harakatning huquqiy ahamiyatini anglash, mustaqil Yuridik harakatlar qilish kabi belgilarning mavjudligi to'liq muomala layoqati bilan faoliyatni amalga oshirish zaruratini tug'diradi.

Voyaga etmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipasiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyning roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud, bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств Ч.1. отв.ред. Р.Л.Нарышкина. –М.: Международные отношения,. 1983. –85 с.

² Вагацума С., Ариидзуми Т.. Гражданское право Японии.-М.: Прогресс, 1983.-50 с.

³ Французский Гражданский кодекс. –М.: изд-во. НКЮ СССР, 1941. -118 с.

⁴ Умаров Т. Халқаро хусусий ҳуқуқ: жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати. –Тошкент: Ижод дунёси, 2003. –36 б.

oluvchilar va homiy emansipasiya qilingan voyaga etmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u etkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. Emansipasiya holatining qo'llanilishining mohiyati shundaki, u voyaga etmaganlarni qonuniy tadbirkorlik faoliyatini mustaqil amalga oshirishda, yirik bitimlar tuzish yoki o'z pul mablag'larini boshqa yo'llar bilan sarflash borasida qonuniy vakillardan mustaqil qiladi¹.

"Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 20-moddasiga asosan, har bir bola o'zining yoshi, sog'lig'ining holati va kasbiy tayyorgarligiga muvofiq qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mehnat qilish, faoliyat turini va kasbni erkin tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash huquqiga ega.

MKning 246-moddasiga asosan o'n sakkiz yoshga to'lmagan xodimlar bilan tuzilgan mehnat shartnomasini ish beruvchining tashabbusi bilan bekor qilishga, mehnat shartnomasini bekor qilishning umumiy tartibiga rioya qilishdan tashqari, mahalliy mehnat organining roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Ota-onalar va vasiylar (homiylar), shuningdek, mehnatni muhofaza qilish ustidan nazorat qiluvchi organlar hamda voyaga etmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar, agar o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar bajarayotgan ishni davom ettirish ular sog'lig'iga ziyon qiladigan yoki ularga boshqacha tarzda zarar etkazadigan bo'lsa, bunday shaxslar bilan tuzilgan mehnat shartnomasini bekor qilishni talab etishga haqlidirlar (MKning 247-moddasi).

Vasiylik va homiylik. Muomalaga layoqatsiz fuqaro shaxsini, uning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda mulkiy huquqlarini qo'riqlash uchun vasiylik va homiylik belgilanadi.

Vasiylik shundan iboratki, bunda muomalaga layoqatsiz shaxs – o'n to'rt yoshga to'lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan vasiy sifatida harakat qiladi hamda o'zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug'diradi.

Homiylikda homiylar qisman muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga (o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan fuqarolarga) o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam ko'rsatadilar, shuningdek ularni uchinchi shaxslarning ba'zan bo'lishi mumkin bo'lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Homiylik ba'zi hollarda jismoniy kamchiliklari bo'lgan, masalan, ko'zi ojiz (ko'rlik), mayblik sababli o'z huquqlarini o'zlari amalga oshira olmaydigan va himoya qila olmaydigan to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan ham belgilanadi. Bunday shaxslarga nisbatan homiylikning vazifasi huquqlar olish yoki ularni amalga oshirish bilan bog'liq turli harakatlarni ular uchun bajarishdan iborat.

Bolaning ota-onasi olti oydan ortiq muddatda bo'lmagan hollarda, agar bolaning manfatlari uchun zarur bo'lsa, ularga nisbatan ham vasiylik va homiylik belgilanadi².

Mahalliy organlar vasiylik va homiylik organlari bo'la oladi. Ular voyaga etmaganlarga nisbatan vasiylik harakatlarini amalga oshirishni yosh bolalarga nisbatan *xalq ta'lim bo'limlariga*, ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan *sog'liqni saqlash bo'limlariga*, vasiylikka olinuvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa *ijtimoiy ta'minot bo'limlariga* yuklaydilar. Vasiylik va homiylik qishloq joylarida fuqarolik yig'inlari tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan O'zbekiston Respublikasining voyaga etmagan fuqarolariga va sog'lig'i tufayli o'z huquqini mustaqil ravishda amalga oshira olmaydigan, o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan O'zbekiston Respublikasining voyaga etmagan fuqarolariga vasiylik va homiylik faoliyatini amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining konsullik idoralari zimmasiga yuklanadi. Agar vasiylikka olinuvchining mulki u turgan joyda bo'lmasa, ikki vasiy: biri – uning o'ziga nisbatan, ikkinchisi – vasiylikka olingan shaxsning mulkiga nisbatan tayinlanishi mumkin.

Ota-onalar vasiylik va homiylik vazifalariga alohida tayinlanmay, vasiylik va homiylik qonun bo'yicha bajaradilar. Ota-onalari bo'lmagan taqdirda yoki ular amalda bu vazifani birorta sabab, masalan, qamoqda yoki shifoxonada bo'lishi tufayli bajara olmasalar yoki ota-onalik huquqidan mahrum bo'lgan bo'lsalar, vasiylik va

¹ Раев В. Пределы прав несовершеннолетних эмансипированных граждан. // Российская юстиция. 1998. №8. – С.51.

² Юлдашева Ш. Вasiylik va homiylik institutlari.// Ёш олимлар илмий тўплами. №1. -Тошкент: ТДЮИ, 2002. – Б. 54-59.

homiylilik organlari vasiy va homiyni, birinchi navbatda, vasiylikka olinuvchiga yoki homiy tayinlanayotganga yaqin shaxslardan biriga tayinlaydi.

Muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan shaxslar, sud tomonidan ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinganlar yoki ota-onalik huquqi cheklanganlar sobiq farzandlikka oluvchilarning farzandlikka olganligi Oila kodeksining 169-moddasiga muvofiq bekor qilingan shaxslar (ya'ni, o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlayotgan yoki ularni lozim darajada bajarmayotgan, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilayotgan, farzandlikka olinganlarga nisbatan, shafqatsizlik bilan muomalada bo'layotgan, muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lgan shaxslar) qonun bilan zimmalariga yuklangan majburiyatlarni lozim darajada bajarmaganliklari yoki o'z huquqlarini suiiste'mol qilganliklari uchun vasiylik (homiylilik) vazifalaridan chetlatilgan shaxslar, ruhiy yoki narkologik muassasalarda ro'yxatda turganlar, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ilgari hukm qilingan shaxslar vasiy va homiy qilib tayinlanishi mumkin emas (Vasiylik va Homiylik to'g'risidagi Nizomning 8-bandi)¹.

Vasiy va homiyni asosiy vazifasi vasiylikka olinuvchining shaxsi va mulki yuzasidan g'amxo'rlik qilishdan, vasiylikka olinuvchining manfaatlarini qo'riqlashdan iborat. Binobarin, vasiylikka oluvchi o'ziga ishonilgan mulkdan o'zi uchun hech qanday foyda olmasligi lozim. U vasiylikka olingan shaxsni asrash va uning mulkini idora etish xarajatinigina undirishga haqli. Umumiy qoida bo'yicha vasiylik va homiylik vazifalari bepul bajariladi. Vasiy va homiy o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsga ta'minot berishga majbur emas. Vasiy va homiyni o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsning ta'minoti uchun qilgan xarajatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ushbu shaxsning mablag'i hisobidan qoplanadi, bu mablag' etarli bo'lmagan taqdirda esa, uning ta'minoti uchun vasiylik va homiylik organlari nafaqa tayinlashi mumkin.

Vasiy vasiylikka olingan shaxs tomonidan bitimlar tuzishga haqli, lekin vasiylikka olinuvchining mulkiy ahvoriga yomon ta'sir etadigan bitimlar tuzishda vasiylik organlarining roziliklari bilan ish qilish lozim. Notarial guvohlantirishni talab qiladigan shartnomalar tuzish, vasiylikka olingan shaxsga qarashli mulkiy huquqlardan voz kechish, mulkni taqsimlash va shu kabi harakatlar uchun vasiylik organlarining roziligi zarur. Yosh bolalarga qarashli imoratlarni sotish uchun vasiylik organlaridan maxsus ruxsat olinishi kerak.

Vasiy vasiylikka olingan shaxsning o'zi bilan va uning nomidan o'zining yaqin kishilari bilan bitimlar tuza olmaydi, chunki bunda vasiylikka olinuvchining manfaatlariga zarar keltirib, o'ziga yaqin kishilarning manfaatlariga ustunlik berish xavfi bor.

Vasiy voyaga etmaganlarning tarbiyalanishlari, sog'liklari haqida g'amxo'rlik qilishga va ular bilan birga turishga majbur. Ruhiy kasallarning vasiylari esa, ularni davolash va sog'liklariga muvofiq sharoitda asrash tadbirlarini ta'minlashlari lozim.

Homiylar g'amxo'rlik qilish uchun o'zlariga ishonilgan shaxslarga, ularning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarida yordam ko'rsatadilar, ularni uchinchi shaxslarning yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Bitim tuzish uchun vasiylik va homiylik organlarining roziliklari talab qilinmagan hollarda, bitimlar tuzishga rozilik bera oladilar.

Vasiylar va homiylar o'z himoyalariidagi shaxslarning huquq va manfaatlarini har qanday shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan, sudlarda ham maxsus vakolatlarsiz himoya qila oladilar (FK, 32-modda).

Vasiylik va homiylik bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga oid asosiy qoidalar Oila kodeksi hamda vasiylik va homiylik organlari to'g'risidagi Nizom bilan tartibga solinadi.

Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi. Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining sub'yekti jismoniy shaxslar ham bo'lishi mumkin. FKning tegishli normalarida, chunonchi, 18-moddaning talabiga ko'ra, fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari dehqon va fermer xo'jaligi tashkil etishlari, tadbirkorlik hamda qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishlari, shuningdek yollanma mehnat asosida faoliyat yuritishlari mumkinligi belgilanadi.

Umumiy qoida bo'yicha, fuqarolar 18 yoshga to'lib, to'liq muomala layoqatiga ega bo'lgach, xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanishga haqli. Biroq FKning 28-moddasiga asosan 16 yoshga to'lgan voyaga etmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa, yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

Voyaga etmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipasiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyning roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipasiya qilingan voyaga etmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u etkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. Emansipasiya qilingan voyaga etmagan tadbirkorga nisbatan FKning 27-moddasi 1-2-bandi qo'llanilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24 may 2006 yildagi № PQ-357 sonli "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"gi Qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan, yakka tadbirkor davlat ro'yxatidan o'tkaziladi¹.

Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi Yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va muddatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 2 sentyabrdagi 413-son qarori bilan tasdiqlangan Nizom bilan tartibga solinadi².

Agar tadbirkor maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyat turi bilan shug'ullanish istagini bildirsa, tegishli organlarning xulosasini ham taqdim etishi lozim. Yuridik shaxs bo'lmasdan o'z faoliyatini amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan jismoniy shaxsga u, albatta, davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnoma beriladi va tegishli hududiy soliq organida qayd etiladi. Shu paytdan boshlab fuqaro tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli. Uning faoliyatiga nisbatan FKning tijorat tashkilotlari bo'lgan Yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalari qo'llaniladi. Davlat ro'yxatidan o'tmasdan turib xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanganlik uchun qonunlarda tegishli javobgarlik mavjud.

Yakka tadbirkor kreditorlarning u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan talablarini qanoatlantirishga qodir bo'lmasa, bunday tadbirkor belgilangan tartibda bankrot deb topilishi mumkin. Yakka tadbirkorni bankrot deb topish rasm-rusmlarini amalga oshirish jarayonida uning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlari bo'yicha kreditorlari ham o'z talablarini qo'yishga haqli. Mazkur kreditorlarning ushbu tartibda qo'yilgan talablari yakka tadbirkor bankrot deb topilganidan keyin ham o'z kuchini saqlab qoladi (FKning 26-moddasi).

Xususiy tadbirkorga berilgan guvohnoma muddati tamom bo'lganida, qonunga nomuvofiq faoliyat yuritganda, jumladan, ruxsat olish asosida shug'ullanish lozim bo'lgan faoliyat bilan ruxsatsiz shug'ullanganda xususiy tadbirkorlik huquqi bekor bo'ladi. Xususiy tadbirkor o'z xohishiga ko'ra guvohnomada ko'rsatilgan muddatdan oldin ham tadbirkorlik faoliyatini to'xtatishga haqli.

Fuqarolarning turar joyi. Fuqaroning doimiy turar joyi fuqarolik huquqi uchun muayyan ahamiyatga egadir. Fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi, deb ko'rsatiladi. O'n to'rt yoshga to'lgan voyaga etmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning qonuniy vakillari, ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga etmaganlar yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi (FK, 21-modda).

Fuqarolarning doimiy yashashiga mo'ljallangan, belgilangan sanitariya, yong'inga qarshi, texnik talablarga javob beradigan, shuningdek belgilangan tartibda maxsus uylar (yotoqxonalar, vaqtinchalik uy-joy fondi uylari, nogironlar, faxriylar, yolg'iz qariyalar uchun internat-uylar, shuningdek bolalar uylari va boshqa maxsus maqsadli uylar) sifatida foydalanishga mo'ljallangan joylar turar joy deb hisoblanadi (Uy-joy kodeksining 9-moddasi).

Turar joy tanlash huquqi muomalaga layoqatli fuqaroning o'zi tomonidan belgilanadi. Turar joy tanlash huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdagina, masalan, ozodlikdan mahrum qilinishi hollarida maxsus ijozat olish yo'li bilan joylashish mumkin hududlarda cheklanishi mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 34-35-сон, 395-модда.

Fuqaroning turar joyi qonunga muvofiq ko'p hollarda huquqiy ahamiyatga ega. Chunonchi, fuqarolik da'volari bilan, qoidaga ko'ra javobgarining turar joyi hududidagi sudga murojaat qilinadi. Ammo ba'zi da'volar, masalan, aliment undirish, zararni to'latish to'g'risidagi da'volar da'vogarning turar joyidagi sudga bildirilishi mumkin. Majburiyatlarning ko'p qismi qarzdorning turar joyida, pul majburiyatlari esa – kreditor turgan joyda ijro etiladi. Meros qoldirgan shaxsning oxirgi doimiy turar joyi bo'yicha meros ochiladi va hokazo.

Turar joy bilan bog'liq huquqiy munosabatlar asosan O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi orqali tartibga solinadi.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish. Fuqaroning huquq layoqati uning o'limi natijasida batamom tugaydi. Ammo huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish uchun shu huquqiy munosabatlarning ishtirokchilaridan biri bo'lgan fuqaro ayrim sabablarga ko'ra doimiy yashash joyidan uzoq muddatga ketib qolganda, uning haqiqiy yashash joyini aniqlash imkoniyati bo'lmasa, bunday hollarda bedarak yo'qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida, umuman, huquqning boshqa sohalarida ham bedarak yo'qolgan deb topish instituti katta amaliy ahamiyatga ega. Bu institut bedarak yo'qolgan fuqaroning qarindoshlari va boshqa manfaatdor shaxslarning shaxsiy va mulkiy huquqlari ta'minlanishini kafolatlaydi.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topilishi to'g'risidagi institutning mavjud bo'lishi qarzdor fuqaroning, er yoki xotinning, shuningdek, qarindosh urug'lardan birortasining uzoq muddat davomida doimiy yashab turgan joyida bo'lmasligi, qayerda ekanligining aniqlash imkonini yo'qligi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy noaniqlikni bartaraf qilish uchun zarurligi bilan bog'liqdir¹.

Turmushda shunday voqealar ham bo'ladiki, ba'zan fuqaro o'zining doimiy yashash joyiga uzoq muddat kelmay qo'yadi. U o'zining qayerda turganligi to'g'risida birorta ma'lumot ham yubormaydi. Uning qayerda yashayotganini yoki qaerga ketganini aniqlashga qaratilgan barcha harakatlar behuda ketadi. Uning tirik yoki o'likligini aniqlash mumkin bo'lmaydi. Bunday hollarda ham huquqiy munosabat qatnashchisi bo'lgan fuqaroning ancha vaqt yo'qolib ketishi uning huquqiy munosabatdagi taqdiriga ta'sir qilmasligi kerak. Odatda, bunday fuqaroning doimiy yashab turadigan joyida qandaydir mulklari qoladi. Bu shaxs biror-bir majburiyatda qarzdor yoki kreditor bo'lishi mumkin. U, shuningdek huquq va majburiyatning egasi bo'lgani uchun boshqa kishilarning shaxsi bilan bevosita bog'liq bo'lishi, chunonchi, nikohda bo'lishi, ota-onalik huquq va majburiyatiga ega bo'lishi ham mumkin. Fuqaroning uzoq vaqt doimiy turar joyiga qaytib kela olmasdan bedarak yo'qolib ketishi ko'p vaqtga cho'zilib ketmasligi kerak. Chunki davlat fuqarolik-huquqiy munosabatning bunday beqarorligiga befarq qaray olmaydi. Bedarak yo'qolgan fuqaroning yaqin kishilarining, kreditorlarining, davlatning va nihoyat o'zining shaxsiy manfaatlari, bunday noaniqlik va beqarorliklarning tugatilishini talab etadi.

Basharti bedarak yo'qolgan fuqaro o'lgan bo'lsa, uning biror-bir huquqiy munosabatda bo'lishi to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Binobarin, unga tegishli bo'lgan huquq va burchlar boshqalarga o'tishi kerak. Manfaatdor shaxslar esa, uning vorislariga nisbatan o'zlarining tegishli e'tiroz va da'volarini bildirish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim.

Fuqarolik kodeksining 33-moddasi birinchi qismida bedarak yo'qolgan deb topish to'g'risida umumiy qoidalar beriladi. Unga asosan, agar fuqaroning qaerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topishi mumkin. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish uning fuqarolik huquqlarini bekor qilmaydi. Aksincha, bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning huquqlarini himoya qilish uchun zarur choralar amalga oshirilishi talab qilinadi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning mol-mulkini doimiy suratda boshqarib turish zarur bo'lsa, bu mol-mulk sudning qaroriga muvofiq vasiylik va homiylik organi tomonidan belgilanadigan va ushbu organ bilan tuziladigan ishonchli boshqaruv to'g'risidagi shartnoma (FKning 49-bobi) asosida ish olib boradigan shaxsga topshiriladi. Bu mol-mulkdan bedarak yo'qolgan shaxs qonunga muvofiq boqishi kerak bo'lgan fuqarolarga ta'minot beriladi, uning soliqlar va boshqa majburiyatlar bo'yicha qarzlari to'lanadi (FK, 34-modda).

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston., 2008. -41 б.

Manfaatdor shaxslarning arizalari bo'yicha vasiylik va homiylik qiluvchi organ bedarak yo'qolgan fuqaroning mulkini qo'riqlash uchun, shuningdek uning mulkini idora etish uchun, uning qaerda ekanligi to'g'risidagi oxirgi ma'lumot olingan kundan e'tiboran bir yil o'tishini kutmasdanoq mulkka boshqaruvchi tayinlashi mumkin.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish boshqa huquqiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish topshiriq shartnomasining bekor bo'lishiga asos bo'ladi. Agar fuqaro jinoyat qilgan yoxud alimentlarni undirish ishi bo'yicha qidiruvdan yashirinib yurgan bo'lsa, bunday hollarda u bedarak yo'qolgan deb topilmaydi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaro qaytib kelgan yoki uning turar joyi aniqlangan taqdirda, sud uning bedarak yo'qolgan deb topish haqidagi qarorni bekor qiladi. Sudning qarori asosida fuqaroning mol-mulkini boshqarish bekor qilinadi (FK, 35-modda).

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi asosiy qoida FKning 36-moddasida berilgan. Bu qoidada aytilishicha, "agar fuqaroning qaerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qaerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin".

Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda uning huquqiy munosabatlari tugaydi, mulkiga nisbatan meros ochiladi, shaxsiy majburiyatlari tamom bo'ladi va hokazo.

Basharti vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro tirik bo'lsa, uning barcha huquqiy munosabatlari amalda davom etaveradi. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelgan taqdirda yoki uning qaerda turganligi ma'lum bo'lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin u har qanday shaxsdan bu shaxsga bepul o'tib qolgan mavjud mol-mulkini o'ziga qaytarib berishni uch yil (FK, 150-modda talabiga ko'ra) mobaynida sud orqali talab qilishga haqli.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo'lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to'lamagan bo'lsalar, bu holda to'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.

Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulkini haq to'lashni nazarda tutadigan bitimlar asosida olgan shaxslar mol-mulknini vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning tirikligini bila turib, sotib olganliklari isbotlansa, ular fuqaroga bu mol-mulknini qaytarib berishlari shart. Bunday mol-mulknini asli holida qaytarib berishning imkoni bo'lmasa, uning qiymati to'lanadi.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning mol-mulki meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan va sotib yuborilgan bo'lsa, fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin unga mol-mulknini sotishdan tushgan pul qaytarib beriladi (FK, 37-modda).

Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 38-moddasiga va Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga¹ asosan, quyidagi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak:

1. Tug'ilish.
2. O'lim.
3. Nikoh tuzilganligi.
4. Nikohdan ajralish.

Farzandlikka olish, otalikni belgilash, familiya, ism va ota ismini o'zgartirish, jinsning o'zgartirilishi kabi faktlar yuqorida sanab o'tilgan fuqarolik holati hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan ifodalanadi.

Fuqaroning shaxsiy hayotdagi hamda uning jamiyatdagi huquqiy holati (fuqarolik holati) uchun, uning fuqarolik huquqi va oila huquqining sub'yekti sifatida tanilishi uchun ahamiyatli hisoblangan yuqoridagi faktlar davlatning tegishli organlari tomonidan ro'yxatga olinadi (qayd qilinadi).

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro'yxatga olish shahar va tuman markazlarida, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYo) bo'limi tomonidan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari (fuqarolik yig'inlari) kotiblari tomonidan olib boriladi.

Fuqaroning tug'ilish faktini ro'yxatga olish mazkur fuqaroga nisbatan fuqarolik huquq layoqatining vujudga kelganligini va bolaning ma'lum ota-onadan tug'ilganligini belgilash uchun zarur. Fuqaroning faqat ma'lum yoshga to'lgandan so'ng muomala layoqatiga ega bo'lganligi sababli tug'ilish faktini olish mazkur fuqaroga FHDYo bo'limi fuqarolik muomala layoqatining vujudga kelganligini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bolaning tug'ilishi to'g'risidagi ariza FHDYo organiga bir oylik muddat ichida bolaning ota-onasi yoki ulardan biri tomonidan, alohida hollarda esa, qo'shnilari, qarindoshlari, tibbiyot muassasalari ma'muriyati, ichki ishlar yoki vasiylik va homiylik organlari tomonidan berilishi mumkin. Tug'ilish to'g'risidagi ariza bola o'lik tug'ilgan taqdirda ham berilishi shart. O'lik tug'ilgan bola tug'ilgandan keyin 24 soat ichida FHDYo idorasida qayd etilishi kerak.

Nikohni qayd etish muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjat hisoblanadi. Oila qonunchiligida belgilanishicha, faqat FHDYo idoralarida qayd etilgan nikohgina er va xotin uchun muayyan huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi. Nikoh nikohlanuvchilarning turar-joylari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga rioya qilinib ro'yxatdan o'tkaziladi.

Nikohdan ajralish er-xotinning roziligi bo'yicha yoki sudning nikohni bekor qilish to'g'risidagi hal qiluv qarori asosida qayd etiladi. Er va xotinning ajralishlari FHDYo idoralarida qayd etilgandan keyingina tan olinadi, ular o'rtasidagi er va xotinlikka oid huquq hamda majburiyatlar bekor bo'ladi.

Fuqaroning vafot etganligi yoki vafot etgan deb e'lon qilinganligini qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Fuqaroning o'lim fakti qayd etilishi huquq layoqatini bekor qiladi. Shu munosabat bilan vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari tamom bo'ladi. Uning mulkiga nisbatan meros ochiladi. Fuqaroning vafot etganligi to'g'risidagi ma'lumot o'lim fakti to'g'risidagi tibbiyot guvohnomasi bilan uch kundan kechiktirilmay FHDYo idorasiga bildirilishi va shu muddat ichida o'lim fakti qayd etilishi shart. O'ldirilgan, shuningdek o'zini o'zi o'ldirgan yoki baxtsiz hodisadan o'lgan yoki murda topilgan paytdan boshlab 24 soat ichida o'lim sababi to'g'risida tibbiyot muassasasi tomonidan berilgan guvohnomaga muvofiq FHDYo organida qayd etiladi. O'lim fakti to'g'risidagi arizalar marhumning yaqin kishilari yoki turar-joy idorasi tomonidan, zo'rlik bilan o'ldirilishi, o'zini o'zi o'ldirish yoki baxtsizlik hodisasidan o'lish hollaridagi tegishli ma'lumotlar tergov organlari yoxud milisiya tomonidan berilishi lozim.

Farzandlikka olish fakti shahar (tuman) hokimligi tomonidan chiqarilgan qarorga binoan ro'yxatdan o'tkaziladi. Farzandlikka olinuvchining nasabi va ota ismi sifatida farzandlikka oluvchining nasabi va ismi ko'rsatilishida yoki farzandlikka oluvchi er va xotin bolaning ota-onalari sifatida yozilishida bolaning tug'ilishi to'g'risida yozilgan ma'lumotlarga tegishli o'zgartirishlar kiritiladi. Farzandlikka olishning bekor qilinishi ham shahar (tuman) hokimliklari qarori bilan rasmiylashtiriladi va FHDYo idorasida qayd etiladi.

Fuqarolar familiya, ism va ota ismlarini o'zgartirish to'g'risida 16 yoshga to'lganlaridan so'ng FHDYo idoralariga murojaat qilishlari mumkin. Fuqaroning ishi tergovda yoki u sudlangan bo'lsa, shuningdek davlat hokimiyati idoralari norozilik bildirsa, FHDYo idoralarida nasab va ismlarning o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi va bu sud tomonidan hal etiladi.

Otalikni belgilash nikohda bo'lmagan ota-onadan tug'ilgan bolaga ota va onasi (agar otasi voyaga etmagan bo'lsa, unda uning ota-onasi yoki qonuniy vakili) tomonidan berilgan birgalikdagi ariza asosida FHDYo organida amalga oshiriladi. Otalikni belgilashda ota-onaning shaxsan ishtiroki talab etiladi. 10 yoshga to'lgan bolaga nisbatan otalik uning roziligi bilan belgilanadi.

FHDYo organi otalikni belgilash haqidagi ariza asosida tug'ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o'zgartirishlar kiritadi.

Agar otalik belgilangan shaxs nikoh tuzgan bo'lsa, u holda FHDYo organi nikoh tuzilganligi va bolalarining tug'ilganligi haqidagi dalolatnoma yozuvlariga tegishli o'zgartirishlar kiritadi, shuningdek otalikning belgilanganligi haqida ma'lumotnoma beradi.

Fuqarolik holatlari hujjatlari yozuvlarini bekor qilish va tiklash FHDYo idoralari tomonidan manfaatdor shaxslar o'rtasida nizo bo'lsa yoki fuqarolik holati hujjatlaridagi yozuvlarda jiddiy tafovutlar bo'lsa, sud qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu faktlarning davlat va jamiyat hayotidagi, fuqarolar hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, FHDYo organlari arxivlarida ular tuzilgan kundan boshlab, 75 yil mobaynida saqlanadi. Bu muddat tugagach, ushbu dalolatnoma yozuvlari daftarlari tegishli shahar, viloyat va respublika FHDYo arxivlariga topshiriladi.

Fuqaroning tugʻilishi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, farzandlikka olinishi, familiya ism va ota ismining oʻzgartirilishi, fuqaroning oʻlimi faktlarini qayd etish Oʻzbekiston Respublikasi Oila kodeksi hamda Oʻzbekiston Respublikasi shahar va tuman hokimliklari fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish boʻlimlariga hamda oʻzini oʻzi boshqarish idoralarida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga muvofiq rasmiylashtiriladi.

Nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan jismoniy shaxsga tushuncha bering?
2. Fuqarolik huquq layoqati deganda nima tushuniladi?
3. Fuqarolarning muomala layoqatiga tavsif bering va huquq layoqatidan farqli jihatlarini ochib bering?
4. Fuqarolarning muomala layoqati qanday guruhlarga boʻlib oʻrganiladi?
5. Mayda maishiy bitim deganda qanday bitim tushuniladi?
6. Qanday shaxslar toʻliq muomalaga layoqatsiz deb topiladi?
7. Oʻsmirlar qanday bitimlar tuzishlari mumkin?
8. Qanday hollarda voyaga etgan fuqarolarning muomala layoqati cheklanadi?
9. Emansipasiya nima?
10. Toʻliq muomalaga layoqatlilar qanday huquq va majburiyatlarga ega boʻladilar?
11. Vasiylik va homiylik oʻrtasida qanday farq mavjud?
12. Yakka tadbirkor deganda kimlar nazarda tutiladi?
13. Fuqarolarning turar joylari haqida tushuncha bering?
14. Fuqaroni bedarak yoʻqolgan deb topish asoslari qanday va u qanday oqibatlarga olib keladi?
15. Fuqaro qachon vafot etgan deb eʼlon qilinadi? Buning sabablari va oqibatlari nimalardan iborat?
16. Qanday fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etiladi?

4-MAVZU: Fuqarolik huquqining sub`ekti sifatida Yuridik shaxslar.

REJA:

1. Fuqarolik huquqida Yuridik shaxs tushunchasi va belgilari.
2. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati.
3. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi.
4. Yuridik shaxslarning turlari.
- 5.

Fuqarolik huquqida Yuridik shaxs tushunchasi va belgilari. Fuqarolik huquqining mustaqil sub'yektlari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashish va shu munosabat bilan muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi layoqati nafaqat fuqarolarga, balki Yuridik shaxslarga ham beriladi.

O'zbekistonda Yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarning butun bir turkumi vujudga keltirilgan. Yuridik shaxs turlaridan kelib chiqib misol keltiradigan bo'lsak, tijoratchi Yuridik shaxslar tashkiliy-huquqiy shakliga qarab, "Xususiy korxonalar to'g'risida", "Kooperasiya to'g'risida", "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida", "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida", "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida", "Fermer xo'jaligi to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Birja va birja faoliyati to'g'risida", "Firma nomlari to'g'risida", "Bankrotlik to'g'risida" notijorat Yuridik shaxslar esa "Homiylik to'g'risida", "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida", "Jamoat fondlari to'g'risida", "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida", "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida", "Jamoat birlashmalari to'g'risida", "Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida", "Siyosiy partiyalar to'g'risida", "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida", "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida", "Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida", "Notariat to'g'risida", "Advokatura to'g'risida" va boshqa qonunlar shular jumlasidandir. Ularning har birida turli xo'jalik yuritish shakliga ega bo'lgan u yoki bu Yuridik shaxslarga o'ziga xos ta'riflar, tushunchalar berilgan. FK esa ularning barchasini umumlashtirib quyidagicha ta'rif beradi:

O'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan ham o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajaradigan, sudga da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot Yuridik shaxs hisoblanadi (FK, 39-modda).

Mamlakatimiz xududida Yuridik shaxslarning vujudga kelishi XIX asrning o'rtalariga borib taqaladi va ushbu kungacha u haqdagi nazariy va amaliy qoidalar shakllanib, rivojlanib bormoqda. Yuridik shaxsning mohiyati bilan bog'liq fiksiya (soxta sub'yekt) nazariyasi, jamoa (kollektiv) nazariyasi, direktor nazariyasi, ijtimoiy voqeilik nazariyasi kabilar ishlab chiqilgan¹. Hatto ayrim Yuridik shaxs turlarining mohiyatini o'zida aks ettiruvchi nazariyalar ham olimlar tomonidan ilgari surilgan².

Yuridik shaxslar huquq sub'yekti sifatida jamoa manfaatlarini va kapitalarni birlashtirish, tadbirkorlik tavakkalchiligini cheklash, kapitalni boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Shuningdek, fuqarolik huquqi sub'yekti Yuridik shaxs sifatida tan olinishi uchun muayyan huquqiy belgilarga ega bo'lishi talab etiladi. Yuridik shaxs belgisi uning ichki o'ziga xos xususiyatidir.

Garchi bu o'rinda "belgi" so'zi ma'no jihatdan tor bo'lsa-da huquqiy an'anaga xosdir³. Ma'lumki, huquqiy doktrina har bir Yuridik shaxsni fuqarolik huquqi sub'yekti sifatida tan olish uchun etarli bo'lgan to'rt asosiy belgini ajratib ko'rsatadi⁴.

FKda Yuridik shaxsga berilgan ta'rifdan aniqlanishicha, har qanday tashkilot emas, balki muayyan talablarga javob beradigan tashkilotlarga Yuridik shaxs bo'la oladi.

Yuridik shaxslar:

¹ Батафсил қаранг: Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston, 2008. -Б.60-67.

² Батафсил қаранг: Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. -21 б.

³ Караходжаева Д.М. Юридик шахс институти // Ҳаёт ва қонун. -Тошкент, 2004. -№4 –Б. 21.

⁴ Гражданское право. Учебник. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -117 с.

- 1) tashkiliy birlik;
- 2) mulkiy mustaqillik;
- 3) mustaqil mulkiy javobgarlik;
- 4) fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish belgilariga ega bo'lishi kerak.

Tashkiliy birlik – bu Yuridik shaxsning huquq sub'yekti sifatida tashkil bo'lganligini, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqaruv organlari va bo'linmalari orqali muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligini bildiradi.

Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishi (strukturasi)ni ko'rsatadigan Nizomi, ustavi yoki ta'sis shartnomasi bo'lishi kerak. Ba'zi davlat muassasalari va davlat byudjetida bo'lgan boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa tashkilotlar ham alohida Nizomga ega bo'lmay, mazkur turdagi tashkilotlar haqidagi umumiy Nizom asosida ish olib borishlari mumkin.

Yuridik shaxslarning ayrim filiallari (xo'jalik bo'limlari, uchastkalari, agentliklari) ma'lum tizimga ega bo'lgan, muayyan tarzda tashkil etilgan bo'lsa ham, ular butun bir tashkilot (korxonalar, muassasa) ishining bir qisminigina bajaruvchi tashkilotlari bo'lgani tufayli Yuridik shaxs bo'la olmaydi. Masalan, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Yuridik fakulteti muayyan shaklda tashkil topib, ish olib borish tartibi, kafedra a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, dekaning vakolatlari belgilangan bo'lsa ham, Yuridik shaxs hisoblanmaydi.

Mulkiy mustaqillik belgisi – Yuridik shaxsga ma'lum bir mol-mulki mulk (xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv) huquqi asosida tegishlilikini bildiradi. Ya'ni FKning 39-moddasidagi Yuridik shaxs ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, "o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulka ega bo'lgan" dagina, tashkilot Yuridik shaxs hisoblanadi. Yuridik shaxslarning mol-mulki ularning balans yoki smetasida hisobda turadi va FKning 39-moddasi talablariga muvofiq har qanday tashkilotda balans yoki smeta mustaqil bo'lishi lozim. Balans va smetaning farqi shuki smeta muassasaga uning harajatlarini qoplash maqsadida mulkdor tomonidan birlashtirilgan mol-mulklar yig'indisini o'zida ifodalovchi vositadir. Balansda boshlang'ich mol-mulkning shakllanishida ustav fond muhim rol o'ynaydi. Ustav fondi o'z mohiyatiga ko'ra faoliyatni boshlash uchun ajratiladigan, miqdori ustav va ta'sis shartnomada belgilangan asosiy mulk hisoblanadi¹. Ustav fondi ta'sischilarining qo'shgan pul mablag'lari, ko'chmas mol-mulklari, a'zolik badallaridan, tadbirkorlik faoliyatidan topilgan daromadlaridan, fuqarolarning ixtiyoriy xayriya mablag'laridan, aksiyalaridan tushgan dividendlardan va qonunda man etilmagan o'zga manbalardan tashkil topadi. Bu sohada ayrim cheklovlar ham bor. Chunonchi, siyosiy partiyalar davlat organlaridan, korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan, xorijiy davlatlar va tashkilotlardan, xalqaro tashkilotlardan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan, diniy tashkilotlardan, anonim xayriya beruvchilardan mablag'lar va boshqa mol-mulklar olishi taqiqlanadi.

Davlat tashkilotlari davlatga qarashli mulkka nisbatan to'la xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqigagina egadirlar. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, jamoat tashkilotlari, ularning birlashmalari o'zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mulkni egallaydi. Alohida mulkka ega bo'lmagan yoki mustaqil ravishda boshqara olmaydigan va shu sababli boshqa shaxslar bilan xo'jalik munosabatlarida bo'la olmaydigan tashkilotlar fuqarolik huquqining sub'yekti bo'lib hisoblanmaydi.

Agar Yuridik shaxsning mol-mulki boshqa shunday Yuridik shaxsning mol-mulkidan yoki uning tarkibidagi shaxslar mol-mulkidan, shuningdek davlatning mol-mulkidan mustaqil bo'lmaganda edi, bu Yuridik shaxs o'z-o'zidan mablag' bilan ta'minlash, ya'ni xarajatlarni o'z faoliyati natijasi hisobidan qoplash tamoyili asosida xo'jalik yurita olmagan bo'lar edi².

Mustaqil mulkiy javobgarlik – shundan iboratki, Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan (davlat tashkiloti esa, o'ziga birlashtirib qo'yilgan) mulki bilan javob beradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat tashkilotlarining majburiyatlari yuzasidan davlat javobgar bo'lmaydi, bu tashkilotlar ham davlat tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar. Davlat byudjetida turadigan

¹ Рахмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. –Ташкент: ТГЮИ, 2004. -125 с.

²Рахмонкулов Х.Р. Правовые формы регулирования имущественных отношений социалистических хозяйственных организации. -Ташкент: Фан, 1976. -35 с.

tashkilotlarning qarzini qoplash, mablag' berish shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga qarashli Yuridik shaxs hisoblangan tashkilotlarning qarzlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Ammo Yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga bo'ysunadigan tashkilotning qarzlari uchun qonunda yoki ta'sis hujjatida nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'lishi mumkin. Quyi tashkilotlar ham o'zlarining yuqori tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar.

Yuridik shaxslar o'z majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob beradi.

Davlat korxonasining mol-mulki etarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar (qo'shimcha) javobgar bo'ladi.

Yuridik shaxsning bankrotligi uning mulkdori yoki ta'sischiining g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan bo'lsa, Yuridik shaxsning mol-mulki etarli bo'lmaganda, uning mulkdori (yoki ta'sischisi) zimmasiga subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilishi – Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi, demakdir. Yuridik shaxs sudda, xo'jalik sudida yoki hakamlik sudida mustaqil ravishda da'vogar va javobgar bo'la oladi.

Har bir Yuridik shaxs o'z firma nomiga ega bo'lishi talab etiladi. O'zbekiston Respublikasining "Firma nomlari to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga asosan, firma nomi Yuridik shaxs bo'lgan tijorat tashkilotining individual nomi bo'lib, unga doir mutlaq huquq Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtda yuzaga keladi¹. Firma nomi deganda, tadbirkorlik sub'yektini fuqarolik muomalasida o'zini tanishtiruvchi boshqa ishtirokchilardan farqlanuvchi nomi tushuniladi. Shu sababli ham, firma nomi sub'yekt huquqiga mos ravishda korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini (masalan, AJ, ishlab chiqarish kooperativi va h.k.), uning tipini (davlat, jamoa, xususiy), faoliyat turini (ishlab chiqarish, savdo, ilmiy tadqiqot), egasining shaxsini (masalan, Ford, Rotshild) ifodalamoq² i lozim.

Masalan, "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. Bu yerda "Sharq"-korxonaning nomi, ya'ni korxonaning mahsulot va xizmatlari "Sharq" yorlig'i ostida chiqariladi. Nashriyot-matbaa korxonasi faoliyatining xarakterini, aksiyadorlik kompaniyasi – korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini ya'ni aksiyadorlik jamiyati ekanligini bildiradi.

Firma nomida:

1) davlatning rasmiy nomi, xalqaro, hukumatlararo yoki nodavlat notijorat tashkilotining qisqartirilgan yoki to'liq nomi;

2) tarixiy yoki O'zbekiston Respublikasida mashhur bo'lgan shaxsning to'liq yoki qisqartirilgan ismi, belgilangan tartibda beriladigan ruxsatsiz;

3) firma nomining egasi, uning faoliyat turi yoki u kelib chiqqan mamlakat xususidagi soxta yoki iste'molchini chalg'itishi mumkin bo'lgan belgilar;

4) jamiyat manfaatlari, insonparvarlik va axloq prinsiplariga zid bo'lgan belgilar ko'rsatilmasligi kerak.

Firma nomida ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa Yuridik shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, ilgariroq ustuvorlikka ega bo'lgan firma nomlari, ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq ro'yxatdan o'tkazilmay muhofaza qilinadigan tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari), belgilangan tartibda hammaga ma'lum deb e'tirof etilgan tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari), belgilangan tartibda qonun hujjatlari bilan muhofaza qilinadigan tovarlar kelib chiqqan joylarning nomlari bilan, shunday nomdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazish hollari bundan mustasno, adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga o'xshash bo'lgan belgilar ham ko'rsatilmasligi kerak.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда.

² Окюлов О. Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. - 149 б.

Davlatning rasmiy nomi, xalqaro, hukumatlararo yoki nodavlat notijorat tashkilotining qisqartirilgan yoki to'liq nomi agar bunga tegishli davlat organining yoki tashkilotning ruxsati bo'lsa, firma nomiga kiritilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 28 yanvardagi Farmoniga ko'ra, Toshkent Davlat Universitetiga O'zbekiston Milliy Universiteti maqomi berildi¹.

Yuridik shaxsni individuallashtirish belgilaridan biri tovar (xizmat, savdo) belgisidir. "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga asosan, tovar belgisi hamda xizmat ko'rsatish belgisi, bu bir Yuridik va jismoniy shaxslar tovarlari va xizmatlarini boshqa Yuridik va jismoniy shaxslarning shu turdagi tovarlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan belgilardir². FKning 1103-moddasiga ko'ra, tovar belgisiga bo'lgan huquq egasi o'ziga tegishli belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda alohida huquqqa ega. Mualliflarning fikricha tovar (xizmat) belgisi bu bir jismoniy yoki Yuridik shaxsning tovarlar va xizmatlarni boshqa jismoniy va Yuridik shaxslarning bir turdagi tovarlar hamda xizmatlaridan farqlash uchun foydalaniladigan belgilaridir³.

Bundan tashqari, tashkilotlarning Yuridik manzili ham muhim ahamiyatga ega. FKning 46-moddasiga asosan Yuridik shaxsning joylashgan yeri, agar qonunga muvofiq Yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, u davlat ro'yxatidan o'tkazilgan joy bilan belgilanadi.

Zero, manzil (pochta manzil) majburiyatlar uchun javob berish hamda u bilan bog'liq nizolarni qaysi sudda ko'rilishini belgilash joyini aniqlash imkonini beradi.

Yuridik shaxslarning Yuridik manzili uning ta'sis hujjatlarida belgilanadi. Yuridik manzilning o'zgarishi manfaatdor shaxslar (kreditorlar, soliq, statistika organlari) uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-son Qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan, tadbirkorlik sub'yektlari o'z pochta manzili yoki Yuridik manzili o'zgartirgan taqdirda, o'n kun muddatda bu haqda ro'yxatdan o'tkazuvchi organlarni yozma ravishda xabardor qilishlari shart. Bunda davlat boji yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'imi olinmaydi. Ro'yxatdan o'tkazuvchi organlar xabarnomani olgandan boshlab ikki kun muddatda ushbu o'zgarish haqida davlat soliq xizmati va davlat statistika organlarini xabardor qiladi.

Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati. Yuridik shaxs o'z faoliyatida o'z ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadlarga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi huquq layoqatining hajmida farq bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Tashkilotlar fuqarolarga nisbatan belgilangan birmuncha huquq va majburiyatlarga ega bo'la olmaydilar. Bundan tashqari, vujudga kelish vaqtida ham fuqarolarning huquq va muomala layoqatidan Yuridik shaxslarniki farqlanadi. Yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati bir vaqtda ro'yxatdan o'tishi bilan vujudga keladi.

Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilanadi (FK, 41-modda, 3-band). Aynan ushbu holat Yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati doirasini kengaytirib, istalgan qonuniy harakatni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot yoki korxonaga qatnashadigan munosabatlarning doirasi uning tashkil qilinish maqsadlari bilan hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarining xarakteri bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ikki turga: umumiy (universal) va maxsus huquq layoqatiga bo'linadi. Qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyatni amalga oshirish Yuridik shaxsga umumiy (universal) huquq layoqatini beradi. Bu layoqat bilan Yuridik shaxs o'z faoliyat doirasining barchasini ta'sis hujjatlarida sanab o'tishi shart bo'lmaydi. Aksincha, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan faoliyat bilan shug'ullanish mumkinligi haqidagi ta'sis hujjatidagi havolaning o'zi faoliyat doirasining keng ekanligidan dalolat beradi. Maxsus huquq layoqatida esa Yuridik shaxs o'z faoliyatini ta'sis hujjatida nazarda tutilgan maqsadga muvofiq shug'ullanishi nazarda tutiladi. Shunday qilib, Yuridik shaxsning huquq layoqati, unga maxsus yuklangan vazifalar bilan belgilanadi (maxsus huquq layoqati prinsipi). Yuridik shaxs qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan ayrim faoliyat turlari bilan faqat maxsus ruxsatnoma (lisenziya) asosidagina shug'ullanishi mumkin. Masalan, neft, neft mahsulotlari va gaz qazib chiqarish, ularni qayta ishlash va sotish faoliyati.

¹ //Ўзбекистон овози, 2000 йил 29 январь. №13-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 178-модда.

³Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -154 б.

Fuqarolik huquqida fuqarolarga nisbatan huquq layoqatining tenglik prinsipi oʻrnatilgan boʻlib, fuqarolik huquq layoqatining mazmuni hamma fuqarolar uchun qonun bilan teng hajmda belgilangan boʻlsa, Yuridik shaxslarning huquq layoqati undan farqlanib, ularning har qaysi turi uchun har xil boʻladi. U barcha Yuridik shaxslar uchun birorta umumiy hajmda oldin emas, balki muayyan Yuridik shaxsning paydo boʻlishida, uning ish maqsadlariga qarab, qonun, ustav yoki nizomlarida belgilanadi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati ham fuqarolik muomala layoqatidan farq qiladi. Agar fuqarolarda huquq layoqatidan farq qilib, muomala layoqati muayyan yoshga etgach vujudga kelsa, muomala layoqati Yuridik shaxslarda huquq layoqati bilan bir vaqtda tashkil topadi. Shu bilan birga, fuqarolik muomala layoqatidan farq qilib, Yuridik shaxslarning muomala layoqatini cheklash va uni muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin emas.

Yuridik shaxsning muomala layoqati oʻz nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda harakat qilishi, yaʼni bitimlar tuzish, majburiyatlarga ega boʻlish va uni bajarish, daʼvogar hamda javobgar boʻlish layoqatidir.

Yuridik shaxs oʻz taʼsis hujjatlari (ustavi, nizomi yoki taʼsis shartnomasi) asosida harakat qiladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, uning taʼsis hujjati tasdiqlangan paytdan boshlab yoxud tegishli vakolatli idora ushbu Yuridik shaxsni tashkil etish haqida qaror chiqargandan keyin vujudga keladi. Yuridik shaxs davlat roʻyxatidan oʻtkazilgandan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi (FK, 44-modda, 4-band).

Taʼsis shartnomasi va ustav bir-biridan farqlanadi. Taʼsis shartnomasi taʼsischilar tomonidan tuzilsa, ustav mulkdor yoki ishtirokchilar umumiy yigʻilishida tasdiqlanib, davlat roʻyxatidan oʻtkaziladi. Bundan tashqari, taʼsis shartnomasi muassislar ikki yoki undan ortiq boʻlgan hollardagina tuziladi. Amaldagi qonunchilikda ustav va taʼsis shartnomasi taʼsis hujjati sifatida turli Yuridik shaxslarda turlicha ekanligi ayon boʻladi. Masalan:

- faqat taʼsis shartnomasi xoʻjalik shirkatlarida (“Xoʻjalik shirkatlari toʻgʻrisida”gi qonunning 4-moddasi);

- ustav va taʼsis shartnomasi - masʼuliyati cheklangan hamda qoʻshimcha masʼuliyatli jamiyatlarda (“Masʼuliyati cheklangan hamda qoʻshimcha masʼuliyatli jamiyatlar toʻgʻrisida”gi qonunning 11-moddasi), nodavlat notijorat tashkilotlarida (“Nodavlat notijorat tashkilotlari toʻgʻrisida”gi qonunning 16-moddasi);

- ustav esa xususiy korxonalarda (“Xususiy korxonalar toʻgʻrisida”gi qonunning 10-moddasi), aksiyadorlik jamiyatlarida (“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish toʻgʻrisida”gi qonunning 14-moddasi) va davlat korxonalarida (Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Davlat korxonalari toʻgʻrisida”gi Nizomning 8-bandi¹) taʼsis hujjati hisoblanadi.

Taʼsis shartnomalarida Yuridik shaxs turidan kelib chiqib, umumiy holda taʼsis etilayotgan Yuridik shaxsning turi, firma nomi va pochta manzili, uning faoliyat sohasi, maqsadlari va muddatlari, vakolatxonalari va filiallari, ularni tuzish tartibi, muassislarning (ishtirokchilarning) tarkibi, har bir ishtirokchi ulushining miqdori va nominal qiymati, hissalarining tarkibi, ularni kiritish muddatlari va tartibi, ustav fondining miqdori va uni hosil qilish tartibi, uni koʻpaytirish va kamaytirish tartibi, faoliyatni boshqarish tartibi, foydani taqsimlash va zararni qoplash tartibi, qayta tashkil etish va tugatish tartibi, qonun hujjatlariga zid boʻlmagan boshqa shartlar oʻz ifodasini topadi:

Ustavda firmaning toʻliq va qisqartirilgan nomi hamda joylashgan yeri (pochta manzili), faoliyat sohasi (asosiy yoʻnalishlari), maqsadi va muddatlari, ustav fondining miqdori, uni koʻpaytirish yoki kamaytirish tartibi, daromad (foyda)ni, dividendlarni taqsimlash va zararni qoplash tartibi, zaxira fondini va boshqa fondlarni tashkil etish tartibi, qatnashchilarining huquq va majburiyatlari, boshqaruvning tuzilishi, ijroiya va nazorat organlari aʼzolarining soni, ularni saylash tartibi, bu organlarning vakolatlari, yillik hisobotlarni tuzish, tekshirish va tasdiqlash tartibi, korxonani qayta tuzish va tugatish tartibi kabi maʼlumotlar boʻlishi lozim, shuningdek qonun hujjatlariga zid boʻlmagan boshqa qoidalar ham boʻlishi mumkin.

Yuqoridagilardan tashqari, har bir Yuridik shaxsning taʼsis hujjatlarida ularning tashkiliy-huquqiy shaklidan kelib chiqib, oʻziga xos maʼlumotlar ham boʻladi. Bunday maʼlumotlar maxsus qonun hujjatlarida belgilangan boʻladi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlarida emissiya qilinayotgan aksiyalar va ular bilan bogʻliq maʼlumotlar.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 417-модда.

Umumiy qoida bo'yicha, Yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari qonun talablari darajasida bo'lsa, uni davlat ro'yxatidan o'tkazish lozim. Davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va asoslari hukumat qarorlari va u bilan tasdiqlangan nizomlar asosida amalga oshiriladi.

Agar Yuridik shaxs o'z ta'sis hujjatiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritadigan bo'lsa, u ham belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tishi lozim bo'ladi. Masalan, tijoratchi Yuridik shaxslarning ta'sis hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish tartibi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizom bilan belgilangan.

Ayrim Yuridik shaxslarni tashkil qilish va davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun bilan ta'qib qilinadi. Masalan, Konstitusiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitusiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar hamda jamoat birlashmalarining maxfiy jamiyat va uyushmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Ba'zi hollarda Yuridik shaxsni tashkil etishda, mazkur turdagi Yuridik shaxslarning tashkiliy tuzilishi va faoliyatiga doir barcha umumiy qoidalarni nazarda tutgan namunaviy ustavlarning bo'lishi Yuridik shaxs ustavini tuzish vazifasini engillashtiradi. Bunday namunaviy ustavlarga xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatining Namunaviy ustavini¹, fermer xo'jaligining namunaviy ustavini² misol qilib ko'rsatish mumkin.

Yuridik shaxsning organlari ham bo'ladi. Yuridik shaxs organlari huquqiy atama bo'lib, boshqa huquq sub'yekti bilan muomalada maxsus vakolatnomasiz, uning manfaatlarini ifodalovchi shaxs (yakka) yoki shaxslar guruhi (kollegial organ)dir³. Yuridik shaxs qonun, ustav yoki nizom bo'yicha belgilangan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi o'z organlari orqali fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'ladi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati, ya'ni o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlari va burchlarini olish layoqati, yuqorida ko'rsatilganidek, ularning organlari orqali amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning organlari qonun, ustav yoki nizomga muvofiq ravishda Yuridik shaxsning erk-irodasini ifodalaydi va Yuridik shaxs nomidan faoliyat olib boradi. Yuridik shaxslarning organlari korporativ boshqaruvning taqsimlanishiga qarab, bir, ikki yoki uch zvenoli bo'lishi mumkin. Masalan, xususiy korxonalarda bir zvenoli (mulkdor korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi ("Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonunning 14-moddasi)) shirkatlarda ta'sis hujjatiga qarab bir yoki ikki zvenoli (ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi shirkatning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. Shirkatning joriy faoliyatini boshqarish maqsadida ta'sis shartnomasida shirkatning ijro etuvchi organini tuzish nazarda tutilishi mumkin ("Shirkat xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 18-moddasi)), jamoat fondlarida ikki zvenoli (vasiylik kengashi va fond boshqaruvi ("Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunning 26-28-moddalari)), mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda ikki yoki uch zvenoli (jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi, ijro etuvchi organi va ustavda nazarda tutilgan hollarda kuzatuv kengashi ("Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonunning 29-moddasi)), aksiyadorlik jamiyatlarida uch zvenoli (aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijro organi ("Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 63-moddasi)) boshqaruv mavjud.

Boshqaruv organlari Yuridik shaxs nomidan o'z ta'sis hujjatlari va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vakolatlari doirasida harakat qiladi. Yuridik shaxs organlari korxonaga rahbarlik qiladi hamda uning nomidan mulkiy va majburiyat huquqiy munosabatlarda ishtirok etadi. Boshqaruv organlari faoliyati ichki (mehnat-huquqiy munosabatlar va o'z tarkibiy qismlari, sexlar bilan aloqasi) va tashqi munosabat (boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va davlat korxonalari bilan aloqalar)dan iborat bo'ladi.

Yuridik shaxs boshqaruv organlari.

5. Yuridik shaxs turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

6. Yuridik shaxslarni bekor bo'lishi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 30 майдаги 100-сонли қарорига 1-илова // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 196-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарорига 2-илова. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва кишлок хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. Тўплам. -Тошкент: Адолат, 1999. -205-222 б.

³ Гражданское право. Ч.1 Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999.-127 с.

Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi. FKning 42-moddasiga asosan Yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Huquq nazariyasidan ma'lumki, fuqarolik huquqi sub'yektlari orasida faqat Yuridik shaxslardagina vujudga kelish tushunchasi mavjud zero, fuqarolik huquqining sub'yektlari hisoblangan fuqarolar va davlatga bunday tushuncha qo'llanilmaydi. Fuqaro va davlat sub'yekt sifatida o'z-o'zidan mavjud. Garchi fuqarolarda sub'yektlilik holati ular tug'ilganidan so'ng vujudga kelsa-da, fuqarolarning "vujudga kelishi asoslari" atamasi mantiqiy mazmun-mohiyat kasb etmaydi. Faqat Yuridik shaxslargina yuqoridagi ikki sub'yektning xohish-irodasi asosida tashkil etiladi. Shuning uchun ham Yuridik shaxslarga nisbatan vujudga kelish va uning asoslari holati qonun hujjatlarida aks ettirilgan hamda shu tartib mavjud bo'lishligi maqsadga muvofiq deb hisoblanadi¹.

Yuridik shaxslarni ta'xis etish jarayoni ikki bosqichni o'z ichiga oladi:

-*tayyorlov bosqichi.* Bu bosqich Yuridik shaxslarni ta'xis etishda, u davlat ro'yxatidan o'tgungacha bo'lgan jarayonni, ya'ni ta'xis hujjatlarini ishlab chiqish va tasdiqlash, Yuridik shaxsni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilish, dastlabki mulk (pay)larni birlashtirish, boshqaruv organlarini tasdiqlash, Yuridik shaxsning individual belgilari (firma nomi, Yuridik manzili, muhr va shtamp eskizlari)ni tasdiqlash, ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida ariza va unga ilova qilinadigan hujjatlarni vakolatli organga taqdim etish jarayonlarini o'z ichiga oladi;

-*davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi.* Bu bosqich yakunlovchi bosqich bo'lib, u ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim qilingan hujjatlarni vakolatli davlat organi tomonidan qonun hujjatlari talabiga mosligini tekshirish, mos bo'lgan taqdirda korxonani Yuridik shaxslarning yagona davlat reestriga kiritish va ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomani berish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Yuridik shaxs vakolatli davlat organi tomonidan bunday guvohnomani olgandan so'ng, amalda sub'yekt sifatida namoyon bo'ladi.

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga kelishi mumkin:

1. **Buyruq (farmoyish) orqali.** Muassisning buyrug'i asosida tashkil etiladigan Yuridik shaxslar mazkur usulda vujudga keladi. Bu usulda, odatda, davlat korxonalari tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki boshqa vakolatli davlat organlarining qarori orqali tashkil etiladigan korxonalarining vujudga kelishiga mazkur imperativ xarakterdagi farmoyish (qaror, buyruq) korxonani tashkil etish uchun asos bo'ladi. Masalan, "O'zmed-lizing" OAJ ixtisoslashtirilgan lizing Kompaniyasi², "O'zinfoinvest" agentligi³ va ko'pgina davlat korxonalari va kompaniyalari buyruq asosida tashkil etilgan. Toshkent davlat Yuridik instituti ham O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 15 avgustdagi 221-sonli qarori bilan tuzilgan.

2. **Murojaat qilish usuli.** Bunda muassislar tomonidan tuzilishi kutilayotgan Yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyati qonun tomonidan oldindan belgilab qo'yilmagan bo'ladi. Ya'ni, Yuridik shaxsni tashkil etish istagida bo'lgan shaxs - muassis qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyat turiga ixtisoslashgan hamda xohlagan tashkiliy-huquqiy shakldagi Yuridik shaxsni tashkil etishi mumkin. Binobarin, bunday hollarda davlat organi xuddi shunday Yuridik shaxsning tashkil etilish va etilmasligining maqsadga muvofiqligini tekshirmaydi, faqat uning ta'xis hujjatlari qonunga muvofiqligi tekshiriladi. Ayni kunlarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizomga⁴ asosan tashkil etilayotgan tashkilotlar (banklar va ommaviy axborot vositalari bundan mustasno) aynan murojaat usuli orqali vujudga kelmoqda.

3. **Ruxsat olish usuli.** Bunday usulda tashkil topadigan Yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyatlari qonunlarda oldindan belgilab qo'yiladi va binobarin, ularning tashkil bo'lish-bo'lmasligi maqsadga muvofiqligi tekshirilmaydi, balki ta'xis hujjatlarining (Yuridik shaxslarni tashkil etish haqidagi ta'xis shartnomasi va ularning ustavi) qonunga muvofiqligi tekshiriladi, xolos.

Bu usulda Yuridik shaxsni tuzish oldindan belgilanganligi bois, davlat organi uni tashkil etishning maqsadlilikini tekshiradi. Sobiq Ittifoq davrida ruxsat berish usuli orqali ro'yxatdan o'tkazishda maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan ro'yxatdan o'tkazish rad etilishiga yo'l qo'yilar edi. Biroq hozir Yuridik shaxsni tashkil etish maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan ro'yxatdan o'tkazish rad etilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bu bevosita FKning 44-moddasi 2-qismida o'z ifodasini topgan.

¹ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. дисс... Автореферати. –Тошкент, ТДЮИ, 2008. -15 б.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.11.2007 йил 236-сонли қарори билан ташкил этилган.// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 46-47-сон, 469-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 06.02.2007 йилги № ПК-578 сонли Қарори билан ташкил этилган // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 4-6-сон, 40-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

Ayrim olimlar ham ruxsat berish usuli tijoratchi tashkilotlarga xos emasligini ta'kidlaydilar¹. Lekin amalda ayrim korxonalar aynan shu usulda tashkil etilmoqda. Rossiya Federasiyasida tijoratchi Yuridik shaxslarning birlashmalari (uyushma, assosiasiya)ni tashkil etish uchun Federal monopoliyaga qarshi kurash organining ruxsati talab qilinadi. Rossiya va ko'pgina Yevropa davlatlarida sug'urta tashkilotlari va banklar ruxsat olish usulida vujudga keladi². Ayrim mualliflar qonundan mustasno holda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir qator Yuridik shaxslar shu usulda vujudga kelayotganligini, bu fuqarolik muomalasidagi barcha ishtirokchilarning umumiy qiziqishlarini o'z ichiga olgan holda vakolatli organing ruxsati bilan bog'liqligini va bu usulda tijorat banklari hamda sug'urta kompaniyalari tashkil topayotganligini ta'kidlaydilar³. Mamlakatimizda tijorat banklari ruxsat olish usulida tashkil bo'layotganligini ta'kidlaydi. 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunning 11-moddasiga asosan Ilenziya berishdan oldin Markaziy Bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan dastlabki ruxsatnomani beradi. Dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi qaror ariza va u bilan birga barcha zarur hujjatlar taqdim etilgan kundan boshlab ko'pi bilan uch oy ichida qabul qilinadi va muassislarning moliyaviy imkoniyatlarini hamda obro'sini, bank rahbarligiga taklif etilayotganlarning kasb malakalarini, biznes-rejani, moliyaviy rejani, kapitalning tuzilishini, tegishli bank binolari va uskunalar bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholashga asoslanadi.

Demak, Markaziy bank tomonidan beriladigan ruxsat orqaligina bank tashkil etilishi mumkin.

Ayrim adabiyotlarda Yuridik shaxslarning vujudga kelishi aynan shu kabi buyruq, murojaat va ruxsat etish usullarining an'anaviy bo'lishi Yuridik shaxslarni vujudga kelishida davlat organlari ishtirokining xarakteri bilan bog'liq⁴. Ayrim mualliflar boshqacha nom va shaklda bu usullarni keltirib o'tadilar. Masalan, buyruq, ruxsat va normativ-qatnashish usullari⁵ yoki buyruq tartibida (davlat va ma'muriy tuzilmalar Yuridik shaxslari), oddiy ta'sis etish tartibida (xususiy korxonalar), o'zaro kelishuv tartibida (AJ, MChJ, QMJ, qo'shma korxonalar)⁶ yoxud yoxud Yuridik shaxslar vujudga kelishi bilan bog'liq fikrlar shular jumlasidandir.

Bundan tashqari sohaviy Yuridik shaxslarning tashkil etish usullari haqidagi fikrlar ham bor⁷. Bunday turlicha talqindagi Yuridik shaxsning vujudga kelish usullari Yuridik shaxslarni vujudga kelish nazariyasining boyishiga xizmat qiladi.

Yuridik shaxs murojaat qilish va ruxsat olish usullari orqali tashkil topganda, albatta, uni tashkil qiluvchilar tashabbuskor guruh bo'ladi. Bu guruh fuqarolar (jismoniy shaxslar) dan ham, Yuridik shaxslardan ham iborat bo'lishi mumkin. Ular muassislar yoki ta'sischi deb ataladi. Ta'sischi orasida davlat ham, uning organlari ham bo'lishi mumkin. Muassislar ko'p hollarda Yuridik shaxsning mol-mulkini vujudga keltirishga o'z ulushini qo'shadi. Bu ulushlar asosida ustav fondi tashkil topadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarda "ta'sischi" va "muassis" atamalarining izohi hamda ular o'rtasidagi farqli jihatlar berilmaydi. Ko'pchilik hollarda, ayniqsa, keyingi paytda "ta'sischi" atamasi huquq normalarida deyarli qo'llanilmayapti. Yuridik shaxsni tashkil etayotgan shaxs (yoki shaxslar) huquq normalarida muassis (yoki muassislar) atamasi bilan nomlanmoqda. Bu holat esa o'z-o'zidan kundalik hayotda ishlatilayotgan "ta'sischi" va "muassis" atamalarining bir xil ma'noga ega ekanligini ifodalaydi.

Yuridik shaxs bekor bo'lganida ularning tijorat turlarida Yuridik shaxs hamma kreditorlar bilan hisob-kitob qilgandan keyin mol-mulki muassislar o'rtasida taqsimlab olinadi. Notijorat xarakterdagi Yuridik shaxslarda esa qolgan mol-mulka nisbatan muassislar haq-huquqqa ega bo'lmaydilar. Yuridik shaxslarning davlat ro'yxatidan o'tish ma'lumotlari, shuningdek o'ziga xos nomi davlat reestriga kiritiladi.

¹ Нгуен Тхань Дык ўз ишида юридик шахсни ташкил этишнинг рўхсат бериш тамойили ва махсус ҳуқуқ лаёқатини бекор қилишни асослашга ҳаракат қилади// Нгуен Тхань Дык. Правовое регулирование создания и деятельности акционерных компании во Вьетнаме. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Алмааты: 1997. -4 с.

² Гражданское право Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого. -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -131-132 с.

³ Гражданское право. Учебник. Отв.ред. Е.А.Суханов -М.: БЕК, 1998. Т.1. -197 с.

⁴ Гражданское право. Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -127 с.

⁵ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston. 2008. –86 б.

⁶ Абдусаломов М.А. Тadbirkorlar ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий усуллари ва муаммолари. Юрид. фан. номз... дис. Автореферати. -Тошкент: 2003. -11 б.

⁷ Ш.Рўзиназаровнинг фикрича, аграр соҳада юридик шахсларни ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида шартномавий усул мавжуд //Рўзиназаров Ш.Н. Бозор шароитида кишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Адолат, 1997. -11 б. Лекин Т.М.Туребеков ва Б.А.Ногаевлар бу усулни мурожаат этиш усулининг таркибий қисми сифатида кўрадилар// Туребеков Т.М. Общественные объединения как субъекты гражданского права. Автореф. дисс... канд.юрид.наук. -Ташкент: 2002. -17 с.; Ногаев Б.А. Религиозные организации как юридические лица. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Ташкент: 2000. -14 с.

Yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazishni tashkil etishning maqsadga muvofiq emasligi haqidagi asos bilan uni ro'yxatdan o'tkazishni rad etish faqat Yuridik shaxslarni murojaat etish usuli bilan tashkil qilish tartibida qo'llaniladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazish rad etilganda sudga shikoyat bilan murojaat qilish mumkin bo'ladi. Yuridik shaxslar davlat ro'yxatidan o'tgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Hozirgi kunda Yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning uchta shakli amalda bo'lib turibdi:

1. Soddalashtirilgan shakl ("Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-son Qarori va u bilan tasdiqlangan Nizom asosida davlat ro'yxatidan o'tkazish ayni kunlarda Yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning eng soddalashtirilgan shakli hisoblanadi);

2. Odatiy shakl ("Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 20 avgust 2003 yilgi 357-son Qarori va u bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida"gi Nizom asosida davlat ro'yxatidan o'tkazish odatiy shakl sifatida baholanadi);

3. Maxsus shakl ("Yuridik shaxslar birlashmalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22 mart 1994 yilgi 153-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizom, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12 mart 1993 yil 132-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatuvchi jamoat birlashmalarini ro'yxatdan o'tkazish haqidagi arizalarini ko'rib chiqish Qoidalari", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 10 iyun 1998 yil 263-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida diniy tashkilotlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizalarni ko'rib chiqish Qoidalari", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 13 mart 1997 yilgi 139-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Advokatlik byurolari, hay'atlari, firmalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi lisenziyalarni berish tartibi to'g'risida"gi Nizom, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11 oktyabr 2006 yilgi 214-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27 dekabr 2002 yilgi 454-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Matbaa korxonalarini ro'yxatga olish va hisobga qo'yish tartibi to'g'risida"gi Nizom va boshqa maxsus qarorlar asosida davlat ro'yxatidan o'tkazish maxsus ro'yxatdan o'tkazish shakli sanaladi).

Mazkur shakllarda tashkilotlarni ro'yxatdan o'tkazish tartibi, shartlari va qoidalari yuqorida keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan.

Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tish bilan birga ularning ta'xis hujjatlari ham davlat ro'yxatidan o'tadi.

Jamoat birlashmalari maqomiga ega bo'lgan Yuridik shaxslar, shuningdek yirik qo'shma korxonalar, davlat tomonidan tashkil etilgan Yuridik shaxslar nizomlari maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan (Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi kabi) tasdiqlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining 2007 yil 29 noyabrdagi 674-I-son, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2007 yil 29 noyabrdagi 402-I-son, Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 29 noyabrdagi 248-son qarorlari bilan "Xalq so'zi" va "Narodnoe slovo" gazetalarini tahririyati¹ davlat korxonasining ustavi¹ tasdiqlangan.

Yuridik shaxslar faoliyatining bekor bo'lishi uni qayta tashkil etish va tugatish asosida amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning bekor bo'lishi har doim sub'yektning barham topishini anglatishi bilan birga ba'zi holatlarda yangi sub'yektning vujudga kelishi uchun asos sifatida ahamiyatli bo'ladi. Yuridik shaxslar bekor bo'lishining birinchi usulida aynan shu holat ro'y beradi. Qayta tashkil etish orqali Yuridik shaxslar bekor qilinganda vujudga kelgan sub'yekt oldingi Yuridik shaxsning vorisi sifatida e'tirof etilsa-da, u mutlaqo yangi huquq sub'eki sanaladi. Yuridik shaxslar bekor bo'lishining ikki asosiy usuli: qayta tashkil etish va tugatilish natijasini bir-biriga taqqoslaydigan bo'lsak, agar qayta tashkil etilganda Yuridik shaxs huquqiy munosabatlar "sahnasidan" "izsiz" yo'qolmasdan sub'yektlarning asosiy belgilaridan biri hisoblangan huquq va majburiyatlarni o'zining vorisiga o'tkazish yo'li bilan "mavjudlikni saqlab qolsa (huquqiy munosabatlarda vorislari ko'rsatilgan holda nomi tilga

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 48-49-сон, 481-модда.

olinishi)”, tugatilganda huquqiy munosabatlar “sahnasidan” to‘liq “ketish” va huquqiy munosabatlarda boshqa “tilga olinmaslik” holati vujudga keladi¹.

Qayta tashkil etish yo‘li bilan turli jumladan, qo‘shib yuborish, qo‘shib olish, bo‘lish, ajratib chiqarish, o‘zgartirish shakllarida amalga oshirilishi mumkin (FKning 49-moddasi).

Yuridik shaxs qo‘shib yuborilganda ikki yoki bir necha tashkilot o‘zining mustaqil ravishda ish olib borishini bekor qiladi va yagona tashkilotga birlashadi, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxsga o‘tadi.

Yuridik shaxs bo‘linganda o‘z faoliyatini bekor qiladi va uning negizida ikki yoki bir necha Yuridik shaxs paydo bo‘ladi hamda avvalgisining huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxslarga o‘tadi.

Yuridik shaxsni qo‘shib olishda bir Yuridik shaxsning huquq va majburiyatlari uni qo‘shib olayotgan Yuridik shaxsga o‘tadi hamda qo‘shib yuborilgan Yuridik shaxs o‘zining mustaqil ravishda faoliyat yuritishini to‘xtatadi.

Ajratib chiqarish shaklida esa faoliyat yuritayotgan Yuridik shaxs tarkibidan mustaqil tashkilot ajralib chiqadi va o‘z holicha Yuridik shaxs huquqini oladi. Masalan, 1991 yil Yuridik fakultet Toshkent davlat Universitetidan ajratilib, alohida Yuridik shaxs sifatida Toshkent davlat Yuridik instituti deb nomlangan.

O‘zgartirishda Yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakli o‘zgaradi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni Ishlar boshkarmasi huzuridagi “Sharq” nashriyot-matbaa konserni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16 oktyabr 2000 yilgi PF-2737-son Farmoniga muvofiq, “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi etib o‘zgartirilgan.

Birlashish va qo‘shilish topshirish balansi, bo‘linish va ajralishda bo‘linish hujjati asosida mol-mulk universal vorislik asosida o‘tadi².

FKning 51-moddasiga asosan topshirish hujjati va taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning barcha kreditorlari va qarzdorlariga nisbatan barcha majburiyatlari bo‘yicha, shu jumladan taraflar bahslashayotgan majburiyatlar bo‘yicha ham, huquqiy vorislik to‘g‘risidagi qoidalarni o‘z ichiga olgan bo‘lishi kerak. Topshirish hujjati va taqsimlash balansi Yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) tomonidan yoki Yuridik shaxslarni qayta tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda ta‘sis hujjatlari bilan birga yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxslarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish yoki mavjud Yuridik shaxslarning ta‘sis hujjatlariga o‘zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Ta‘sis hujjatlari bilan birga tegishincha topshirish hujjatini yoki taqsimlash balansini taqdim etmaslik, shuningdek ularda qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning majburiyatlari bo‘yicha huquqiy vorislik to‘g‘risidagi qoidalarning yo‘qligi yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxslarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazishning rad etilishiga olib keladi.

Ayrim mualliflar Yuridik shaxs qayta tashkil etilishining mohiyatini universal vorislik bilan bog‘laydilar³.

Huquqiy vorislik bo‘yicha huquq va majburiyatlar to‘la (universal) yoki qisman (singulyar) asosda qayta tashkil etilayotgan yangi sub‘yektga o‘tadi.

Yuridik shaxslar qo‘shib yuborilganida ulardan har birining huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxsga o‘tadi. Yuridik shaxs boshqa Yuridik shaxsga qo‘shilganida, bu Yuridik shaxsga qo‘shilgan Yuridik shaxsning huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq o‘tadi. Yuridik shaxs bo‘lingan taqdirda uning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxslarga o‘tadi.

Yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha Yuridik shaxs ajralib chiqqanida qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq ularning har biriga o‘tadi. Bir turdagi Yuridik shaxs boshqa turdagi Yuridik shaxsga aylantirilganida (tashkiliy-huquqiy shakli o‘zgartirilganida), qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxsga o‘tadi.

¹ Нуриддинова Ш. Юридик шахсларнинг бекор бўлиш усуллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 10-11.

² Холбоев С.Б. Тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи субъекти сифатида корхонанинг мулкӣ-ҳуқуқӣ лаёқати. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1994. -49 б.

³ Раҳмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -419 б.

Singulyar huquqiy vorislikda huquq va majburiyatlarning belgilangan ma'lum bir qismi o'tadi. H.Rahmonqulovning fikricha, singulyar vorislik Yuridik shaxsni qayta tashkil qilishda istisno sifatida qo'llanilishi mumkin¹.

Yuridik shaxsni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan Yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organi qayta tashkil etilayotgan Yuridik shaxsning kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart. Qayta tashkil etilayotgan Yuridik shaxsning kreditori shu Yuridik shaxsning qarzdor bo'lishiga olib kelgan majburiyatlarni bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni hamda zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Agar taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning huquqiy vorisini aniqlash imkonini bermasa, yangidan vujudga kelgan Yuridik shaxslar qayta tashkil etilgan Yuridik shaxsning o'z kreditorlari oldidagi majburiyatlari bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar.

Yuridik shaxsni bekor qilishning ikkinchi shakli – uni huquq sub'yekti sifatida tugatish hisoblanadi. Korxonani tugatish uning huquq va burchlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxsga o'tmasdan bekor bo'lishiga olib keladi. Zero, tashkilotlarni tugatish ularni qayta tashkil etishdan ham muhimroq ahamiyatga ega. Buning asosiy sababi Yuridik shaxs qayta tashkil etilganda kreditorlarning talabi vorislik asosida yangidan tashkil etilgan korxonaga vorislik bo'yicha o'tadi. Tugatilganda esa Yuridik shaxs o'z-o'zidan huquq sub'yekti sifatida barham topadi va shu bilan birgalikda uning huquq va burchlari ham tugaydi. Shuning uchun ham korxonani tugatishda kreditorlarning huquq va burchlarini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

FKning 53-moddasida Yuridik shaxslarni tugatish asoslari quyidagicha belgilangan:

1. Yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) ning yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan Yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, shu jumladan, Yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, Yuridik shaxsning amal qilish muddati tugashi, uni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan yoki Yuridik shaxsni tashkil qilish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud Yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganida.

2. Yuridik shaxs faoliyati ruxsatnomasiz (lisenziyasiz) amalga oshirilgan yoki qonun bilan taqiqlab qo'yilgan faoliyat amalga oshirilgan taqdirda, shuningdek FKda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq tugatiladi.

3. FKning 57-moddasida aytilganidek, Yuridik shaxsning bankrot deb hisoblanishi uning tugatilishiga olib keladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, tugatish komissiyasi tayinlanadi. Tugatish komissiyasi Yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi ma'lumotlar bosib chiqarilgan matbuot organlarida Yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlar tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi (FK, 55-modda). Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas.

Yuridik shaxslarning turlari. Fuqarolik huquqi nazariyasida Yuridik shaxslar bir necha asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi. Jumladan, mulk shakliga ko'ra xususiy (xususiy mulkka asoslangan) va ommaviy (davlat mulkiga asoslangan), faoliyat maqsadiga qarab tijoratchi va notijorat, ta'sischilarning ishtirokiga ko'ra ta'sischilar faqat Yuridik shaxslar bo'lgan (uyushma va assosiasiyalar), muassis faqat davlat bo'lgan (unitar korxonalar) hamda har qanday sub'yekt muassis bo'lishi mumkin bo'lgan korxonalar kabi turlari mavjud. Ayrim adabiyotlarda Yuridik shaxslar ommaviy, xususiy va ommaviy Yuridik shaxsga o'xshash (kvazipublichnyy) korxonalar tarzida turkumlangan².

FKda Yuridik shaxslar faoliyatining maqsadiga qarab (tijoratchi va notijorat) tasniflanadi (FKning 40-moddasi).

Yuridik shaxslarning tijoratchi turlari muassislarning foyda olish maqsadini ko'zlab tuziladi. Notijorat turlarida muassislar foyda olish maqsadini ko'zlamaydilar.

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston. 2008. –92 б.

² Караходжаева Д.М. К вопросу о правовом статусе коммерческих организаций // Жаҳон тараққиёти ва глобаллашув жараёнида информацион хавфсизлик муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ЖИДУ, 2006. –Б. 31-34.

Qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi Yuridik shaxslar ham notijorat Yuridik shaxslar ham tadbirkorlik (foyda olishga qaratilgan faoliyat) faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin, lekin bunda, tijoratchi Yuridik shaxslardan farq qilib notijorat Yuridik shaxslar o'z tadbirkorlik faoliyatlaridan olgan foydani faqat a'zolarining ehtiyojini qondirish yoki o'zga mushtarak maqsadni amalga oshirish uchun ishlatadilar. Olingan foydani boshqa maqsadlarda ishlatilishiga yo'l qo'yilmaydi. Shu munosabat bilan notijorat Yuridik shaxslarga nisbatan FK "foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan" degan ibora emas, balki, "foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo'ymagan" iborasi belgilangan. Bu esa, notijorat tashkiloti tadbirkorlik bilan shug'ullanishi muayyan foyda ko'rishini mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat Yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo'lmaydi, xolos.

Tijoratchi bo'lgan Yuridik shaxslar jumlasiga xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari hamda unitar korxonalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan Yuridik shaxslar jumlasiga jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va mulkdorlar tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar o'z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullana oladi. Nodavlat notijorat tashkilotlarning huquqiy maqomi umumiy asoslarda O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonunida o'z aksini topgan¹.

FKning 77-moddasiga ko'ra Yuridik shaxslar o'zlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya etish maqsadida uyushmalar (ittifoq) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin. Uyushma Yuridik shaxs hisoblanib, uning a'zolari o'z mustaqilligini va Yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha uyushmaning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ham Yuridik shaxs sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qatnashchilaridir (FK, 78-modda).

Umuman, Yuridik shaxslar o'z faoliyatlarida Fuqarolik kodeksi normalariga, soha qonunlariga, shuningdek ustavlari va boshqa ta'sis hujjatlariga asoslangan holda ish olib boradilar.

Nazorat savollari:

1. Yuridik shaxsga tushuncha bering?
2. Yuridik shaxsning qanday belgilari mavjud?
3. Yuridik shaxsning huquq va muomala layoqati haqida nimalarni bilasiz?
4. Yuridik shaxslarning maxsus va universal huquq layoqati tushunchalarining mazmunini ochib bering?
5. Yuridik shaxslarning ta'sis hujjatlariga tavsif bering?
6. Yuridik shaxslar qanday boshqariladi?
7. Yuridik shaxslar qanday usullarda vujudga kelishi mumkin?
8. Yuridik shaxslar faoliyatining bekor bo'lishi qanday asoslarda amalga oshiriladi? Qayta tashkil etish va tugatish o'rtasida qanday farq mavjud?
9. Yuridik shaxslarning qanday turlarini bilasiz?

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. №5. 115-модда.

5-MAVZU: Davlat – fuqarolik huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi sifatida.

REJA:

1. Davlat fuqarolik huquqining alohida sub'yekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlari.
2. Davlatning fuqarolik huquq layoqati.
3. O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning ichki oborotida fuqarolik–huquqiy munosabatlarning sub'yekti.
4. O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi.

Davlatning fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlardagi ishtiroki.

Davlat fuqarolik huquqining alohida sub'yekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlari. O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat deb e'lon qilinishi, uning xalqaro huquq sub'yekti, mustaqil suveren davlat sifatida tan olinishi O'zbekistonning o'z boyligini o'zi mustaqil tasarruf qilish imkoniyatini berdi. Endilikda bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tayotgan O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy aloqalarning turlari va shakllarini mustaqil belgilash imkoniyatiga ega bo'ldi. Darvoqe, O'zbekiston mustaqilligining moddiy asosi ham uning mulkidir¹.

Bozor munosabatlari sharoitida davlatning iqtisodiy munosabatlardagi o'rni va fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi maqomi tubdan o'zgardi. Endilikda davlat fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlari kabi huquqiy munosabatlarda teng asoslarda ishtirok eta boshladi. Iqtisoddagi davlatning gegemonligiga chek qo'yildi. Bu esa davlat ishtiroki munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini butunlay yangilanishiga olib keldi.

Ta'kidlash lozimki, davlat jamiyat hayotining barcha sohalarida eng muhim ahamiyatga ega “sub'yekt” hisoblanadi. Davlatning ushbu maqomi iqtisodiy munosabatlarda yaqqol ajralib turadi. Zero, iqtisodiy munosabatlarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida davlat ishtiroki bevosita xalq manfaatlarini amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Bunda esa, davlat ana shu manfaatlarining himoyachisi sifatida ularni to'g'ri va maqbul amalga oshirilishini ta'milab beradi.

Davlatning mazkur funksiyasi jamiyat uchun eng muhim va asosiy vazifa bo'lib, davlatning tashkil topishi, mavjudligi va amal qilishi ham aynan xalq manfaatlarini va ularning himoyasi uchun zarurdir. Ushbu holat O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 7-moddasida quyidagicha ifodalanadi:

- xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbaidir. O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda hokimiyat sohibi sifatidagi davlat ishtirokining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu davlatning o'zi bevosita ishtirok etadigan munosabat doirasini o'zi belgilashidir. Demak, davlat o'zining qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishini o'zi belgilab oladi. Zarur paytda esa, davlat o'z qarorlari bilan o'z ishtirokini ta'minlaydi. Masalan, davlat, xalq va jamiyat manfaatlarini ko'zlab g'alla ekinlari faqat davlatga sotilishini belgilab qo'yishi mumkin.

Ayniqsa, bu holat bozor munosabatlariga o'tish davridagi davlatning o'z funksiyalarini amalga oshirishda, iqtisodiy munosabatlarni xalq manfaatlarini amalga oshirishga yo'naltirishda ahamiyatli hisoblanadi. Shuning uchun ham o'tish davrida davlatga insbatan bunday vakolatning belgilanishi huquqiy jihatdan asoslidir².

Ma'lumki, davlatning siyosiy tashkilot sifatidagi asosiy ijtimoiy vazifasi jamiyatdagi mavjud sub'yektlarning, ya'ni turli guruhlar, millatlar va elatlar, kishilar o'rtasidagi jipslikni ta'minlashdan iborat. Shu ma'noda barcha huquqiy demokratik davlatlarda bo'lgani singari O'zbekiston Respublikasida ham O'zbekiston, uning xalqi nomidan faqat u saylagan Oliy Majlis va Prezidentgina ish olib borishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyaning 10-modda).

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат Мустақиллиги Асослари тўғрисида”ги Конституциявий қонуни 7-моддаси// Ўзбекистон ССЖнинг Олий Кенгаши Ахборотномаси 1991. 11-сон, 246-модда

² Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореферати. –Тошкент, 2008. -13 б.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida aytilganidek, O‘zbekiston – suveren demokratik respublika degan nom bilan mustaqil davlat bo‘lib, o‘zining milliy davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshiradi (1, 2-moddalar).

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi.

Davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo‘linmasdir. Shunga binoan davlat fuqarolik-huquqiy munosabatda yakka va yagona sub’yekt (fuqarolar va Yuridik shaxslar kabi ko‘p va turli xil emas) deb qaraladi. Zero, davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub’yekti sifatida boshqa sub’yektlar bilan o‘zaro huquqiy aloqalarga kirishar ekan, bunda u o‘ziga tegishli bo‘lgan imtiyozlar: hokimiyat vakolati, hukmronlik va boshqarish faoliyati, ustunlik maqomidan voz kechishiga to‘g‘ri keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo‘linmas sub’yekt hisoblanadi. Binobarin, bitta alohida olingan hududda ikkita suverenitet sohibi bo‘lishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Shu bilan birga, davlat o‘zi tomonidan tashkil etilgan korporasiyalar, ijtimoiy kompaniyalar, moliyaviy korporasiyalar, davlat kompaniyalari va maxsus banklar orqali iqtisodiyotga ta’sir ko‘rsatadi¹.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqining boshqa sub’yektlari bilan teng huquqli ishtirokchi hisoblanadi.

Ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti O‘zbekistonda davlat suverenitetining iqtisodiy asosi bo‘lib, uni quyidagi jihatlar xarakterlab turadi:

-Yuridik va jismoniy shaxslarning hamda davlatning tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun qonuniy kafolatlarning yaratilganligi, erkin bozor kon’yukturasiining rag‘batlantirilganligi;

-mulkchilik va xo‘jalik yuritishning barcha shakllarini huquqiy tengligi;

-iqtisodiy (mulkiy) va noiqtisodiy (nomulkiy-shaxsiy) munosabatlar sub’yektlarining Yuridik tengligi va ular faoliyatining erkinligi;

-tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag‘larning butun mamlakat hududi bo‘ylab erkin harakatda bo‘lishining huquqiy ta‘minlanganligi va shu kabilar.

Davlat – oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo‘lganligi tufayli fuqarolik-huquqiy munosabat sub’yekti sifatida o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Davlatning bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisi sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari o‘tish davri bilan bog‘liq hisoblanadi. Zero, bozor munosabatlariga o‘tish davrida har bir mamlakat hayotidagi eng murakkab va mas’uliyatli davrdir. Bu davrda davlat fuqarolik-muomalasida ishtirok etayotgan o‘zining bir qator hokimiyat vakolatlarini saqlab qolgan holda faoliyat yuritadi. Albatta, davlatning bozor munosabatlariga o‘tishning dastlabki davrlarida bunday faoliyat yuritishi ko‘p sonli va murakkab iqtisodiy qatlamli aholi manfaatlarini himoya qilishdan kelib chiqadi. Bunda davlat o‘zining qo‘lida mavjud bo‘lgan mol-mulklarni bir qator shartlar asosida xususiylashtirish orqali xalqning barcha qatlamlari manfaatlarini himoya qiladi.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabat sifatidagi xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

1. *Davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub’yekti sifatida fuqarolik huquqi sub’yektlari amal qiladigan qonunlarni o‘zi belgilaydi.*

Hech qaysi boshqa fuqarolik huquqining sub’yekti boshqa sub’yektlar amal qiluvchi qonun qabul qilish vakolatiga ega emas. Qonun qabul qilish faqatgina davlat va uning organlari tomonidan amalga oshiriladi va ijro etilishi ta‘minlanadi.

Bu yerda “qonun” tushunchasi umumiy ma’noda ishlatilgan bo‘lib, u qonun va qonun osti hujjatlarini ham qamrab oladi. Qonun va qonun osti hujjatlari vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilinadi va ular normativ xarakterga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi qonuni 2-moddasiga asosan belgilangan shaklda qabul qilingan, umummajburiy davlat ko‘rsatmalari sifatida qonun hujjatlari normalarini belgilash, o‘zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat normativ-huquqiy hujjat deb hisoblanadi.

¹ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга первая /Под ред. Р.О.Халфиной. –М.: Прогресс. 1983. -7 б.

Normativ huquqiy hujjatlar sifatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va Konstitusiyaviy qonunlar, O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning hujjatlari, Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari e‘tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qiluvchi organlar yoki mansabdor shaxslar hisoblanadilar.

2. Davlat organlari fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi bo‘ladigan hujjatlar chiqarishi mumkin (FK, 8-modda, 2-band).

Umumiy qoidaga ko‘ra, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda har bir sub‘yekt o‘zining nomidan harakat qilishi lozim. Bu qoida fuqarolarga (fuqarolik muomala layoqati) ham, Yuridik shaxslarga (Yuridik shaxslarning huquqiy belgilaridan biri – bu fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o‘z nomidan ishtirok etishi) ham taalluqlidir. Davlat ham fuqarolik muomalasida o‘z nomidan qatnashadi. “Davlat” tushunchasi mavhum hisoblanganligi uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan uning organlari ishtirok etishi zarur. Chunki keyinchalik yuzaga keladigan majburiyatlarga nisbatan javobgarlikni belgilashda bu holat muhim hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan ishtirok etishi mumkin bo‘lgan sub‘yektlar doirasi FKning 79-moddasi 2-qismida belgilangan. Unga ko‘ra, fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa maxsus organlar ishtirok etadilar. Aynan qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, qaysi davlat organining ishtirok etishi shu organning funksiyasi, tuzilish maqsadi va faoliyat doirasidan kelib chiqib belgilanadi.

Har qanday davlat organi tomonidan chiqarilgan normativ xarakterga ega bo‘lmagan hujjatlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirishi mumkin. Masalan, huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlari ham majburiy tusdagi hujjatlar qabul qiladi. Bunda ular O‘zbekiston Respublikasi nomidan harakat qiladi va bu hujjatlar fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish, o‘zgartirish yoki bekor qilishga asos bo‘lishi mumkin.

Masalan FPKning 16-moddasiga asosan, sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrimi, qarori va buyrug‘i barcha davlat organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasining butun hududida ijro etilishi lozim.

3. Davlat immunitetdan foydalanadi, ya‘ni davlat mol-mulkidan haq undirishga davlat organlari rozi bo‘lgandagina yo‘l qo‘yiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat immuniteti bu davlatning o‘z vakolatlarini o‘zi qabul qilgan qonun hujjatlari asosida amalga oshirishi, bunda fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning huquq va majburiyatlari faqatgina shu davlatning qonunchiligiga muvofiq belgilanishidir. Davlat immunitet sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qaysi turida ishtirok etishini ham faqat o‘zi belgilaydi. Masalan, FKning 457-moddasida davlat o‘z ehtiyojlari uchun tovarlar etkazib berish shartnomasida taraf sifatida ishtirok etishi belgilangan.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda immunitet davlatga nisbatan shunday holatni yuzaga keltiradiki, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o‘z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o‘z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan vakolatlarini amalga oshirmaslik va hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaslik talabi belgilangan bo‘lsa-da, davlatning bu belgilari u bilan chambarchas bog‘liqligi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ham ta‘sir etadi. Aynan shu holatlar “immunitet” atamasining mohiyatini tashkil etadi¹.

4. Huquq va muomala layoqatini cheklash bo‘yicha boshqa sub‘yektlarga taalluqli bo‘lgan qoidalar davlatga nisbatan tatbiq etil-maydi.

¹ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -13 б.

Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha qaror har qanday holatda ham davlat vakolatli organi tomonidan uning asosli qarori asosida amalga oshiriladi. Shunday ekan, davlat o'z huquqiy layoqatini cheklash xususida qaror qabul qilishi mantiqsizlikdir.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan Yuridik shaxs haqidagi me'yorlar tadbiiq etiladi. Bunda davlatga nisbatan Yuridik shaxslar erkining vujudga kelishi erkning ifodalanishi to'g'risidagi qoidalargina qo'llaniladi. Yuridik shaxslarga oid bo'lgan boshqa qoidalar (xususan, huquq layoqati to'g'risidagi, ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi, nom va joylashgan yeri, filiallar va vakolatxonalar, Yuridik shaxs turlari, ularni tashkil etish va tugatish) davlatga nisbatan tadbiiq etilmaydi¹.

Shu o'rinda davlat va Yuridik shaxslarning bir-biriga o'xshash tomonlarini ta'kidlab o'tish joiz. Davlat xuddi Yuridik shaxslar kabi muayyan tashkilot bo'lib, o'z ichki tuzilishiga va tashkiliy birligiga, boshqaruv organlariga, fuqarolik muomalasida o'z nomidan ishtirok etish huquqiga ega.

Yuridik shaxsning huquqiy belgilarining asosiylarini tashkil etgan yuqoridagi to'rtta belgining davlatga nisbatan o'zgacha ko'rinishda tadbiiq etilish holati ularning barchasiga ham taalluqli emas. Ayniqsa, mulkiy javobgarlik holati davlatda ham xuddi Yuridik shaxs kabi tadbiiq etilmaydi. Bunda davlat (garchi uning mol-mulki asosida tashkil etilgan Yuridik shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ishtirok etsalarda) mulkning sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda shaxsan o'zi (o'z nomidan) yoki organlari, yoxud o'zi tashkil etgan Yuridik shaxslar (Yuridik shaxslar bunday holatlarda ularning filiallari va vakolatxonalari tomonidan amalga oshiradi) orqali ishtirok etadi.

Umuman davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi "alohida shaxs" maqomi garchi, Yuridik shaxsga o'xshasada, u bilan bir xilda emas deb hisoblanishi mumkin. Zero, davlat *ipso jure* – Yuridik shaxs emas.

Biroq ayni paytda, davlatning huquqlari mutlaq cheksiz ham emas. Masalan, davlat shaxsiy huquqlarga ega bo'lmaydi. Binobarin, davlat alohida xususiyatlarga ega bo'lgan sub'yektidir.

Davlatning fuqarolik huquq layoqati. Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda boshqa ishtirokchilar kabi muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Chunki huquqiy munosabatning mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Fuqarolik huquqlari va burchlarga ega bo'lmagan shaxslar huquqiy munosabatda mustaqil sub'yekt sifatida qatnasha olmaydilar. Huquq va burchlarga ega bo'lish holati esa, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'lishini ifodalaydi. O'z navbatida davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlari kabi huquq layoqatiga ega bo'ladi.

Lekin davlat huquq va muomala layoqatining o'ziga xosligi uning boshqa sub'yektlar layoqatidan ajrab turishiga sabab bo'ladi. Davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlari kabi mulkdor bo'lish, tadbirkorlik bilan shug'ullanish (garchi davlat sof ma'nodagi tadbirkor hisoblanmasa-da, uning organlari va u tomonidan tashkil etilgan Yuridik shaxslar tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari mumkin. Lekin tom ma'noda davlatning huquq layoqati turli xildagi Yuridik shaxslar va fuqarolarning huquq layoqati bilan bir xil bo'lishi mumkin emas. Ba'zi holatlarda davlatning huquq layoqati fuqarolar va Yuridik shaxslarning huquq layoqatidan kengroq bo'lsa, ba'zi holatlarda davlatning huquq va burchlari cheklanadi. Masalan, fuqarolar huquq layoqatining mazmunini tashkil etuvchi huquqlar jumlasiga shunday huquqlar kiritilganki, bunday huquqlar davlatda mavjud bo'lmaydi. Masalan, FKning 18-moddasiga muvofiq, fuqarolar mol-mulklarini vasiyat qilib qoldirishlari, yollanma mehnatdan foydalanishlari, mashg'ulot turini va yashash joyini tanlashlari, intellektual faoliyat natijalarining mualliflik huquqlariga ega bo'lishlari mumkin. Davlatda esa, bunday huquqlar mavjud emas.

Mualliflarning fikrlaricha, fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlarida shunday huquqlar borki, bunday huquqlar davlatga tegishli bo'lmaydi. Masalan, mulkni meros qilib qoldirish, alohida turdagi shartnomalar (franshizing va boshqalar) tuzish, o'zining firma nomiga ega bo'lishlik, fan, adabiyot va san'at asarlari muallifi bo'lish kabilar².

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003.-219 с.

² Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит., 1984. -270 с.; Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

Umumiy qoidaga ko'ra, davlat fuqarolik muomalasida o'z manfaatlari uchun emas, ommaviy hokimiyatni foydaliroq tatbiq etish uchun qatnashadi. Bunday maqsadlar davlat huquq layoqatining mohiyatini yanada to'ldiradi.

Biroq, davlatda shunday imkoniyatlar (huquqlar) mavjudki, bu huquqlar fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlarida uchramaydi. Masalan, merosxo'rlari bo'lmaganda mol-mulkni egallash, qimmatli qog'ozlar chiqarish kabi. Shu bilan birga, maxsus huquqiy munosabatlar sohasi ajratilganki, garchi fuqarolik huquqining boshqa sub'yektlari ham ushbu munosabatlarda ishtirok etishlari mumkin bo'lsa-da, ularning to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etishlari taqiqlanadi¹.

Ushbu holatlarni inobatga olib sivilistlarda davlatning huquq layoqatini nomlashda turlicha qarashlar mavjud.

Shu o'rinda davlat huquq layoqatining xususiyatiga oid turli bahs-munozaralarga sabab talqinlarni keltirish joiz. Ayrim adabiyotlarda davlatning huquq layoqati umumiy², maxsus³, universal⁴, maqsadli⁵ va alohida⁶ tarzida talqin qilinadi.

H.Rahmonqulov esa davlat huquq layoqati xususiyatlarini tahlil etar ekan, davlat va uning ommaviy-huquqiy tuzilmalarining fuqarolik-huquq layoqati, ham umumiy (universal) va ham maxsus xarakterga ega bo'lishi mumkinligini, bunday bo'lishi davlatning fuqarolik huquqining alohida sub'yekti ekanligi va uning ishtirokida amalga oshiriladigan munosabatlarning turlari va xususiyatlariga bog'liqligini, fuqarolik munosabatlarida davlat xususiy manfaatni ifodalasa umumiy, ommaviy hokimiyat faoliyatini amalga oshirsa maxsus xarakterga ega bo'lishligini ta'kidlaydi⁷.

Shu ma'noda davlatning huquq layoqatini maqsadli deb hisoblash mumkin. Zero, fuqarolik huquqi munosabatlarida davlat ishtirok etar ekan, faqat bitta maqsadni ko'zlab harakat qiladi va u tomonidan amalga oshirilgan xar qanday huquqiy xatti-harakat xalq manfaati va uning farovonligini oshirishga qaratiladi.

Ta'kidlash joizki, davlat huquq layoqatining asosiy holatlaridan yana biri – davlatning qonun chiqarish huquqdorligidir. Bu huquqdorlik davlat huquq layoqatida katta ahamiyatga ega bo'ladi. Davlat qonun chiqarish faoliyatini amalga oshirish mobaynida o'ziga tegishli huquqlarni, ya'ni xalq manfaatini amalga oshirishga qaratilgan huquqlarni o'z maqsadini (xalq va uning har bir a'zosi farovonligini ta'minlash) amalga oshirishga yo'naltiradi.

Munisipal organlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi o'ziga xos sub'yekt hisoblanadi. Munisipal organlar jumlasiga tegishli hududdagi davlat hokimiyati organlari kiradi. Munisipal organlarning huquq layoqati davlatning huquq layoqatiga qaraganda biroz torroq bo'lsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday o'ziga xoslik munisipal organlarning mol-mulkka ega bo'lishi, o'z byudjetini tashkil etishi, bitimlar tuzishi, majburiyatda ishtirok etishi orqali namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning ichki oborotida fuqarolik–huquqiy munosabatlarning sub'yekti. O'zbekiston Respublikasi FKning 79-moddasiga asosan davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan bab-baravar asoslarda ishtirok etadi. Davlatning mamlakat ichki oborotidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtiroki quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- a) davlat o'ziga qarashli mol-mulkka nisbatan mulkdor sifatida harakat qilganida;
- b) egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz hisoblanib, u sud qarori bilan davlat egaligiga o'tkazilganida (FK, 191-modda);
- v) Fuqarolik kodeksining 193-moddasiga, 2-bandiga binoan ashyoni topib olgan shaxs topilgan ashyoni mulk qilib olishdan bosh tortsa, ashyo davlat mulkiga o'tganda;
- g) har bir fuqaro vasiyat bo'yicha o'zining butun mulkini yoki uning bir qismini davlatga vasiyat qilib meros tariqasida qoldirishida (FK, 1120-modda);

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

² Гражданское право России. /Под ред. О.Н.Садыкова. ч.1. –М.: 1996. -112 с.

³ Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит. 1984. -270 с.

⁴ Гражданское право. /Под ред Т.А.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнев. –М.: 1998. -140 с.

⁵ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003. -271 с.

⁶ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -20 б.

⁷ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston. 2008. –168 б.

d) O‘zbekiston Respublikasi davlati huquq sub’yekti sifatida ba’zi fuqarolik-huquqiy xarakterda bo‘lgan kredit munosabatlarida, masalan, davlat zayomi obligasiyalarini sotishida, qarz shartnomasida ishtirok etganida;

e) tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizotiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tushdagi boshqa vazifalarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to‘lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo‘yilishida (rekvizisiya). Bunda rekvizisiya o‘tkazilishiga sabab bo‘lgan vaziyatlarning amal qilishi to‘xtaganidan keyin rekvizisiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o‘ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli ekanligida (FK, 203-modda);

yo) mol-mulk musodara qilinganida, ya’ni qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning hukmi (qarori)ga muvofiq jinoyat yoki o‘zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to‘lamasdan mulkdordan olib qo‘yilishida (FK, 204-modda);

j) davlat ba’zi hollarda mualliflikka oid huquqiy munosabatlarda, masalan, asarni nashr etish huquqini sotib olganida, ixtirochilik munosabatlarida ixtiroga bo‘lgan patentni sotib olganida huquq sub’yekti sifatida ishtirok etishida. Bunday huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi natijasida olingan daromadlar ham davlat byudjetiga o‘tkaziladi. Shu bilan birga, davlat mablag‘lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk ob’yektiga nisbatan ham davlat mulk huquqini qo‘lga kiritadi;

z) davlat, shuningdek konsessiya munosabatlarida ham qatnashadi; Unga ko‘ra, davlat chet el firmasi xususiy shaxs bilan kelishib olingan shartlar asosida muayyan xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish; yer osti boyliklarini ishlab chiqarish va foydali qazilmalarni kavlab olish, korxonalar qurish va ekspulatsiya qilish hamda boshqa huquqlarni beradi¹;

i) davlat chet mamlakatlarda ko‘chmas mulkni sotib olishida va h.k.

Davlat o‘zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo‘yicha o‘z mulki bo‘lgan mablag‘lari bilan javob beradi.

Fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan yuqorida aytganimizdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa organlar ishtirok etadilar.

Mamlakat ichidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, ya’ni uning ichki oborotida davlat nomidan aksariyat hollarda O‘zbekiston Respublikasining tegishli vazirliklari va davlat qo‘mitalari qatnashadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda, O‘zbekiston Respublikasi davlati nomidan harakat qiluvchi organlar tizimida O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo‘mitasi va Moliya vazirligi, Markaziy bank alohida mavqega ega. Masalan, davlat nomidan davlat mulkini idora etadigan va boshqaradigan organ O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash qo‘mitasidir. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risidagi 1991 yil 19 noyabr qonuniga binoan ushbu organ:

–mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlarni davlat nomidan amalga oshiradi;

–xususiylashtirish to‘g‘risidagi bitimlarni tuzadi;

–xususiylashtirish va ijaraga berish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa huquqiy munosabatlarni amalga oshiradi.

Davlat idoralarini fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki ikki xil ko‘rinishda bo‘ladi: bevosita va bilvosita ishtirok. Bevosita ishtirokda davlat o‘z nomidan fuqarolik muomalasiga kirishadi. Bilvosita ishtirokda esa davlat nomidan uning organlari ishtirok etadi. Shuningdek:

1. Davlat nomidan ishtirok etish. Bunda – muayyan organ davlat nomidan harakat qiladi va davlat uchun huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi (Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligining chet el kompaniyasi bilan tuzgan shartnomasi bunga misol bo‘la oladi).

2. Davlat organi fuqarolik muomalasida o‘z nomidan harakat qiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Ishlar boshqarmasining do‘konlardan idora jihozlarini sotib olishi. Bunda faqat Oliy Majlisga birlashtirilgan mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Davlat ba’zi hollarda sub’yekt sifatida o‘zining mansabdor shaxslari yoki organlari tomonidan etkazilgan mulkiy zararni to‘lashda javobgar bo‘ladi (masalan, dastlabki tergov, tergov, prokuratura, sud organlarining

¹ Баратов М. Концессия шартномаси нима? // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. № 7. -24 б.

mansabdor shaxslari fuqarolarga nisbatan qilgan g'ayriqonuniy harakatlari natijasida ularga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladilar).

O'zbekiston Respublikasi FKning 15-moddasida aytilganidek, davlat organi yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayri-qonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki Yuridik shaxsga etkazilgan zarar davlat tomonidan to'lanishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi. O'zbekiston davlati tashqi oborotda ham mustaqil huquq sub'yekti sifatida ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ob'yektlardan xorijiy davlatlar, ularning Yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishda, bunday hamkorlikni rivojlantirishda barcha amaliy harakatlarni ro'yogga chiqarish uchun foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi davlat organi bo'lib, respublikaning barcha tashqi iqtisodiy aloqalarni koordinasiya qiladi, tartibga soladi, nazorat qiladi va boshqaradi. O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqari va xorijda respublika nomidan barcha tashqi iqtisodiy masalalar bo'yicha uning manfaatlarini ko'zlab harakat qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni ham o'z zimmasiga oladi. Agentlik o'zining faoliyatini bevosita O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rahbarligida amalga oshiradi. Agentlik yagona tashqi iqtisodiy siyosat yuritish va uni rejalashtirish strategiyasini shakllantirish uchun umumdavlat manfaatlarini ham tashqi bozorda ta'minlash, xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, savdo, sport, sayyohlik va boshqa munosabatlarni rivojlantirish, bu sohada boshqaruvni takomillashtirish va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni ta'minlash maqsadida tuzilgan.

Davlat nomidan ishtirok etuvchi sub'ektlar. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida vazirlikning vakolatlarini olgan boshqarmalar, ular qoshida tuzilgan xo'jalik hisobidagi tijorat tuzilmalari, filiallari, respublika hududidami yoki xorijiy mamlakatlar hududida bo'lishidan qat'i nazar, xorijiy mamlakatlarda joylashgan vakolatxonalari, respublikaning xo'jalik hisobidan tashqi iqtisodiy va tashqi savdo birlashmalari, firmalari, tijorat-reklama markazi, transport vakolatxonasi va boshqa Yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan tashkilotlar vazirlik tizimini tashkil qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi o'zining butun faoliyatini O'zbekiston Respublikasining yagona iqtisodiy siyosatiga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi rahbarligida amalga oshiradi.

Boshqarmalar mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida mushtarak ish olib boradilar.

Vazirlik o'z tarmog'idagi xo'jalik hisobida ish olib borayotgan va boshqa tashqi iqtisodiy tashkilotlarning majburiyatlari bo'yicha bu tashqi iqtisodiy tashkilotlar esa agentlikning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan barcha iqtisodiy munosabatlarida asosiy rol o'ynaydi va Respublika nomidan ish olib boradi.

Vazirlik o'zining ish faoliyatida Tashqi ishlar vazirligi, Markaziy bank bilan uzviy hamkorlik qiladi. Tashqi Ishlar vazirligi tizimida xalqaro shartnomalar bo'limi bo'lib, u respublika hukumatining barcha shartnomalarini ishlab chiqishda vazirlik bilan hamkorlik qiladi. Shuningdek, iqtisodiy aloqalarga tegishli shartnomalarni amalga oshirish uchun uning nusxalarini Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligiga yuboradi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vaziri respublika hukumatining vakolatiga muvofiq xorijiy mamlakatlar bilan ularning Yuridik va jismoniy shaxslari bilan tuziladigan xalqaro shartnomalarni imzolashi, xalqaro anjumanlarda uning nomidan vakil bo'lib ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Yuridik shaxslari va fuqarolarining qonuniy huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy sohada bevosita o'zaro foydali aloqalarni o'rnatish maqsadida xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekiston Respublikasining savdo yoki o'zga vakolatxonalari ta'sis etiladi. Bu

vakolatxonalar o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga, o'zlari to'g'risidagi Nizomga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Chet eldagi vakolatxonalar to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

FKning 80-moddasiga binoan Davlat o'zi tuzgan Yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari). Davlat majburiyati yuzasidan Yuridik shaxs ham javobgar bo'lmaydi. Ushbu qoidalar davlat tuzgan shartnoma asosida Yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) yoki mazkur Yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) hollarga taalluqli emas.

Nazorat savollari:

1. Davlat fuqarolik huquqining alohida sub'yekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlarini ochib bering?
2. "Davlat immunitetdan foydalanadi" iborasining mohiyati nimalardan iborat?
3. Davlatning fuqarolik huquq layoqatiga tushuncha bering?
4. Mamlakatning ichki oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub'yekti sifatida davlat qanday ishtirok etadi?
5. Mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi sifatida davlat qanday xususiyatlarga ega?

6-MAVZU: Fuqarolik huquqiy munosabat ob'ektlari.

REJA:

- 1. Fuqarolik huquqi ob'yektlari tushunchasi va turlari.**
- 2. Ashyolar – fuqarolik huquqining ob'yekti sifatida.**
- 3. Mol-mulklar – fuqarolik huquqining ob'yekti sifatida.**
- 4. Pullar va qimmatli qog'ozlar – fuqarolik huquqining ob'yekti sifatida.**
- 5. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi.**

Fuqarolik huquqi ob'yektlari tushunchasi va turlari. Fuqarolik huquqining muhim va asosiy institutlaridan biri ob'yektlardir.

Huquqiy munosabatlarning ob'yekti huquq sub'yektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlardir. Faqatgina qonunchilik ob'yekt ustida o'rnatiladigan huquq va majburiyatlar, harakatlar qonun-hujjatlar va axloq normalari asosida amalga oshirilishini talab etadi. Shu sababli ham ayrim toifa ob'yektlarning muomalada bo'lishini cheklovchi qoidalarni o'rnatadi.

Bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik huquqi ob'yektlari doirasi kengaydi. Masalan, ob'yekt sifatida xususiy mulk, qimmatli qog'ozlar ob'yekt sifatida fuqarolik muomalasida ishtirok etishi e'tirof etildi, ishlar va xizmatlar doirasi sezilarli darajada kengaydi. Mazkur ob'yektlar xilma-xil ko'rinishlarda bo'lib, ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda sub'yektlar ulardan foydalanadilar, egalik qiladilar va uning taqdirini belgilovchi muayyan harakat sodir etadilar. Milliy qonunchilik ham ularning muxofazasini belgilovchi, huquqiy kafolatini ta'minlovchi turli qonun hujjatlarini qabul qilgan.

Fuqarolik huquqi ob'yektini ta'riflash borasida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim mualliflar shaxsning muayyan ehtiyojlarini qondiruvchi ne'matlarga yo'naltirilgan fuqarolik huquqi sub'yektlarining harakatlari

fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'yekti hisoblanishini ta'kidlasalar¹, ayrimlar fuqarolik-huquqiy munosabat ob'yekti tushunchasini fuqarolik-huquqiy munosabatning bir elementi hisoblanishi va hamisha manfaatdor taraflarning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lishi bilan bog'laydilar².

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi FKning 81-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarining ob'yektlari jumlasiga ashyolar, mol-mulklar, pullar va qimmatli qog'ozlar, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalari, shaxsiy-nomulkiy huquqlar kiradi.

Umumiy holda fuqarolik huquqining ob'yektlarini ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lish mumkin.

Boshqacha aytganda, jismoniy va Yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odob-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki taqiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va moddiy qiymatliklar qadriyatlar boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining ob'yekti bo'la oladi.

Ashyolar – fuqarolik huquqining ob'yekti sifatida. Fuqarolik huquqlarining ob'yektlaridan biri hisoblangan ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin. Fuqarolik huquqining ushbu ob'yekt turi boshqalariga qaraganda keng tarqalgan va ko'p muomalada bo'ladigan ne'mat hisoblanadi. Odatda ashyo kundalik hayotda ishlatilishiga qaraganda Yuridik ma'nosi keng. Zero ko'pgina ashyo turlariga kundalik muomalada "ashyo" iborasi qo'llanilmaydi. Masalan, bino va inshootlar, xayvonot va o'simlik dunyosi, transport vositalari va boshqalarga. Lekin barcha moddiy ne'matlar bir "ashyo" tushunchasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ushbu holatlarni inobatga olgan holda H.Rahmonqulov ashyo tushunchasiga ta'rif berganda tabiiylik va moddiylik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi³.

Ashyolar xalq farovonligi uchun, respublika fuqarolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Fuqarolik huquqida ashyolar jonli ashyolar ham, masalan, uy hayvonlari; jonsiz ashyolar ham, shuningdek uy-joylar, ishlab chiqarish qurollari, asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar va boshqa narsalar insonlarning yashashi uchun muhim ahamiyatga egadir.

Huquq sub'yektlarining muayyan ashyo to'g'risidagi, jumladan, ashyodan foydalanish tartibi va uni tasarruf etish usullari to'g'risidagi xatti-harakatlarini belgilaydigan huquq normalarining yig'indisiga ashyo haqidagi qoida deb aytiladi. Ashyolarning jamiyatdagi tayinlanishlariga qarab, ularning har qaysisi uchun turlicha huquqiy qoida, masalan, yerdan foydalanish qoidasi, korxonalaridan foydalanish, ularni tasarruf etish kabi qoidalar belgilanadi.

Fuqarolik huquqida ashyolar o'zlarining iqtisodiy tayinlanishlariga, shuningdek huquq normalarida aks ettirilgan jisimiy va boshqa xususiyatlarga qarab bir necha turga bo'linadi (klassifikasiya qilinadi).

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan va chiqarilmagan ashyolar. Ashyolarning muayyan xususiyatlari yuzasidan ham maxsus qoidalar belgilanishi mumkin. Masalan, o'zining xususiyatlari bo'yicha tevarak-atrofdagilar uchun xavf tug'diradigan ashyolar, ya'ni xavfli xossalarga ega ashyolar (portlovchi moddalar, qattiq ta'sir qiluvchi zahar kabilar) to'g'risida alohida qoidalar belgilangan (FK, 883-modda). Bunday ashyolarni erkin olish va sotishga yo'l qo'yilmaydi. Muomalada bo'lishga yo'l qo'yilmaydigan fuqarolik huquqlari ob'yektlarining turlari (muomaladan chiqarilgan ob'yektlar) qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lishi kerak (masalan, FKning 214-moddasi va O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonuni⁴ 4-moddasida ko'rsatilgan va O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanuvchi ob'yektlar).

Muayyan muomala ishtirokchilarigagina qarashli bo'la oladigan yoki muomalada bo'lishga maxsus ruxsatnoma bilan yo'l qo'yiladigan (muomalada harakatlanishi cheklangan ob'yektlar) fuqarolik huquqi ob'yektlari turli qonunlarda ko'rsatilgan tartibda belgilanadi (masalan, ov miltig'i faqat ruxsat olish va ro'yxatdan o'tish tartibida jismoniy shaxs egaligiga o'tishi mumkin va h.k.). Binobarin, qonun birinchi navbatda ashyolarni

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ. 2009. -6 б.

² Караходжаева Д.М. Гражданское право. –Ташкент, О'қитувчи, 2007. -90 б.

³ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -13 б.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

muomalada bo'lish xususiyatiga qarab farqlaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va tashkilotlar egaligida bo'lishi mumkin emas. Yuqorida ko'rsatilganidek yer, yer osti boyliklari, suv va o'rmonlar davlatga xos mulk bo'lganligidan ular faqat foydalanishgagina berilishi mumkin. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va boshqa tashkilotlarga sotilishi mumkin emas. Bu ashyolar garovga qo'yilmaydi va kreditorlarning talablarini qondirish uchun ular hisobidan haq undirilmaydi.

Agar fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyo qonuniy asoslarga ko'ra fuqarolarning mulki bo'lib qolsa, ya'ni fuqarolarning tasarrufiga o'tsa, u holda fuqaro ushbu fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni o'zidan begonalashtirish choralarini ko'rishi lozim. Masalan, general vafotidan so'ng uning o'g'liga, generalga sovg'a qilingan pistolet meros bo'lib o'tadi. Bunda o'g'li fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni qonuniy asoslarda qo'lga kiritdi. Shundan so'ng u bu ashyo haqda tegishli harbiy bo'limga xabar beradi va vakolatli davlat organi pistoletning bahosini to'lab, uni merosxo'rdan sotib oladi.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli bo'ladi.

Ba'zi ashyolar xalq xo'jaligi uchun bo'lgan ahamiyati, davlat xavfsizligi nuqtai nazaridan yoxud boshqa asoslar bo'yicha faqat alohida ruxsat bo'yicha olinishi, sotilishi mumkin. Bunday narsa (ashyo)larning ro'yxati, shuningdek ularga ruxsat berish tartibi maxsus qonunlar bilan belgilanadi. Maxsus ruxsatlar bo'yicha olinishi mumkin bo'lgan narsalar jumlasiga: qurol va o'q-dorilar, portlovchi va radioaktiv moddalar, qattiq ta'sir qiladigan zaharlar, muhr va shtamplar kiradi.

Valyuta qimmatliklari: chet el valyutasi (banknotlar, qog'oz pullar, tanga-chaqalar); chet el valyutasi hisobida yozilgan to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditiv va boshqalar); bankning chet el valyutasiga sotib olinadigan va shunday valyutaga almashtirish huquqiga ega bo'lgan so'm hisobidagi to'lov hujjatlari (cheklar va boshqalar); har qanday shakl va holatdagi qimmatbaho metallar: oltin, kumush, platina guruhiga kiruvchi metallar (palladiy, iridiy, radiy, ruteniy va osmiy); xom va ishlangan shakldagi qimmatbaho tabiiy toshlar (olmos, gavhar, la'l, zumrad, saprif, marvarid va boshqalar) O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda va doiralardagina oldi-sotdi predmeti bo'lishi mumkin. Mazkur qimmatbaho metal va toshlardan yasalgan zargarlik va boshqa maishiy buyumlar hamda shunday buyumlarning siniq parchalari bundan mustasnodir.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar doirasi nihoyatda keng bo'lib, bular jumlasiga xilma-xil buyumlar kiradi.

Ko'char va ko'chmas ashyolar. Ko'char ashyolar bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydigan va o'z maqsadiga ko'ra ishlatish mumkin bo'lgan ashyolar hisoblanadi.

Ko'chmas ashyolar odatda doimiy ravishda bir joyning o'zida mavjud bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, xususiy belgilarga ega bo'ladi. Shu sababli ham u jisimiy alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga emas, balki xususiy alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga kiritiladi. Bunday ashyoning o'ziga xos xususiyatlaridan biri yer bilan uzviy bog'liqligidir.

Har qanday mol-mulkka nisbatan ko'chmas mol-mulk iborasi ishlatilar ekan (ayrim mustasnodlar bilan) o'z-o'zidan yer bilan mustaxkam uzviy bog'liqlik holati alohida e'tiborga olinadi. Bunday bog'liqlik ikki tushunchani o'z ichiga oladi.

Birinchisi, tabiiy ravishda yer bilan uzviy bog'liqlik. Mazkur belgi inson xohish-irodasidan tashqarida yuzaga keladi. Demakki, inson mehnatidan tashqarida tabiiy ravishda o'zi mavjud bo'ladi. Bunga misol tariqasida turli xil buloqlar, konlar, yer osti suv xavzalari, shaxtalar, g'orlar, ko'llar, daryo va boshqalar kiradi. Bu ob'yektlar inson mehnatisiz mavjud bo'ladi va unga har qanday ta'sir mol-mulk sifatida mulkiy huquqlardan foydalanishda alohida o'ziga xos xususiyatlarni inobatga olishni taqozo etadi.

Ikkinchisi, inson mehnati bilan bog'liq holda vujudga kelgan, yer bilan uzviy bog'liq bo'lgan mol-mulklar. Bunday mol-mulklar jumlasiga bino va inshootlar, quduqlar, bog'lar, mulkiy majmua sifatidagi korxonalar, tonnellar, turli xajmdagi ariq va kanallar hamda boshqalar kiradi. Bu mol-mulklar inson mehnati samarasi bo'lib, usiz vujudga kelmaydi hamda mavjud bo'lmaydi. Masalan, binoni qurish, kanal va ariqni qazish, quduqlarni kavlash, bog'larni barpo etish, korxonalarni tashkil etish iboralarini qo'llanilishi orqali, ularning inson mehnati natijasi ekanligi belgilab beriladi. Zero, buloqqa, kongga, daryo va ko'llarga nisbatan bunday iboralar qo'llanilmaydi. Ular tabiatan hosil bo'ladi va tabiatning o'zi ularni mulk sifatida bekor bo'lishini belgilab beradi¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -11 б.

Ko'chmas ashyolarning bir qator belgilari mavjud. Ular jumlasiga bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish imkonining yo'qligi, tayinlanish maqsadiga ko'ra foydalanib bo'lmasligi, shaklan o'zgarishi va boshqalar kiradi.

Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar (FK, 89-modda): iste'mol qilinadigan ashyolar bir marta foydalanish natijasida butunlay yo'qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o'zgaradigan narsalar (masalan, oziq-ovqat, xom-ashyo kabilar)dir.

Iste'mol qilinmaydigan ashyolar birmuncha uzoq vaqt davomida o'zining sifatini saqlaydigan narsalardir. Bunday ashyolar odatda, qayta-qayta foydalanishga mo'ljallangan bo'ladi. Qayta-qayta foydalanish davomida iste'mol qilinmaydigan ashyolarning emirilishi ham asta-sekin kechadi. Iste'mol qilinmaydigan ashyolar jumlasiga binolar, uskunalar, transport vositalari va h.k.lar kiradi.

Xususiy va turga xos alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar: xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar alohida faqat o'zlarigagina xos belgilari va o'ziga xos, yolg'iz sifatlari bo'lgan ashyolar hisoblanadi. O'zining belgilari bilan boshqa o'xshash ashyolarda ajralib turadigan narsalar masalan, ma'lum ko'chadagi, ma'lum sonli uy-joy xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'la oladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar jumlasiga noyob, ya'ni o'zi bir dona bo'lgan ashyolar ham kiradi. Masalan, jahon birinchiligida chempion bo'lgan ot, ko'hinur olmosi va shu kabilar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqa ashyolardan muayyan usulda belgi qo'yish yoki muhr bosish, raqam qo'yish bilan farqlanadi.

Shu o'rinda pulning qaysi turdagi ashyoga mansubligi xususidagi masalaga e'tibor qaratish zarur. Zero, ko'pchilik holatlarda pulning xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi, degan savol tug'iladi.

Bir tomondan qaraganda, pullarda muayyan belgi va raqam qo'yilgani uchun uni xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo deyish mumkin. Ikkinchi tomondan qaraganda, pullar bir turga xos, ya'ni ularning barchasi bitta vazifani – to'lov ekvivalenti vazifasini bajaradi.

Pulning ashyolarning qaysi turiga (xususiy yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga) mansubligi masalasiga javob FKning 87-moddasi 2-qismida ifodalangan. Ushbu normaga muvofiq, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar boshqasi bilan almashtirib bo'lmaydigan ashyolardir. Pullarni esa boshqasi bilan almashtirish mumkin (masalan, yirik pulni mayda pulga va aksincha).

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar hisoblanadi. Masalan, 100 dona shifer, 100 metr chit, 100 tonna paxta va hokazo. Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqasi bilan almashtirsa bo'ladigan ashyolardir. Shuning uchun ham bunday ashyolarga nisbatan **persona non grataning** (ya'ni, tur nobud bo'lmaydi) qoidasi qo'llaniladi. Fuqarolik huquqida ashyolarning xususiy va turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga bo'linishi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, majburiyatlarni ijro etishda, burchni natura holida bajarilishida bunday bo'linishning o'rni beqiyos.

Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar. Bo'lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o'zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o'zining xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini yo'qotmaydigan ashyo – bo'linadigan ashyo hisoblanadi. Masalan, bir qop un, bir qop kartoshka, bir bidon paxta yog'i kabi.

Bo'linmaydigan ashyolar bo'lish natijasida qismlari dastlabki ashyo (butun)ning xossalarini yo'qotadigan, uning xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini o'zgartiradigan ashyo bo'linmaydigan ashyo hisoblanadi (FK, 88-modda). Bo'linmaydigan ashyolarga shkaf, stol, televizor kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqida ashyolarning asosiy va mansub ashyolarga bo'linishi ham (FK, 90-modda) huquqiy ahamiyatga egadir. Mansub ashyo deb, asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo'jalik maqsadi jihatidan u bilan bog'liq bo'lgan narsalarga aytiladi. Masalan, asosiy ashyo qulf bo'lsa, unga mansub ashyo kalitdir.

Mansub ashyo, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, asosiy ashyoning taqdiriga bog'liq bo'ladi. Binobarin, asosiy ashyo to'g'risidagi shartlar mansub ashyoga ham doirdir. Masalan, bironing egaligiga yoki vaqtincha foydalanishiga asosiy ashyo o'tsa, mansub ashyo ham u bilan birga o'tadi. Ammo qonun yoki shartnomada boshqacha hollar ham belgilanishi mumkin, ya'ni asosiy ashyo bironga o'tkazilganda, mansub ashyoning qoldirilishi to'g'risida alohida kelishuv ham bo'lishi mumkin.

Mansub ashyodan uning tarkibiy qismini ajratish kerak. Ashyodan uni zararlantirmay va qiymatini jiddiy ravishda tushirmay ajratilishi mumkin bo'lmagan har narsa ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, velosipedning nasosi mansub ashyo bo'lsa, avtomashinaning radiatori ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Murakkab ashyolar. Agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi. Murakkab ashyo xususida tuzilgan bitim, agar shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, uning tarkibiy qismlariga taalluqli bo'ladi (FK, 91-modda).

Hosil va daromad beradigan ashyolar tufayli bu hosil va daromadlardan foydalanish, ularni tasarruf etish to'g'risidagi ishni hal etish masalasi qo'yilishi mumkin. Ashyoning hosil va daromadlari to'g'risida Fuqarolik kodeksining ba'zi moddalarida ko'rsatma beriladi. Jumladan, FKning 230-moddasida mulkni birovlarning qonunsiz egallashidan talab qilib olishda daromad va xarajatlarning to'lanishi aytiladi.

Ashyodan keladigan hosil va daromadlar, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lsa, ashyo egasiga tegishlidir (FK, 92-modda).

Jonli va jonsiz ashyolar. Bunday ashyolar o'zida tiriklik alomatlari mavjudligi nuqtai nazaridan farqlanadi. Fuqarolik muomalasida jonli zotlar – kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan organizmlar – sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchi hayvonlar, quruqlikda ham, suvda ham yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari ashyo sifatida namoyon bo'ladi.

Qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, mol-mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar hayvonlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, FKning 169-moddasida ngazarda tutilgan mulk huquqi ob'yektlari tarkibiga xayvonlar ham kiritilgan.

Huquqlarni amalga oshirish chog'ida hayvonlar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lishga yo'l qo'yilmaydi.

Ularga nisbatan mulkiy huquqlar bilan bog'liq barcha qoidalar qo'llaniladi. Xayvonlar bilan bog'liq ko'plab shartnomalar tuziladi. Odatda, eng ko'p tuziladigan shartnoma bu oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Xonakilashtirilgan xayvonlardan tashqari barcha xayvonot dunyosi ommaviy mulk sanaladi va u davlat muxofazasida bo'ladi.

Mol-mulklar – fuqarolik huquqining ob'yekti sifatida. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'yekti bo'lib ko'ringan mulk tushunchasi to'g'risida to'xtalib, shuni aytish kerakki, ba'zi hollarda ashyo narsalarni mulk deb atalsa, ham mol-mulk atamasining ma'nosi birmuncha keng bo'lishini bilamiz.

Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki tashkilotga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi nazarda tutiladi.

Mol-mulk tarkibiga majburiyat huquqi, mualliflik va ixtirochilikka oid mulkiy huquqlar, oila huquqi bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlardan kelib chiqadigan mulkiy talablar, qarz berilishida olingan tilxatlar ham kiradi.

Demak, mol-mulk bu munosabatdir (bu haqda mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar mavzusida yanada batafsil to'xtaymiz).

Mol-mulk atamasi cheklangan holda, tor ma'noda sharh qilingan taqdirda, faqat ma'lum shaxsga tegishli mulkiy huquqlarning aktivinigina (mulkni talab qilish huquqlarinigina) o'z ichiga oladi. Agar "mol-mulk" atamasi keng ma'noda sharhlansa, shaxsning faqat huquqlarigina, ya'ni aktivinigina nazarda tutilmay, balki uning uchinchi shaxs oldida bo'lgan majburiyatlari, ya'ni passivi ham nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 83-moddasida mol-mulk turlari ko'rsatilgan. Unga asosan mol-mulk ko'chmas va ko'char mulkka bo'linadi.

Ko'chmas mulk yer uchastkalari va yer osti boyliklari, ko'p yillik dov-daraxtlardan iborat. Ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq huquqlarni olish yoki begonalashtirish FKning 84-moddasida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. FKning 83-moddasi 3-qismida qonunda boshqa mol-mulk ham ko'chmas mol-mulk qatoriga kiritilishi mumkinligi belgilangan. Shunga binoan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 29 dekabrda 478-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan binolar va inshootlarni baholash, qayta baholash to'g'risida"gi Nizomda turar joylar, kvartiralar, bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari a'zolarining bog' uychalari, garajlar va boshqa imoratlar hamda inshootlar ham jismoniy shaxslarning mol-mulki hisoblanadi¹.

Ko'chmas mulk bilan bog'liq asosiy xususiyat shundaki, u yer bilan bog'liq bo'lib, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida o'z xususiyatini yo'qotadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами, 1995. 12-сон. 49-модда.

Vazifasiga va tayinlanish maqsadiga zarar etkazmagan holda bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirilishi mumkin bo‘lgan mol-mulk ko‘char mulk jumlasiga kiradi. Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari ko‘char mulkka bo‘lgan huquqlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish talab etilmaydi.

Pullar va qimmatli qog‘ozlar – fuqarolik huquqining ob‘yekti sifatida. Pullar. Pul ham fuqarolik huquqining ob‘yektidir. Pul mamlakatning xo‘jalik hayotida, xususan, savdoda katta ahamiyatga ega. Pul o‘zining uzoq davom etgan tadrijiy rivojlanishida, mol-hol, zaytun yog‘i, oltin va kumush yombisi ko‘rinishidagi ayirboshlash vositalaridan hozirgi elektron pullarga, kredit kartochkalariga qadar bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi. Pul bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim qurollaridan biri hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan pulning xususiyatlari va vazifalari quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- pul qonun hujjatlariga muvofiq iste‘mol qilinadigan, turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarning o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lgan turlaridan biri hisoblanadi;

- pul ko‘pchilik fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, qarz, kredit, xadya va boshqa shartnomalar bo‘yicha) mustaqil ob‘yekt sifatida ishtirok etadi;

- pul fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, kontraktasiya va boshqa shartnomalar bo‘yicha) teng qiymatga ega bo‘lgan ob‘yekt hisoblanadi;

- umumiy ekvivalent, ya‘ni teng qiymatga ega bo‘lgan ob‘yekt sifatida har qanday ashyo bilan almashtirish, etkazilgan moddiy va ma‘naviy zararni qoplash uchun ham qo‘llaniladi;

- pul har qanday qonuniy qarzni, uning har qanday holatlar asoslarida (masalan, muayyan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli) vujudga kelishidan qat‘i nazar, uni tuzish, to‘lash, qoplash vositasi sifatida muhim rol o‘ynaydi¹.

Mustaqil davlatning asosiy atributlaridan biri – bu uning milliy valyutasidir. Shu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – so‘mni muomalaga kiritish bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 16 iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to‘g‘risida”gi Farmoni bilan 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O‘zbekiston Respublikasining hududida 1000 so‘m pul kpongga bir “so‘m” nisbati bilan O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – “so‘m” muomalaga kiritildi. So‘m unga yozilgan qiymat bo‘yicha qabul qilinishi shart.

O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – “so‘m” O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 so‘m bo‘lgan bank qog‘oz pullar “banknotalar” va 1, 3, 5, 10, 20, 50 “Tiyin”, 1, 5, 10, 25, 50 so‘m bo‘lgan metall tanga-chaqalar holida naqd pul muomalasiga chiqarildi.

Mazkur Farmonning 4-bandiga muvofiq 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida “So‘m” mulkchilik shaklidan qat‘i nazar qonuniy to‘lov vositasi hisoblanadi.

“So‘m”lar va “Tiyin”lar O‘zbekiston Respublikasi hududida mulkchilik shakllaridan qat‘i nazar, hamma jismoniy va Yuridik shaxslar tomonidan barcha turdagi to‘lovlarga, shuningdek banklar tomonidan omonatlar va hisob varaqlariga qo‘shib qo‘yish uchun hech qanday cheklovlarsiz qabul qilinishi majburiydir.

O‘zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta – ”So‘m” bilan bir qatorda erkin muomaladagi valyutada to‘lov vositasi sifatida belgilangan tartibda foydalanishga ruxsat berildi².

O‘zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan pul muomalasini mustahkamlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qator qarorlar qabul qildi. 1994 yil 12 iyuldagi “Muomaladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”³gi va 1994 yil 23 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashinuvini ta‘minlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”⁴gi qarorlar shular jumlasidandir.

Pullar jismoniy alomatlari bilan belgilangan ashyolar qatorida bo‘lib, pul belgilarining soni bo‘yicha hisoblanmay, balki bu belgilarda ko‘rsatilgan summalarga qarab hisoblanadi.

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -37-38 б.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари. –Тошкент: Адолат, 1995. 3-сон. –Б. 73-76.

³// Халқ сўзи, 1994 йил 12 июль.

⁴//Халқ сўзи, 1994 йил 23 июль.

Pul har xil bitimlarning, masalan, oldi-sotdi, qarz va boshqa bitimlarning predmeti bo‘lib, xalq xo‘jaligida, shuningdek fuqarolik-huquqiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek, “Milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boyluk va mulkdir”¹.

Pul (valyuta), valyuta qimmatliklari to‘g‘risidagi qoida FKning 94-95-moddalarida berilgan.

Milliy so‘mdan tashqari chet el valyutasi ham muomalada bo‘ladi. Pul va chet el valyutasi bir xil tushunchaga ega. Faqat chet el valyutasi xorijiy mamlakatlarga tegishli bo‘lib, mamlakatimizda ular bilan hisob-kitob qilishda farq mavjud. Chet el valyutasi bilan bog‘liq munosabatlar 11 dekabr 2003 yilda qabul qilingan “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonun bilan tartibga solinadi². O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir. Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun lisenziyaga ega bo‘lgan banklar vakolatli hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish Yuridik shaxslar tomonidan vakolatli banklar orqali, jismoniy shaxslar tomonidan vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo‘yicha operatsiyalar milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan chet el valyutasiga bo‘lgan talab hamda taklifning joriy nisbati asosida shakllanadigan almashuv kursi bo‘yicha amalga oshiriladi.

Mamlakatimiz qonunchiligida ayrim turdagi korxonalarining ustav fondining miqdorini belgilashda xorijiy mamlakatlari valyutalari qiymati bilan havolalar kiritilish hollari mavjud. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 7 noyabrdagi “Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo‘sh pul mablag‘larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-726 sonli qarorida 2008 yilning 1 yanvaridan boshlab, yangi tashkil etilayotgan banklar ustav kapitalining eng kam miqdorini tijorat banklari uchun – so‘m ekvivalentida 5 mln. evro miqdorida, xususiy banklar uchun – so‘m ekvivalentida 2,5 mln. evro miqdorida bo‘lishi belgilangan³. Yoki O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 21 maydagi “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-726 sonli qarorida 2010 yilning 1 yanvaridan boshlab sug‘urtalovchi kompaniyalarning ustav fondi umumiy sug‘urta sohasida – 750 ming evroga ekvivalent summada, hayotni sug‘urta qilish sohasida – 1000 ming evroga ekvivalent summada, majburiy sug‘urta bo‘yicha – 1500 ming evroga ekvivalent summada, faqat qayta sug‘urta qilish bo‘yicha – 4000 ming evroga ekvivalent summadan kam bo‘lmasligi lozimligi belgilangan⁴.

Qimmatli qog‘ozlar. Qimmatli qog‘ozlar Fuqarolik kodeksining 96-moddasida ko‘rsatilganidek, mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir.

Qimmatli qog‘ozlar to‘g‘risidagi qonunchilikning rivojlanishi fuqarolik muomalasi sohasidagi mulkiy huquqlarni o‘tkazish va majburiyatlarni bajarish xususiyatlarini tartibga soluvchi huquqiy institut shakllanishini taqozo etadi. Fuqarolik muomalasi ob‘yektlarini aniq tushunmaslik qimmatli qog‘ozlarning fuqarolik muomalasidagi o‘rni va rolini belgilashni qiyinlashtiradi. Shu munosabat bilan dissertant tomonidan qimmatli qog‘ozlar huquqiy tabiatini ularni fuqarolik muomalasiga kiritish nuqtai-nazaridan identifikatsiyalash taklif etiladi. Xususan, muallif FK normalarida qimmatli qog‘ozlarni muomalaga kiritishning mohiyatini belgilash lozimligini asoslaydi. Zero, bu holatda qimmatli qog‘ozlarga nisbatan fuqarolik-huquqiy munosabat sub‘yektlarining majburiyat huquqlari va mulkiy huquqlari o‘z ifodasini topadi. Bu esa o‘z navbatida qimmatli qog‘ozlarni shakl-shaubhasiz fuqarolik huquqi ob‘yekti ekanligini anglatadi va ularga nisbatan maqbul huquqiy tartibni belgilash imkonini beradi⁵.

2008 yil 22 iyulda qabul qilingan “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi qonunga⁶ asosan, esa qimmatli qog‘ozlar - hujjatlar bo‘lib, ular bu hujjatlarni chiqargan Yuridik shaxs bilan ularning egasi o‘rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to‘lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o‘tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog‘ozlarning qiymati O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi.

¹Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. –217 б.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2004, 1-2-сон, 6-модда

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 45-сон, 454-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 20-21-сон, 172-модда.

⁵ Назаров Ю.Б. Проблемы правового регулирования выпуска и обращения ценных бумаг в гражданском обороте. Автореф. Дисс. докт. юрид. наук. –Ташкент, 2008. -10-11 с.

⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 29-30-сон, 278-модда

Umuman olganda, qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi, uni chiqargan shaxs va qimmatli qog'ozga nisbatan mulk huquqini qo'lga kiritgan egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlovchi dividend yoki foiz ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxsga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi qiymatga ega bo'lgan hujjatlardir.

Qimmatli qog'ozlarning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- hujjatning mulkiy tusi jihatidan, ya'ni qimmatli qog'oz o'z matnida qandaydir mulk huquqini ifodalashi kerak. Lekin aksiya faqatgina mulkiy huquqlarni o'zida aks ettirib qolmasdan, u bundan tashqari, o'zida nomulkiy huquqni, ya'ni tashkilotni boshqarishda ovoz berish huquqini (korporativ huquqni) ham o'zida mujassamlashtirishi lozim;

- qimmatli qog'ozda mujassamlashgan huquqiy hujjat matnining aniqliligi va tushunarli ekanligi bilan ajralib turgan bo'lishi shart. Bundan tashqari qog'ozda faqatgina huquq mujassamlashgan bo'lib, o'zaro huquq va majburiyatlarning ifodalanishi o'rinsizdir;

- qog'oz va unda mujassamlashgan huquq uzviy bog'liq bo'lishi shart. Chunki qimmatli qog'oz egasi qog'ozning sub'yekti hisoblanib, qog'oz bo'yicha haqni talab qila olish huquqiga egadir;

- qimmatli qog'oz Yuridik hujjatlarning bir turi bo'lib isotblanadi va kerakli rekvizit (shart)larga tobe bo'lmog'i shart, ya'ni u kerakli, shartli belgilarga ega bo'lishi zarur¹.

Qimmatli qog'ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o'sha shaxsga o'tadi. Qimmatli qog'oz egasi o'z huquqlarini faqat shu qimmatli qog'oz rekvizitlariga mos holda amalga oshirishi mumkin. Masalan, aksiyador olishi kerak bo'lgan dividendlarni aksiya tegishli tartibda tekshirilgandan so'ng, faqat shu aksiyani ko'rsatgandagina olishi mumkin bo'ladi. Shunday qilib, qimmatli qog'ozlar fuqarolik huquqi ob'yekti sifatida xususiy alomatlar bilan belgilanadigan ashyo bo'lib, uni almashtirib bo'lmaydi.

Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuni va boshqa qonun hujjatlar bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunda quyidagi qimmatli qog'ozlar turlari nazarda tutilgan:

Aksiya – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz;

Aksiyalar hujjatsiz shaklda chiqariladi. Aksiyalar turiga ko'ra oddiy va imtiyozli bo'lishi mumkin.

Aksiyalar mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq asosida qaysi Yuridik yoki jismoniy shaxsga tegishli bo'lsa, o'sha Yuridik yoxud jismoniy shaxs aksiyaning egasi - aksiyador deb e'tirof etiladi.

Oddiy aksiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egasiga dividendlar olish, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi. Aksiya egalari dividendlarni, shuningdek jamiyat tugatilganda, aksiyalarga qo'yilgan mablag'larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aksiyalar imtiyozli aksiyalardir. Imtiyozli aksiyalar o'z egalari jamiyat foyda ko'rish-ko'rmasligidan qat'i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. Chiqariladigan aksiyalarning turlari, ularni joylashtirish, ular bo'yicha dividendlar to'lash tartibi qonun hujjatlariga muvofiq jamiyat ustavida belgilanadi.

Aksiyalarning nominal qiymati yuz so'mdan kam bo'lishi mumkin emas.

Aksiya bo'linmasdir.

Emitent o'zi chiqargan aksiyalar bo'yicha ularni qaytarib sotib olish sharti bilan bitimlar tuzishga, shuningdek o'zi chiqargan aksiyalarni ishonchli boshqaruvga topshirishga haqli emas.

Veksel – veksel beruvchining yoki vekselida ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselida nazarda tutilgan muddat kelganda, veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

Boshqacha aytganda veksellar bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi, tijorat savdo operatsiyalarida ayriboshlash va muomala vositasida pul, chek va boshqa to'lov

¹ Назаров Ю. Қимматли қоғозлар. // Хўжалик ва ҳуқук. 1996. - №6.-Б. 33-34.

vositalarini o'rnini qoplaydigan, qonun bilan tasdiqlangan holatda majburiy rekvizitlarga ega bo'lgan va rasmiylashtirilgan kredit – qarzdorlik tilxatidir. Vekselni boshqa turdagi qimmatli qog'ozlardan uni sotish orqali bozor va korxonalaridan pul mablag'i iqtisodiy muomalaga jalb qilishda veksel depozit funksiyasini bajarishi bilan farqlanadi.

Veksellarni chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Veksellarni chiqarish va ularning muomalasi mexanizmini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun moliyaviy javobgarligini oshirish, ular chiqargan veksellarning puli o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash maqsadida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 19 martdagi "Respublikada veksel muomalasini tartibga solish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1738 son Farmoniga asosan, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar moliyaviy barqaror korxonalar va tashkilotlar, shuningdek tijorat banklari uzog'i bilan uch oy muddatga, alohida hollarda esa olti oy muddatgacha veksellar chiqarish huquqiga ega bo'ldilar. Korxonalar va tashkilotlarga aniq etkazib berilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisob-kitob qilishga ularda vaqtincha etishmayotgan pul mablag'larini qoplash uchungina veksellar chiqarishga yo'l qo'yiladi, bunda xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan veksel kafolati (aval) rasmiylashtirilishi shart. Tijorat banklari tomonidan veksel chiqarish faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Veksellarni trast boshqaruviga topshirish, shuningdek kreditlarni veksellar bilan berish man qilinadi.

Veksel muomaladagi pul miqdorini kamaytirish, markazlashtirilgan kreditlar berishni cheklash, xalq ho'jaligida hisob kitoblarni normallashtirish va korxonalarining o'zaro to'lamagan qarzlarini kamaytirish maqsadida emissiya qilinadi. Veksellar emitentlar bo'yicha davlat va xususiy, amallarni bajarish bo'yicha moliyaviy va hisobot, qo'llanish nuqtai nazaridan oddiy (veksel beruvchining muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat) va o'tkazma veksel (veksel beruvchi kreditorning qarzdorga ma'lum pul summasini ko'rsatilgan muddatda uchinchi shaxs-birinchi oluvchiga to'lash buyrug'ini ifodalovchi hujjat) kabi turlarga bo'linadi.

Depozit sertifikat – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

Depozit sertifikatlarini chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Veksellarni chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Obligasiya – obligasiya saqlovchining obligasiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligasiyani chiqargan shaxsdan obligasiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligasiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'ozdir. O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligasiyalar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligasiyalari davlat qimmatli qog'ozlari sifatida baholanadi. Korporativ obligasiyalar faqat ochiq aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladi.

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar;

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari – o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va Yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsiyonlari, qimmatli qog'ozlarga doir f'yucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlardir. Uni chiqarish va

muomalaga kiritish tartibi “Hosila qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va ularning muomalasi tartibi”da¹ nazarda tutilgan.

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida “qimmatli qog‘ozlarning hosillari” termini qo‘llaniladi, ammo aksariyat mamlakatlarning qonunchilik amaliyotida ham, nazariyasida ham “hosila qimmatli qog‘ozlar” tushunchasi qo‘llaniladi, lekin ular aynan bir qimmatli qog‘oz tushunchasi bilan bog‘liqdir. O‘zbekistonda hosila qimmatli qog‘ozlarning chiqarilishi va muomalasining ba’zi bir o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Xususan, “Hosila qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va ular muomalasining tartibi to‘g‘risida”gi Nizomga ko‘ra, respublika hududida asosini faqatgina aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog‘ozlari tashkil etuvchi hosila qimmatli qog‘ozlar chiqarilishi mumkin. Mazkur hosila qimmatli qog‘ozlarning emissiya risolasi davlat ro‘yxatidan o‘tishi va belgilangan tartibda tartib raqamini olishi kerak.

Bulardan tashqari, FKning 96-moddasi 2-bandida chek, jamg‘arma sertifikatlari, bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg‘arma daftarchasi, konosament ham qimmatli qog‘ozlar jumlasiga kiritilgan.

Chek beruvchining chekda ko‘rsatilgan summani chek saqlovchiga to‘lash haqida bankka hech qanday shart qo‘yilmagan topshirig‘i mavjud bo‘lgan qimmatli qog‘oz **chek** deyiladi (FKning 807-moddasi).

Omonat daftarchasi – fuqaro bilan bank omonati shartnomasini tuzish rasmiylashtirilgan hamda uning hisobvarag‘ida omonat bo‘yicha pul mablag‘lari harakatini tasdiqlaydigan hujjatdir. Omonat daftarchasi omonatchining nomi yozilgan omonat daftarchasi yoki taqdim etuvchiga pul to‘lanadigan omonat daftarchasi shaklida bo‘lishi mumkin. Ularning har biri ikki xil vazifani: dalil-isbot (shartnoma tuzilgani va uning bekor qilinishini tasdiqlaydi) va hujjat (unda hisobvara bo‘yicha operatsiyalar amalga oshiriladi) vazifalarini bajaradi. Taqdim etuvchiga pul to‘lanadigan omonat daftarchasi qimmatli qog‘oz hisoblanadi².

Konosament bu yukni tashishga qabul qilinganligi va tashuvchining yukni oluvchiga etkazish majburiyatini tasdiqlovchi hosilaviy qimmatli qog‘oz hisoblanadi. Konosamentning nomi yozilgan, orderli va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari bor³.

Adabiyotlarda konosament tushunchasi dengizda yuk tashish bilan bog‘liq hujjat ekanligiga e‘tibor qaratiladi⁴.

Qimmatli qog‘ozlar egasi yozilgan, orderli yoki taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari mavjud bo‘lib, bu qimmatli qog‘ozning o‘zida ko‘rsatiladi.

Ayrim adabiyotlarda qimmatli qog‘ozlarning kelib chiqishi, emitentlarning kim bo‘lishi, o‘ziga xos xususiyatlariga qarab, fond qimmatli qog‘ozlari, savdo qimmatli qog‘ozlari, davlat, munisipal va nodavlat qimmatli qog‘ozlari, bozor va bozordan tashqari qimmatli qog‘ozlari, muomalasi cheklangan, yordamchi, hosila, emissiyaviy va ipotekali qimmatli qog‘oz kabi turlari keltirilgan⁵.

Qimmatli qog‘ozlar muomalasi deganda, qimmatli qog‘ozlarni sotib olish va sotish, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog‘ozlarning egasi almashuviga olib keladigan boshqa harakatlar tushuniladi. Hujjatsiz qimmatli qog‘ozga bo‘lgan huquqlar oluvchiga uning depo hisobvarag‘iga tegishli kiritim yozuvi belgilangan tartibda kiritilgan paytdan e‘tiboran o‘tadi va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda depozitariy tomonidan beriladigan depo hisobvarag‘idan ko‘chirma bilan tasdiqlanadi.

Egasining nomi yozilgan hujjatli qimmatli qog‘ozga bo‘lgan mulk huquqi oluvchiga qimmatli qog‘oz blankasiga belgilangan tartibda tegishli yozuv kiritilgan paytdan e‘tiboran o‘tadi.

Taqdim etuvchiga tegishli hujjatli qimmatli qog‘ozga bo‘lgan mulk huquqi oluvchiga qimmatli qog‘oz blankasi berilgan paytda, qimmatli qog‘oz blankasini saqlash va unga bo‘lgan huquqlarni hisobga olish depozitariyda amalga oshirilgan holda esa oluvchining depo hisobvarag‘i bo‘yicha kiritim yozuvi amalga oshirilgan paytda o‘tadi.

¹ 1997 йил 31 мартда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси қарори билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1997 йил 2 апрелда 320-сон билан рўйхатга олинган.

² Фукаролик ҳуқуқи. Иккинчи қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. -392 б.

³ Абдуллаев Ё., Шахаъзамий Ш. Қимматли қоғозлар. –Тошкент: Меҳнат, 1997. -86 б.

⁴ Назаров Ю. Правовые аспекты обращения ценных бумаг в гражданском обороте. –Ташкент: Хозяйство и право, 2004. -91 с.

⁵ Раҳмонқулов Ҳ. Фукаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -51-53 б.

Qimmatli qog'oz bilan tasdiqlanadigan huquqlar ushbu qimmatli qog'ozga bo'lgan huquqlar o'tgan paytdan e'tiboran oluvchiga o'tadi.

Qimmatli qog'ozlar muomalasi bozorida qimmatli qog'ozlar emitentlari, qimmatli qog'ozlarning egalari, investorlar, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari (investisiya vositachisi (brokeri, dileri), investisiya maslahatchisi, investisiya fondi, investisiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi, depozitariy, hisob-kitob-kliring palatasi, transfer-agent; qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdosi tashkilotchisi), shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda birjalar ishtirok etadilar. Egasining nomi yozilgan, shuningdek Yuridik shaxs ishtirokida tuziladigan taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar yozma shaklda amalga oshiriladi va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi kerak.

Tashkil etilgan bozorlarda oldi-sotdi bitimlarini tuzish paytida ular yuzasidan hisob-kitob qilish muddatlari qimmatli qog'ozlar savdosi tashkilotchisining qoidalari bilan, boshqa hollarda esa oldi-sotdi shartnomalari bilan belgilanadi. Belgilangan muddatlar buzilgan taqdirda, bitim haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi. Moddiy ko'rinishdagi ne'matlar (ashyolar) bilan bir qatorda nomoddiy ne'matlar ham fuqarolik huquqining ob'yekti hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida nomoddiy ne'matlar tushunchasi berilgan bo'lib, unga asosan fuqaroga tug'ilishdan yoki qonun bo'yicha tegishli bo'lgan shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, qadr-qimmat va pok nomi, kasbiy nufuzi, xususiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va ommaviy sirlari, erkin ko'chib yurish, turish va yashash joyini tanlash, mualliflik va boshqa shaxsiy mulkiy huquqlari nomoddiy ne'matlar hisoblanadi. Ular shaxsdan begonalashtirilmaydi yoki boshqa birovga o'tkazilishi (berilishi) mumkin emas. Ayni vaqtda qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda marhumga tegishli bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar boshqa shaxslar, shu jumladan, huquq egasining merosxo'rlari tomonidan amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkinligini ham qonun nazarda tutadi.

FKning 8-bobi nomoddiy ne'matlarga bag'ishlangan. Nomoddiy ne'mat fuqarolik huquqi ob'yektlarining alohida guruhini tashkil etadi.

Nomoddiy ne'matlar deganda, qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasini (sohibini) shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

Nomoddiy ne'matlarning quyidagi turlari mavjud:

- intellektual faoliyat natijalari (mualliflik va turdosh huquqlar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, integral mikrosxemalarga bo'lgan huquq, ixtirolar, kashfiyotlar, gen injeneriyasi, firma nomi, tovar (ish, xizmat, savdo) belgisi, tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq);

- xizmat va tijorat, oila, shaxsiy hayot sirlari, shaxsga taaluqli ma'lumotlar;

- shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, qadr-qimmat, ishchanlik obro'si;

- shaxsiy va turar-joy daxlsizligi;

- ism-sharifga va shaxsning tasvirga bo'lgan huquqlari.

FKda nomoddiy ne'matlarning intellektual faoliyat natijalari (FK, 97-modda), xizmat va tijorat siri (FK, 98-modda), shaxsiy-nomulkiy huquqlar (FK, 99-modda) kabi turlari belgilab qo'yilgan:

Nomoddiy ne'matlarning bir qismi, ya'ni intellektual faoliyat natijalari, xizmat, tijorat sirlari iqtisodiy mazmunga ega bo'lib, tovar shakliga kiradi va mulkiy muomalada mutlaq huquqlar ob'yektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsiy-nomulkiy huquqlar esa fuqarolik muomalasida o'ziga xos tarzda, tovar shakliga kirmagan va iqtisodiy mazmunga ega bo'lmagan holda namoyon bo'ladi.

Ba'zi adabiyotlarda ishlar va xizmatlarni moddiy ko'rinishda bo'lmagani sababli, nomoddiy ne'matlar guruhiga kiritadilar. Garchi FKning 8-bobida nazarda tutilmagan bo'lsa ham ushbu fikrni ham shartli ravishda qabul qilish mumkin.

Nomoddiy ne'matlarning fuqarolik huquqi ob'yekti sifatidagi xususiyati shundan iboratki, bunda birinchidan, buzilgan nomoddiy huquq mazmunidan, ikkinchidan, bunday buzilish oqibatlari xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqlarining himoya qilish usullaridan foydalanadi.

Nomoddiy ne'matga nisbatan huquqlarni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoki huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. Nomoddiy ne'matlar ichida shaxsning (Yuridik shaxsning ham) sha'ni, qadr-qimmati va kasbkor nufuzi alohida o'rinni egallaydi. Ayni vaqtda nomoddiy ne'matlar shaxsiy huquqlar nomi bilan yuritiluvchi o'ziga xos huquqlar majmuini ham o'z ichiga oladi (Masalan, nomga, yashash joyini tanlashga, yozishmalar daxlsizligi, ya'ni sir saqlanishiga bo'lgan huquqlar va boshqalar).

FKning 99-moddasida nomoddiy ne'matlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab tegishli bo'ladi (yashash huquqi, sog'-salomat bo'lishiga bo'lgan huquq, shaxs sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, xususiy va oilaviy sirlarga bo'lgan huquq va h.k.) yoxud qonunga muvofiq, huquq sub'yektiga tegishli bo'ladi (masalan, nomga bo'lgan huquq, erkin ko'chib yurish huquqi, yashash joyini tanlash huquqi va h.k.) deb ko'rsatilgan.

FKda nazarda tutilgan "nomoddiy ne'mat" tushunchasini umumiy ma'noda qo'llanilgan va ne'matning o'ziga ham, shaxsiy huquqqa ham taalluqlidir. Ayni vaqtda u nomoddiy ne'matlarni ikki guruhga bo'ladi. Birinchi guruh ne'matlar shaxsning mavjud bo'lishi bilan bog'liq. Shaxsning hayoti va sog'lig'i ushbu qatlamga mansub. Ushbu ne'matlar ob'yektiv ravishda mavjud va bu ne'matlarga tajovuz qilingandagina ular huquqiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Ikkinchi guruh ne'matlar: nomga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy-nomulkiy huquqlar muayyan huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi sub'yektiv huquqlar bo'lib, shu sababli ham huquq normasi tomonidan tartibga solingan¹.

Nomoddiy ne'matlar shaxsning o'zidan begonalashtirilmaydi, biroq ularni amalga oshirish va himoya qilish uchunchi shaxslarga topshirilishi mumkin (masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish ota-onasi tomonidan amalga oshiriladi).

Nomoddiy ne'matning ashyoviy mazmunga ega emasligi, uning sohibi bo'lgan sub'yektning shaxsi bilan uzviy bog'liq ekanligi zaruriy elementlar hisoblanadi, ba'zan ularning birortasi bo'lmasligi ham mumkin. Ushbu nomoddiy ne'mat sohibini shaxsidan ajratib bo'lmasligi sababli, ushbu ne'matning mavjudligi uning sohibi shaxsini takrorlanmas qiladi, individuallashtiradi. Nomoddiy ne'mat uning sohiblari ijtimoiy mavqeini xarakterlaydi, bu mavqening ajralmas belgisi hisoblanadi, ayni vaqtda o'zining butun mavjudligi davomida o'zgarishlarga duchor bo'lishi ham mumkin. Nomoddiy ne'matlarning amal qilish muddati cheklanmagan.

Ayni vaqtda bu belgilar shartli xarakterga ega (Masalan, intellektual mulk nomoddiy ne'mat sifatida qaralsa ham, fuqarolik muomalasida o'ziga xos tovar sifatida harakatda bo'lishi mumkin).

Yuqorida ko'rsatilganidek, nomoddiy ne'matlarga nisbatan shaxsiy huquqlarning vujudga kelishi o'ziga xos: ular Yuridik fakt asosida emas, balki qonunda bevosita nazarda tutilgan hollardagina vujudga keladi, deb yozadi T.Fadeeva². Uning bu fikrida muayyan ma'noda jon bor, haqiqatdan ham, FKning 99-moddasiga asosan shaxsiy-nomulkiy huquqlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab, yoki qonunga muvofiq tegishli bo'ladi. Biroq tug'ilishning o'zi Yuridik fakt hisoblanadi. Bundan tashqari, har qanday shaxsiy huquqning vujudga kelishi muayyan Yuridik faksiz mumkin emas, faqat bunday Yuridik faktlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi bog'lovchi vazifasini qonun bajaradi.

Uzoq vaqtlar sivilist olimlar ichida fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladimi yoki muhofaza qiladimi degan munozaralar bo'lib o'tgan edi. Oxir oqibatda, tartibga solish muhofaza qilishni anglatadi, muhofaza qilish esa tegishli munosabatlarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi degan murosaga kelindi³. So'nggi vaqtlar esa fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan munosabatlarni ham tartibga soladi, ham muhofaza qiladi, degan fikrlar ilgari surilmoqda⁴. Fuqarolik qonunlarining rivojlanish jarayonini kuzatsak, buning to'g'riligiga iqror bo'lamiz.

Nomoddiy ne'mat tushunchasiga nisbatan o'ziga xos qarashlarga ega. U nomoddiy ne'mat tushunchasida fuqarolik huquqlari ob'yekti sifatida shaxsiy huquqlar ham qamrab olinganiga e'tiroz bildirib, shaxsiy huquqlar ushbu nomoddiy ne'matlardan foydalanishning Yuridik imkoniyatini ta'kidlaydi, deb ko'rsatadi. Shaxsni individuallashtirish shaxsiy-nomulkiy huquqlarning belgisi sifatida bir sub'yektning boshqasidan farq qilish

¹ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект, 1996. 301-с.

² Ўша жойда.

³ Развитие советского гражданского права в современном этапе. –М.: 1986. -205 с.

⁴ Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. –М.: 1983. -32-33 с.

imkoniyatini beradi. Shaxsiy-nomulkiy huquqlar huquq layoqatining elementi bo'lib hisoblanmaydi, zero huquq layoqati sub'yektlarda bir xil hajmda mavjud bo'ladi, ularni tenglashtiradi (chunki mavhum imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi)¹.

Nomoddiy ne'matlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi nisbat FKning 8-bobida aniq ko'rsatilganidek, umumiylik va xususiylik o'rtasidagi nisbatdir.

Nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqi ob'yektlariga tushuncha bering?
2. Fuqarolik huquqi ob'yektlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. fuqarolik huquqining ob'yektlari necha turga bo'linadi?
4. Ashyo deganda nima tushuniladi?
5. Ashyolar qanday turkumlanadi?
6. Mol-mulkka tushuncha bering?
7. Qimmatli qog'oz haqida nimalarni bilasiz? Ularga tushuncha bering?
8. Qimmatli qog'ozlarning qanday turlari mavjud?
9. Nomoddiy ne'matlarga nimalar kiradi?

7-MAVZU: Bitimlar.

REJA:

1. **Bitimlar tushunchasi va turlari.**
2. **Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar.**
3. **Bitim shakllari.**
4. **Birja bitimlari.**
5. **Bitimning haqiqiy sanalish shartlari.**
6. **O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari.**
7. **Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari.**

Bitimlar tushunchasi va turlari. Bitimlar deb, fuqarolar va Yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi (FK, 101-modda).

Har qanday bitim shaxslarning erki-irodasi bilan bog'liq bo'lib, muayyan huquqiy oqibat tug'dirishga qaratiladi. Bitimda fuqaro va tashkilotlarning ma'lum moddiy hamda madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan erklari ifodalanadi.

Bitim shaxslarning erki bilan bog'liq bo'lgan, ularning irodasidan kelib chiqadigan harakat bo'lganligi tufayli, bitimda ifodalangan erk izhor qilinishi, ya'ni boshqa shaxslarga bildirilishi lozim.

Ayrim mualliflarning fikricha, bitimning mazmunini quyidagi belgilar tashkil etadi:

1. bitim – erk-irodani ifodalovchi hujjat;
2. haqiqiy harakat natijasida yuzaga keladi;
3. bitim fuqarolik-huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishga maxsus yo'naltirilgan bo'ladi;
4. bitim fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinuvchi huquqiy munosabatni yuzaga keltiradi².

Bitim tuzish natijasida muayyan huquqiy oqibat tug'dirish uchun bitim tuzuvchi shaxslar bitimda o'z erklarini ifodalashdan tashqari muayyan harakatni qilishlari lozim bo'ladi. Bu harakat shart qilingan ishni bajarishga, xizmat ko'rsatishga, ma'lum mulkni topshirishga yoki ma'lum pulni to'lashga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan holatlar sifatida Yuridik fakt tarkibiga kiradigan bitimlar boshqa Yuridik faktlardan farq qiladi. Masalan, Yuridik fakt hisoblangan hodisa shaxslarning erkidan tashqari vujudga kelsa, bitimlar faqat shaxslarning erki bilangina

¹ Ниязова А. Гражданско-правовое регулирование неимущественных отношений в Кыргызской Республике. Автореф. Дисс... канд.юрид.наук. –Бишкек, –Б. 5-с.

² Гражданское право. Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект, 2003. -281 с.

tuziladi. Demak, bitim o'zining muayyan bir huquqiy oqibat tug'dirishi, ma'lum bir huquqiy natijaga erishishi bilan boshqa Yuridik faktlardan farqlanadi va shu sabab bitimni erk bayonnomasi deb ham atash mumkin. To'g'ri, davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ham muayyan huquqiy oqibat, natija keltiruvchi hujjatlar qabul qiladi, lekin ularda aynan erk muhtoriyati – ishtirok etuvchilarning umumiy xoxish irodasining mavjud emasligi bitimlardan ajralib turishiga sabab bo'ladi va ularga nisbatan bitimlar to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llanilmaydi.

Bitimlar uchun quyidagi shartlarning bo'lishi muhimdir:

- a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining sub'yekti hisoblanishi;
- b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo'lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug'dirishga qaratilgan bo'lishi;
- v) shaxsning erki muayyan Yuridik fakt hisoblangan harakatda o'zining tashqi ifodasini topishi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo'lishi kerak.

Bitim turlari. Bitimni turkumlash jarayonida bir bitimning turli jihatlari e'tiborga olinadi. Bunda erkning ifodalanishi, muqobil ijro hamda tuzilgan muddati va boshqa omillar asos qilib olinadi. Bir turga mansub bitimning xususiyati boshqa turkumga xos jihatlarni ham qamrab olishi mumkin. Masalan, mulk ijarasi shartnomasi konsensual xarakterni o'zida ifoda etadigan, haq baravariga tuziladigan, ikki tomonlama bitim hisoblanadi. Ushbu holatdan ko'rinib turibdiki, mulk ijarasining huquqiy belgilari xususida to'xtalganda, undagi taraflar erkining ifodalanishi, muqobil ijroning mavjudligi va bitimni Yuridik kuchga kirish muddatiga e'tibor qilinmoqda.

Fuqarolik huquqi fanida bitimlar o'zlarining belgilari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi (klassifikatsiya qilinadi):

1. Bitimlar erkning ifodalanishiga qarab *bir, ikki va ko'p tomonlama bitimlarga* bo'linadi. Ushbu holat FKning 102-moddasida belgilangan bo'lib, unda bitimlar bir taraflama, ikki taraflama yoki ko'p taraflama (shartnomalar) bo'lishi mumkinligi, bitim tuzish uchun qonun hujjatlariga yoki taraflarning kelishuviga muvofiq bir tarafning xohishi zarur va etarli bo'lsa, bunday bitim bir taraflama bitim hisoblanishi, shartnoma tuzish uchun ikki taraf (ikki taraflama bitim) yoki uch yoxud undan ko'p taraf (ko'p taraflama bitim) kelishib xohish bildirgan bo'lishi kerakligi belgilangan.

Bir taraflama bitim qoidalari Fkning 103-moddasida o'z ifodasini topgan. Bir tomonlama bitimdan faqat bir tomonninggina erki ifodalanadi, huquq va majburiyat faqat bir tomonning irodasi bo'yichagina vujudga keladi, o'zgaradi yoki bekor bo'ladi. U boshqa shaxslar uchun qonunlarda yoki bu shaxslar bilan kelishuvda belgilangan hollardagina burchlar keltirib chiqarishi mumkin. Bir taraflama bitimlarga nisbatan, basharti qonun hujjatlariga, bitimning tabiati va mohiyatiga zid bo'lmasa, majburiyatlari va shartnomalar to'g'risidagi umumiy qoidalar tegishli qo'llaniladi.

Bir tomonlama bitim uni tuzgan shaxs uchun majburiyatlar keltirib chiqaradi. Bir taraflama bitimda unda ishtirok etuvchi bir tarafning erk bayon etilishining o'zi kifoya. Bir tomonlama shartnomalarda ishtirok etuvchi taraflarning birida faqat huquq bo'lib, hech qanday majburiyat bo'lmaydi. Ikkinchi tarafda esa faqat majburiyat mavjud bo'ladi. Masalan, Fkning 732-moddasida belgilangan qarz shartnomasi ko'ra, bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul yoki turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi, qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi. Bunda bir taraf bo'lgan qarz beruvchida faqatgina shartnomada belgilangan qarz summasini berish huquqi mavjud holos, u qarz berishga majbur emas. Shu sabab ham qarz shartnomasi pul yoki ashyolar topshirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Bu kabi bitimlarga yana xadyani ham kiritish mumkin. Hadya bir tomonlama, real, tekinga tuziladigan shartnoma hisoblanadi. Shubhasiz, hadya bir tomonlama bitim bo'lib, taraflarning o'zaro kelishuviga asoslanadi. U hadya oluvchining taklif qilingan mulkiy huquqni qabul qilishga rozilik berishida ifodalanadi, aynan shu belgisi bilan hadya qarz shartnomasidan farq qiladi¹.

¹Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –114 б.

Renta shartnomasi ham bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Ya'ni, renta oluvchida faqat renta to'lovini o'z vaqtida to'lashni va mol-mulkdan oqilona doirada foydalanishni talab qilish huquqi, renta to'lovchida renta to'lovlari o'z vaqtida to'lab borish majburiyati mavjud bo'ladi.

Shuningdek tekin foydalanish, bank omonati, ommaviy tanlov, mukofotni oshkora va'da qilish, vasiyatnoma, ishonchnoma bilan bog'liq bitimlar bir tomonlama bitim hisoblanadi.

Ikki tomonlama bitimlar har ikki tomonning erkiga muvofiq tuziladi. Bunday bitimlar – shartnomalardir. "Ikki tomonlama" iborasi bitimda ishtirok etuvchi taraflarning sonini belgilab bermaydi. Masalan, qarz shartnomasida o'z-o'zidan ikki taraf – qarz beruvchi va qarz oluvchilar ishtirok etsa-da, u bir tomonlama shartnoma hisoblanadi. Ikki tomonlama bitimning mohiyati har ikki tarafda ham huquq va majburiyatning mavjudligi orqali belgilanadi, ya'ni bir tarafning huquqi ikkinchi tarafga majburiyat bo'lib o'tadi yoki aksincha. Aynan shu holatni oldi-sotdi shartnomasi misolida tushuntirishga harakat qilamiz. Ma'lumki, oldi-sotdi shartnomasida ikki taraf sotuvchi va sotib oluvchi ishtirok etadi. FKning 386-moddasiga muvofiq, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyatini oladi.

Ushbu normadan ko'rinib turibdiki, sotuvchining mol-mulkni sifatli, o'z vaqtida shartnomada kelishilgan shartlar asosida topshirish majburiyati sotib oluvchida aksincha shu holat - mol-mulkni sifatli, o'z vaqtida shartnomada kelishilgan shartlar asosida topshirishini talab qilishga bo'lgan huquqni keltirib chiqaradi. Shuningdek, sotib oluvchining sotib olinayotgan tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyati sotuvchiga tovarni qabul qilishni va uning uchun belgilangan pul summasi o'z vaqtida kelishilgan shartlar asosida to'lashni talab qilish huquqini beradi.

Ko'p tomonlama bitimlarda uch va undan ortiq shaxslarning e'lonlari ifodalanganadi. Ko'p tomonlama bitimga oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi misol bo'ladi. Ko'p tomonlama bitimlar ham ikki tomonlama bitimlar singari o'zaro kelishuvlar, ya'ni shartnomalardir.

Ayrim hollarda bitimlar ham bir tomonlama ham ikki tomonlama bo'lishi mumkin. Bunda bitimning holatiga qarab uni bir yoki ikki tomonlama bitimlar turkumiga kiritiladi.

Masalan, sug'urta shartnomasi tuzilishi jarayonida sug'urta badalining bir yo'la to'lanishi bilan sug'urta qildiruvchida majburiyat qolmasligini nazarda tutib uni bir tomonlama va konsensual shartnomalar turkumiga ham mansub bo'ladi, deb hisoblaydilar¹. Sug'urta shartnomasida sug'urta hodisasi haqida xabar berish majburiyatining saqlanib qolinishi sug'urta shartnomasining ikki tomonlama shartnoma sifatidagi xususiyatini o'zgartirmaydi².

Shuningdek, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi mazmunidan kelib chiqib, ushbu shartnoma bir tomonlama xarakterga ega. Biroq, shartnoma yuzasidan ishonchli boshqaruvchiga haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, bu shartnomani ikki tomonlama, - deb hisoblash ham mumkin³.

Xulosa qilib aytganda, har qanday shartnoma bitim hisoblansa ham, har qanday bitim shartnoma bo'la olmaydi. Aksariyat bitimlar shartnoma hisoblanishi mumkin. Shu sababli shartnomaga aksariyat hollarda bitim qoidalari qo'llaniladi. FKning 353-moddasiga asosan, shartnomalarga ushbu Kodeksning 9-bobida nazarda tutilgan ikki va ko'p taraflama bitimlar to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi.

H.Rahmonqulov shartnomaga odatdagidek bitimning bir turi sifatida qaramaslik lozimligini ta'kidlaydi⁴. Shartnoma bitim turlaridan faqatgina bittasi hisoblanmaydi, u Yuridik hujjat bo'lib, uning vositasida fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlatning ishtirokidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy munosabatlar tartibga solib boriladi. Shartnoma predmeti sifatida tartibga solinadigan bunday ijtimoiy munosabatlar huquqiy tus kasb etadi, binobarin, ular huquqiy munosabatlarga aylanib, ularning ildizi moddiy-hayotiy munosabatlarga borib taqaladi. Biroq, ana shu moddiy-hayotiy munosabatlarning o'zi bevosita huquqiy munosabatlarni vujudga keltira olmaydi.

¹ Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг –М.: Статут, 2002. -572 с.

² Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –526 б.

³ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –475 б.

⁴ Раҳмонқулов Х. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқук дунёси, 1997. –480 б.

Ular huquqiy tus kasb etishi uchun shartnoma munosabatlariga kirishayotgan sub'yektlarning ongi va xohish-irodasidan o'tishi kerak. Shuning uchun shartnoma xohish-iroda hujjatidir, deb aytiladi. Bunda ikki va undan ortiq shaxs xohish-irodasining ayrim holdagi harakati emas, balki shartnomaga kirishish istagini bildirgan taraflarning birgalikdagi yagona xohish-irodasi bo'lishi talab etiladi¹.

Shartnomaning bitimdan farqli xususiyati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa Yuridik faktlar, bitimlar umumiy qoida bo'yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur Yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning hatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

Shartnomaviy munosabatning davom etishi natijasida unda ishtirok etuvchi taraflar harakatlarining qonuniyligini ham tekshirish imkoniyati tug'iladi.

Bundan tashqari ayrim bitimlarda (bir tomonlama bitimlar nazarda tutilmoqda. Muallif) tuzuvchining xohishi hamisha ham u hohlagandaqa bo'lavermaydi. Masalan vasiyatnoma – meros munosabatida marhum qoldirib ketgan merosdan merosho'r voz kechishi mumkin (FKning 1147-1148-moddalari), ishonchnoma berilgan shaxs undan bosh tortishi (FKning 141-moddasi) mumkin. Lekin shartnoma kelishuv bo'lganligi sababli, u bilan bog'liq munosabatlar ikki taraf kelishgan taqdirdagina yuzaga keladi va muayyan natijaga erishiladi. Taraflarning har qaysisi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham, ular oqibati yagona huquqiy natijani beradi, masalan, oldi-sotdi shartnomasida mulkka nisbatan huquq sotib oluvchida yuzaga keladi, ijara munosabatlarida ijara oluvchida mulkka bo'lgan egalik va foydalanish huquqi paydo bo'ladi va h.k².

2. Bitimlar muqobil ijroning bo'lish-bo'lmasligiga qarab *haq baravariga* va *tekinga tuziladigan* bitimlarga bo'linadi.

Haq baravariga tuziladigan bitimlar bo'yicha tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga muayyan bir mulkni topshirish, pul to'lash, ishni bajarish, biror bir xizmat ko'rsatish singari harakatlarni qilish majburiyatini oladi. Haq baravariga tuziladigan bitimlarga qarshi (muqobil) ijro nazarda tutiladigan bitimlar oldi-sotdi, ayirboshlash, pudrat, sug'urta kabi bir qancha shartnomalardir, chunki ularda tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga biror bir harakat qiladi. Masalan, sotuvchi pul evaziga ma'lum mulkni topshiradi.

Tekin, ya'ni haq to'lanmay tuziladigan bitimlar asosida tomonlardan birigina ikkinchi tomon foydasiga biror-bir harakat qilish majburiyatini oladi. Bu yerda qarshi (muqobil) ijro yo'q. Masalan, hadya, foizsiz qarz, mulkdan tekin foydalanish (ssuda) to'g'risidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin.

3. Bitimlar qay paytdan e'tiboran tuzilgan deb, hisoblanishiga ko'ra *konsensual* va *real* bitimlarga bo'linadi.

Konsensual³ bitim deb, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot etkazib berish, pudrat, kontraktasiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Real⁴ bitim deb, o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

4. Bitimlar asosining mohiyati va ularning amal qilishiga ko'ra kauzal va abstrakt (mavxum) bitimlarga bo'linadi. Umumiy qoidaga ko'ra bitimning haqiqiyliги bevosita uning asosiga bog'liq. Agar kauzal bitim barcha zaruriy shartlarga amal qilgan holda tuzilgan bo'lsa-yu, lekin uning asosi bo'lmasa, bunday bitim haqiqiy emas deb hisoblanadi. Qonunda asos Yuridik jihatdan ahamiyatsiz bo'lgan holatlar ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin. Bunday bitimlar abstrakt bitimlar hisoblanadi. Abstrakt bitimlarning haqiqiyliги uchun qonunda ularning abstrakt xarakteri ko'rsatilishi shart. Bank kafolati ham abstrakt bitim hisoblanadi. Chunki u asosiy majburiyatga bog'liq emas.

¹ Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳукуқи. –Тошкент: ТДҶОИ, 2005. -225 б.

² Шартнома ҳукуқи. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДҶОИ, 2006.

³ “Консенсуал” сўзи лотинча “consensus” сўзидан олинган бўлиб, “келишув” маъносини билдиради.

⁴ “Реал” сўзи лотинча “res” сўзидан олинган бўлиб, “ашё” маъносини билдиради.

5. Bundan tashqari, fidusiar bitimlar ham mavjud. Bunday bitimlar o'zaro ishonchga asoslanadi. Topshiriq, vositachilik, mol-mulkni ishonchli boshqaruvga berish kabi bitimlar tomonlarning shaxsiy ishonchi bilan bog'liqdir.

Ta'ris shartnomasi ham fidusiar bitim bo'lib, unda paydo bo'lgan ishtirokchilarning huquq va burchlari shaxsiy tusga ega bo'ladi¹. Fidusiar bitimlarning o'ziga xosligi shundaki, tomonlarning o'zaro munosabatining o'zgarishi, ularning ishonchini yo'qolishi munosabatlarni bir tomonlama bekor bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar. Huquq sub'yektlari o'rtasida tuziladigan bitimlar muayyan muddatlarda ijro etiladi va bekor bo'ladi.

Agar bitimda huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi vaqti ko'rsatilgan bo'lsa, bitimlar muddatli hisoblanadi. Bitimlarda muddatlar quyidagicha:

- a) ma'lum kun, oy, yil bilan (masalan, 2005 yil 15 sentyabr);
- b) ma'lum vaqtning o'tishi bilan (masalan, bir yarim yildan keyin o'tishini ko'rsatish);
- v) ma'lum bir voqea yuz berishi (masalan, daryo orqali yuk tashish – muz erishi) bilan belgilanadi.

Agar bitimda uning ijro etilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday bitim muddatsiz hisoblanadi. FKning 242-moddasida ko'rsatilganidek, agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti belgilab qo'yilgan bo'lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Shartli bitim deb, taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishiga aytiladi. Shartli bitimlar ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

- a) sharti kechiktirilgan;
- b) bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimlar.

FK 104-moddasining birinchi qismida aytilganidek, agar taraflar huquq va burchlarning kelib chiqishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum bo'lgan holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bitim sharti kechiktirish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Aytaylik, uy egasi turar joyini ijaraga berilishini o'g'lining ma'lum vaqtga boshqa shaharga o'qishga ketishi sharti bilan bitim tuzadi, agar o'g'li boshqa shaharga ketmasa, bunda taraflar o'rtasida hech qanday huquq ham, majburiyat ham vujudga kelmaydi.

FK 104-moddasining ikkinchi qismi bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimni ta'kidlaydi. Unda ko'rsatilishicha, agar tarafning huquq va burchlar bekor bo'lishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bunday bitim bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitim hisoblanadi. Masalan, turar joyini ijaraga beruvchi fuqaro muayyan bir hol sodir bo'lganda, aytaylik, o'g'lining harbiy xizmatdan qaytgach, uyni bo'shatib berishni shart qilib, ijara shartnomasi tuzgan bo'lsa, o'g'li qaytishi bilan ijara shartnomasi bekor bo'ladi.

Shartli ravishda majburiyat olgan shaxs shartga bog'liq bo'lgan huquqni yomonlashtirish yoki yo'q qilishga qaratilgan harakatlarni qilmasligi kerak.

Agar shartning yuz berishiga, ushbu shartning yuz berishidan manfaatdor bo'lgan taraf insofsizlik bilan yordamlashgan bo'lsa, bu shart sodir bo'lmagan hisoblanadi (FK, 104-modda, 4-band). Masalan, mol-mulklarini sug'urta qildirgan shaxs sug'urta summasini olish maqsadida mol-mulkka qasddan o't qo'yib yondirsa, bu holda sug'urta summasi to'lanmaydi.

Bitim shakllari. Bitim tuzishda erkni ifodalash usuliga bitim shakli deb aytiladi. Bitimlar og'zaki va yozma (oddiy yoki notarial tasdiqlangan) shaklda tuziladi (FK, 105-modda, 1-band).

FKning 106-moddasiga binoan, qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida yozma tasdiqlangan shakl belgilab qo'yilmagan, jumladan, u tuzilayotgan vaqtning o'zidayoq bajariladigan bitim og'zaki tuzilishi mumkin. Shaxsning xatti-harakatidan uning bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilinib turgan holda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi.

¹ Гражданское право. Учебник. под. ред. Е.А.Суханова. Т.1 –М.: БЕК, 1994. –374 с.

Jeton, patta yoki odatda, qabul qilingan boshqa belgi berish bilan tasdiqlangan bitim, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, og'zaki shaklda tuzilgan bitim hisoblanadi.

Yozma shaklda tuzilgan shartnoma bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, taraflarning kelishuviga muvofiq og'zaki tuzilishi mumkin.

Qonunda indamasdan, sukut saqlash orqali ham bitim tuzilishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu holda xalqimizning qadimdan mavjud "sukut – rozilik alomati" qoidasi amal qiladi. Biroq bunday usulda bitim tuzishga faqat cheklangan hollardagina yo'l qo'yiladi. FKning 105-moddasiga asosan sukut saqlash qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan hollarda bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodaning ifodasi hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, shaxsning xulq-atvori, xatti-harakatlaridan bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilib turgan hollarda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi. Bu usulda tuzilgan bitimlarning nomi lotincha "konklyudo" so'zidan olingan bo'lib, "tuzaman" degan ma'noni anglatadi. Konklyudent harakatlar shunday harakatlarki, ular og'zaki shaklda ham, yozma shaklda ham ifoda etilmagan bo'lsada, shaxsning niyati, maqsadi haqida o'z-o'zidan guvohlik berib turadi. Yozma shaklda tuziladigan bitimlar ikki turga:

a) oddiy yozma;

b) notarial idoralarda, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa organlarda tasdiqlanadigan bitimlarga bo'linadi.

Oddiy yozma bitim bitimning shartlarini o'z ichiga olgan va taraflar (yoki bir taraf) tomonidan imzolangan hujjatga aytiladi. Bitimlar quyidagi hollarda oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) Yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan tuziladigan bitimlari (chunki Yuridik shaxslar mavzusida aytganimizdek, Yuridik shaxslarning mulki va mablag'lari uning balansida aks ettirilishi kerak. Binobarin, Yuridik shaxsning turli bitimlar tuzish orqali ko'rgan daromadi yoxud zarari ham buxgalteriya balanslarida rasmiylashtirilishi kerak);

2) fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

Yozma bitim uni tuzuvchilar yoki ularning vakillari tomonidan imzolanishi kerak. Agar fuqaro jismoniy kamchiligi, kasalligi yoki boshqa biror sabablar tufayli bitimni imzolay olmasa, bu holda uning topshirig'iga binoan boshqa fuqaro imzolashi mumkin. Bu fuqaroning imzosi bitim tuzuvchi ishlab yoki o'qib turgan tashkiloti va yashash joyidagi uy boshqarmasi yoki u davolanayotgan muassasaning ma'muriyat yoxud notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim. Bunday hollarda bitim tuzgan shaxsning o'zi qanday sabab bilan bitimni imzolay olmaganligi, albatta, ko'rsatilishi kerak.

Tashkilotlar tomonidan tuziladigan yozma bitimlarda mazkur tashkilot rahbarining imzosi va muhri bo'lishi lozim. Ba'zi Yuridik shaxslar tomonidan tuziladigan bitimlarda ikkita imzo – tashkilot rahbari va boshqa mansabdor shaxs, odatda, bosh buxgalter yoki buxgalterning imzosi bo'ladi.

Xatlar, telegrammalar, telefonogrammalar, teletaypogrammalar, fakslar yoki sub'yektlarning va ular xohish-irodasi mazmunini belgilaydigan boshqa hujjatlarni o'zaro ayirboshlash, agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuzilgan bitimga tenglashtiriladi.

Ba'zi hollarda yozma tuzilgan bitim qo'shimcha talabga ham javob berishi lozim (muayyan shaklda tuzilishi, muhr bilan tasdiqlanishi va h.k.).

Yozma shaklda tuzilgan bitimni bajargan taraf ikkinchi tarafdin ijroni tasdiqlovchi hujjat talab qilishga haqli. Bu qoida og'zaki tadbirkorlik bitimiga nisbatan ham joriy qilinadi.

Qonun bilan talab etilgan bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib kelmaydi, biroq nizo kelib chiqqan taqdirda, taraflarni bitimning tuzilganligini, mazmunini yoki bajarilganligini guvohlarning ko'rsatuvlari bilan tasdiqlash huquqidan mahrum qiladi (FK, 109-modda).

Oddiy yozma shaklga rioya qilmasdan tuzilgan bitim qonun yoki taraflarning kelishuviga bevosita zid bo'lmasa, o'z o'zicha haqiqiy bo'lib sanalsa ham, nizo chiqqan taqdirda, bitimning tuzilganligini va uning mazmunini guvohlarning ko'rsatmalari bilan isbotlab bo'lmaydi.

Notarial guvohlantirilgan bitim deb, belgilangan shaklda notariat xati bo'lgan, notarius tomonidan imzolangan va gerbli muhr bosilgan yozma hujjatga aytiladi. Notarial shakldagi bitim uni tuzuvchilar yoki vakillari tomonidan notarius huzurida imzolanadi.

Bitimlarni notarial tartibda tasdiqlash faqat qonun¹da ko'rsatilgan yoki taraflardan biri talab qilgan hollardagina majburiydir. Jumladan, uy-joylarning oldi-sotdisi, garovga qo'yish shartnomalari va boshqa ba'zi shartnomalar, shuningdek mulkni vasiyat qilish to'g'risidagi bitim (vasiyatnoma) notarial tartibda tasdiqlanishini talab qiladi.

Bitimlarning oddiy yozma va notarial tasdiqlangan shaklda tuzilishi ba'zi muhim asoslar bo'yicha belgilangan, chunonchi:

birinchidan, bitimning yozma shakli bitim tuzilganligi faktini bir tomonning bayonotiga yoki guvohlarning ko'rsatmalariga qaraganda asosliroq isbotlaydigan dalil bo'la oladi;

ikkinchidan, yozma shakl og'zaki shakldan ko'ra bitimning haqiqiy mazmunini aniqlashga yaxshiroq yordam beradi va zarur hollarda uni tegishli davlat organlari tomonidan tekshirilishini engillashtiradi. Shu nuqtai nazardan bitimning insofsiz ishtirokchilari tomonidan ba'zi hollarda yo'l qo'yiladigan suiiste'molchiliklarga qarshi ma'lum darajada garov bo'lib xizmat qiladi;

uchinchidan, bitimning yozma shakli taraflar uchun majburiy bo'lishi Yuridik faktlarni hujjatlashtirish va taraflarning faoliyatlari ustidan nazorat olib borish imkoniyatini beradi;

to'rtinchidan, bitimlarning yozma shaklda rasmiylashtirilishi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini muayyan tartibga, o'z e'lonlarini aniq ifoda etishga va bitim bilan nazarda tutilgan shartlarni puxta bajarishga o'rgatadi.

Qonun ba'zi hollarda bitimlarning yozma yoki notarial shaklda rasmiylashtirilishidan tashqari tegishli davlat muassasalarida qayd etilishini (ro'yxatdan o'tkazilishini) talab qiladi. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq bitimlar (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara, merosni qabul qilib olish va boshqalar) davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak (FK, 111-modda).

Qonun bo'yicha talab qilinadigan shaklga rioya qilmaslik oqibatida qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan taqdirdagina bitimning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Jumladan, bitimning notarial shakliga yoki uni davlat ro'yxatidan o'tkazish talabiga rioya qilmaslik bitimning haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday bitim o'z o'zidan haqiqiy bo'lmaydi (FK, 112-modda, 1-qism). Bunday hollarda bitim tuzgan taraflar har bir bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, buning imkoniyati bo'lmaganda, agar haqiqiy bo'lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur bo'ladi.

Agar taraflardan biri notarial tasdiqlash talab qilinadigan bitimni to'la yoki qisman bajargan bo'lsa, ikkinchi taraf esa bitimni notarial rasmiylashtirishdan bosh tortsa, sud bitimni bajargan tarafning talabi bo'yicha uni haqiqiy hisoblashga haqlidir. Bu holda bitimni keyinchalik notarial rasmiylashtirish talab qilinmaydi (FK, 112-modda, 2-qism).

Agar davlat ro'yxatidan o'tkazish talab qilinadigan bitim kerakli shaklda tuzilgan bo'lib, ammo taraflardan biri uni ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida qaror chiqarishga haqli. Bunday hollarda bitim sud qaroriga muvofiq ro'yxatdan o'tkaziladi (FK, 112-modda, 3-band).

Birja bitimlari. Bitimlar orasida birja bitimlari o'ziga xos xususiyatga ega. Birja Yuridik shaxs bo'lib, oldindan tayinlangan joy va muayyan vaqtda, belgilangan qoidalar asosida ommaviy va oshkora birja savdolarini tashkil etish va o'tkazish orqali birja tovarlari savdosi uchun shart-sharoit yaratadi. Birjalar O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonun talablari asosida faoliyat yuritadi². Birja faoliyati birja savdolarini tashkil etish hamda talab va taklifning haqiqiy nisbatini aniqlash asosida birja tovarlarining narxlarini chiqarish orqali birja tovarlarining bozorini yaratishga qaratilgan harakatlar yig'indisidan iborat.

Birja tomonidan ro'yxatga olingan birja tovari xususida birja savdosining birjada qayd etilgan natijasi bo'yicha tuzilgan oldi-sotdi shartnomasi birja bitimi hisoblanadi. Birja savdolari birjada markazlashtirilgan tarzda va ushbu savdolarda birjaning barcha a'zolariga bir vaqtda ishtirok etish imkoniyati berilgan holda o'tkaziladi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Нотариат тўғрисида"ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 2-сон, 42-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 171-модда.

Birja bitimlari uning o'zida ro'yxatga olinadi, shu sababli bunday bitimlar notarial tasdiqlanmaydi, qonunlarda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Birja bitimlari birja nomidan va hisobidan amalga oshirilishi mumkin emas.

Birjada birja tovarlari oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan:

- *real bitimlar* – tovarni o'zgaga topshirish yoki etkazib berish yoxud tovarga mulk huquqini beruvchi hujjatlarni o'zgaga topshirish bilan bog'liq bitimlar hisoblanib, ular odatda kassa bitimlari deb ham yuritiladi;

- *forvard bitimlar* – real tovarni etkazib berish muddati kechiktirilgan holdagi oldi-sotdi bitimlaridir. Forvard so'zi inglizcha Forward transaction so'zidan olingan. Bu birja bitimining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bitim tuzishdan ko'zda tutilgan harakat ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng amalga oshirilishidir, bundan tashqari sotib oluvchi mavjud tovarni ko'rib yoki ko'rmasdan (ya'ni kelgusida ishlab chiqariladigan tovarlarni nazarda tutib) shartnoma tuzishidir.

- *fyuchers bitimlari* – tovarlarga doir standart kontraktlarning oldi-sotdi bitimlaridir. Fyuchers bitimidagi "standart" tushunchasi faqat birjada belgilangan shartlarga amal qiluvchi bitimlar bilan savdo qilish mumkinligi (kontrakt hajmi, etkazib berish sanasi, bahosi va boshqalar) bilan bog'liqdir. Ularni kelgusida ijro etish majburiyatini olgan holda tuziladi. Bu bitimlar bo'yicha tovarlar, xom-ashyolar, qimmatli qog'ozlar shartnomada ko'rsatilgan bahoda (tovar qabul qilinayotganda uning narxi o'zgarsa ham shartnomadagi baho imperativ xarakterga ega bo'ladi va o'zgarmaydi), faqat muayyan vaqtdan so'ng ijro etilish sharti bilan sotiladi. Fyuchers bitimlari odatda tovar xom-ashyo birjalari va fond birjalarida tuziladi. Bu bitimning o'ziga xos tomoni bozor qonuniyatlarini bilganlar uchun qo'l kelishidir. Zero o'zgarmas narx kelajakda tovar narxining o'ynashi oqibatida qo'shimcha daromadga ega bo'lish imkonini beradi. Masalan, ma'lum bir tovarni 10 mln. So'mga sotib olgan sotib oluvchi tovarni qabul qilayotgan vaqtda uning narxini ko'tarilishi evaziga shakllangan 10,5 mln so'mlik tovarni emas, aynan 10 mln. So'mlik tovarni oladi va 500 ming so'm qo'shimcha daromadga ega bo'ladi. Agar tovar bohosi kamaysa buning aksi bo'ladi.

- *opsion bitimlar* (lotincha optio – tanlash degan ma'noni anglatadi) tovarlarni yoki tovarlar etkazib berish kontraktlarini belgilangan narx bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari hisoblanadi.

Ayrim tovarlarning birjada sotish tartibi Hukumat tomonidan tasdiqlangan Nizom va vaqtinchalik qoidalar asosida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, "O'zbekiston Respublikasi tovar-xom ashyo birjasi birja savdolarida omuxta emni sotish tartibi to'g'risida"¹ "O'zbekiston Respublikasi tovar-xom ashyo birjasi birja savdolarida paxta shroti (kunjarasi) va paxta chigiti sheluxasini sotish tartibi to'g'risida"² Nizom va boshqalar. Bu kabi Nizomlar polietilen, shakar, mazut yokilg'isi, ko'mir, mis mahsuloti (mis katodi va mis katankasi), metall rux va ikkilamchi alyuminiy, paxta momig'i, shifer, sement kabi qator mahsulotlarni birjalarda sotish tartibini belgilash maqsadida ham qabul qilingan.

Birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, miqdori, narxi, bitim tuzilgan sana va vaqt hamda uni tuzgan birja a'zolarining nomi bundan mustasno) oshkor qilinishi mumkin emas. Birja bitimining mazmuniga doir ma'lumot sudlarga, qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda esa surishtiruv va tergov organlariga taqdim etiladi.

Birjalarda tuzilgan bitimlarda ishtirokchi sifatida birja a'zolari ishtirok etadilar.

Birja tomonidan belgilangan tartibda shu birjadagi brokerlik o'rmini sotib olgan shaxslar birja a'zolari ya'ni brokerlar mijozlarning topshirig'iga binoan, shuningdek o'z nomlaridan va o'z hisoblaridan (dilerlar) bitimlar tuzishlari mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ularning mansabdor shaxslari, shuningdek birja xodimlari birja a'zosi bo'lishi taqiqlangan. Birja a'zolari o'rtasidagi birja bitimlari birja savdolarining natijalariga ko'ra tuziladi.

Birja bitimlari faqat yozma shaklda tuziladi.

Bitim bilan bog'liq nizolar oldin birjalar hakamlik (ixtilof) komissiyasida hal etiladi. Qarordan rozi bo'lmagan tomon sudga murojaat etishga haqli.

Bitimning haqiqiy sanalish shartlari. Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi:

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 19-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 47-сон, 466-модда.

birinchidan, bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan aktlarga, umuminsoniy qoidalarga muvofiq bo'lishi;

ikkinchidan, bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo'lishlari;

uchinchidan, bitimlar ko'rinish uchungina tuzilmay, balki chindan ham Yuridik oqibat tug'dirish maqsadida tuzilgan bo'lishi;

to'rtinchidan, notarial guvohlantirishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan bitimlar haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilishi kerak.

Shuningdek, xo'jalik shartnomalarini xo'jalik yurituvchi sub'yektlar Yuridik xizmati (yoki advokati)ning imzosisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Ayni vaqtda, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi shartnomalari Yuridik xizmati (yoki advokati)ning yozma xulosasidan keyingina tuziladi¹.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilinmay tuzilgan bitimlar tuzilgan paytdan e'tiboran o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitimlar mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar deb atalib, hech qanday huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi.

Mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qonun talablariga muvofiq bo'lmagan (FK, 116-modda), O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda tuzilgan (O'zbekiston Respublikasi JKning 175-moddasi), o'n to'rt yoshga to'lmagan shaxs tomonidan tuzilgan (FK, 117-modda), qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar (FK, 124-modda) o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Haqiqiy sanalmaydigan bitim yuzasidan ijroni, mulk topshirilishini yoki pul to'lanishini talab qilish mumkin emas.

Bitim butunlay haqiqiy sanalmaganidek, ba'zi hollarda uning ayrim qismi haqiqiy bo'lmashligi mumkin. Bitimning muhim qismi, ya'ni uning narsasini, Yuridik tabiatini yoki maqsadini va boshqa muhim shartlarini ko'rsatuvchi bandlari haqiqiy bo'lmaganida bitim butunlay Yuridik kuchga ega bo'lmaydi. Masalan, fuqaroning o'ziga uy-joy qurish uchun berilgan yer uchastkasini sotishi to'g'risida tuzgan bitimi butunlay haqiqiy sanalmaydi.

Bitimning muhim bo'lmagan qismlari, ya'ni bitimning yuqorida ko'rsatilgan ahamiyatga ega bo'lmagan bandlari qonunga muvofiq kelmagan taqdirda, uning qolgan, qonunga xilof bo'lmagan qismlari haqiqiy sanaladi. Bu haqda FKning 128-moddasida bitimning bir qismi haqiqiy sanalmasligi bitimga bu haqiqiy sanalmagan qism qo'shilmasa ham u tuzilgan bo'lar edi, deb taxmin qilish mumkin bo'lsa, uning boshqa qismlarining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'lmaydi, deb ko'rsatilgan.

Haqiqiy bo'lmagan bitim, bu to'g'rida da'voning qilinish-qilinmasligidan qat'i nazar, tuzilgan paytdanoq o'z-o'zidan mutlaqo haqiqiy emas deb topiladi. Agar butunlay bitim sud yoki xo'jalik sudi muhokamasida bo'lsa, faqat uning haqiqiy emasligi ta'kidlanadi va unga binoan qonunda ko'rsatilgan oqibatlarining tatbiq etilishi lozimligi ko'rsatiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitimlardan tashqari nizoli bitimlar ham bo'ladi. Bunday bitimlarning sodir bo'lmashligi uchun: birinchidan, bitimni tuzuvchi shaxs o'z tomonidan tuzilayotgan bitimning xarakterini va huquqiy oqibatlarini aniq, ravshan bilishi; ikkinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki o'zi tomonidan, boshqa birovlarining ta'siridan tashqari holda ifodalanishi; uchinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki etarli darajada etuk, mukammal bo'lishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilmaslik bitim tuzilishi paytida haqiqiy sanalsa ham, keyinchalik bunday bitimlar to'g'risida nizo qo'zg'atilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilganidan so'ng taraflarga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlar da'vo qo'zg'atilgani holda u haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nizoli bitimlar jumlasiga o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 121-modda) yanglishish ta'sirida tuzilgan (FK, 122-modda), aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan (FK, 123-modda), muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 120-modda), Yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan bitimlar (FK, 125-modda) kiradi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-хукукий базаси тўғрисида”ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

Bunday nizoli bitimlar to'g'risida da'voni jabrlangan shaxsning o'zi, prokuror yoki boshqa shaxslarning manfaatlarini ko'zlab, sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan davlat organlari, jamoa xo'jaligi, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlari hamda ayrim fuqarolar qo'zg'ata oladilar.

Haqiqiy emas deb topilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi. Bitimning mazmunidan uning faqat kelajak vaqt uchun bekor qilinishi mumkinligi anglashilsa, haqiqiy emas deb topilgan bitim kelajak vaqt uchun harakatdan to'xtaydi (FK, 127-modda).

O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari. Qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek huquq-tartibot yoxud odob yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim, FKning 116-moddasida ko'rsatilganidek, o'z-o'zidan haqiqiy emasdir. Bu moddada ko'rsatilgan "qonun" so'zi keng ma'noda qo'llaniladi. Bu modda faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan chiqarilgan hujjatlarni buzib tuzilgan bitimlargagina emas, balki qonunlar asosida chiqarilgan barcha hujjatlarni ham buzib tuzilgan bitimlarga tatbiq etiladi.

Qonun talablariga muvofiq bo'lmagan bitim haqiqiy sanalmagani holda, bunday bitim bo'yicha taraflarning har biri ikkinchi tarafga bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, olingan narsaning o'zini qaytarib berish imkoniyati bo'lmagan holda esa, agar haqiqiy bo'lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majburdir. Masalan, Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunning 90-moddasiga muvofiq, qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi. Agar jamiyat aktivlarining 50 foizidan yuqori summadagi shartnomani kuzatuv kengashi vakolat doirasida imzolasa, u haqiqiy emas deb topiladi.

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi. G'araz, yomon niyat bilan atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim qonunni jiddiy ravishda buzish, deb qaraladi. Binobarin, bunday bitimlarni tuzuvchilar uchun huquq normalarida qattiq mulkiy mas'uliyat belgilanadi hamda bu bitim mutlaqo haqiqiy sanalmaydi. Masalan, fuqaroga uy-joy qurish uchun ajratilgan yer uchastkasini butunlay yoki qisman oldi-sotdi to'g'risidagi yoki muomaladan chiqarilgan ashyolar, chunonchi: qoradori, nasha va boshqalarni oldi-sotdi to'g'risidagi bitimlar mutlaqo haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasidandir.

Bitim atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilganligi sababli haqiqiy sanalmagani holda quyidagicha huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradi:

1) bitim tuzuvchilarning har qaysisida g'araz niyat bo'lsa, har ikki taraf tomonidan bajarilgan bitim yuzasidan olingan hamma narsalar undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi;

2) bitim faqat bir taraf tomonidan bajarilganida esa, ikkinchi tarafdun uning olgan hamma narsasi va uning evaziga birinchi tarafga to'lashi lozim bo'lgan narsalari undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi;

3) bitimlar tuzishda bir tarafdagina g'araz bo'lgan taqdirda, uning bitim bo'yicha olgan hamma narsasi ikkinchi tarafga qaytarib berilishi lozim, ikkinchi taraf olgan yoki bitimning ijrosi evaziga olishi lozim bo'lgan narsalar undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasida O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar ham haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Qalbaki bitim – taraflarning kelishuvi bo'yicha Yuridik oqibatlar tug'dirmaslik niyati bilan faqat ko'rinish uchungina tuzilgan bitim bo'lib, u haqiqiy sanalmaydi (FK, 124-modda).

Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim deb boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitimga aytiladi. Agar bitim boshqa bir bitimni yashirmoq uchun tuzilgan bo'lsa, bu holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid qoidalar qo'llaniladi. Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim barcha hollarda haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitim bilan yashirilgan bitim qonun talablariga javob berish-bermasligiga qarab yo haqiqiy bo'ladi yoki haqiqiy emas deb topiladi.

Agar ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim qonunga xilof bo'lsa ham, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo'lsa, har ikki tarafning bitim yuzasidan olgan narsalari bir-biriga qaytariladi. Ammo bitim

jamiyat va davlat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bo'lsa, har ikki tarafning olgan narsasi davlat daromadiga o'tkaziladi.

Muomalaga layoqatsiz shaxslar tomonidan tuzilgan bitimlar to'g'risida shuni aytish kerakki, bitimning haqiqiy sanalishi uchun uni tuzuvchi shaxslar muomalaga layoqatli bo'lishlari kerak.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolar, jumladan, ruhiy kasallar yoki o'n to'rt yoshga to'lmagan bolalar uchun bitimlarni ularning qonuniy vakillari – ota-onalar, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

O'n to'rt yoshga to'lmaganligi, shuningdek ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitimlar haqiqiy sanalmaydi, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga majbur, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur.

Bundan tashqari, muomalaga layoqatli taraf agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo'lsa, yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa uning bitim tufayli qilgan xarajatlarini, mulkning yo'qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga etmagan shaxsga to'lashga majbur.

Yosh bolalar tuzilish vaqtidayoq ijro etiladigan mayda maishiy bitimlar, jumladan, qalam, daftar, umuman o'zlari uchun zarur bo'lgan narsalarni olish bo'yicha bitim tuzishlari mumkin.

Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan o'smirlar qisman muomala layoqatiga ega bo'lsalarda, bitimlarni ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylari roziligi bilan tuzadilar. Ammo ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va o'zlari uchun zararli bo'lmagan maishiy bitimlarni mustaqil ravishda tuzishlari mumkin. O'smir tomonidan tuzilgan bitim (agar bu bitim uning ota-onalari yoki farzandlikka olgan yoxud homiylari roziligidan tashqari tuzilgan bo'lsa) ota-onalarining yoki farzandlikka olganlarning yoxud homiylarining da'vosiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Demak, bunday bitimlar, umuman, haqiqiy sanalsada, ular to'g'risida nizo qo'zg'atilishi va bitim tuzuvchilarning qonuniy vakillari tomonidan qo'zg'atilgan da'volarga binoan sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Bunday holda, mazkur bitim bo'yicha taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur. Muomalaga layoqatli taraf, bundan tashqari, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo'lsa, yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, uning bitim tufayli kelgan xarajatlarini mulkning yo'qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga etmagan shaxsga to'lashga majbur.

Spirтли ichimliklarni yoki giyohvand vositalarini suiiste'mol qilish oqibatida muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining roziligisiz tuzilgan bitimni sud haqiqiy emas deb topishi mumkin (FK, 120-modda).

O'z harakatlarining ahamiyatini tushunishga yoki ularni boshqarishga qobiliyatli bo'lmagan fuqaro tomonidan tuzilgan bitim deb muomalaga layoqatli bo'lsa-da, bitim tuzish paytidan qandaydir ta'sirlar ostida (masalan, gipnoz, psixotrop dori) o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan holatda bo'lgan shaxs tomonidan tuzilgan bitimga aytiladi. Bunday bitim sud tomonidan ham haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan ikki holdan birinchisida da'voni muomalaga layoqati cheklangan fuqaro tomonidan uning homiysi qo'zg'atsa, ikkinchi holda, ya'ni bitim muomalaga layoqatli shaxs tomonidan tuzilgan holda uning o'zi tomonidan qo'zg'atilishi mumkin. Agar bunday bitimlar haqiqiy emas deb topilsa, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olingan barcha narsalarini ikkinchi tarafga qaytarishga, agar olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmasa, uning qiymatini to'lashga majbur bo'ladi.

Bundan tashqari, bitim tuzish paytida o'z harakatlarining ahamiyatini tushunmagan yoki ularni idora eta olmagan tarafga ikkinchi taraf, agar o'zi bilan bitim tuzgan fuqaroning shunday holatda bo'lganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, uning bitim yuzasidan qilgan xarajatlarini, mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rgan ziyonlarni to'lashi lozim.

Jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'siri ostida tuzilgan bitim yanglishish ta'sirida harakat qilgan tarafning da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Jiddiy yanglishish ta'sirida bo'lib bitim tuzishda, bunday bitim tuzuvchi shaxs bitimda narsa, xususan, bu narsaning sifati to'g'risida, bitim tuzuvchi kontragentning (qarshi tarafning) shaxsi haqida noto'g'ri tasavvurda bo'ladi.

Agar jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'sirida tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, taraflardan biri ikkinchi tarafga bitim yuzasidan olgan barcha narsalarini qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmaganida esa uning qiymatini to'lashga majbur. Bundan tashqari, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas, deb topilgan taraf, yanglishish ikkinchi tarafning aybi bilan yuz berganligini isbotlay olsa, ikkinchi tarafdin o'ziga etkazilgan haqiqiy zararni to'lashni talab qilishga haqli. Agar bu hol isbotlanmasa, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf ikkinchi tarafning talabi bilan, basharti, hatto yanglishishi tarafga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra yuz bergan bo'lsa ham, etkazilgan haqiqiy zararni unga to'lashi shart (FK, 122-modda).

Aldash, zo'rqlash, qo'rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda yoxud fuqaro uchun og'ir holatlarning yuz berishi oqibatida tuzilgan bitim jabrlanuvchining da'vosi bo'yicha haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Aldash ta'siri ostida bitim tuzilishida bitim tuzuvchi ikkinchi tomonni atayin yomon niyat bilan yanglishtiradi. Bu holda aldanuvchi tomon bitimning narsasi yoki uning shartlari to'g'risida noto'g'ri tasavvur qiladi. Uy-joylarni egalikka berish haqidagi qaror va unga asosan egalik huquqi to'g'risida berilgan order bitimlar fuqarolik qonunchiligida belgilangan asoslarda sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qo'rqitish ta'siri ostida bitim tuzilishida jabrlangan shaxs o'ziga yoki yaqin kishilariga biror mulkiy yoki shaxsiy zarar etkazilishidan qo'rqib, bitim tuzishga majbur bo'ladi.

Zo'rlik deyilganda boshqa shaxsning erki shu shaxsni bitim tuzishga majbur qilish maqsadida uning o'ziga yoki yaqin kishilariga jismoniy azob etkazishdan iborat bo'lgan g'ayriqonuniy qilmish tushuniladi.

Bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi tufayli bitim tuzilsa, vakilning yoki u bilan bitim tuzuvchining manfaatlari nazarda tutilib, unda vakil qilinuvchining zarariga qaratilgan harakat qilinadi. Masalan, muayyan narsa sotib olish uchun vakil qilingan shaxs sotuvchi bilan yomon niyatda o'ziga ma'lum mukofot berilishi sharti bilan narsani yuqori bahoda sotib olish to'g'risida kelishsa, yuqoridagi hol yuz beradi.

Og'ir holatlarning vujudga kelishi tufayli tuzilgan bitimda taraflardan biri qattiq muhtojlik ta'sirida harakat qiladi va o'zi zarari ochiqdan-ochiq ko'rinib turgan bitimni tuzadi.

Aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi ta'sirida tuzilgan bitim, shuningdek og'ir holatlar yuz berishi tufayli tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, bu holat ikkinchi taraf bitim yuzasidan olgan narsasini jabrlanuvchiga qaytarishi, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmaganida esa, uning qiymatini to'lashi lozim. Bitim yuzasidan jabrlanuvchining ikkinchi tarafdin asossiz olingan mulki davlat daromadiga o'tkaziladi. Bundan tashqari, ikkinchi taraf bitimning haqiqiy emas deb topilishi tufayli vujudga kelgan xarajatlarning, yo'qolgan mol-mulk va etkazilgan zararni jabrlanuvchiga to'lashi shart (FK, 123-modda).

FKning 125-moddasiga asosan, Yuridik shaxs tomonidan uning ta'sis hujjatlarida (ta'sis shartnomasi, nizom, ustavi) aniq chegaralab qo'yilgan maqsadlarga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug'ullanishga lisenziyasi bo'lmagan Yuridik shaxs tomonidan tuzilgan bitim uning muassisi (ishtirokchisi) yoki vakolatli davlat organining da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Bitim tushunchasi va uning boshqa Yuridik faktlardan farqlovchi xususiyatlarini ochib bering?
2. Bitimning muhim shartlari nimalardan iborat?
3. Qanday bitim turlarini bilasiz?
4. Shartli bitim deganda nimani tushunasiz?

5. Bitim shakllariga tushuncha bering?
6. Oddiy yozma shakldagi bitimlarga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
7. Qachon bitim notarial tasdiqlanadi?
8. Birja bitimlari va ularning turlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun qanday shartlarga javob berishi lozim?
10. Qanday bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim hisoblanadi va ularning turlari haqida tushuncha bering?
11. Nizoli bitim qanday huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradi?

8-MAVZU: Vakillik va ishonchnoma.

REJA:

- 1. Vakillik tushunchasi.**
- 2. Vakolat va uning turlari.**
- 3. Ishonchnoma.**

Vakillik tushunchasi. Vakillik deb, bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan Yuridik harakatlarni amalga oshirishiga aytiladi. Ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitim vakolat beruvchiga nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi (FK, 129-modda).

Vakillikning mohiyati shundaki, bunga asoslanib tuzilgan bitimlar faqat vakolat beruvchi uchungina muayyan huquq va majburiyatlarni tug'diradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Vakilning shaxsan o'zi esa bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va majburiyatlar olmaydi. Kishining shaxsi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan bitimlarni vakil orqali tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, nikoh shartnomasi tuzish, alimentlarni undirish yoki to'lash bilan bog'liq majburiyatlar.

Vakillik orqali huquq layoqatini amalga oshirish, ya'ni huquqlar olish va majburiyatlarni bajarish mumkin bo'lmaganligi sababli vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, Yuridik shaxslar ham muhtoj bo'ladilar. Chunonchi, fuqaro o'ziga qarashli uy-joyni vakil orqali boshqarishi yoki sotishi, tashkilotlar esa vakillar orqali bir-birlari bilan har xil shartnomalar tuzishlari mumkin.

Muomalaga layoqatli fuqarolargina vakil bo'lishlari, vakillik qilishlari mumkin. Istisno sifatida ayrim hollarda o'n olti yoshga to'lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo'lishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda tashkilotlar uchun ham vakil bo'lishlariga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo'limlarining agentlari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar tashkilotlarning vakillari sifatida ish bajaradilar.

Yuridik shaxs faqat o'z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o'z faoliyatining xarakteriga muvofiq bo'lgandagina, fuqarolarning vakil yoki boshqa Yuridik shaxs vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Tashkilotlarning mulkiy huquqlarini, shuningdek fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini qo'riqlash maqsadida qonun kimlarning vakil sifatida harakat qila olmasligini belgilaydi. Jumladan, tashkilotning bosh buxgalteriga o'zi ishlab turgan tashkilot uchun bankdan va moliya organlaridan naqd pul, shuningdek boshqa tovar, moddiy boyliklar olishga yo'l qo'yilmaydi. Savdo korxonalari va boshqa tashkilotlar o'zlaridan olingan vakolatnomalar yuzasidan hisobot bermagan mansabdor shaxslarni tovar va boshqa ashyolarni olish uchun vakil qila olamaydi.

Sudda voyaga etmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha olmaydilar. Sudyalalar, tergovchilar, prokurorlar qonuniy vakil sifatida (ota-onalar, farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar) shuningdek tegishli sud yoki prokuraturaning vakili sifatida qatnashish hollaridan tashqari, sudda vakil bo'la olmaydilar (FPK, 51-modda).

Vakolat beruvchi har qanday shaxs muomalaga layoqatli va muomalaga layoqatsiz fuqarolar ham, shuningdek Yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Vakolat va uning turlari. Vakil o'zida bo'lgan vakolatga binoan, o'zini vakil qiluvchiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Binobarin, vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan Yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi. Vakilning vakolatlari qonunga, sud qaroriga, vakil qilingan davlat organlarining hujjatiga yoki ishonchnomaga asoslangan bo'lishi mumkin.

Vakil o'z vakolatini vakolat beruvchining manfaatlarini ko'zlabgina amalga oshirishga majbur. Binobarin, vakil o'ziga vakolat bergan shaxs nomidan, shaxsan o'ziga nisbatan ham, u ayni bir vaqtda vakili bo'lgan boshqa shaxsga nisbatan ham bitimlar tuzishi mumkin emas – tijorat vakilligi bo'lgan hollar bundan mustasno. (FK, 129-modda, 3-band).

Agar oshkora shaxs nomidan harakat qilish uchun hech qanday vakolat bo'lmasa yoki vakolatli bo'lsa ham uning doirasidan chetga chiqilgan bo'lsa, bu holda tuzilgan bitimlar bo'yicha kimning nomidan harakat qilgan bo'lsa, mazkur shaxs uchun huquq va majburiyatlar vujudga kelmaydi.

FKning 132-moddasida ko'rsatilganidek, boshqa shaxs nomidan tuzilgan yoki vakolatlardan tashqari chiqib tuzilgan bitim vakolat bergan shaxs keyinchalik ma'qullangan taqdirdagina, uning uchun huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Bitim tuzishga vakolat bergan shaxs bitimning ijroga qabul qilinganligidan guvohlik beruvchi harakatlar qilgan holda ham, bunday bitim ma'qullangan hisoblanadi.

Vakil qiluvchi tomonidan bitimning kelgusida ma'qullanishi u tuzilgan vaqtdan e'tiboran haqiqiy, deb hisoblashga huquq beradi.

Bitimlar tuzishda vakil o'z erki bilan harakat qiladi. Bu holda u o'ziga berilgan vakolatning hajmiga, amaldagi huquqiy normalarning qoidalariga, vakil qiluvchining bergan ko'rsatmalariga asoslanib ish tutadi. Bitim tuzilishida vakilning erki ham vakolat doirasida ifodalanganligi sababli vakilning jiddiy ravishda yanglishishi, aldanishi, qo'rqitilishi yoki zo'rlik ta'sirida tuzilgan bitim sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

Vakil vositachidan farq qiladi. Agar vakil bitim tuzishda boshqa shaxs nomidan harakat qilsa, komissioner boshqa bir shaxs komitent topshirig'i bo'yicha va uning hisobiga harakat qilsa ham, bitimni o'z nomidan tuzadi.

Vakil vakil qiluvchi tomonidan Yuridik harakatlar qilish, vakil qiluvchi uchun muayyan fuqarolik huquqlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish niyatida bo'lganligini bitim tuzuvchi shaxslarga ochiq-ravshan bildirishi lozim. Vakilning bunday niyatda bo'lganligi, vakil harakat qilib turgan vaziyatning o'zidan ham ko'rinib turishi mumkin. Masalan, chakana savdo bilan shug'ullanuvchi korxonada ishlovchi sotuvchi, kassir va boshqalarning harakatlari, ularning muayyan bir tashkilot vakillari ekanligini bildiradi.

Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardan vakilning Yuridik harakatlari tufayli, jumladan, u tomonidan tuzilgan bitim tufayli, vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxslar o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatni ajratish kerak. Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasidagi munosabat (ichki munosabat) shartnomaga, masalan, topshiriq yoki mehnat shartnomasiga asoslangan yoxud boshqa turdagi Yuridik faktlarga, chunonchi: tug'ilganlik, vasiylik, farzandlikka olish faktlariga asoslangan vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabat (tashqi munosabat) vakilning uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimi asosida vujudga keladi.

Vakolat qanday asoslarda vujudga kelishiga qarab, vakillik ikki turga: qonun bo'yicha vakillik va shartnoma bo'yicha, ya'ni ixtiyoriy vakillikka bo'linadi.

Vakillik va uning vakolati normativ akt bilan belgilangan holda bunday vakillik muomalaga layoqatsiz shaxslar: yosh bolalar, ruhiy kasallar, aqli zaiflarning huquq va manfaatlari qo'riqlanishini ta'minlashga qaratiladi. Sud organlarida vakillik qilish to'g'risidagi qoidalar tegishli qonunlar bilan belgilanadi.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va vasiylar FKning 131-moddasida belgilanganidek, qonuniy vakillar hisoblanadilar.

Shartnomali, ya'ni ixtiyoriy vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchining erki bilan belgilanadi. Bunday vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchi tomonidan ko'rsatiladi.

Shartnoma bo'yicha vakillikda mehnat shartnomasiga binoan tashkilot nomidan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi xizmatchi, masalan, tashkilotlarning yurist maslahatchilari, ta'minot vakillari va boshqalar vakil bo'lib hisoblanadilar.

Topshiriq shartnomasiga binoan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi shaxslar ham shartnoma bo'yicha vakil bo'la oladi.

Korxonalar rahbari korxonalar nomidan boshqa sub'yektlar bilan munosabatlarga kirishganda, maxsus yozma vakolatnomasiz ish yuritishga haqli.

Ishonchnoma. O'zbekiston Respublikasi FKning 134-moddasida ta'riflanishicha, ishonchnoma deb bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi. Ishonchli vakil o'ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi. Ishonchnomaning berilishi vakil uchun vakolat belgilashga qaratilgan bir tomonlama bitim sifatida ko'riladi. Ishonchnoma topshiriq shartnomasi, mehnat shartnomasi, ekspedisiya shartnomasi va boshqa shartnomalar asosida beriladi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek Yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat Yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko'rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish uchun berilishi mumkin (FK, 134-modda, 2-band).

Ishonchnoma bir shaxs, shuningdek bir necha shaxslar nomidan bir yoki bir necha shaxslar nomiga ham berilishi mumkin. Chunonchi, uy-joy qurish kooperativining vakili kooperativ a'zolarining barchasi tomonidan yoki umumiy majlisning vakolatiga binoan, bir necha shaxs tomonidan imzolangan ishonchnoma olishi mumkin.

Ishonchnoma vakilning uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarda bo'lishi uchun tayinlanadi. Ishonchnomaning mazmunidan uning qanday vakolatlariga ega ekanligi, qanday Yuridik harakatlar qilishga haqli bo'lishi ko'rinib turadi. Binobarin, vakil ishonchnomada ko'rsatilgan vakolat doirasida harakat qilib, uchinchi shaxslar bilan shartnoma tuzgan bo'lsa, vakil qiluvchi bu shartnomani bajarishdan bosh torta olmaydi.

Amaldagi qonunchilik ishonchnomaning bir necha turlarini nazarda tutadi.

Ishonchnoma umumiy, maxsus va bir martalik turlarga bo'linadi.

Umumiy ishonchnomada har xil bitimlar va boshqa Yuridik harakatlar qilish, masalan, Yuridik va jismoniy shaxslarning filiallarini idora etish yoki fuqaroga qarashli mulkni boshqarish uchun berilgan vakolat ko'rsatiladi.

Maxsus ishonchnoma faqat bir doirada cheklanmagan bitimlarni tuzish yoki Yuridik harakatlarni sodir etish imkonini beradi. Masalan, transport ekspedisiyasi shartnomasi bo'yicha mijoz bergan ishonchnomada ekspeditorga faqat shartnomaviy munosabat doirasida eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olish, bojxona rasmiyatchiliklari yoki o'zga rasmiyatchiliklarni bajarish, yukning miqdorini va holatini tekshirish, uni ortish va tushirish, mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lash, yukni saqlash, uni belgilangan manzilda olish kabi yukni etkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bitimlar tuzishi uchun vakolat berilishi mumkin.

Bir martalik ishonchnoma faqat bir bitim yoki Yuridik harakat sodir etish uchun beriladi va uning bajarilishi orqali ishonchnoma o'z kuchini yo'qotadi. Masalan, bir oylik maoshni olish bo'yicha berilgan ishonchnoma uning olinishi orqali bekor bo'ladi.

Ishonchnomada uning qachon berilganligi ko'rsatilishi lozim, aks holda, u haqiqiy sanalmaydi. Ishonchnoma ko'pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o'z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko'rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas (FK, 139-modda).

Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda ularning amalda bo'lish muddati, albatta, ko'rsatilishi kerak.

Notarial shaklni talab qiluvchi bitimlarni tuzish yoxud Yuridik shaxslarga nisbatan harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan ishonchnoma idora tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. FKning 136-137-138-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasnodir.

Ishonchnomalarning notarial idoralardan tashqari boshqa tashkilotlar tomonidan tasdiqlanishi FKning 136-137-moddalari bilan belgilanadi. Chunonchi, xat-xabarlar, shu jumladan pul va posilkalar olish uchun beriladigan vakolatnoma, ish haqi hamda mehnat munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa to'lovlarni, muallif va ixtirochilarga beriladigan haqlarni, pensiyalar, yordam pullari va stipendiyalarni, shuningdek xalq banklaridan tegishli summalarni olish uchun beriladigan ishonchnoma fuqarolar yashab turgan joydagi o'zini o'zi boshqarish

organlari tomonidan, ishlab turgan yoki o'qib turgan tashkilot tomonidan, turar joydagi uyga xizmat ko'rsatuvchi uy-joydan foydalanish tashkiloti tomonidan, davolanib turgan joyida esa davolanish muassasasining ma'muriyati tomonidan, harbiy xizmatchi ishonchnoma berganida tegishli harbiy qism qo'mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarga beriladigan ishonchnoma tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolani, unga ushbu Yuridik shaxsning muhri bosiladi.

Davlat mulkiga asoslangan Yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirishi uchun beriladigan ishonchnoma ushbu Yuridik shaxsning bosh buxgalteri tomonidan ham imzolani kerak. Bankda operasialarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi (FK, 138-modda).

Vakillik shaxsiy ishonchga bog'liq bo'lganligi tufayli vakolat olgan shaxs qanday harakatlarni qilishga vakil qilingan bo'lsa, ularni shaxs o'zi bajarishi lozim. Vakil olgan vakolati yuzasidan bu harakatlarni bajarishni faqat ishonchnomada ko'rsatilgan hollarda yoki vakolat beruvchining manfaatlarini qo'riqlash uchun ma'lum bir sharoitlar tufayli birovga topshirishga majbur bo'lsagina, boshqa shaxsga topshirishga haqli. Vakolatning vakil tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Iшонchnoma FKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagi hollarda bekor bo'ladi: muddat tugashi, ishonchnoma beruvchi tomonidan bekor qilinishi, vakolat olgan shaxsning vakillikdan bosh tortishi, nomidan ishonchnoma berilgan Yuridik shaxsning bekor bo'lishi, nomiga ishonchnoma bergan Yuridik shaxsning bekor bo'lishi, ishonchnoma beruvchi fuqaroning o'limi, muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan, deb topilishi yoki bedarak yo'qolgan, deb topilishi, ishonchnoma olgan shaxsning o'lishi, uning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi bilan bekor qilinadi.

Iшонchnoma beruvchi xohlagan paytda uni bekor qila oladi, ishonchnoma oluvchi ham undan bosh torta oladi.

Nomidan ishonchnoma berilgan Yuridik shaxsning tugashi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda, bunday vazifa vakolat beruvchining huquqini oluvchi shaxslarga ham yuklatiladi. Vakolat beruvchining vafot etishi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda esa, bu vazifa uning vorislariga yuklatiladi.

Iшонchnoma bergan shaxs uning bekor qilinganligi to'g'risida ishonchnoma bergan shaxsni, shuningdek ishonchnoma yo'naltirilgan uchinchi shaxslarni ham xabardor qilishi kerak. Nomidan ishonchnoma berilgan Yuridik shaxs bekor bo'lgan, ishonchnoma bergan fuqaro vafot etgan, muomalaga layoqatsiz, deb topilgan holatlarda ishonchnoma bekor bo'lgani haqida xabardor qilish ishonchnoma bergan shaxs huquqi qabul qilib oluvchilar zimmasiga yuklanadi.

Iшонchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs tomonidan qilingan harakatlar to'g'risida FKning 142-144-moddalarida mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rilgan ziyonlarni jabrlanuvchiga to'laydi. Iшонchomaning bekor qilinganligi bilguniga yoki bilishi lozim bo'lguniga qadar ishonchnoma bergan shaxs tomonidan uchinchi shaxslarga nisbatan qilingan harakatlar ishonchnoma beruvchi uchun yoki uning huquqlarini oluvchilar uchun o'z kuchini saqlab qoladi.

Iшонchnoma olgan shaxs tomonidan uning ishonchnoma bekor qilingan yoki tugatilganini bilganidan yoki bilishi lozim bo'lgan vaqtdan so'ng qilingan harakatlar vakolatnoma beruvchi uchun huquq va majburiyat tug'dirmaydi. Iшонchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs yoki uning vorislari (huquq va majburiyat oluvchilar) ishonchnomani darhol qaytarishlari lozim.

Iшонchnomaning bekor qilinishi bilan bu ishonchnoma yuzasidan boshqa shaxslarga topshirilgan vakolat (o'tkazilgan vakolat) ham o'z kuchini yo'qotadi.

Nazorat savollari:

1. Vakillik deb nimaga aytiladi?
2. Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida huquqiy munosabatlar qanday hujjat asosida vujudga keladigan

3. Vakilning vazifalari nimalardan iborat?
4. Ishonchnoma deganda nimani tushunasiz?
5. Ishonchnomaning qanday turlari mavjud?
6. Ishonchnoma bilan bog'liq qanday muddatlar mavjud?
7. Qanday ishonchnomalar notarial tasdiqlangan ishonchnomalarga tenglashtiriladi?
8. Ishonchnoma qanday hollarda bekor bo'ladi?

9-MAVZU: Muddatlar. Da'vo muddati.

REJA:

- 1. Muddat tushunchasi.**
- 2. Muddat turlari.**
- 3. Muddatlar o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi.**
- 4. Da'vo muddati tushunchasi va xususiyatlari.**
- 5. Da'vo muddatining turlari.**
- 6. Da'vo muddatining o'ta boshlashi.**
- 7. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi.**
- 8. Da'vo muddati o'tishining oqibatlarini.**
- 9. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar.**

Muddat tushunchasi. Fuqarolik huquqida aniq belgilangan vaqtga – muddat deb aytiladi. Muddatning o'tishi ma'lum Yuridik fakt hisoblanadi, chunki uning o'tkazib yuborilishi natijasida, qonunda nazarda tutilgan hollarda, muayyan huquqiy oqibatlar vujudga keladi, biror-bir huquq va majburiyat olinadi, o'zgartiriladi yoki yo'qotiladi. Aynan muddatlar orqali fuqarolik huquqida “aniqlik”, “vaqt”, “majburiyatlarni lozim darajada bajarish”, “sub'yektlarning o'z huquqlariga e'tiborli bo'lishlari”, “xatti-harakatlarni bajarishda kechikmaslik” holatlari e'tiborda bo'ladi va har bir sodir bo'layotgan fuqarolik-huquqiy munosabat uchun zaruriy shartlardan biri sanaladi. Shu bilan birga, muddatlar sub'yekt va ob'yektning o'zaro bog'liqligida muhim o'ringa ega bo'lib, shaxsning ob'yektga nisbatan huquqlari va majburiyatlari amal qilishining eng “ko'p” va “kam” vaqtini belgilab beradi.

Fuqarolik huquqining ko'plab institutlari mavjud. Masalan, mulk huquqi, bitimlar, majburiyat, vorislik institutlari. Lekin fuqarolik huquqida muddatlar instituti fuqarolik huquqining boshqa institutlari uchun ham, fuqarolik huquq va burchlarini vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi uchun ham, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilish hamda fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalalari uchun ham zaruriy omil hisoblanadi.

Muddat tushunchasi fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilmagan.

N.Imomov muddatlar tushunchasi xususida to'xtalar ekan, uni aniq belgilangan, o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilishga qaratilgan paytlar va vaqt davrlariga aytilishini ta'kidlab o'tadi¹. Masalan, “Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida”gi qonunning 25-moddasi mazmuniga ko'ra, tovarlarni etkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik uchun tovar etkazib beruvchi sotib oluvchiga kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi. Shunisi muhimki, penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni etkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish oqibatida etkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. Bu zararni to'la hajmda qoplash tamoyilidan kelib chiqadi.

Vaqt majburiyat huquqiga oid munosabatlarda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'zaro shartnoma tuzgan shaxslar ma'lum vaqt ichida biror-bir harakat qilishlari: shartnoma narsasi bo'lgan ashyoni topshirishlari, muayyan ishni bajarishlari; pul to'lashlari, ikkinchi taraf tomonidan qilingan ijroni qabul qilishlari lozim bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda muddatlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida tatbiq etilishi – bu munosabatlarda qatnashuvchilarning huquqlarini qo'riqlashda, qonunchilikni ta'minlashda, tashkilotlar

¹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddatлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -7 б.

o'rtasidagi munosabatlarda esa xo'jalik hisobini mustahkamlashda, korxonalarining normal ishlashida, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishda, muhimi, shartnoma intizomiga amal qilishda katta rol o'ynaydi.

Muddat turlari. Fuqarolik huquqi nazariyasida muddatlar turli xususiyatlardan kelib chiqqan holda tasniflanadi. Unda muddatning kim tomonidan belgilanishi, huquqiy oqibatning tug'dirishi, aniqlilik darajasi, huquq va majburiyatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishi va boshqa omillar muddatlarni tasniflashda asos sifatida olinadi.

Muddatlar kim tomonidan belgilanishiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi: a) qonuniy muddatlar; b) shartnomaviy muddatlar; v) sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar.

Qonuniy muddatlar – huquq normalarida belgilangan muddatlardir. Bu muddatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning o'zaro kelishuvlari bilan umumiy qoida bo'yicha o'zgartirilishi mumkin emas. Bunday muddatlarga misol qilib fuqarolarning to'la yoki qisman muomala layoqatiga ega bo'lish muddatlari (FKning 22-27-moddalari), ishonchnoma muddati (FKning 139-moddasi) umumiy da'vo muddati (FKning 150-moddasi) va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Fuqarolik qonun hujjatlarida belgilanadigan deyarli barcha muddatlar, agar qonunning o'zida to'g'ridan-to'g'ri tarafdorlar boshqacha holatlar belgilangan bo'lsa imperativ (qat'iy) xarakterga ega bo'ladi.

Shartnomaviy muddatlar – FKning 357-moddasida ko'rsatilgan bitimlar bilan belgilanadigan shartnomali muddatlarning bir turi hisoblanadi. Ayrim shartnomalarda muddat uning muhim sharti sifatida baholanadi. Bu muddatlar shartnoma tuzuvchi shaxslarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha belgilanishi, o'zgartirilishi, qisqartirilishi yoki uzaytirilishi mumkin. Shartnomaviy muddatlar taraflarning e'lonlari ta'siriga bog'liq bo'ladi. Shu sababli ham u dispozitiv xarakterdagi muddatlar qatoriga kiradi, ya'ni shartnoma muddatlarini o'zgartirishda taraflarning o'zaro kelishuvi asos sifatida xizmat qiladi. Lekin bu barcha shartnomaviy muddatlarga xos, degan xulosani keltirib chiqarmaydi. Agar qonunda mazkur shartnoma yuzasidan qat'iy muddatlar belgilangan bo'lsa, taraflar uni o'zgartira olmaydilar. Masalan, FKning 559-moddasiga muvofiq, prokat shartnomasi bir yil muddatga tuziladi. Ko'rinib turibdiki, taraflar bu holatda prokat shartnomasi muddatini bir yildan ortiq qilib belgilay olmaydilar. Lekin prokat shartnomasini bir yildan kam muddatga, masalan 6 oyga yoki 7 oyga tuzishlari mumkin.

Shartnomaviy muddatlar umumiy va oraliq muddatlarga bo'linadi. Umumiy muddat shartnoma tuzilgandan to shartnomaviy munosabatlar bekor bo'lganga qadar amalda bo'ladi. Oraliq muddat esa shartnoma amal qilib turgan vaqtda unda belgilangan muayyan tovarlarni topshirish, ishlarni bajarish yoki xizmatlarni ko'rsatish vaqtini belgilab beradi. Masalan, tovarni bo'lib-bo'lib topshirish shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, bo'lib-bo'lib topshirish muddati oraliq muddat sifatida baholanadi.

Ular masalan, imoratlar qurishda, ta'mirlashda, uy-joylar ijaraga berilishida tuziladigan shartnomalarda keng qo'llaniladi.

Sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar - biror-bir huquq yoki majburiyatlarni olish, o'zgartirish yoxud bekor qilish to'g'risida tayinlanadi. Bu muddatlar qarzdorni muayyan harakatni qilish vaqtini belgilashga, taraflar o'rtasidagi nizoni bartaraf etishga doir bo'lishi mumkin. Masalan, sud ishni ko'rib chiqib, hal qiluv qarorida qarzdor bir oy muddat ichida o'z qarzini to'lashi lozimligini belgilaydi.

Sudlar tomonidan tayinlanadigan muddatlar o'z navbatida fuqarolik huquqiga oid (moddiy huquqiy) va prosessual muddatlarga bo'linadi. Prosessual muddatlar faqatgina ishni ko'rish bilan bog'liq holatlarga taalluqli bo'lsa, moddiy huquqiy muddatlar yuqorida ta'kidlanganidek, nizolashayotgan taraflarga muayyan majburiyatlar yuklaydi. Masalan, fuqaroning sha'ni va qadr-qimmatini, obro'siga putur etkazilganida, sud ommaviy axborot vositalarida bu ma'lumotlar noto'g'riligi haqidagi xabarni berish muddati (FKning 100-moddasi) ni belgilashi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha turdagi muddatlarga rioya qilish, buyurtma topshiriqlarini bajarish yuzasidan tuziladigan mahsulot etkazib berish, kapital qurilishga oid pudrat, yuk tashish va boshqa shartnomalarning o'z vaqtida bajarilishini, shartnoma tuzuvchi tashkilot va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarning qat'iyligini ta'minlashda, qonun bilan belgilangan shartnoma intizomiga rioya qilishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy oqibatiga ko'ra muddatlar huquqni vujudga keltiruvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi muddatlarga bo'linadi.

Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlarning o'tishi natijasida fuqarolik huquqlari vujudga keladi. Bunda huquqning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi ahamiyatga ega emas. Masalan, oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq, tovarga nisbatan mulk huquqi sotuvchiga tovar topshirilishi muddati natijasida vujudga keladi. (FK, 389-modda).

Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'tishining boshlanishi yoki o'tib ketishi fuqarolik huquq va burchlarini o'zgarishiga olib keladi. Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'z tabiatiga ko'ra shartnomaviy munosabatlarda keng qo'llaniladi va odatda bunday muddatlarning o'tishi natijasida shartnoma taraflarining huquq va majburiyatlari u yoki bu darajada o'zgaradi. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo'lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi ashyo topshirilishi lozim bo'lgan paytdan buyurtmachiga o'tgan, deb hisoblanadi (FK, 646-modda). Bunda ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi avval pudratchida bo'lgan bo'lsa, belgilangan muddatning o'tishi natijasida bu xavf buyurtmachiga o'tadi.

Huquqni bekor qiluvchi muddatlarning ro'y berishi fuqarolik huquq va majburiyatlarning bekor bo'lishiga olib keladi. Masalan, umumiy mulkdagi ulushni sotishda, agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqidan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida, boshqa mol-mulkka nisbatan esa o'n kun davomida amalga oshirmasalar, ular imtiyozli sotib olish huquqini yo'qotadilar va mulkdor o'z mulkini istagan shaxsga sotish huquqiga ega bo'ladi (FK, 224-modda).

Bunday muddatlarning o'tishi oqibatida fuqarolik huquqlarining bekor bo'lishi qonunchilikda to'g'ridan-to'g'ri belgilab qo'yilishi mumkin. Huquqni bekor qiluvchi muddatlar muayyan munosabat ishtirokchilarining faqatgina shu munosabatlariga doir huquqlari yoki majburiyatlarini bekor qiladi.

Muddatlar o'zlarining aniqlanish tavsifiga ko'ra imperativ va dispozitiv, mutlaq aniq, qisman aniq va noaniq, umumiy va maxsus hamda boshqa muddatlarga ajratiladi.

Imperativ muddatlar qonunda aniq belgilanib, taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Bunday muddatlar imperativ bo'lib, qonunda belgilangan barcha muddatlar uchun bu hol majburiy ahamiyatga ega emas. Faqatgina qonun hujjatlarida qat'iy belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zgartirish imkoniyati berilmagan muddatlariga imperativ muddat hisoblanadi hamda huquqiy munosabat ishtirokchilari bu muddatlarga og'ishmay amal qilishlari lozim. Masalan, uch yillik umumiy da'vo muddatini taraflar ikki yilga kamaytirishlari yoki to'rt yilga uzaytirishlari mumkin emas.

Dispozitiv muddatlar qonunda belgilangan bo'lsa-da, taraflar kelishuvga muvofiq mavjud vaziyat taqozosidan kelib chiqib, qisqartirish yoki uzaytirish huquqiga ega bo'ladilar. Masalan, majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki shartnoma mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi lozim (FKning 242-moddasi), biroq taraflar o'zaro kelishuv asosida ijroni darhol yoki bir oz muddat o'tgach amalga oshirilishini belgilashlari mumkin.

Mutlaq aniq muddatlar aniq paytni yoki Yuridik oqibat bilan bog'liq vaqt oralig'ini ifodalaydi. Ularga kalendar sanasi yoki aniq vaqt davri bilan belgilanadigan muddatlar misol bo'lishi mumkin. Masalan, ishning natijalari 1-maygacha topshirilishi lozimligi ko'rsatilgan bo'lsa, bunday muddatlar mutlaq aniq muddat hisoblanadi.

Qisman aniq muddatlar aniq davr yoki vaqt oralig'i bilan bog'liq bo'lsada, ular o'zlarining belgilanishi holatidan kelib chiqib mutlaq aniq muddatlarga qaraganda kamroq aniqlikka ega bo'ladilar. Qisman aniq muddatlar jumlasiga ro'y berishi muqarrar bo'lgan hodisa bilan belgilanadigan muddatlar ham kiradi. Masalan, daryo muzlari erishi yukni etkazib berish bilan bog'liq muddatlar.

Noaniq muddatlar qonun yoki shartnomada biror-bir vaqt belgilanmagan bo'lsa-da, lekin shu munosabatda vaqt chegarasi mavjudligi bilan ifodalanadi. Huquqiy munosabatdagi vaqt chegarasi garchi taraflarning huquqiy munosabatga kirishayotgan paytlarida belgilanmasada, keyinchalik taraflardan biri tomonidan belgilanishi talab qilinishi mumkin. Masalan, ashyo muddat ko'rsatilmasdan tekin foydalanishga topshirilganda shartnomaning amal qilish muddati aniq belgilanmaydi.

Umumiy muddatlar barcha sub'yektiv fuqarolik huquqlariga va deyarli bir xildagi holatlarga taaluqli bo'ladi. Masalan, ishonchnomaning amal qilish muddati uch yil qilib belgilangan (FK, 139-modda).

Maxsus muddatlar umumiy qoidalardan alohida belgilanadi va faqatgina qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda amal qiladi. Notarius tomonidan tasdiqlanib O'zbekiston Respublikasidan tashqarida harakatlarni amalga oshirishga mo'ljallangan, amal qilish muddati ko'rsatilmagan ishonchnoma uni bergan shaxslar tomonidan bekor qilinguncha o'z kuchini saqlashi maxsus muddatlarga misol bo'la oladi.

Fuqarolik huquqida fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlarining quyidagi turlari mavjud: fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar, cheklovchi (preklyuziv) muddatlar, e'tiroz (pritenziya) muddatlari, kafolat muddati, yaroqlilik muddati, tovarning xizmat qilish muddati, tovardan foydalanish, tovarni saqlash muddati va boshqa muddatlar.

Fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar shaxsga tegishli bo'lgan huquqning qancha vaqtgacha mavjud bo'lish paytini belgilaydi. Bu muddatning o'tishi shaxsning huquqini bekor bo'lishi bilan belgilanadi. Fuqarolik huquqida ayrim huquqlar, garchi muddatsiz amal qilsa-da (masalan mulk huquqi muddatsizdir), lekin aksariyat fuqarolik huquqlari muayyan vaqt oralig'ida shaxsga tegishli bo'ladi. Masalan, ishonchnoma asosida berilgan huquqning amal qilish muddati uzog'i bilan uch yildir (FKning 139-moddasi).

Ayrim adabiyotlarda sub'yektiv fuqarolik huquqlari harakatlanish davrining muayyan vaqt bilan chegaralab qo'yilishi shaxsning o'z huquqlariga va jamiyatning boshqa a'zolari haq-huquqlariga bee'tibor qaramasligini ta'minlaydi¹.

Cheklovchi muddatlar ham huquqning amalga qilish vaqtini belgilovchi muddatlar kabi huquq sub'yektivga qat'iy belgilangan vaqt mobaynida o'z huquqlarini amalga oshirish imkonini beradi va sub'yektiv huquq harakatini muddatidan oldin tugashini ifodalashi mumkin. Bu muddat huquqlarning amalga oshirilmaligi yoki lozim darajada amalga oshirilmaligi natijasida belgilangan paytdan oldinroq sub'yektiv huquqning bekor bo'lishini bildiradi. Masalan, bank hisobvarag'i shartnomasiga muvofiq, mijozning hisobraqamida saqlanayotgan pul mablag'lari summasi bank qoidalarida yoki shartnomada ko'zda tutilgan eng kam miqdordan oz bo'lsa, agar bunday summa bank bu haqda ogohlantirgan kundan boshlab, bir oy ichida tiklanmasa, bankning talabiga ko'ra, bank hisobvarag'i shartnomasi muddatidan oldin bekor bo'ladi (FKning 788-moddasi).

Da'vo muddatlari buzilgan huquqning himoya qilinishi uchun qonun bilan belgilangan muddatlardir. Masalan, qarz olgan fuqaro olgan qarzini qaytarmasa, unga nisbatan uch yil mobaynida da'vo qilinishi mumkin. Agar bu muddat davomida uzrsiz da'vo qilinmasa, da'vo narsasiga bo'lgan huquq yo'qotilishi mumkin. Bu muddat xususida keyingi paragraflarda batafsil to'xtalib o'tiladi.

E'tiroz bildirish muddatlari shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar qarzdor tomonidan butunlay bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda tashkilotlarning bir-birlariga talablarini bildirish uchun belgilangan muddatlardir. Tashkilotlar o'rtasidagi ko'pchilik huquqiy munosabatlarda nizolarni hal qilish uchun e'tiroz bildirish tartibi belgilangan. Masalan, temir yo'l korxonasiga tashish uchun topshirilgan yuk yo'qotilsa, unga nisbatan olti oylik muddat davomida e'tiroz bildirilishi mumkin. E'tiroz bildirish muddatining o'tkazib yuborilishi, qonunda nazarda tutilgan hollarda, talablarning xo'jalik sudi tomonidan qondirilmaligiga asos bo'ladi.

E'tiroz muddatlari taraflar o'rtasida nizo bo'lmagan, ular o'rtasidagi munosabatda yuzaga kelgan kelishmovchilik ochiq-oydin ko'rinib turganda va buzilgan huquqni tiklash masalasida o'zaro kelishuv orqali amalga oshirishilishi mumkin bo'lgan hollarda qo'llaniladi.

Kafolat muddatlari. Bu muddatlar davomida sotib olingan yoki buyurtma qilingan ashyoda yoxud bajarilgan ishda kamchiliklar topilgan taqdirda, oluvchi yoki buyurtmachi mazkur nuqsonlarning tekinga yo'qotilishini yoki ashyoning almashtirilishini yoxud qaytarib olinib, buning uchun to'langan pulning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Kafolat muddatining o'tkazib yuborilishi oluvchi yoki buyurtmachini yuqorida ko'rsatilgan huquqlardan mahrum qiladi. Masalan, 6 oylik kafolat muddati belgilangan soatni olgan fuqaro mazkur muddat davomida unga bo'lgan kamchiliklar to'g'risida arz qilmasa, keyinchalik uni almashtirish yoki pulini olish huquqini yo'qotadi.

¹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

Kafolat muddati iste'molchilarni tovarni, ishni, xizmatni ko'zdan kechirish, undan foydalanish, saqlash jarayonida aniqlanishi mumkin bo'lmagan, yashirin kamchiliklar natijasida vujudga keladigan zararlar xavfidan muhofaza qiladi.

Yaroqlilik muddati tovarning belgilangan vaqt oralig'i mobaynida iste'mol uchun xavfsiz bo'lishligini ifodalaydi. Bu muddat xuddi kafolat muddati singari iste'molchilar huquqlarini himoya qilishda muhim o'rin egallaydi, lekin u faqat tovarlar uchun belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 1-moddasiga asosan, yaroqlilik (saqlash) muddati - muayyan davr bo'lib, bu davrda tovar foydalanishga yaroqli bo'ladi va u tamom bo'lgach, tovar odamlar hayoti hamda sog'lig'i uchun xavf tug'dirishi mumkin.

Vaqt o'tishi bilan iste'mol xususiyati yomonlashib boradigan tovarlarga yaroqlilik muddati qo'llaniladi. Ko'pincha oziq-ovqat mahsulotlari vaqt o'tgan sari o'zining sifati va iste'mol xususiyatini pasaytirib boradi.

FKning 405-moddasi mazmunidan yaroqlilik muddati qonun hujjatlari bilan, qolaversa, davlat standartlari bilan belgilanadi.

Bu muddat taraflarning kelishuvi yoki ishlab chiqaruvchining imkoniyatlariga bog'liq bo'lmay qonun hujjatlarida yoki tegishli standartlarda mustahkamlab qo'yiladi. Ana shu standartlarda qaysi tovarning yaroqlilik muddati qancha vaqtgacha davom etishi yozib qo'yiladi va ishlab chiqarilgan mahsulot belgilangan talablarga mos kelsa (tegishli tekshiruv va ekspertizadan so'ng) standartdagi mavjud yaroqlilik muddati tovarning idishiga yozib qo'yiladi.

Xizmat muddati ayrim turdagi tovarlarning texnik holati bilan bog'liqdir. Bu muddat, odatda uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarga nisbatan tatbiq etiladi. Yaroqlilik muddatidan farqli ravishda xizmat muddati ishlab chiqaruvchining o'zi yoki taraflar kelishuvi bilan belgilanadi. Bunda tovarning sifati, chidamliligi, bardoshliligi va undan qancha vaqtgacha foydalanish mumkinligi e'tiborga olinadi. Masalan, xar bir maishiy texnika vositalaridan foydalanish muddati mavjud bo'lib, bu muddat o'tgandan so'ng ishlab chiqaruvchi uni foydalanish natijasida kelib chiqqan salbiy oqibatlariga javob bermaydi.

Saqlash muddati biror-bir tovarni kelishuvga asosan saqlovchi egaligida turish vaqtiga aytiladi. Masalan, FKning 895-moddasiga muvofiq, yuk topshiruvchi ashyolarni qaytarib olishdan bosh tortgan taqdirda, lombard ularni uch oy mobaynida saqlab turishi shart. Ana shu uch oy muddat ichida yuk topshiruvchi saqlash haqini to'lab ashyoni qaytarib olishi, ya'ni fuqarolik huquqlarini amalga oshirishi mumkin.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlari bilan birga fuqarolik huquqida u bilan uzviy bog'liq bo'lgan fuqarolik **majburiyatni bajarish muddatlari** ham mavjud va fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega. Majburiyatni bajarish muddatida majburiyat egasi – qarzdor kreditor foydasiga harakatni amalga oshiradi yoki harakatdan tiyilib turadi. Bu muddatlar qonun hujjatlari, ma'muriy hujjatlar, shartnomalar yoki ish muomala odatlari bilan belgilanadi. Masalan, FKning 242-moddasiga ko'ra, agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilab qo'yilgan bo'lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Fuqarolik huquqida majburiyatlarni bajarish muddatlari- umumiy va oraliq muddatlarga bo'linadi. Bunda umumiy muddat majburiyatlar bajarilishining butun davrini qamrab olsa, oraliq muddatlar majburiyatni bajarishning aniq vaqtini belgilaydi.

Har qanday muddat ma'lum bir vaqt, sana yoki muayyan vaqt oralig'i bilan hisoblanadi. Bu hisoblanadigan vaqt aniq yoki muayyan hodisaga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli ham muddatlarni hisoblash usullari har xil bo'lishi mumkin. FKning 145-147-moddalarida ko'rsatilganidek, muddatlar:

birinchidan, kalendar sana bilan;

ikkinchidan, yillar, oylar, haftalar, kunlar yoki soatlar bilan;

uchinchidan, barqaror sodir bo'lishi lozim bo'lgan hodisalar havola qilinishi yo'li bilan belgilanishi mumkin.

Odatda, muddatlar aniq kalendar sana bilan belgilanadi. Turar joy haqi o'tgan oy uchun yangi oying 10-kunidan kechiktirmasdan to'lanishi fikrimiz isbotidir.

Yillar va oylar bilan hisoblanadigan vaqt davrining o'tishiga, umumiy da'vo (FK, 150-modda) va qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlarini (FK, 151-modda) misol qilib ko'rsatish mumkin. Kunlar bilan vaqt davrining hisoblash ko'pincha transport korxonalarini faoliyatiga taalluqlidir. Energiya quvvati korxonalarida asosan soat bilan belgilanadi.

FKning 145-moddasida aytilganidek, muddat muqarrar yuz berishi kerak bo'lgan voqeani ko'rsatish bilan ham belgilanishi mumkin.

Muddatlar o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi. Muddat o'tishining boshlanish vaqtini aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, muddat tamom bo'lish vaqtini to'g'ri aniqlab olish imkonini beradi. Bu esa Yuridik fakt, ya'ni ma'lum huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan yoki bekor qiladigan holatlar bilan bog'liq.

Muddatning tamom bo'lishini aniqlash to'g'risida shuni aytish kerakki, yillab hisoblanadigan muddat, shu muddatning oxirgi yili, tegishli oyi va kunida tamom bo'ladi. Muddatning boshlanishiga to'g'ri kelgan kun e'tiborga olinmaganligi sababli muddatning boshlanishi va tamom bo'lishi kunlari tegishli qo'shiladi.

Oylab hisoblanadigan muddat, shu muddat oxirgi oyining tegishli kunida, agar oylab hisoblanadigan muddatning tamom bo'lishi tegishli kuni bo'lmagan oyga to'g'ri kelib qolsa, bu holda muddat shu oyning oxirgi kunida tugaydi. Ba'zi muddatlar yarim yil yoki yarim oy qilib ham belgilanishi mumkin. Bunda hisoblash tartibi quyidagicha belgilanadi: yarim yil qilib belgilangan muddatga oylab hisoblanadigan muddatlarga doir qoidalar qo'llanib, yarim oy qilib belgilangan muddat esa – kunlab hisoblanadigan muddat qatorida ko'rib, o'n besh kunga baravar bo'ladi (FK, 147-modda, 5-band).

Haftalar bilan o'lchanadigan muddat shu muddatning oxirgi haftasidagi tegishli kunda tugaydi (FK, 147-modda, 7-band). Agar muddatning oxirgi kuni ish kuni bo'lmagan kunga to'g'ri kelib qolsa, muddatning tamom bo'lishi bundan keyingi ish kuni hisoblanadi.

Muddatning tamom bo'lishini belgilash to'g'risida yana shuni aytish kerakki, agar hujjatlarda oxirgi muddat masalan, "5 yanvargacha" deb yozilgan bo'lsa, 5 yanvar kuni hisobga o'tmaydi, agar "5 yanvarda" deb yozilgan bo'lsa, bu kun hisobga olinadi.

Muddatning oxirgi kunida harakat qilish tartibi FKning 148-moddasida ko'rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, agar muddat biror-bir harakatni amalga oshirish uchun tayinlangan bo'lsa, bu harakat muddatning oxirgi kunida soat yigirma to'rtga qadar bajarilishi mumkin. Masalan, qarzdor shartnomada qarzini qaytaradigan kun 5 yanvar deb belgilangan bo'lsa, olingan qarz shu 5 yanvar soat yigirma to'rtgacha to'lansa, qarzdor majburiyatini o'z vaqtida bajargan bo'ladi. Agar majburiyatni bajarishga qaratilgan harakat tashkilotda qilinishi lozim bo'lsa, muddat shu tashkilotlarda belgilanadigan qoidalar bo'yicha tegishli operatsiyalar (ishlar) tamom bo'ladigan oxirgi soatda tugaydi.

Tegishli tashkilotlarga yuboriladigan barcha yozma hujjat (ariza, bildirish)lar muddatning oxirgi kuni soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga yoki telegrafga topshirilgan bo'lsa, muddat o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida umumiy xarakterga ega bo'lib, sud, xo'jalik sudi, prokuratura va boshqa tashkilot hamda muassasalarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, fuqaro o'z da'vo arizasini muddat tamom bo'ladigan kun soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga topshirgan bo'lsa, da'vo muddati o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida yana tashkilotlar o'rtasida tuziladigan etkazib berish, yuk tashish singari shartnomalar yuzasidan bo'ladigan da'vo, talab va shikoyatlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Da'vo muddati tushunchasi va xususiyatlari. Da'vo muddati deb, shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'ladigan muddatga aytiladi.

Xar qanday fuqarolik da'vosining ikki tomoni bor:

Birinchi, moddiy-huquqiy tomoni – bunda, avvalo, da'vogarning javobgarga nisbatan muayyan nizoli moddiy-huquqiy talabi bo'lishi, masalan, biror-bir ashyoning topshirilishi, pul to'lanishi, xizmat ko'rsatilishi, zararning qoplanishi xususida talab qilinadi;

Ikkinchi, prosessual huquqiy tomoni – bunda taraflar o'rtasida kelib chiqqan nizoning mazmunan hal qilinishi va buzilgan yoki nizoli huquqning qo'riqlanishi to'g'risida sudga iltimos bilan murojaat qilinadi¹.

FKning 10-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik huquqlari prosessual qonunlar va shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi tomonidan

¹ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. –Тошкент: Адолат, 2001, - 151 б.

himoya qilinadi. Binobarin, huquqlari buzilgan shaxs (fuqaro yoki tashkilot)lar yuqorida ko'rsatilgan sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga da'vo arizasi berib, buzilgan huquqlarini himoya qilinishi to'g'risida da'vo qo'zg'atishlari mumkin.

Da'vo muddati sub'yektiv huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan so'nggi imkoniyat. Bu vaqt oralig'ida shaxs o'z huquqlarining amalga oshirilishini talab qilmasa, ularni yo'qotadi¹.

Buzilgan huquqni himoya qilish talabi da'vo muddatining o'tganligidan qat'i nazar, sudda ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi (FK, 153-modda).

Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddat davomida berilgan bo'lsa, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi tomoni da'vo ishini ko'rib, ishning mazmuni bo'yicha da'voni qondirish yoki qondirmaslik to'g'risida qaror chiqaradi. Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddatni o'tkazib berilgan bo'lsa, sud, xo'jalik sudi, yoki xolislar sudi muddatning o'tkazilish sababini muhokama qiladi, agar da'vo muddati uzrsiz sabablar bilan o'tkazilganligi aniqlansa, o'tkazilgan muddat tiklanishi va ishning mazmuni bo'yicha qaror chiqarilishi mumkin.

Mulkiy munosabatlarni tartibga solishda da'vo muddatlari qonun bilan belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Da'vo muddatining belgilanishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga, qarzning undirilishi, majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi talablar o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashga, tashkilotlar o'rtasidagi hisob-kitoblar qilinishini tezlatishga, shartnoma va moliya intizomiga rioya etilishini ta'minlashga, xo'jalik hisobini mustahkamlashga yordam beradi. Da'vo muddatlarining belgilanishi fuqarolar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlash uchun ham katta ahamiyatga ega.

Mu'lumki, da'voni belgilangan muddatda to'g'ri hal qilish uchun fuqarolik ishi yuzasidan dalillar to'plash va ularni chuqur tekshirish lozim. Ammo nizoli huquqiy munosabat vujudga kelgan paytdan boshlab, uzoq muddat o'tgan bo'lsa, dalillarni to'plash ancha qiyinlashadi. Chunki ishning sudda ko'rilishi vaqtida ba'zi guvohlarning bo'lmasligi (ko'chib ketgan, vafot etgan bo'lishi), ba'zilar esa bo'lgan voqealarni, faktlarni unutgan bo'lishlari yoki bu faktlarni buzib tasvirlashlari, ish to'g'ri hal qilinishi uchun zarur harajatlar yo'qotilgan bo'lishi mumkin va hokazo. Agar da'vo muddati qonun bilan belgilanmagan bo'lsa, bitim tuzgan yoki bironing biror-bir huquqini buzgan shaxs doimo uzoq vaqt davomida, o'ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan da'vo qilinishi xavfi ostida bo'lar edi.

Xulosa qilib aytganda, da'vo muddatlarining belgilanishi tashkilot va fuqarolarning huquq va manfaatlarini qo'riqlashga, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga katta yordam beradi.

Da'vo muddatining turlari. Huquqi buzilgan shaxslarning da'volari yuzasidan ularning huquqini himoya qilish qonun bilan belgilangan da'vo muddatlari huquqiy munosabatning ishtirokchilariga va mazmuniga qarab, umumiy va maxsus (qisqartirilgan yoki uzaytirilgan) muddatlarga bo'linadi.

Umumiy da'vo muddati – huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning barchasi uchun uch yil qilib belgilangan (FK, 150-modda).

Yagona umumiy da'vo muddatini joriy qilish uchun asos sifatida mulk shakllarining teng huquqliligi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining tengligi (FK ning 1-moddasi, 1-qismi) va ularning har biri o'z huquqlarini o'z xohishlari bilan amalga oshirishi, himoya qilishi tamoyillarining belgilanishi hisobga olinadi².

Umumiy da'vo muddati deganda, qonun hujjatlarida oldindan belgilab qo'yilgan va alohida tartibni nazarda tutuvchi muddatlar qo'llanilmaydigan tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga nisbatan tatbiq etiladigan vaqt davri tushuniladi. Odatda, umumiy da'vo muddati qo'llaniladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari fuqarolik huquqi sub'yektlari o'rtasidagi turli holatlarda namoyon bo'ladi. Umumiy da'vo muddatlari Yuridik shaxslar bilan fuqarolar o'rtasida ham, fuqaro bilan davlat o'rtasida ham Yuridik shaxs bilan davlat o'rtasida ham yoki bu sub'yektlarning o'zaro munosabatlarida tatbiq etiladi³.

Uch yillik umumiy da'vo muddati buzilgan huquqlarni tiklashda shaxsga shoshilmasdan, etarli asos va dalillarni to'plash imkonini beradi. Zero, muddatning kam belgilanishi ayrim sub'yektiv yoki ob'yektiv omillar

¹ Имомов Н. Даъво мuddати институти // Хаёт ва қонун. 2004. №1 –Б. 23-24.

² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. -304 б.

³ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

(kasallik, chet elga xizmat safariga chiqish, huquqni tiklash uchun etarli dalillarni to'play olmaslik) tufayli, huquqni tiklanmasdan qolib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Umumiy da'vo muddatining uch yildan ko'p qilib belgilanishi esa ayrim huquqni tiklashdagi asos va dalillarning eskirishi, yo'qolishi, guvohlarning esidan chiqib ketishi, voqea to'g'risidagi tasavvurlarning haqiqatdan uzoqlashishiga olib kelishi tufayli huquqni real tiklash imkoniyatini pasaytirib yuborish ehtimoli bor. Shu bilan birga uch yillik umumiy da'vo muddati huquqiy munosabat ishtirokchilarining o'z huquqlariga befarq bo'lmasliklarini ham ta'minlaydi.

Umumiy da'vo muddatlari imperativ xarakterga ega. Bu muddatni taraflar o'zaro kelishib o'zgartirishlari mumkin emas. Agar taraflar o'rtasida umumiy da'vo muddatini qisqartirish yoki uzaytirish to'g'risida yoxud umuman bu da'vo muddatini qo'llamaslik to'g'risidagi kelishuvlar bo'lsa, bu kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Da'vo muddatining ikkinchi turi maxsus da'vo muddatlaridir. Bu muddat umumiy da'vo muddatidan farqli ravishda uch yil emas, balki bu muddatdan ko'p yoki kam belgilanishi mumkin. Maxsus da'vo muddatlari qonun hujjatlarida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan talablarga nisbatan qo'llaniladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Pochta aloqasi to'g'risida"gi qonunining 18-moddasi mazmuniga asosan, pochta aloqasi xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda foydalanuvchi operator yoki provayderga da'vo taqdim etishi, shu jumladan, etkazilgan zarar qoplanishini talab qilishga haqli bo'lib, pochta jo'natmasini etkazmaganlik (topshirmaganlik), o'z vaqtida etkazmaganlik yoki yo'qotganlik (shikastlaganlik) yoxud o'tkazilgan pul mablag'larini to'lamaganlik to'g'risidagi da'volar pochta jo'natmasi yoki pul mablag'larining pochta o'tkazmasi topshirilgan kundan e'tiboran o'n ikki oy davomida taqdim etiladi¹.

Maxsus da'vo muddati ikki turga: qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlariga bo'linadi.

Umumiy qoidaga muvofiq, qisqartirilgan maxsus da'vo muddatlari shaxsning o'z huquqlarini himoya qilish yuzasidan talabni tezroq amalga oshirishi lozimligini anglatishi bilan birga, muayyan nizoli ishni to'g'ri hal etish yuzasidan da'voni tezroq bildirishga ham xizmat qiladi. Masalan, olti oy davom etadigan qisqartirilgan da'volarga:

- 1) neustoyka (jarima, penya) undirish to'g'risidagi da'volar;
- 2) sotilgan ashyoning kamchiliklari to'g'risidagi da'volar;
- 3) sifati lozim darajada bo'lmagan mahsulotlarni etkazishdan kelib chiqadigan da'volarga misol bo'la

oladi.

FKda umumiy da'vo muddatiga qaraganda uzaytirilgan da'vo muddatlari to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan. Ba'zi davlatlar fuqarolik qonunchiligida masalan, Rossiya Federasiyasi Grajdankodeksining 181-moddasi bitim haqiqiy emas deb topilganda, uning oqibatlarini yuzasidan o'n yil muddatgacha da'vo qilish mumkinligini nazarda tutadi.

Da'vo muddatlari imperativ, ya'ni qat'iy belgilanganligi sababli, bu muddatlar va ularni hisoblash tartibi taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin emas (FK, 152-modda).

Da'vo muddatining o'ta boshlashi. Da'vo muddatini to'g'ri hisoblash uchun uning qay vaqtda tugashini belgilash zarur. Da'vo muddatining tugashi da'vo qilish huquqi vujudga kelgan kundan boshlanadi (FK, 154-modda). Bunday huquq, ya'ni da'vo muddati shaxs o'zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan o'ta boshlaydi.

Da'volarning turlariga qarab, da'vo muddati o'tishining boshlanish payti bir xil bo'lmaydi, jumladan, bajarish muddati ko'rsatilgan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddatining o'tishi uchun shu ko'rsatilgan bajarish muddatining oxirgi kunidan keyingi kundan boshlanadi. Masalan, fuqaro boshqa birovga 1995 yil 20 dekabrda to'lash sharti bilan qarz bergan bo'lsa, da'vo muddatining o'tishi shu yil 21 oktyabr soat 00-u 01 daqiqadan boshlanadi.

Bajarish muddati ko'rsatilmagan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddatining o'tishi majburiyatlarning vujudga kelgan paytidan boshlanadi. Birovga zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha da'vo

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон, 210-модда

muddatining o'tishi jabrlangan shaxsning o'ziga zarar etkazilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan e'tiboran boshlanadi.

Ba'zi da'volar bo'yicha da'vo muddati o'tishining boshlanishi to'g'risida maxsus qoidalar belgilangan. Chunonchi, yuk tashish shartnomasi yuzasidan yuk tashuvchiga nisbatan da'vo qilish uchun belgilangan ikki oylik muddatning o'tishi e'tiroz bildiruvchi tomonidan javob olingan yoki javob berish uchun belgilangan muddatning o'tgan kunidan boshlanadi; sifati lozim darajada bo'lmagan mahsulotlar etkazib berishdan kelib chiqadigan da'volar uchun belgilangan da'vo muddatining o'tishi etkazib berilgan mahsulotdagi kamchiliklar sotib oluvchi tomonidan tegishli tartibda belgilangan kundan boshlanadi.

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi. Qoida bo'yicha da'vo muddatining o'tishi uzluksiz davom etadi. Ammo ba'zi hollarda da'vo muddati davom etib turganda, da'vo qilish uchun ob'yektiv – halaqit beradigan birorta holat sodir bo'lishi mumkin. Bu holatda shaxs o'z huquqlarini amalga oshira olmaydi yoki buzilgan huquqlarini himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bunday holatlar mavjud bo'lganda buzilgan huquqni himoya qilish yuzasidan belgilanadigan da'vo muddatining o'tishi to'xtatiladi. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishiga asosiy sabab huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqlarini himoya qilishga doir harakatlarni amalga oshirish imkoniyatiga real ega bo'lishini ta'minlashdir. Huquqni himoya qilishga monelik qiladigan holatlarning bartaraf etilishi bilan da'vo muddatining o'tishi davom etishini hisobga olgan holda, da'vo muddati o'tishining to'xtatib turilishi deganda huquqni himoya qilishga to'sqinlik qiluvchi holatlar bartaraf bo'lmagunga qadar qonun nazarda tutilgan da'vo muddatining o'tishi hisobga olinmasligi tushiniladi.

Bunday da'vo muddatining o'tishini to'xtatadigan holatlar qonunda (FKning 156-moddasi) belgilangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

1) da'vo qilish uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (engib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilsa, masalan, toshqin, zilzila singari hodisalar yuz bersa;

Favqulodda hodisalar da'vo qilishga faktik to'sqinlik qiladi va xohish-irodadan tashqarida sodir bo'ladi. Favqulodda hodisa – engib bo'lmas kuch deganda, tegishli hududdagi normal ijtimoiy munosabatlarni izdan chiqaradigan, transport, aloqa vositalari va davlat organlarining normal faoliyatini ishdan chiqaradigan va shu sababli huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqlari himoyasini amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan voq'eliklardir. Masalan, muayyan hududda suv toshqini bo'lishi natijasida normal ijtimoiy turmushning ishdan chiqishi, transport vositalarining harkatlanishi, davlat organlari faoliyatining to'xtalishi, mazkur hududda favqulodda holat e'lon qilinishi fuqarolik huquq va burchlarni amalga oshirish imkoniyatini chegaralanishiga qolaversa, o'zining buzilgan huquqlarini sud yo'li bilan himoya qilishga imkon bo'lmaydi¹. Haqiqatdan ham favqulodda hodisa tabiat hodisalari, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi turli xildagi voqea-hodisalar (turli xildagi ommaviy tartibsizliklar, fuqarolar urushi, ish tashlashlar) bilan bog'liqdir. Faqatgina ijtimoiy-siyosiy hayotdagi bu vaziyat davlat tomonidan favqulodda holat- deb e'lon qilinishi lozim. Aks holat bunday vaziyatlar garchi huquqi buzilgan shaxs huquqlarini tiklash maqsadida sudga murojaat etishiga to'sqinlik qilsa ham da'vo muddati o'tishining to'xtatilishiga olib kelmasligi mumkin

2) majburiyatlarni bajarishni kechiktirish (moratoriy) to'g'risida hukumat qarori bo'lsa;

Moratoriy huquqni tiklashga Yuridik to'sqinlik qiluvchi holatdir hisoblanib, huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqini himoya qilishni ob'yektiv huquqiy hujjat orqali muayyan muddatga cheklash sifatida baholanadi. Masalan, marotoriy orqali muayyan majburiyatni bajarish, shartnoma bo'yicha tovar topshirish, ish bajarish yoki o'zga harakatni amalga oshirishni to'xtatib turilishi mumkin, yoxud butunlay shu harakatlarni va majburiyatni bekor qiladi.

3) agar da'vog'ar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan Qurolli kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;

4) agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;

5) tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarning amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

¹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan holatlar da'vo muddatining oxirgi olti oyida, bu muddat olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatida vujudga kelgan yoki davom etib turgan bo'lsa, muddatning o'tishi to'xtatiladi.

Muddatning to'xtatib turilishiga asos bo'lgan holat barham topgan kundan boshlab, da'vo muddatining o'tishi davom etadi, bunda muddatning qolgan qismi olti oygacha, da'vo muddati olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatiga qadar uzaytiriladi (FK, 156-modda).

Bunda yuqoridagi holatlar da'vo muddati tamom bo'lishiga olti oydan ko'p vaqt qolganda vujudga kelgan bo'lsa, kreditor o'z huquqini himoya qilishning etarli imkoniyati mavjud deb hisoblanadi va da'vo muddatining o'tishi to'xtatilmaydi. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi holatlari olti oydan oldin vujudga kelgan va to'xtatilgan bo'lsa, kreditorning o'z huquqini himoya qilish imkoniyati hali yo'qotilmagan, - degan xulosaga kelish uchun asos bo'ladi¹.

Agar da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi asoslari olti oydan oldin vujudga kelgan va ana shu paytgacha kreditor o'z huquqlari himoyasini amalga oshirmagan bo'lsa, hamda yuqoridagi holatlar da'vo muddati tamom bo'lganidan so'ng ham davom etayotgan bo'lsa kreditorning o'z huquqini himoya qilish uchun qonun bilan belgilangan muddatni o'tkazib yuborgan hisoblanadi. Masalan, fuqaro o'z huquqi himoyasi uchun qonun bilan belgilangan da'vo muddati tamom bo'lishiga etti oy qolganda muddatli harbiy xizmatga chaqirildi. Ma'lumki, muddatli harbiy xizmatning muddati o'n ikki oy qilib belgilangan («Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasi) va bu holatda fuqaroning da'vo bilan sudga murojaat etish huquqi tamom bo'lgan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari yana maxsus asoslar bo'lgan taqdirda ham, to'xtatib turilishi mumkin. Bunday maxsus asoslar qonunlarda nazarda tutiladi.

Da'vo muddati o'tishining uzilishi. Da'vo muddati o'tishining uzilishi da'vo muddati o'tishining to'xtatilishidan farq qiladi. Agar da'vo muddatining o'tishi to'xtaganda, muddat yangidan hisoblanmasa, da'vo muddatining o'tishi uzilgan holda, da'vo muddati uzilgunga qadar vaqt yangi muddatga qo'shilmaydi va da'vo muddatining o'tishi uzilganidan so'ng yangidan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi ikki holda: birinchidan, belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, ikkinchidan, majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan uziladi (FK, 157-modda).

Da'vo muddatining tiklanishi. Agar sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu holda o'tkazilgan da'vo muddati tiklanadi va taraflar o'rtasidagi nizo mazmunan ko'rib hal qilinadi.

Da'vo muddatining o'tkazilishi sabablarini qanday hollarda uzrli deb topish to'g'risida qonun muayyan holatlarni nazarda tutmagan, binobarin, da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablarini tekshirish va uzrli yoki uzrsiz deb topish huquqi sudga, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga beriladi. Sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi har safar konkret ishning holatlarini e'tiborga olib, o'tkazilgan da'vo muddatini uzrli yoki uzrsiz deb topishi mumkin.

Ba'zi hollarda fuqarolar va tashkilotlar o'zlariga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan qonunda belgilangan muddat davomida da'volarni qo'zg'ata olmasliklari mumkin. Masalan, fuqaro kasalligi, keksa yoxud voyaga etmaganligi, uzoq muddat davomida xizmat safarida bo'lganligi sababli yoki javobgarning qaerda bo'lishi noma'lum bo'lgan va boshqa ba'zi hollarda o'tkazilgan da'vo muddatlari sud tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan da'vo muddatlari ham ba'zi hollarda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Chunonchi, tashkilotlar o'z mansabdor shaxslarining aybli harakatlari, nazorat organlarining noto'g'ri bergan buyruqlari, sud yoki xo'jalik sudining xato harakatlari tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilgan va boshqa ba'zi hollarda da'vo muddatining o'tkazilishi uzrli sabab deb topilishi va ish mazmunan hal qilinishi mumkin.

Da'vo muddatining to'xtatilishi, uzilishi va tiklanishi to'g'risidagi qoidalar, agar qonun bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, maxsus da'vo muddatlariga ham joriy qilinadi (FK, 151-modda, 2-band).

¹ Гражданское право. Т.1./Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.: Проспект.2003.-369 с.

Da'vo muddati o'tishining oqibatlari. Da'vo qo'zg'atilgunga qadar da'vo muddatining o'tishi da'voni rad qilish uchun asos bo'ladi. Binobarin, da'vogar (haqdor) o'z huquqini majburiy ravishda amalga oshirish imkoniyatini yo'qotadi.

Yuqorida ko'rsatilgan da'vo muddati o'tishining asosiy oqibatini belgilaydigan qoidadan tashqari qonunda shu Yuridik fakt bilan bog'liq bo'lgan boshqa qoidalar ham belgilanadi. Jumladan, asosiy talab bo'yicha da'vo muddati o'tishi bilan qo'shimcha talablar, chunonchi: neustoyka, garov, kafolat va boshqalar bo'yicha da'vo muddati ham o'tgan hisoblanadi (FK, 162-modda).

Ba'zi hollarda qarzdor o'z majburiyati da'vo muddati o'tgandan so'ng ham bajarishi hollari yuz berishi mumkin. Bunday hollarda avval majbur shaxs o'z tomonidan bajarilganligi, to'langan summaning qaytarilishi to'g'risidagi talabni qo'ya olmaydi. FKda qarzdor da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatini bajargan holda, garchi ijro etish paytida da'vo muddatining o'tib ketganligini bilan yoki bilishi lozim bo'lganligidan qat'i nazar bajargan narsasini qaytarishni talab qilishga haqli emasdir, deb ko'rsatiladi (FK, 161-modda).

Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar. Buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish uchun ko'pchilik hollarda da'vo muddati belgilansa, da'vo muddati quyidagilarga nisbatan tatbiq qilinmaydi:

-shaxsiy-nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablarga, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

Ma'lumki shaxsiy-nomulkiy huquqlar (shaxsning hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmatini, shaxsiy daxlsizligi, ishchanlik obro'si, shaxsiy hayotining daxlsizligi, xususiy va oilaviy siri, nomga bo'lgan huquqi, tasvirga bo'lgan huquqi, mualliflik huquqi va boshqalar) shaxs tug'ilganidan to vafotiga undan ajralmas huquq sanaladi va ular har doim shaxsning hayoti va sog'lig'i uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqaroga tegishli bo'lgan boshqa nomoddiy ne'matlar tortib olinmaydi va o'zga usul bilan boshqa shaxsga berilmaydi. Agar fuqaro vafot etgan bo'lsa ham uning shaxsiy huquqlarini hech kim buzishga haqli emas. Shu sababli unga tegishli bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda manfaatdor shaxslar, shu jumladan huquq egasining vorislari tomonidan amalga oshirilishi va himoya etilishi mumkin.

Fuqaro o'z shaxsiy-nomulkiy huquqlarini buzilishiga yo'l qo'yuvchi ma'lumotlar yuzasidan sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqli.

Fuqarolik qonunchiligi fuqaroning sha'ni, ishchanlik obro'si va qadr-qimmatining shaxs hayotidagi o'rnini nazarda tutib, ularni himoya etishga nisbatan da'vo muddatlarni joriy etilmasligini nazarda tutadi.

Shaxsiy-nomulkiy huquqning da'vo muddati joriy etilmaydigan talablar jumlasiga kiritilishining yana bir asosiy sababi shundaki, bu huquqlar doimiy ravishda uning «shaxsiyati» bilan bog'liqdir. Bunday bog'liqlik mazkur huquqlarni hamisha huquqiy muhofaza etilishini talab etadi va ular qachon buzilganidan qat'i nazar sud da'vo arizasini ko'rib chiqishi lozim.

-omonatchilarning o'z omonatlarini berish to'g'risida bankka qo'yadigan talablariga;

Bank va bank faoliyati har bir mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida etakchi o'rinni egallovchi mezonlardan biridir. Shu bilan birga bank qo'yilgan omonatlarning qaytarilishi davlat tomonidan kafolatlangan. Mazkur talablarga nisbatan da'vo muddati joriy etilmasligining asosiy sababi, bank muassasasining butun faoliyati davomida kreditor (omonatchi)ning mablag'laridan foydalanishi hisoblanadi. Omonatlarning qaytarilish kafolati da'vo muddati joriy qilinmasligi bilan ham izohlanadi. Davlat omonatlar qaytarilishini kafolatlar ekan, ularga nisbatan omonatchining qonuniy talablarini biror muddat bilan cheklamaslikka harakat qiladi.

-fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga etkazilgan zararni to'lash haqidagi talablariga.

Fuqaroning hayotiga yoki sog'lig'i bebaho ne'mat bo'lib, biror moddiy qiymat bilan o'lchab bo'lmaydi. Fuqaroning hayoti va sog'lig'iga zarar etkazilganda, u birdaniga namoyon bo'lmasligi, yillar o'tib o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. bunday hollarda umumiy da'vo muddati bilan huquqni tiklashni o'lchab qo'yish mantiqsizlik bo'ladi. Fuqaro hayoti yoki sog'lig'iga etkazilgan zarar mayib qilinganda yoki uning sog'lig'iga boshqacha shikast etkazilganda jabrlanuvchi oladigan yoki muayyan ravishda olishi mumkin bo'lgan yo'qotilgan ish haqi (daromadlari), shuningdek salomatligiga shikast etkazilishi tufayli qilgan qo'shimcha xarajatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga fuqaroga etkazilgan ma'naviy zararni qoplashga nisbatan talablarga ham da'vo

muddati joriy etilmaydi. Zero, insonning ruhiy izitroblari, siqilishlariga nisbatan javobgarlikka tortish vaqtini qonun muayyan muddat bilan chegaralab qo‘ymaydi.

Fuqaroning hayoti va sog‘lig‘iga etkazilgan zararlar unidirishga nisbatan da‘vo muddati o‘tganidan keyin qo‘zg‘atilgan talablar da‘vo qo‘zg‘atishidan oldingi ko‘pi bilan uch yil bo‘yicha qondiriladi. Masalan, fuqaroning hayotiga 2003 yil zarar etkazilgan bo‘lsa-yu, da‘vo 2009 yil qo‘zg‘atilgan bo‘lsa, sud faqatgina 2006 yildan 2009 yilgacha bo‘lgan muddat uchun zararni qoplash to‘g‘risida qaror chiqaradi.

-jinoyat tufayli etkazilgan zararni to‘lash haqidagi talablarga;

Bu kabi zararlar shaxsning hayoti, sog‘lig‘i, sha‘ni, qadr-qimmat va mol-mulkiga etkazilishi mumkin bo‘lib, uning davlat tomonidan muhofaza etilishi va fuqaroga tegishli huquqlarning jinoyat yo‘li bilan buzilishi jamiyatdagi adolat va insoflilik tamoyillariga mos kelmasligidan kelib chiqadi.

-mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o‘z huquqini har qanday buzilishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog‘liq bo‘lmagan buzishlarni bartaraf etish haqidagi talablarga;

Mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o‘z huquqini har qanday buzishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog‘liq bo‘lmagan buzishlarni, bartaraf etish haqidagi talablariga nisbatan ham da‘vo muddati tatbiq etilmaydi. Chunki, mulk huquqi muddatsiz shaxsga tegishli ekan, uning mulkiy huquqlari ham doimo shaxsning o‘ziga tegishli bo‘lib, uni amalga oshirishga nisbatan har qanday cheklash bartaraf etilishi lozim (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan cheklashlar va to‘siqlar bundan mustasno). FKning 231-moddasiga muvofiq, mulkdor o‘z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog‘liq bo‘lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi mumkin (negator da‘vo).

-mamlakat mustaqilligi e‘lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo‘lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho ob‘yektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga;

Mamlakatning turli tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo‘lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho ob‘yektlar milliy boyligi sanaladi. Ular har qanday holatda ham O‘zbekiston Respublikasiga tegishli bo‘ladi. Shu sababli bu kabi boylklarni respublikadan olib chiqish va olib kirish qoidalari maxsus qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgustda qabul qilingan “Madaniy boylklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to‘g‘risida”gi Qonuni¹, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 23 martdagi 131-son “O‘zbekiston Respublikasida madaniy boylklarning olib chiqilishi va olib kirilishi masalalarini tartibga solish to‘g‘risida”gi qarori² va shu qaror bilan tasdiqlangan “Madaniy boylklarning olib chiqilishi va olib kirilishi tartibi to‘g‘risida”gi va “O‘zbekiston Respublikasida madaniy boylklarni realizasiya qilishda qatnashuvchi Yuridik shaxslarga ruxsatnomalar berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom va boshqalar.

Quyidagilar madaniy boylklar sifatida e‘tirof etiladi:

-xalqlar hayotidagi tarixiy voqealar, jamiyat va davlat rivojlanishi, fan va texnika tarixi bilan bog‘liq bo‘lgan, shuningdek, atoqli shaxslar (davlat, siyosiy, jamoat arboblari, mutafakkirlar, fan, adabiyot, san‘at arboblari) hayoti va faoliyatiga taalluqli ashyolar, tarixiy, badiiy, ilmiy va boshqa madaniy qimmatga ega bo‘lgan qurollarning har xil turlari;

-tarkibida qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar bo‘lgan badiiy boylklar;

-arxeologik qazilmalar yoki arxeologik kashfiyotlar va topilmalar natijasida olingan ashyolar va ularning parchalari, tuproq namunalari, arxeologik, geologik va boshqa namunalar;

-har qanday asosda va har qanday materiallardan butunlay qo‘lda ishlangan rasmlar va suratlar, har qanday materiallardan ishlangan va haykaltaroshlik asarlari, shu jumladan, bo‘rtma rasmlar, har qanday materiallardan ishlangan asl badiiy kompozitsiyalar va montajlar;

-sig‘inish maqsadidagi badiiy bezatilgan ashyolar, etnografik ob‘yektlar;

-o‘yma naqshlar, estamplar, litografiyalar, ksilografiyalar, grafikaning boshqa turlari va ularning original bosma shakllari, amaliy-dekorativ san‘at asarlari (shisha, loy, yog‘och, metall, suyak, mato va boshqa materiallardan ishlangan badiiy buyumlar), an‘anaviy xalq badiiy hunarmandchiligi buyumlari;

-arxitektura, tarix, badiiy yodgorliklar va monumental san‘at yodgorliklarining tarkibiy qismlari va parchalari;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998. 9-сон, 178-модда

² Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами 1999. № 3, 15-модда.

-alohida yoki kolleksiyadagi qadimiy kitoblar, shuningdek, tarixiy, ilmiy-badiiy, adabiy ahamiyatga ega bo'lgan matbaa asarlari, noyob qo'lyozmalar va hujjatli yodgorliklar, arxivlar, foto-, fono-, kino- va videomateriallar, musiqa asboblari;

-filateliya, numizmatika, faleristika, bonistika, sfragistika ashyolari va boshqa kolleksiyalar, tangalar, ordenlar, medallar, muhrlar, pochta otkritkalari (konvertlar) va kolleksiyalashning boshqa ashyolari, noyob kolleksiyalar va flora hamda fauna namunalari, ilm-fanning mineralogiya, paleontologiya, anatomiya kabi tarmoqlari uchun ahamiyatli bo'lgan ashyolar;

-maishiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan maishiy va ilmiy priborlar, asboblari (coat, barometr, tarozi, durbin, foto-, kinoapparatlari, tikuv mashinalari va shu kabilari);

-boshqa ko'char buyumlar, shu jumladan, tarixiy, ilmiy-badiiy yoki boshqa madaniy ahamiyatga ega bo'lgan, shuningdek, davlat tomonidan tarixiy va madaniy yodgorlik sifatida muhofazaga olingan nusxalar.

Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishini davlat tomonidan tartibga solishni O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan tartibda madaniy boyliklar sirasiga kiruvchi ashyolarning toifasini aniqlaydi hamda madaniy boyliklarning olib chiqilishi, vaqtincha olib chiqilishi mumkinligi to'g'risida qarorlar qabul qiladi.

Chunonchi davlat qonunga xilof ravishda olib chiqilgan va O'zbekiston Respublikasiga qaytarilishi lozim bo'lgan madaniy boyliklarni talab qilib olish choralarini ko'radi.

ellik yil muqaddam va undan ham oldinroq yaratilgan madaniy boyliklar, davlat tomonidan muhofaza ro'yxatlari va reestrlariga kiritilgan madaniy boyliklar, O'zbekiston Respublikasining davlat va jamoat muzeilarida, arxivlarida, kutubxonalarida va boshqa saqlash joylarida doimiy saqlanayotgan madaniy boyliklar O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilishi mumkin emas.

Qaytarilgan madaniy boyliklarning mulkdorlari ularni qaytarib olib kirishda bojxona to'lovlari va maxsus yig'imni to'lashdan ozod qilinadi.

-qonunda belgilangan hollarda boshqa talablarga (FK, 163-modda).

FKning 163-moddasida da'vo muddati qilinmaydigan talablar doirasi aniq chegaralab qo'yilmagan bo'lib, u kengayishi mumkin. Shu sababli boshqa qonun hujjatlarida belgilangan normalar bilan ham bunday talablar doirasi kengayishi mumkin. Bundan tashqari ayrim ilmiy adabiyotlarda sivilistlar da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar doirasi bilan bog'liq ayrim o'z fikr-mulohazalarini ham bildirishmoqda. Masalan, yuqoridagi holatlardan tashqari da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar qatoriga mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ma'naviy zararni undirish haqidagi talablarni kiritishni taklif etilmoqda¹. Jamiyat rivojlangani sari bu kabi fikrlar ham kengayib boradi va ular keyinchalik qonunchilikka kiritilish orqali da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar doirasining kengayishiga olib keladi.

Nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqida muddat deb nimaga aytiladi.
2. Fuqarolik huquqida muddatlarning qanday ahamiyati bor?
3. Muddatlar kim tomonidan belgilanishiga qarab qanday turlarga bo'linadi?
4. Huquqiy oqibatiga ko'ra muddatlar necha turlardan iborat?
5. Muddatlarning aniqlanish tavsifiga ko'ra qanday turlari farqlanadi?
6. Muddatlar qanday hisoblanadi? Da'va muddati deb nimaga aytiladi?
7. Da'vo muddatining qanday ahamiyati bor?
8. Da'vo muddatining turlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Maxsus da'va muddati nima?
10. Davo muddati qachondan o'tishi boshlanadi?
11. Qanday holatlar da'vo muddatining o'tishini to'xtatish uchun asos bo'ladi?
12. Da'vo muddati o'tishining uzilishi deb nimaga aytiladi?
13. Da'vo muddatining tiklanishi qanday holatlarga bog'liq?
14. Da'vo muddati o'tishi qanday oqibatlarga olib keladi?
15. Qanday talablar da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar sanaladi?

¹ Мамасиддиков М.М. Мехнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма – Тошкент: ТДЮИ, 2004. -42 б.

10-MAVZU: Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilish.

REJA:

1. Mulk va mulk huquqi tushunchalari.
2. Mulk huquqining mazmuni.
3. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.
4. Mulk huquqining asosiy tamoyillari.
5. Mulk shakllari.

Mulk va mulk huquqi tushunchalari. Jamiyatning iqtisodiy negizi – mavjud mulkchilik munosabatlari asoslanadi. Shu sababli mulk nafaqat Yuridik mazmunga, balki iqtisodiy ma'noga ham ega. Iqtisodiy ma'noda mulk insonlarning erki-irodasidan tashqarida vujudga keladi. Yuridik munosabatlarda mulk qabul qilingan normalar orqali tartibga solinadi va ular mulk huquqi sifatida namoyon bo'ladi. Kishilar mehnati bilan yaratilgan yoki tabiat tomonidan insonlarga o'ziga xos tarzda "taqdim etilgan" boyliklar har doim mulk bo'lib kelgan. Mulk egasi bo'lish yoki bo'lmasligiga qarab, kishilarning jamiyatdagi mavqei, aniqrog'i ijtimoiy-iqtisodiy maqomi vujudga keladi. Mulkiy munosabatlarsiz, iqtisodiy munosabatlar, ishlab chiqarish jarayoni o'z mazmuniga ega bo'lmaydi. Mulkiy munosabatlar Yuridik normalar va davlat kafolatisiz normal tarzda rivojlana olmaydi.

Ibtidoiy jamoa tuzumidan to shu kunga qadar bo'lib o'tgan turli katta-kichik urushlarning asosiy sababi mulk bilan bog'liqdir. Shu sababli mulkchilik munosabatlari azaldan insonlar hayoti bilan bog'liq bo'lib, u hozirgi kunga qadar har bir shaxsni qiziqtirib kelmoqda. Insonlarning mulkka bo'lgan qiziqishlari, u haqdagi turli nazariyalar, tartib qoidalarni ishlab chiqish orqali o'z ifodasini topgan. Shu sababli, turli huquq tizimlari o'z xususiyatlaridan kelib chiqib, mulkiy munosabatlar va uning ishtirokchilarining vakolat doirasini o'ziga xos tarzda tartibga solgan.

Mulkiy munosabatlar – jamiyatdagi boyliklarni o'zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir. Mulchilik birinchidan, insonning boyligi bo'lmish ashyo, buyum yoki boshqa narsaga nisbatan egalik his-tuyg'usi bilan bog'liq munosabat, ikkinchidan, ana shu boylik, ne'mat xususida kishilar o'rtasida vujudga kelgan munosabatdir. Demak, bir so'z bilan aytganda, mulk ashyo va unga nisbatan egalik hissi bilan bog'liq munosabatdir.

Ayrim mualliflar mulk tushunchasini quyidagilar bilan bog'laydilar:

1) mulk – tabiat boyliklarini hamda ishlab chiqarish faoliyati natijalarini shaxslar tomonidan o'zlashtirishning ijtimoiy-huquqiy shakli. Huquq esa mulkni iqtisodiy munosabatlarda Yuridik mustahkamlaydi;

2) mulk – biror ashyoga nisbatan shaxslar o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarning natijasi;

3) mulk – bu iqtisodiy-huquqiy munosabatdir;

4) mulk – muayyan shaxsga tegishli bo'lgan ayrim ashyolar yoki munosabatlarning negizini tashkil etuvchi mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish va uni mustahkamlashga qaratilgan normalardan iboratdir¹.

Boshqacha aytganda, mulk — bu muayyan ishlab chiqarish munosabatlari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida vujudga keladigan, uning dastlabki sharti va natijasining munosabatidir; odamlarning moddiy ne'matlarini, eng avvalo ishlab chiqarish vositalarini (uning shart-sharoitlarini), shuningdek ishlab chiqarish faoliyati natijalarini bevosita o'zlashtirib olish sohasidagi iqtisodiy munosabatlardir; mazkur munosabatlarning mohiyati moddiy ne'matlarning muayyan shaxslar yoki ularning jamoalari tomonidan o'zlashtirib olinganligi va o'z ixtiyoriga o'tkazib olinganligi holatidan iboratdir².

Kishilar buyumlarni, ne'matlarni o'ziniki qilib olgandagina o'zlashtirishlari mumkin, chunki jamiyatda o'zganiki bo'lgan ne'matlarni o'zlashtirib bo'lmaydi. O'zganiki bo'lgan ne'matlarni beruxsat o'zlashtirish qonun hujjatlariga muvofiq ta'qib qilinadi. Mulk sohibi o'z mulkiga mustaqil tayanib ish ko'radi. Mulksiz o'zganing mulkini ijaraga oluvchi yoki mulkdorga yollanib ishlovchi shaxs to'liq ma'noda hali mustaqil emas. Ne'matlar ikki yo'sinda: ishlab chiqarish resurslari, ya'ni vositalari va ishlab chiqarish natijalari sifatida o'zlashtiriladi.

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007, -55 б.

² Чжен В.А. Раҳмонкулов Х.А. Бозор қонунияти асослари. -Тошкент: Бизнес католог. 1996. -85 б.

Mulkchilik bu – mas’uliyat bilan manfaatning uzviy birligi hisoblanadi. Mulkchilik real bo‘lishi uchun mulkdorning iqtisodiy manfaati – uning boylik egasi sifatidagi hayotiy ehtiyoji bo‘lib, xatti-harakat, fe‘l-atvorining iqtisodiy motivatsiyasi (sababi)ni yuzaga chiqaradi¹.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilik munosabatlarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Shaxsni mulkdan begonalashuviga asoslangan ijtimoiy alohida imtiyozli mavqega barham berildi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan mamlakatimiz iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi mustahkamlab qo‘yildi².

Tabiat boyliklari va kishi mehnati natijalari shaxslar tomonidan ayrim-ayrim holda o‘zlashtirilmay, balki birgalashib va o‘zaro hamkorlik bilan o‘zlashtiriladi. Binobarin, mulk tabiat narsalarini o‘zlashtirishda kishilar va ularning jamoalari o‘rtasida bo‘lgan munosabatni, ya’ni ijtimoiy munosabatni, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini bildiradi.

Yuqorida aytganlardan ma’lum bo‘lishicha, mulk ishlab chiqarishning zarur sharti va ishlab chiqarilgan boyliklarning o‘zlashtirilishi natijasi hisoblanadi.

Mulk ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni egallash, foydalanish va ularni tasarruf etish sohasida bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlarning majmui sifatida ham ta’riflanishi mumkin.

Yuridik ma’nodagi “mulk” tushunchasi to‘g‘risida shuni aytish kerakki, shaxslar tomonidan tabiat boyliklarini, ashyolarini o‘zlashtirishda bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan va mustahkamlaydigan huquqiy normalar tizimi – Yuridik ma’nodagi “mulk” tushunchasida qo‘llaniladi. Bu ma’nodagi mulk mulk huquqi (sub’yektga tegishli sof ma’nodagi sub’yektiv huquq sifatida emas, balki muayyan huquq sohasi) sifatida ko‘riladi.

Mulk huquqi fuqarolik huquqining markaziy institutlaridan biri sanaladi. Mulk huquqi tushunchasining Yuridik ta’rifi FKning 104-moddasida berilgan. Unga muvofiq, mulk huquqi shaxsning o‘ziga qarashli mol-mulkka o‘z xohishi bilan va o‘z manfaatlarini ko‘zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o‘zining mulk huquqini, kim tomonidan bo‘lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Bu ta’rif mulkdorning o‘z mulkiga nisbatan munosabatining barcha huquqiy jihatlarini qamrab oladi. Shu bilan birga, ushbu ta’rifda uchinchi shaxslarning mulkdor mulkiga munosabatlarining eng muhim qonuniy asosi kafolatlangan. Ya’ni mulkdorning mulk huquqini kim tomonidan bo‘lmasin har qanday buzishdan muhofazalay olishi imperativ me’yor sifatida mustahkamlangan. Bu esa, o‘z navbatida mulkdor mulk huquqini majburiy ma’noda “muqaddasligini” ifodalaydi.

Davlat mulkdorning mulkiy huquqini amalga oshirishini turli tajovuzlardan asrovchi chora-tadirlar ko‘rilishini o‘z normalari orqali kafolatlaydi. Shu sababli bu holatlar mulk huquqi xususidagi doktrinal ta’riflarda o‘z ifodasini topadi. Masalan, ayrim adabiyotlarda mulk huquqi bu – mulkdorning o‘z xohishi bilan va o‘z manfaatlarini ko‘zlagan holda moddiy ne’matlar ustidan davlat tomonidan kafolatlangan va jamiyat manfaatlari yo‘lida chegaralangan hamda egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish orqali amalga oshiriladigan hukmronlik qilishining Yuridik ta’minlangan imkoniyatidir, tarzidagi tariflar mavjud³.

Mulk huquqi muddatsiz ravishda uning egasiga tegishli bo‘ladi. Bu tushuncha mulk huquqining egallanishi, foydalanilishi va tasarruf etilishini muddat bilan bog‘lash mumkin emasligini nazarda tutadi. Mulk sohibi o‘z mol-mulkiga bo‘lgan huquqni o‘z xohishidan kelib chiqib ya’ni tasarruf etib (tasarruf turli shartnoma va bitimlar tuzish, yoki undan voz kechish orqali namoyon bo‘ladi) yoxud qonun hujjatlarida belgilangan tartibda majburiy olib qo‘yish (nasionalizasiya, rekvizitsiya, musodara) orqali tugatishi mumkin. Demak mulk huquqining mulkdorga tegishlilik muddati uning xohish irodasi ayrim hollarda esa jamiyat erki natijasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Mulk huquqining muddatsiz amalda bo‘lishini belgilangan normalar orqali davlat kafolatlaydi va muhofaza qiladi.

¹ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодиёт назарияси. -Тошкент: Меҳнат, 1995. -133 б.

² Рахмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительные исследования). - Тошкент: Адолат, 1995, -34 б.

³ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, -36 б.

Mulkning daxlsizligi va qonun bilan keng ko‘lamda muhofaza etilishigina belgilab qo‘yilishi mulk huquqining mutlaq huquqiy munosabat sifatida gavdalandiradi. Mulkning daxlsizligini ta‘minlash uchun mulkdorga qarshi turgan barcha sub‘yektlar uning sub‘yektiv mulk huquqini buzmasliklari lozim bo‘ladi¹.

Mulk huquqi o‘z navbatida ikki ma‘nodagi: ob‘yektiv va sub‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqiga bo‘linadi.

Ob‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqi deganda, tabiat ashyolarini ijtimoiy o‘zlashtirishning mavjud zahiralari, usullarini belgilash, tartibga solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko‘zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig‘indisi nazarda tutiladi. Chunonchi, mulk to‘g‘risidagi umumiy qoidalar ob‘yektiv huquq normalari hisoblanadi. Ob‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqi mutlaq huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Bunga misol sifatida mulk huquqini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini keltirish mumkin.

Sub‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqi deb, ayrim shaxslar, ya‘ni huquq sub‘yektlarining (davlat, Yuridik shaxslar va fuqarolarning) ob‘yektiv huquq normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi. Sub‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqi nisbiy-huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Sub‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqi mulk sohibining o‘ziga mulk yoki ashyoviy huquq asosida tegishli bo‘lgan mol-mulkni qonunda taqiqlanmagan asoslarda, vakolat doirasida, o‘zga shaxslarning manfaatlariga putur etkazmagan holda egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish maqsadida turli bitimlar tuzishida namoyon bo‘ladi. Masalan, turli shartnomalar tuzish, o‘z mulkini meros qilib qoldirish va boshqa bitimlar orqali mulkka bo‘lgan huquqni vujudga keltirish, o‘zgartirish yoki bekor qilish sub‘yektiv ma‘nodagi mulk huquqining mazmunini bildiradi.

Mulk huquqining mazmuni. Mulk huquqining mazmuni mulk sohibining vakolatlar doirasi bilan belgilanadi.

Mulkni o‘z xohishiga ko‘ra va o‘z manfaatini ko‘zlab egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek mulk huquqini har qanday buzilishlardan bartaraf etishni talab qilish huquqi tushunchalari mulk huquqining mazmunini tashkil etadi. Sub‘yektiv mulk huquqining mazmunini tashkil etadigan bu elementlar mulk egasiga qonun bilan belgilangan doiralarda beriladi.

Shu ma‘noda mulkdor o‘z mulkiga bo‘lgan huquqlarini ixtiyoriy ravishda, o‘z xohishiga ko‘ra amalga oshiradi. Mulkdorning o‘z xohishi deganda, uning o‘z erki, irodasi bilan o‘z manfaatlarini ko‘zlab, bironing (uchinchi shaxslarning) tazyiqsiz, g‘ayrihuquqiy ta‘sirli harakat qilishi nazarda tutiladi. Agar mulkdorga nisbatan bunday holatda zo‘rlilik, tazyiq ko‘rsatilgan bo‘lsa, qonun mulkdorning xohish-irodasi erkin amalga oshirilishini kafolatlaydi va muhofaza qiladi. Ayni vaqtda mulkdorning o‘z xohishiga ko‘ra ish tutishi qonun, insof va adolat doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mulkdorning mulkiy huquqni o‘z xohishiga ko‘ra amalga oshirishda uning manfaati yotadi. Bu manfaat bevosita uning o‘ziga, yaqinlariga yoki boshqalarga taalluqli bo‘lishi mumkin. Masalan, ota-ona voyaga etmagan farzandi nomiga bankka omonat pul mablag‘i qo‘yganda ham, garchi bunda uchinchi shaxsning manfaati ko‘zlaganday bo‘lsa ham, aslida mulkdorning harakati zamirida ota-ona sifatidagi burchi yotadi. Mulkdorni o‘z xohishiga ko‘ra yoki manfaatiga zid ravishda mulkiy bitimlar tuzishga majbur qilish, umumiy qoida bo‘yicha bunday bitimlar haqiqiy sanalmasligiga sabab bo‘ladi.

Yuqorida aytganimizdek, mulk huquqi uch unsur (element) – mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan tashkil topadi.

Mulkni egallash huquqi mulkni qo‘lda yoki unga nisbatan o‘z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turishdir. Mulkka egalik qilish bilan bog‘liq tushunchalar turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Yuqoridagi tushunchaga qo‘shimcha ravishda ayrim mualliflar “Xo‘jalik xukmronligi” iborasini ham qo‘shishadi². Mulkni qo‘lda yoki unga nisbatan o‘z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turib, mulkdorga ashyo ustidan uning xo‘jalik xukmronligini amalga oshirishni Yuridik ta‘minlangan imkoniyati egalik qilish huquqining keng ma‘noda tushunish hisoblanadi.

Mazkur keng ma‘nodagi egalik qilish tushunchasi mol-mulkni mulkdorni o‘z qo‘lida ushlab turish, saqlab turish – faktik egalik qilish, mol-mulkni garchi o‘z qo‘lida saqlamas ham, faktik egalamas ham unga nisbatan o‘z huquqlarini amalga oshirish imkoniyatini beruvchi joyda saqlab turish egalik qilish bilan bog‘liqdir. Har

¹ Ўша адабиёт – 21 б.

² Гражданское право. Часть 1. подред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: ТЕИС, 1996. –С. 296., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш босқичлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -26 б.

ikkala holatda ham mulkdor mol-mulk ustidan xo'jalik xukmronligini amalga oshirish bo'yicha Yuridik imkoniyatga ega bo'ladi¹.

Egalik qilishda mulkdorning ashyo bilan bog'liq imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yerda mulkdorning imkoniyati o'z ichiga jismiy, amaliy va huquqiy imkoniyatni qamrab oladi. Faktik egalik amaliy imkoniyatni ta'minlaydi. Jismiy egalik esa mulkdorga natura holatda real o'z qo'l ostida mulkni saqlab turish imkoniyatini beradi. Masalan, hamyon, qo'l soati, kitob, daftar va boshqalarni egallab turish jismiy imkoniyat ta'sirida bo'ladi va real voqelikka to'g'ri keladi. Lekin shunday mol-mulklar borki ularni real jismiy egalik qilish imkoniyati yo'q. Masalan, uy-joylarni amalda qo'lda ushlab turish imkoniyati yo'q. Shu sababli ularga nisbatan "jismiy egalik qilish imkoniyati" tushunchasi qo'llanilmaydi. Bu holatda egalik qilish mulkka ta'sir ko'rsatish imkoniyati bilan bog'liq bo'ladi. Qonun mulkka ta'sir doirasini belgilamaydi. Masalan, mulkdor va mulk o'rtasidagi masofa bir necha ming kilometrlarni tashkil etishi ham mumkin. Faqat faktik egalikka mulkdordan boshqa shaxslar daxl qilmasligi, ta'sir ko'rsatmasligi lozim bo'ladi.

Mulkni qonunga muvofiq ravishda o'z qo'lida yoki o'z erki-irodasi ta'siri ostida saqlab turgan shaxs mulkni egallash huquqiga ega. Bunday huquq, avvalo, mulk egasiga tegishli bo'ladi. Avvalo deganimizning boisi shundaki, mulkni egallash huquqi qonun yoki shartnomaga asosan boshqa shaxsda ham bo'lishi mumkin. Masalan, mulk shartnoma bo'yicha ijaraga berilganida, vaqtincha tekin foydalanish uchun topshirilishida, omonat qo'yilishida yoki ma'muriy dalolatnomalarga binoan vaqtincha saqlash uchun biror tashkilot yoki fuqarolarga o'tkazilishida egalik huquqi mulk egasi hisoblanmagan shaxsda ham bo'lishi mumkin.

Bu holatda egalik qilish to'laqonli ravishda namoyon bo'lmaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkdor bo'lmagan eganing mulkka egalik qilishi normal hol sifatida baholanadi. Zero turli ob'yektiv va sub'yektiv sabablarga ko'ra mulkdorning vaqtincha o'z mulkiga egalik qilmasligi uning yo'qolib ketish yoki o'z xususiyatini yo'qotish ehtimolini vujudga keltirishi mumkin.

Shu bois egalik huquqini uchinchi shaxslarda bo'lishi normal hol sanaladi.

Uchinchi shaxslar mol-mulkning egalik qilish huquqini qonuniy yoki noqonuniy asoslarda qo'lga kiritishlari mumkin. Qonuniy egallash biror huquqiy asosga muvofiq egalik sifatida baholanadi va aksariyat hollarda titulli egalik hisoblanadi. Noqonuniy egalik esa mulkdorning xohish-irodasidan tashqarida, undan berxusat o'g'irlik yoki boshqa tartibbuzarliklar sodir etib mulkka bo'lgan huquqni qo'lga kiritish tushuniladi.

Uchinchi shaxslarning mulkka nisbatan qonuniy egalik qilish huquqi mulkdorning xohish-irodasi ostida muayyan Yuridik asos – shartnoma va bitimlar asosida vujudga kelganligi tufayli (titulli egalik) mulk huquqining bu elementi hosila asosda mulkka egalikni vujudga kelganligini bildiradi. Noqonuniy asosda egalik huquqi vujudga kelganda esa hosilaviy unsur mavjud bo'lmaydi.

Ayrim hollarda amaldagi qonun hujjatlari ba'zi toifa mol-mulklarning faktik egalik imkoniyatini cheklashi mumkin. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga tegishli pul mablag'lari bankda saqlanishi, ayrim hollarda savdo shahobchalarida har kungi pul tushumlarini bank topshirish shartligi belgilangan Masalan, "Turg'un shoxobchalar orqali savdo faoliyatini amalga oshirayotgan yakka tartibdagi ishbilarmonlarning naqd pul mablag'larini topshirish va olish tartibi"ga asosan turg'un shoxobchalar orqali savdo faoliyatini amalga oshirayotgan yakka tartibdagi ishbilarmonlar nazorat-kassa apparatlaridan foydalanishlari va har kungi naqd tushumni bankka topshirishlari shart².

Mulkni qonun talablariga muvofiq qo'lda saqlab turishga qonuniy egallash deb aytilsa, qonuniy asoslar bo'lmay turib birovlariga qarashli mulkni egallash, masalan, birovning o'g'irilatgan yoki yo'qotgan mulkini qo'lda saqlashga qonunsiz egallash deb aytiladi.

Mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi yana bir unsur bu mulkdan foydalanish huquqidir.

Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma'noda foyda ko'rishdir. Mazkur mulk huquqining elementi orqali shaxs o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondiradi. Aynan mazkur xususiyati tufayli shaxslar mulk sohibi bo'lishga intiladilar. Aks holda u shaxs uchun hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Mulkning foydali xususiyati uning turlaridan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin.

O.Oqyulov tashqi namoyon bo'lishiga qarab, mol-mulkdan foydalanishni quyidagicha tasniflaydi:

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -32 б.

² Mazkur tartib Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 1999 йил 7 майдаги №415-сон қарори билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан 18 июнь 1999 йилда №752-сон билан рўйхатга олинган.

-insonni biologik-jismoniy ehtiyojlari uchun ishlatiladigan shaxsiy iste'mol tovarlari (oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar, dori-darmonlar va h.k.);

-kundalik hayotda ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qo'llaniladigan ashyolar (ishlab chiqarish qurollari va vositalari, transport vositalari, mashinalar va mexanizmlar);

-insonni ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga, shaxsni kamol topishiga xizmat qiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar (fan, adabiyot va san'at asarlari, shu jumladan darsliklik, kitoblar va h.k.)¹.

Umuman olganda, mulk turlari qanchalik keng bo'lsa, undan foydalanish shakllari ham shu darajada keng bo'ladi. Jamiyat, fan va texnika vositalari rivojlangani sari yangi-yangi o'z o'zidan yangicha ko'rinishdagi foydalanish xususiyatiga ega bo'lgan mulk turlari ham vujudga kelishi muqarrar. Masalan, dastlab uyali aloqa vositasi faqatgina telefon aloqasi maqsadida foydalanilgan bo'lsa, uning takomillashtirilishi evaziga bu telefon turidan ham aloqa, ham foto va video materiallar olish, uzatish, internetga ulanish, teledasturlar, video lavha va filmlar tomosha qilish, musiqa tinglash, turli mobil o'yinlarini o'ynash, xat (SMS, MMS, Push) yozish va qabul qilib olish, turli ma'lumotlar (ob-havo, bank axborotlari va h.k.) olish maqsadida ham foydalanilmoqda.

Mulkdan qonunga muvofiq ravishda foydalanuvchi shaxs shu mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Mulkdan foydalanish huquqi shu mulkni egallash huquqi bilan chambarchas bog'liqdir. Mulkni egallamay, qo'lda saqlamay turib, undan foydalanib ham bo'lmaydi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasiga muvofiq, ijaraga beruvchi dastavval mulkni ijaraga oluvchiga qonun yoki shartnomada ko'zda tutilgan tartibda topshiradi. Topshirish bilan bir vaqtda ijaraga oluvchida mulkka nisbatan egalik qilish huquqi ham vujudga keladi va u shundan so'ng ijaraga berilgan mol-mulkdan foydalanishi mumkin. Mulkdan ishlab chiqarishda yoki kundalik hayotda foydalanishda bu mulk butunlay iste'mol qilinadi yoki muayyan vaqt davomida asta-sekin eskiradi.

Odatda, mulkdan foydalanish tartibini mulkdorning o'zi belgilaydi. Lekin undan foydalanayotganda o'zga shaxslarning qonuniy manfaatlariga, jamoat xavfsizligiga putur etkazmasligi lozim. Ayrim toifa mol-mulklardan foydalanish tartibi qonun hujjatlari orqali belgilanishi mumkin. Jumladan, "Jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport inshootlaridan foydalanish" Qoidalari², "Portlovchi moddalarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash, transportda tashish, ulardan foydalanish va ularni hisobga olish to'g'risida"gi Yo'riqnoma³, "Veterinariyada giyoxvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursorlardan foydalanish" Tartibi⁴ va boshqalar.

Bunda vakolatli organ foydalanishning xususiyatlari, tartibini belgilovchi biror Qoidani ishlab chiqadi va unga amal qilish majburiy tus oladi, davlat esa foydalanish ustidan nazorat o'rnatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Madaniy meros ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga asosan, madaniy meros ob'yektlarining mulkdorlari bo'lgan Yuridik va jismoniy shaxslar:

-madaniy meros ob'yektining tashqi va ichki ko'rinishini madaniy meros ob'yektining pasportiga kiritilgan muhofaza mazmuni ma'lumotlariga muvofiq holda saqlash;

-madaniy meros ob'yekti hududining chegaralarida yer qazish, yer tuzish, qurilish, meliorasiya, xo'jalik ishlari va boshqa ishlarni o'tkazish uchun O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligining ruxsatnomasini olish;

-alohida muhofaza qilinadigan tarixiy-madaniy hududlarni saqlab turish tartibotini ta'minlash;

-madaniy meros ob'yektining mulkdori tomonidan belgilanadigan shartlardagi madaniy meros ob'yektining hamma uchun ochiqligi talablarini albatta bajargan holda ularning asralishini ta'minlashga majburdirlar⁵.

Ayrim holatlarda esa foydalanish imkonini beruvchi ruxsatnomalar olish tartibi ham joriy etilishi va mulkdorlarning muayyan turdagi mulklardan foydalanish uchun ruxsatnomaga ega bo'lish shart ekanligi belgilanishi mumkin. Masalan, "Er qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun lisenziyalar berish tartibini

¹ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -36 б.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 40-сон, 308-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 27-сон, 199-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 147-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 9-10, 180-модда

takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 7 iyundagi PK-649-son Qarori bilan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish uchun lisenziya olish talab etiladi.

Agar birovning mulkidan foydalanish qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib amalga oshirilsa, bunday foydalanish qonunsiz foydalanish hisoblanadi, masalan, o'g'irlangan yoki yo'qotilgan mulkdan foydalanish. Ammo amaldagi qonun hujjatlarida uchinchi shaxslarning mulkdorning roziligini olmasdan uning mulkidan foydalanish imkoniyatini beruvchi normalar ham belgilanishi mumkin, masalan servitut.

Mulkni tasarruf etish huquqi – mulkning Yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo'ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir. Mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi mazkur element mulk egasining o'z mol-mulkiga to'laqonli mulkdor sifatida e'tirof etilishi uchun asos bo'ladi. Zero tasarruf etish bilan bog'liq elementni uchinchi shaxslarga berilishi mulk huquqining boshqa shaxsga o'tib ketishi bilan yakunlanadi.

Mulk egasi tasarruf etish huquqiga binoan mulk yuzasidan xilma-xil bitimlar, shartnomalar, chunonchi, ashyoni sotish, hadya qilish, ijaraga qo'yish to'g'risida shartnomalar tuza oladi. Agar ashyo butunlay keraksiz bo'lib qolsa, mulk egasi bunday ashyoni tashlab yuborishi, o'zidan biror-bir usul bilan soqit qilishi mumkin. Bu huquq mulkdorga o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday harakatlarni amalga oshirish, shu jumladan mol-mulkdan garov narsasi sifatida foydalanishi yoki unga boshqacha yo'llar bilan vazifa yuklash, uni begonalashtirish yoki mol-mulkni boshqacha usul bilan tasarruf etishga imkon beradi.

Ayrim adabiyotlarda tasarruf etish huquqining oqibatlarini bo'yicha quyidagicha turkumlash taklif etiladi:

-mulkdor tomonidan mulk huquqini o'zidan begonalashtirish bo'yicha harakatlar (sotish, xadya, renta, hayr-ehson va boshqa shu kabi shartnomalar va bitimlar orqali);

-mulk huquqini o'zida saqlab qolgan holda mol-mulkni boshqa shaxsga foydalanishga berish (masalan, ijaraga berish);

-mol-mulkni qayta ishlash, uni boshqa turdagi mol-mulkka o'zgartirish (masalan bog' yoki tomorqa o'rninga turar-joy binolarini qurish yoxud aksincha);

-mol-mulkni yo'q qilib tashlash¹.

Tasarruf etish huquqini qo'lga kiritish orqali mulkdor tom ma'noda mulkiy huquqni qo'lga kiritgan bo'ladi. Zero qolgan ikki mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi egalik va foydalanish huquqi mulk egasiga tom ma'noda "mulk huquqi egasi" maqomini bermaydi. Tasarruf etish huquqining qo'ldan ketishi bilan mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi ham qo'ldan ketadi. Masalan, mulkni omonatga qo'yishda ashyoni egallash huquqi, ijaraga berishda ashyoni egallash va undan foydalanish huquqi birovga o'tsa, ashyoning sotilishi yoki hadya qilinishida esa sub'yektiv mulk huquqining har uch elementi: egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqlari ham butunlay boshqa shaxsga (ya'ni mulkdorga) o'tadi.

Ayrim hollarda, chunonchi, mulkni yo'qotish, o'g'irlatish hollarida mulk egasi o'z mulkini egallash, foydalanish va uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lsa ham, egalik huquqini qonunda belgilangan hollarda va muddatlarda o'zi saqlab turadi. Fuqaroga tegishli mulk o'g'irlatilganida, uning kimning qo'lida bo'lishligi aniqlanganidan so'ng, qonun bilan belgilangan uch yillik da'vo muddati davomida talab qilib olinishi mumkin. Aks holda, mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi yo'qoladi. Umuman olganda, mulkni tasarruf etish elementi kimda bo'lsa, shu shaxs (garchi mulk qo'lida, ya'ni egaligida yoki foydalanishida bo'lmasa ham) mulkdor hisoblanadi. Zero, tasarruf etish elementi mulkning shakli va huquqiy maqomiga qarab muayyan hujjatlar (order, tilxat va h.k.) bilan tasdiqlanadi.

Mulk egalari o'zlariga tegishli mulk huquqidan g'ayriqonuniy maqsadlarda, birovning zarariga foydalanishi yo'l qo'yilmaydi.

Mulkdor huquqlari va vakolatlarining chegarasi O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 54-moddasida bayon qilingan bo'lib, unga asosan mulkdor o'z huquqlarini amalga oshirishda ekologik muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -38 б.

Bu konstitusiyaviy norma FKning 172-moddasida batafsil talqin qilingan. Ushbu moddaga asosan, mulkdor o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirishda quyidagi shartlariga amal qilishi lozim:

1. Mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

2. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda, shartlarda va doirada mulkdor boshqa shaxslar uning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanishiga yo'l qo'yishga majbur (masalan, ko'chmas mulk – yer uchastkasi egasi qo'shni yer uchastkasining egasidan zarur hollarda, boshqa yer uchastkalarining egalaridan ham o'zganing yer uchastkasidan cheklangan holda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqli. Odatda, servitut piyodalar va transport yo'li, elektr, aloqa, gaz yoki suv quvurlari o'tkazish uchun zarur bo'lishi mumkin. Er uchastkasida servitut belgilanishi yer egasini mulk huquqidan aslo mahrum qilmaydi. Servitudan foydalanuvchi bilan yer uchastkasi egasi o'rtasida servitut haqida bitim tuzilib, u ko'chmas mulkka oid bitimlar kabi ro'yxatdan o'tkaziladi. Servitut belgilangan uchastkaning egasi agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, servitut kimning foydasini ko'zlab belgilangan bo'lsa, o'sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir (FK, 173-modda).

3. Mulkdor o'zining ustunlik mavqeini suiiste'mol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emas.

4. Mulkdor o'z huquqini amalga oshirganda, fuqarolarning sog'lig'iga va atrof-muhitga zarar etkazishning oldini olish choralarini ko'rishga majbur.

Mulk huquqining mazmunida nafaqat mulkdorning huquqlari, balki mol-mulkni saqlab turish burchi ham yotadi. FKning 174-moddasiga asosan, o'ziga qarashli mol-mulkni saqlash, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulk egasining zimmasida bo'ladi. Agar mulkdor bu majburiyatni bajarmasa, ba'zi hollarda uning mulkiy huquqlari chegaralab qo'yilishi yoki mol-mulk undan olib qo'yilishi haqida da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo'zg'atilishi mumkin (masalan, FKning 190-moddasida ko'zda tutilgan asoslar bo'yicha).

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan Yuridik faktlar nazarda tutiladi, ya'ni muayyan huquqiy hujjat, shaxsga bog'liq bo'lmagan voqea va hodisalar orqali mulkka bo'lgan huquq vujudga keladi, o'zgaradi va bekor bo'ladi. Bunday mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan Yuridik faktlar bozor munosabatlari va jamiyatning rivojlanishi, turli ko'rinishdagi moddiy ne'matlarning yaratilishi tufayli o'z xilma-xilligini boyitib bormoqda. Demak, mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish munosabatlari jamiyat iqtisodiy tizimidagi o'zgarishlar bilan chambarmas bog'liq.

Mulk huquqining olinishi asoslarida jamiyatning iqtisodiy tizimi o'z ifodasini topadi. Mulk huquqining olinishi dastlabki va hosila asoslariga bo'linadi.

Mulk huquqini vujudga kelishini bu tarzda turkumlash qadim rim xususiy huquqi davrida ishlab chiqilgan va keyinchalik rivojlantirilgan¹. Boshqa huquq tizimlarida ham mulkka bo'lgan huquqni vujudga kelishi yuqoridagi kabi ikki asoslarga bo'linishi adabiyotlarda nazarda tutilgan. Masalan, musulmon huquqida ham mulk huquqining vujudga kelishi dastlabki va hosila asoslarga bo'linishi mavjud bo'lgan².

Mulk huquqining vujudga kelishi ayrim adabiyotlarda "usul", ayrimlarida esa "asos" sifatida e'tirof etiladi.

Ayrim mualliflarning fikricha, qonun tilida mulk huquqini vujudga keltiruvchi omillarni "asoslar" deyilsa, ba'zi adabiyotlarda "usullar" deb yuritiladi. Har ikki tushuncha ham fuqarolik huquqi nazariyasining bahsli muammolari hisoblanadi. Shu bois ham hanuzgacha olimlar o'rtasida ushbu tushunchalarga oid yagona fikr yo'q. Mulk huquqini vujudga keltiruvchi asoslar Yuridik tushuncha bo'lib, u qonuniylashtirilgan. Ammo, usullar esa Yuridik tusga ega bo'lmagan, nazariy tushunchadir³.

¹ Новицкий И. Основы римского гражданского права. –М.: Юр.лит., 1972. -84 с.

² Рахмонкулов Х. Фуқаролик: ҳуқуқлар, эркинликлар, бурчлар.-Тошкент: 1991.- 24 б.

³ Рахмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -70 б.

Ayrim ilmiy adabiyotlarda mazkur tushunchalarni sinonim soʻzlar sifatida eʼtirof etishadi¹. Ayrim mualliflar mustaqil maʼnoga ega boʻlgan tushunchalar sifatida ularni ajratishni taklif etishadi². Darhaqiqat FKning 182-moddasining nomi “mulk huquqining vujudga kelish asoslari” deb nomlanadi va biz ham ushbu anʼanaviy FKda nazarda tutilgan atamani saqlab qolishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Mulk huquqi vujudga kelish usullarining dastlabki va hosila asoslarga boʻlinishining asosiy mohiyati, mol-mulkni qoʻlga kiritgan shaxs huquq va majburiyatlarining hajmi va doirasi bilan bogʻliq. Buning asosiy sababi shundan iboratki, dastlabki asosda mulkdorda moddiy neʼmat yoki unga boʻlgan huquqning vujudga kelishi, mulk egasining unga nisbatan huquq va majburiyatlarini belgilanishi qonun hujjatlari orqali belgilanadi va shaxs irodasiga bogʻliq boʻlmaydi. Hosila asosda esa mulkka boʻlgan huquqning vujudga kelish doirasi “sobiq mulkdor”ning huquq va majburiyatlari, manfaatlari, erk-irodasi va uni ifoda etish taʼsiri bilan belgilanadi.

Mulk huquqining vujudga kelish asoslari fuqarolik huquqining taraqqiyoti davomida odatda ikki xil – dastlabki va hosila asoslar orqali qoʻlga kiritiladi. Mulk huquqini qoʻlga kiritish usullarining dastlabki va hosilaga ajratishning asosiy mohiyati, ular orqali mol-mulkni qoʻlga kiritgan shaxs, yaʼni mulkdorning huquq va majburiyatlarining hajmi va doirasi bilan belgilanadi³. Mol-mulkka nisbatan mulk huquqini dastlabki usulda vujudga kelishida mulk egasi huquq va burchlarining doirasi qonun bilan belgilanadi, hosila usulda esa mulk huquqining vujudga kelishi avvalgi mulk egasining erki, xoxishi, uning huquq va burchlari, taraflarning kelishuvi va davlat boshqaruv organlarining aktlari muhim ahamiyatga ega boʻladi⁴. Shunga asosan, mulk huquqini qoʻlga kiritish usullarini tegishli Yuridik faktlar asosida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar deb aytish mumkin.

Bevosita mulk huquqini qoʻlga kiritishning dastlabki va hosila usullarning huquqiy tabiati ham oʻziga xos tartibda chegaralanadi. Bunday ajratish uchun Yuridik adabiyotlarda asosan ikki xil: erk (iroda) va huquqiy vorislik mezonlari qoʻllaniladi. Usullarni ajratish uchun qaysi bir mezonning qoʻllanilishi nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Yuridik adabiyotlarda ham bu masala yuzasidan turli xil fikrlar bildirilgan boʻlib, baʼzi bir mualliflar usullarni ajratishda yuqoridagi mezonlaridan birini asos qilib olishsa, ayrimlari esa mazkur mezonlarni uygʻunlashtirgan holda qoʻllanishini taklif qilishadi.

Mulkiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslarning erk- irodasini mulk huquqini qoʻlga kiritish usullarini ajratuvchi mezon sifatida eʼtirof etuvchi mualliflarning taʼkidlashlaricha, chegaralash vaqtida har doim sobiq mulkdorning erk (irodasiga) asoslanish zarurdir. Ushbu mezon tarafdorlari dastlabki usul boʻyicha mulk huquqi sobiq mulkdorning erk-irodasidan mustaqil ravishda yoki birinchi bor, hosila usullarda esa oldingi mulkdorning erki-irodasiga asosan va uning roziligi bilan qoʻlga kiritiladi deb hisoblashadi⁵. Biroq mazkur mezon amaliyotda har doim ham oʻz tasdigʻini topavermaydi⁶. Jumladan, qoʻlga kirituvchi mulk huquqining vujudga kelishi sobiq mulkdorning mulk huquqini majburiy ravishda bekor qilinishi bilan bogʻliq boʻlgan vaqtlarda namoyon boʻladi. Xususan, mulkdorning majburiyatlari boʻyicha undiruv mol-mulkka qaratilgan taqdirda, mol-mulkka boʻlgan huquqlar qoʻlga kirituvchiga dastlabki mulkdorda mavjud boʻlgan hajmda oʻtadi, chunki bunda majburiyatlarni bekor qilish uchun asoslar boʻlmaydi. Shuning bilan birgalikda, haqiqat yuzasidan tan olib aytish kerakki, ushbu mualliflar tomonidan taklif etilgan erk (iroda) mezoni koʻpgina hollarda, ayniqsa shartnomaga asosan mulk huquqi qoʻlga kiritilayotganda muhim ahamiyatga ega boʻladi. Xususan, mulk huquqini qoʻlga kiritishning hosilaviy usullaridan biri boʻlgan oldi-sotdi shartnomasida erk (iroda) avvalambor tomonlarning oʻzaro kelishuvida ifodalanadi. Bunday holat, shuningdek vasiyatnoma boʻyicha merosni qabul qilib olish natijasida mulk huquqi qoʻlga kiritilganda ham namoyon boʻladi.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева. -М.:1993.-С.220., Советское гражданское право. –М.: Юр. лит. 1986. -282 с.

² Эргашев В.Ё. Фуқаролар ҳусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. – Тошкет, ТДЮИ, 2007. -53 б., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. Гражданское право/Под ред. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. Ч.1. -М.: 2002.-С.272.

³ Гражданское право. Учебник. Ч 1. // Под ред. А.Г.Масляева и А.И.Калпина. - М.: Юрист, 2000. -С. 272.

⁴ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т.: 1997.-338 б.

⁵ Гражданское право. Т. 1. // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1993. -С. 205.

⁶ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009.

Mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullarini ajratishda mezon sifatida huquqiy vorislikdan foydalanish takliflari ham mavjud. Mulk huquqidagi vorislik ushbu huquqni hosilaviy usulda bir sub'yektdan boshqa sub'yektga o'tishini anglatadi. Bunday o'tishning asosi mol-mulkni begonalashtirishga qaratilgan oldi-sotdi, ayirboshlash hadya va boshqa shartnomalar hamda meros olish hisoblanadi. Mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullaridan faqatgina hosila usulida huquqiy vorislik sodir bo'ladi. Dastlabki usulda esa mulk huquqining qo'lg'a kiritilishi sobiq mulkdorning huquqlariga bog'liq bo'lmaganligi sababli huquqiy vorislik bo'lmaydi.

Hozirgi vaqtda aynan huquqiy vorislik mezonini Yuridik adabiyotlarda keng ravishda tan olingan bo'lib, uning asosiy ijobiy xususiyati shundaki, ashyoga nisbatan mulk huquqi boshqa sub'yektga o'tkazilganda unda mavjud bo'lgan majburiyatlarni saqlab qolishni asoslash imkoniyatini beradi. Aynan shu sababli mazkur mezon boshqa davlatlarning yuristlari tomonidan ham mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullarini chegaralashda qo'llanib kelinmoqda. Biroq biz yuqorida keltirib o'tganimizdek, huquqiy vorislik huquqini qo'lg'a kiritishning hosilaviy usuli orqali yuzaga kelishida har doim ham sobiq huquq egasining erki (irodasi)ga asoslanavermaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda huquqiy vorislik sobiq mulkdorning erk (irodasi)dan mustaqil ravishda ham vujudga keladi. Xususan, merosdan majburiy ulush olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar, ya'ni meros qoldiruvchining voyaga etmagan yoki mehnatga layoqatsiz bolalari, shu jumladan, farzandlikka olgan bolalari, shuningdek mehnatga qobiliyatsiz eri (xotini) va ota-onasi, shu jumladan, uni farzandlikka olganlar, ushbu ulushni vasiyatnomani tuzgan meros qoldiruvchining erk (irodasi)idan tashqari meros qilib oladilar. Shubhasiz, bunday holdagi meros olish ham mulk huquqini qo'lg'a kiritishning hosila usuli hisoblanadi.

Yuridik adabiyotlarda mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullarini tasniflashda mazkur mezonlardan birgalikda foydalanish to'g'risida fikrlar bildirilgan¹. Mazkur tarzda mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullarini tasniflashni ikkala mezon uyg'unlashtirilishini optimal shakli sifatida ham qarash mumkindir. Biroq erk (iroda) mezonini qo'llash amaliyotda har doim ham o'z tasdig'ini topavermaganligi sababli hamda huquqiy vorislik mezonining ijobiy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda bunday tartibdagi mezonlar uyg'unlashuvi bizning fikrimizcha, maqsadga muvofiq emas. Yuqoridagilarga asoslanib, biz ham mulk huquqini qo'lg'a kiritish usullarini ajratishda huquqiy vorislik mezonini asos qilib olamiz.

Demak dastlabki asosda mulk huquqining qo'lg'a kiritilishi uchun asos, mol-mulkning birinchi marotaba qo'lg'a kiritilishi hamda sobiq mulkdorning mulk yuzasidan huquq va majburiyatlari yangi mulkdorga o'tmasligi bilan belgilanadi.

Hosila asosda esa mulk huquqining boshqa bir mulkdorga o'tishi orqali yangi mulkdorda mulkiy huquqni vujudga kelishida sobiq mulkdorning xohishi asosiy o'rin egallaydi, ya'ni, sobiq mulkdor biror bitim tuzish orqali o'z erkini izhor qiladi. Bunga vasiyatnoma orqali mol-mulkni meros qoldirish, shartnomalar orqali mulk taqdirini belgilash va boshqalar kiradi.

FKning 182-moddasida umumiy asoslarda mulk huquqining vujudga kelish asoslari belgilangan bo'lib, unda ham dastlabki, ham hosila asoslar nazarda tutilgan.

Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo'yicha mulkka nisbatan sub'yektiv fuqarolik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo'lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi.

Mulk huquqini vujudga keltiruvchi dastlabki asos.

Mulk huquqining dastlabki asosda vujudga kelishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Tabiat ne'matlarini o'zlashtirish hamda hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirish.

Odatda mulk yoki kishilar mehnati bilan yaratiladi yoxud tabiat tomonidan insonlarga o'ziga xos tarzda "taqdim etiladi". Tabiat ne'matlarini o'zlashtirishda belgilangan tartib qoidalarga rioya etilish lozim bo'ladi. Garchi yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar respublika mulki sifatida e'tirof etilsa-da, uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tasarruf qilishi belgilansa-da, lekin kishilar tomonidan tabiat ne'matlarini o'zlashtirishda ularning xohishlari mavjud bo'lmaydi. Faqatgina davlat tabiat ne'matlarini o'zlashtirish

¹ Гражданское право. Т.1 // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1998. - С. 493.

me'yorlarini belgilashi mumkin. Shu me'yorlarga amal qilgan holda ruxsatsiz tabiat ne'matlarini o'zlashtirishga yo'l qo'yiladi.

Mulk huquqi vujudga kelishining dastlabki asoslaridan yana biri - hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirishdir. FKning 189-moddasida ko'rsatilishicha, qonun hujjatlarida yovvoyi mevalar, yong'oq, zamburug'lar, rezavor mevalar hamda o'simlik, hayvonot dunyosi va jonsiz tabiatning hamma olishi mumkin bo'lgan boshqa ob'yektlarini yig'ish yo'li bilan fuqarolar mulkiga aylantirish tartibi va shartlari belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday tartibda mulk huquqi o'rmonlardan qo'ziqorin, mevalar terish, dashtu-tog'lardan dorivor giyohlar to'plash, daryo va ko'llardan baliq ovlash orqali vujudga kelishi mumkin. Biroq ma'lumki, ushbu mulk ob'yektlari o'sgan mavjud hudud xususiy mulk huquqi asosida boshqaga tegishli bo'lmasligi lozim. Mulk ob'yektlarining ba'zilarini ovlash uchun vakolatli davlat organida ruxsat (lisenziya) olingan bo'lishi talab etiladi. Ayni vaqtda baliq va boshqa jonivorlarni ovlash ovga ruxsat berilgan mavsumdagina yo'l qo'yiladi, aks holda ovlangan jonivorlar musodara qilinib, ov qurollari olib qo'yilishi va ularga nisbatan tegishli jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

Ishlab chiqarish, qayta ishlash, tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish, hosil hamda daromadlar olish. Ishlab chiqarish va muayyan daromad olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati amalga oshirish natijasida mol-mulkni yangi turi vujudga keladi. Bunda yangi vujudga kelgan mol-mulk xom ashyoni qayta ishlash, dexqonchilik qilib qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish yoki xom ashyoning o'zini yaratish natijasi hisoblanadi. Ayrim hollarda, xom ashyo boshqa mulkdorning mol-mulki sanalsa-da, uni qayta ishlab yangi turdagi mahsulotga aylantirgan shaxsga u dastlabki asosda vujudga keladi. Masalan, buyurtmachi o'z materialidan foydalanib kiyim tikish maqsadida buyurtma bergan taqdirda buyurtmachining materiali xom ashyo sifatida, tikuvchi tikkan tayyor holatdagi kiyim esa yangi mahsulot turi sifatida baholanadi.

Tadbirkorlik faoliyati sub'yektlari (yakka tartibdagi tadbirkorlar yoki Yuridik shaxslar) O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunining 20-moddasiga asosan, tadbirkorlik faoliyati sub'yektlari o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning (bajargan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlarning) hamda ularni realizatsiya qilishdan olgan daromadlarining (foydaning) mulkdoridir.

Tadbirkorlik faoliyati sub'yektlari qonunda taqiqlanmagan har qanday faoliyatni amalga oshirish chog'ida daromadga ega bo'lish huquqiga egadirlar. Faqat ayrim faoliyatni ruxsatnoma olgan holda amalga oshirish talab etiladi. Ammo ishlab chiqarish yoki tadbirkorlik orqali mulkni yaratish jarayonida qonun hujjatlari talablariga rioya etilishi davlat tomonidan nazorat qilinadi. Tadbirkorlik sub'yekti mol-mulk yaratish vaqtida atrof muhitga, jamiyatga va boshqa shaxslarning qonuniy manfaatlariga zarar etkazmasligi, sanitariya va xavfsizlik qoidalariga rioya etishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga putur etkazadigan harakatlarni sodir etmasligi, o'z monopol mavqeidan foydalanib boshqa tadbirkorlik sub'yektlarining huquqlarini cheklamasligi lozim. Yuqoridagilarga rioya etib, tadbirkorlik sub'yektlari istalgan faoliyat bilan shug'ullanish va cheklanmagan miqdordagi mol-mulkka ega bo'lish huquqiga egadirlar.

Bundan tashqari, garchi tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tmasada, fuqarolar o'zlari yaratgan, ishlab chiqargan yoki etishtirgan mulkka nisbatan mulkdor hisoblanadilar. Masalan, tamorqada etishtirilgan mahsulot dastlabki asosda fuqaroga mulk huquqini vujudga keltiradi.

Shuningdek, notijorat tashkilotlari tomonidan o'z ta'sis hujjatlariga asosan daromad oluvchi faoliyatni amalga oshirish natijasida yangi mol-mulkni qo'lga kiritishlari mumkin va bu mulk dastlabki asosda mulk huquqini vujudga kelishi uchun asos bo'ladi. Masalan, FKning FKning 180-moddasiga asosan agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromad va bu daromad hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobga olinadi. Garchi boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo'lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etiladigan va to'la yoki qisman moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa muayyan faoliyat orqali daromad ega bo'lishlari mumkin hamda bu mol-mulkka nisbatan dastlabki mulkdor hisoblanadi. Misol uchun, Toshkent davlat Yuridik instituti bosmaxonasida chop etilgan jurnal va bosma nashrlar institutga dastlabki mulk huquqini vujudga keltiradi.

Egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi;

Egasiz ko'chmas ashyolar tegishli davlat organining yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ro'yxatiga oluvchi organ tomonidan hisobga olinadi.

Egasiz ko'chmas ashyo hisobga olinganidan keyin uch yil muddat o'tgach, davlat mol-mulkini boshqarishga vakolati bo'lgan organ yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi bu ashyoni davlat mulkiga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi mulkiga kirgan deb hisoblash to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat etishi mumkin. Egasiz ashyolarni aniqlash va hisobga olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilanadi (FKning 191-moddasi). Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 21 yanvardagi 8-son qarori bilan tasdiqlangan "Egasiz turar joylarni aniqlash, ularni hisobga olish va davlat mulkiga o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiniig 191-moddasiga muvofiq, egasiz turar joylarni aniqlash, ularni hisobga olish va davlat mulkiga o'tkazish, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatlari va boshqa tashkilotlarning shunday turar joylarni aniqlash va ularni davlat mulkiga o'tkazish tartibini belgilaydi. Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan turar joylar egasiz turar joy deb e'tirof etiladi ular sud qarori asosida davlat mulkiga o'tkaziladi.

Uzoq (6 oydan ko'proq) vaqt mobaynida bo'sh turgan, ya'ni ushbu turar joyda qonuniy asoslarda yashaydiganlar bo'lmaganda, buning natijasida u yerda bo'sh turgan ushbu davr uchun kommunal xizmatlar haqi va turar joyni saqlash uchun xarajatlar bo'yicha qarzar mavjudligi, turar joyning butunligi va saqlanishi ta'minlanmaganligi, buning oqibatida turar joyning buzilishiga va unga uchinchi shaxslarning kirish uchun urinishlariga yo'l qo'yilganligi kabi egasizlik belgilari mavjud holatlar birgalikda yoki alohida-alohida vujudga kelgan turar joy egasiz va hisobga qo'yiladigan turar joy hisoblanadi.

Turar joyni egasiz turar joy deb e'tirof etish va uni davlat mulkiga o'tkazish maqsadida turar joyning egasizligi yoki egasi noma'lumligi holati aniqlanishi uchun egasizlik belgilariga ega bo'lgan turar joy aniqlangan taqdirda ushbu turar joyning egasini yoki uning ishonchli vakilini aniqlash chora-tadbirlari ko'riladi. Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida turar joyning egasi yoki uning ishonchli vakili aniqlanmagan taqdirda shaharlar (tumanlar) hokimliklarining arizasi asosida turar joy ko'chmas mulkka huquqlarni va ularga oid bitishuvlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tegishli organlarida hisobga qo'yiladi.

Shuningdek, egasiz turar joylar bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Uy-joy mulkdorlari shirkatlari faoliyatini takomillashtirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2005 yil 10 fevraldagi PQ-3-son qarori², O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 25 martdagi 140-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat daromadiga o'tkaziladigan mol-mulkni olib qo'yish, sotish yoki yo'q qilib tashlash tartibi to'g'risida"gi Nizom³, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasining uy-joy fondini davlat yo'li bilan hisobga olish to'g'risida" 2000 yil 20 yanvardagi 18-son qarori bilan tasdiqlangan Uylarni va turar joylarni uy-joy fondidan chiqarish tartibi to'g'risidagi Nizom⁴ va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jaliksiz bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan topilgan ashyolar, xazinalarga nisbatan mulk huquqining qo'lga kiritilishi.

Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz ashyo hisoblanadi. Ular ko'char yoki ko'chmas mulklarga bo'linadi. Egasiz ko'char mulklarga qarovsiz hayvonlar, topilma, xazina va boshqalar kirs, egasiz ko'chmas mulklarga turar-joylar, bino va inshootlar kiradi.

Egasiz ko'char ashyolarga nisbatan egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat asosida qo'lga kiritilishi mumkin. Bunday ashyo tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ro'yxatiga oluvchi organda hisobga olinib, uch yil o'tgach, tegishli davlat organi talabi asosida sud tomonidan davlatga o'tkazilishi mumkin.

Qarovsiz hayvonlar deganda, qarovsiz yoki adashgan chorva mollar yoxud boshqa qarovsiz o'y hayvonlari tushuniladi. Lekin jamiyat rivojlangani sari qarovsiz hayvonlar doirasini kengaytirish lozim bo'lib qolmoqda. Zero, yovvoyi hayvonlarni uyda saqlash va ularga egalik qilishga bo'lgan intilish kishilarda kundan

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 4-5-сон, 27-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 5-6-сон, 30-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 2000, № 1, 5-модда.

kunga ortib bormoqda. Natijada yovvoyi qushlar, hatto xorijiy davlatlarda yirtqich hayvonlar – bo‘ri, ayiq, sher, yo‘lbars, timsoh kabilarni boqish “odat” tusini olmoqda.

FKning 195-moddasiga asosan qarovsiz yoki adashgan chorva mollarini yoxud boshqa qarovsiz o‘y hayvonlari yoki qo‘lga o‘rgatilgan hayvonlarni tutib olgan shaxs ularni egasiga qaytarishi shart, basharti hayvonlarning egasi yoki uning qaerdaligi noma‘lum bo‘lsa, tutib olgan paytdan boshlab uch kundan kechiktirmay topilgan hayvonlar to‘g‘risida milisiyaga, tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organiga xabar qilishi shart, ular hayvonlarning egasini qidirish choralari ko‘radilar.

Hayvonlarning egasi qidirilayotgan vaqtda ularni saqlash hamda ulardan foydalanish uchun tutib olgan shaxsda qoldirilishi yoxud zarur sharoiti bo‘lgan boshqa shaxsga saqlash va foydalanish uchun topshirilishi mumkin. Qarovsiz hayvonlarni tutib olgan shaxsning iltimosiga ko‘ra hayvonlarni boqishi uchun zarur sharoiti bo‘lgan shaxsni topish hamda hayvonlarni unga topshirishni milisiya, tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organi amalga oshiradi.

Qarovsiz hayvonlarni tutib olgan shaxs hamda bu hayvonlar saqlash va foydalanish uchun berib turilgan shaxs ularni lozim darajada saqlashlari shart va hayvonlar nobud bo‘lishi yoki shikastlanishi uchun aybdor bo‘lsalar, hayvonlarning narxi doirasida javobgar bo‘ladilar.

FKning 192-moddasida topilmaga nisbatan mulkiy huquqlarning vujudga kelishi xususiyatlari belgilangan. Unda ko‘rsatilishicha, yo‘qolgan ashyoni topib olgan shaxs bu haqda uni yo‘qotgan shaxsni yoki ashyo egasini yoxud uni olish huquqiga ega bo‘lgan o‘zga ma‘lum shaxslardan birortasini darhol xabardor etishi hamda topilgan ashyoni shu shaxsga qaytarishi shart. Basharti, ashyo binoda yoki transportda topilgan bo‘lsa, u shu binoning yoki transport vositasining egasi bo‘lmish shaxsga topshirilmog‘i lozim. Topilma topshirilgan shaxs ashyoni topib olgan shaxsning huquqlarini qo‘lga kiritadi va uning majburiyatlarini o‘z zimmasiga oladi. Basharti, topilgan ashyo qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo‘lgan shaxs noma‘lum bo‘lsa yoki uning manzili bo‘lmasa, ashyoni topib olgan shaxs topilma to‘g‘risida milisiyaga, tegishli davlat organlariga yoki fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organiga ma‘lum qilishi shart.

FKning 193-moddasiga asosan olti oy mobaynida topilmaning egasi aniqlanmasa, ashyoni topib olgan shaxs unga egalik huquqini qo‘lga kiritadi (agar u bu huquqdan voz kechsa, topilma davlat mulkiga o‘tadi).

FKning 196-moddasida xazinaga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi xususiyatlari belgilab qo‘yilgan. Xazina deb egasini aniqlash mumkin bo‘lmagan yoki qonunga binoan huquqlarini yo‘qotgan, yerga ko‘milgan yoki boshqacha usulda yashirilgan pul yoki qimmatbaho buyumlarga aytiladi. Yashirib qo‘yilgan mol-mulk (er uchastkasi, imorat va sh.k.) mulkdori bo‘lgan shaxsga va xazinani topgan shaxs mulkiga agar ular o‘rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilangan bo‘lmasa, teng ulushlarda tegishli bo‘ladi.

Xazina u yashirib qo‘yilgan yer uchastkasi yoki boshqa mol-mulk egasi - mulkdorning roziligisiz qazishma ishlarini olib borgan yoki boylik qidirgan shaxs tomonidan topilgan taqdirda, bu xazina u topilgan yer uchastkasining yoki boshqa mol-mulkning egasiga topshirilishi shart. Tarix va madaniyat yodgorliklari jumlasiga kiradigan ashyolardan iborat xazina topilgan taqdirda, ular davlat ixtiyoriga o‘tadi. Biroq xazina topilgan yer uchastkasi egasi va xazinani topgan shaxs xazina qiymatining ellik foizi miqdorida mukofot olishga haqli.

Xazina topish uchun qazishma va qidiruv ishlarini olib borish mehnat yoki xizmat vazifalariga kiradigan shaxslar (Masalan, arxeologlar, geologlar)ga nisbatan yuqoridagi qoidalar qo‘llanilmaydi (FK, 196-modda, 5-band).

Mulk huquqining vujudga kelishida egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat o‘ziga xosdir. Mulkdor bo‘lmagan, lekin ko‘chmas mol-mulkka o‘n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o‘ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka nisbatan mulk huquqini oladi, ya‘ni to‘la ma‘noda mulkdor huquqlariga ega bo‘ladi (FK, 187-modda).

Muhimi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to‘g‘risida”gi qarorida belgilanishicha, ushbu 187-moddaning qoidalari mulkka egalik qilish 1997 yilning 1 martiga (ya‘ni, yangi FK amalga kiritilgunga) qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarda ham tatbiq etiladi. Demak, ushbu holati bo‘yicha FK normasi orqaga qaytish kuchiga ega bo‘ladi.

Mulk huquqini vujudga keltiruvchi hosila asos.

Mulkka nisbatan egalik huquqini vujudga keltiruvchi hosila asos deganda, muayyan shaxs tomonidan mulk huquqining olinishi dastlabki mulk egasining huquqiga bog‘liq bo‘lgan usul nazarda tutiladi.

Mulk huquqining hosila asos orqali vujudga kelishida har ikki tarafning ham erki ifodalanishi talab etiladi, ya'ni mazkur usul irodaviy xarakterga ega. Shuning uchun hosila asosda mulk huquqini qo'lga kiritish tartibi dastlabki usullarda bo'lganidek, faqatgina qonun tomonidan emas, balki tomonlarning o'zaro kelishuvi yoki ulardan birining xohishi orqali ham belgilanadi¹.

Bu usulda mulk huquqining ma'lum ashyoga nisbatan paydo bo'lishi yoki bu ashyoga nisbatan mulk huquqining ilgari ma'lum shaxsga tegishli bo'lishi bilan bog'liqdir. Shu ma'noda mulk huquqining boshqa shaxsga o'tishi haqida so'z yuritiladi. Binobarin, hosila usuli bo'yicha mulk huquqi vujudga kelganda, mulkka nisbatan bo'lgan huquqni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga ko'chirilishi to'g'risida so'z boradi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi tuzilishi yo'li bilan ashyoga nisbatan egalik huquqi bir shaxsda, ya'ni sotib oluvchida paydo bo'ladi.

Mulk huquqining hosila usulida vujudga kelishiga shartnoma bo'yicha mulk huquqining o'tishi shuningdek, vasiyat bo'yicha meros olish, davlat mulkini xususiylashtirish orqali olinishi misol bo'la oladi.

Shartnoma bo'yicha mulk huquqining o'tishi; shartnoma irodaviy hujjat sifatida taraflarning xohish-istaklarini izhor qilish natijasida yuzaga keladi. Demak, mulk va mulk huquqining bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishida har ikki tarafning ham erki namoyon bo'ladi. Shundan kelib chiqib shartnoma mulk huquqini hosila asosda vujudga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shartnoma tuzishda taraflar erkindirlar va bu erkinlik fuqarolik-huquqiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Aynan shartnoma tuzishdagi erkinlik, mulk huquqini vujudga keltiruvchi hosila asosni shartnoma bilan bog'lashda asosiy me'zonlardan biri ekanligini bildiradi. Taraflar o'z xohishlariga ko'ra mulk huquqini bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq shartnoma tuzsa, bu shartnoma orqali ikkinchi – yangi mulkdorga o'tgan mol-mulk yoki unga bo'lgan huquq hosila asosda mulk huquqini vujudga keltirgan hisoblanadi.

Mulk huquqini bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq shartnomalarga oldi-sotdi, xadya, xayr-ehson, renta, ayirboshlash shartnomalari misol bo'la oladi.

Fuqarolik kodeksining 185-moddasida ko'rsatilganidek, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar ashyoni birovga o'tkazish to'g'risidagi shartnoma notarial guvohlantirilishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lsa, egalik huquqi bunday shartnoma notarial guvohlantirilgan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi.

Qonunda uy-joy (kvartira)ga mulk huquqining vujudga kelishi belgilangan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasida qurilayotgan yangi uy-joyga mulk huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga kelishi belgilangan.

Bir yoki bir necha shaxslar tomonidan amalga oshirilayotgan uy-joy qurilishi tamom bo'lguncha va ro'yxatdan o'tkazilguncha mahalliy hokimiyat organlarining ruxsatisiz boshqa shaxsga berilishi mumkin emas. Davlatga qarashli uy-joy (kvartira)ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiylashtirish tartibida vujudga keladi.

Kooperativ uy-joyga, kvartiraga, garajga, chorboqqa va boshqa binolarga mulk huquqi kooperativ a'zosi pay badallarini batamom to'lab bo'lgandan keyin vujudga keladi (FK, 210-modda). Ba'zi ashyolarga nisbatan esa egalik huquqi ashyo topshirilishidan so'ng yoki ashyoning qiymati to'la yohud qisman to'langandan so'ng vujudga kelishi belgilanishi mumkin.

Xususiylashtirish bilan belgilangan ashyolar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazilgan holda, agar bunday o'tkazish tegishli organlardan ro'yxatdan o'tkazilishi shart bo'lsa, ashyoga nisbatan egalik huquqi shartnomaning qayd qilinishi paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Mulkka nisbatan egalik huquqining o'tish payti qonunda muqarrar belgilanishi birovga o'tkazilayotgan ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari, ya'ni buning natijasida etkazilgan zarar kimning zimmasida bo'lishini belgilash ham katta ahamiyatga egadir.

FKning 175-moddasida belgilangan qoida bo'yicha mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavfi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, etkazilgan zarar mulk egasining zimmasida bo'ladi.

Vasiyat bo'yicha meros olish orqali mulk huquqini hosila asosda vujudga kelishi.

Vasiyat deb, meros qoldiruvchining o'zi vafot etgandan keyin mulkning barchasini yoki bir qismini qonun bilan belgilangan tartibda vorislarning yoki vorislari bo'lib hisoblanmagan shaxslarning biri yoki bir

¹Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, -98 б.

nechtasiga, davlatga yoki davlat, jamoat tashkilotlari, korxonalar yoki muassasalarga qoldirish haqidagi mulk huquqini amalga oshirish bilan bog'liq so'nggi xohish irodasi hisoblanadi. Bu hol FKning 1120-moddasidagi vasiyatnomaga berilgan ta'rifda ham o'z aksini topgan. Unga asosan fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat deb e'tirof qilinadi.

Demak, vasiyat bo'yicha merosxo'rda yuzaga kelgan mulkka bo'lgan huquq vasiyat qoldiruvchining xohish istagi orqali vujudga keladi. Shunday ekan, merosxo'rda mulkka bo'lgan huquqning vujudga kelishini hosila asos bilan bog'lash lozim bo'ladi.

Davlat mulkini xususiylashtirish orqali hosila asosda mulk huquqining vujudga kelishi.

Xususiylashtirish jismoniy shaxslar va davlatga taalluqli bo'lmagan Yuridik shaxslarning ommaviy mulki ob'yektlarini yoki davlat aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonunining 5-moddasiga asosan, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni amalga oshirish chog'ida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, davlatga taalluqli va xorijiy Yuridik shaxslar mulkni oluvchi sub'yektlar bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi ma'n etilgan shaxslar davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan ob'yektlarni tanlov va kim oshdi savdosida xaridor sifatida qatnashishlari, xususiylashtirilayotgan korxonalarining aksiyalarini sotib olishlari mumkin.

Xususiylashtirish tender, kim oshdi savdolari orqali amalga oshganligi sababli davlat mulkini xususiylashtirishdan olingan mulklarga nisbatan huquqlar hosila asosda vujudga keladi.

Agar ashyolarni birovga o'tkazuvchi shaxs topshirishni yoki oluvchi ularni qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari kechiktirgan tarafda bo'ladi. Masalan, sotib oluvchi qurilish materiallarini qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishidan kelgan zararni o'z zimmasiga oladi.

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari.

Mulk huquqining bekor bo'lishi orqali mulkdor o'z mulkiga nisbatan barcha huquqlarni yo'qotadi. Mulk huquqining bekor bo'lishi orqali mulkning taqdiri boshqa mulkdor bilan bog'lanishi yoki umuman ashyoviy yo'q qilinishi mumkin.

Mulk huquqining bekor bo'lishi qonunda nazarda tutilgan muayyan bir Yuridik faktlarning vujudga kelishi bilan sodir bo'ladi. Ushbu Yuridik faktlar muayyan huquqni bekor qiluvchi vakolatli davlat organlarining qarorlari, bevosita mulkdorning harakatlari va tabiiy hodisalardan iborat bo'ladi. Mazkur Yuridik faktlar sodir bo'lishining asosiy huquqiy natijasi – mulk huquqining bekor bo'lishidir. Mulk huquqining bekor bo'lishiga olib keluvchi Yuridik faktlarni tasniflashda mulkdorning erki qay darajada ifoda etilishi asosiy omil hisoblanadi. Shunga ko'ra, mazkur jarayonda uning erki, xohish irodasi qanday ifoda etilganligiga qarab ixtiyoriy (mulkdorning erki asosida) va majburiy (erki, irodasidan tashqari) mulk huquqini bekor qiluvchi Yuridik faktlar ajratiladi¹.

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari ham xilma-xil. Bu usullarni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

1) mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquqining bekor bo'lishi

Mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquqini bekor bo'lishi uchun asos mulkdorning manfaatlari hisoblanadi. Bunda mulkdor mulk huquqini o'zidan begonalashtirish – bekor qilishni shartnomaga muvofiq majburiyati sifatida tan oladi (masalan, mol-mulkni sotish, hadya qilish va sh.k.). O'z majburiyatini to'liq bajarishi esa mulk huquqini bekor bo'lganligini anglatadi. Faqatgina mulk huquqini bekor bo'lgan vaqti mulkdorning o'z mulkini yangi mulkdor egaligiga topshirgan paytiga bog'liq bo'ladi.

2) mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish (yo'q qilib tashlash) yoki nobud bo'lishi natijasida mulk huquqining bekor bo'lishi;

Mol-mulkni yo'q qilish (tugatish) natijasida mulk huquqini bekor qilishga qonunlarga zid bo'lmagan hollarda yo'l qo'yiladi. Mulkdor tomonidan tarixiy yoki madaniy boylik bo'lgan mol-mulkning yo'q qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Alohida hollarda sud qarori bilan mazkur mol-mulk musodara qilinishi yoki agar u yo'q qilingan bo'lsa, uning qiymati undirib olinishi mumkin.

Mol-mulkni Yuridik shaxsning balans hisobidan chiqarish natijasida mulk huquqining bekor qilinishi qonun hujjatlarida yoki ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda amalga oshiriladi.

¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. -119-120 б.

Mol-mulkning nobud bo'lishi mulkdor irodasidan tashqarida turli tabiiy ofatlar, zilzilalar, suv toshqinlari, bo'ronlar, urushlar, terroristik aktlar natijasida sodir bo'lishi mumkin.

Ba'zi hollarda, chunonchi, qarzni qoplash uchun ijro varaqasi bo'yicha haq undirilishida yoki mol-mulkning musodara qilinishida egalik huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda bekor bo'lishi mumkin.

3) mulkdorning erki, irodasidan tashqari mol-mulkning olib qo'yilishi orqali mulk huquqining bekor bo'lishi.

Mol-mulkni mulkdordan olib qo'yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek nasionalizasiya qilish, rekvizisiya va musodara qilish tartibida yo'l qo'yiladi (FK, 199-modda).

Agar qonunga asosan shaxsga tegishli bo'la olmaydigan mol-mulk uning mulki bo'lib qolsa, ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi sud tartibida bekor qilinib, olib qo'yilgan mol-mulkning qiymati shaxsga to'lanadi (FK, 199-modda, 2-band).

Mulkdordan mol-mulkni olib qo'yish xo'jasizlarcha saqlanayotgan tarixiy va madaniy boyliklarga nisbatan, garov narsasiga undiruvni qaratish, o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratga va boshqalarga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Agar mulkdor o'ziga qarashli tarix va madaniyat yodgorligiga xo'jasizlarcha munosabatda bo'lsa va uning yaxshi saqlanishini ta'minlamasa, zimmasida yodgorliklarni saqlash vazifasi bo'lgan davlat organlari mulkdorni yodgorlikka xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishni to'xtatish haqida ogohlantiradilar. Agar mulkdor ushbu talabni bajarmasa, tegishli organlarning da'vosiga ko'ra sud yodgorlikni olib qo'yish haqida qaror chiqarishi mumkin, bu yodgorlik davlat mulkiga o'tadi. Olib qo'yilgan tarix va madaniyat yodgorligining qiymati mulkdorga kelishuvda belgilangan, nizo chiqqan taqdirda esa – sud tomonidan belgilangan miqdorda to'lanadi. Garchi olib qo'yilgan mulk haqi to'lansa-da, lekin asosiy mulkka bo'lgan huquq bekor bo'ladi. Kechiktirib bo'lmaydigan hollarda tarix va madaniyat yodgorligini olib qo'yish haqidagi da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo'zg'atilishi mumkin.

Garovga oluvchining (kreditorning) talablarini qondirish uchun undiruvni qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatni o'zi javobgar bo'lgan vaziyatlarda bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish mumkin. Agar garov bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi juda arziyas bo'lsa va shu tufayli garovga oluvchining talablarining miqdori garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatiga mutlaqo mos kelmasa, undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratishni rad etish mumkin qonunda belgilangan hollar bundan mustasno.

Garovga oluvchining (kreditorning) talablari garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk qiymatidan sudning qaroriga muvofiq qondiriladi. Garovga oluvchining talabini garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk hisobidan sudga murojaat qilmasdan qondirishga, agar bu garov to'g'risidagi shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoxud undiruvni garov narsasiga qaratish uchun asoslar vujudga kelganidan keyin garovga oluvchining garovga qo'yuvchi bilan tuzilgan, notarial tartibda tasdiqlangan kelishuvi asosida yo'l qo'yiladi. Mazkur kelishuv tufayli huquqlari buzilgan shaxsning da'vosiga ko'ra bunday kelishuv sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Agar garovga qo'yuvchining garovga oluvchi bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, garovga oluvchining talablari garovga qo'yilgan ko'char mol-mulk hisobidan sud qaroriga muvofiq qondiriladi. Agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, undiruv garovga oluvchiga topshirilgan garov narsasiga garov to'g'risidagi shartnomada belgilangan tartibda qaratilishi mumkin. Undiruv garov narsasiga quyidagi hollarda faqat sudning qaroriga muvofiq qaratilishi mumkin:

1) garov to'g'risida shartnoma tuzish uchun boshqa shaxs yoki organning roziligi yoxud ruxsati talab qilinganida;

2) garov narsasi jamiyat uchun tarixiy, badiiy yoki o'zga madaniy ahamiyatga ega mol-mulk bo'lsa;

3) garovga qo'yuvchi yo'qolgan bo'lsa va uning turgan joyini aniqlash mumkin bo'lmasa.

O'zboshimchalik bilan qurilgan imorat egasi unga bo'lgan huquqni ololmaydi va o'z o'zidan unga bo'lgan huquq bekor bo'ladi. Zero, bu imoratlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qurilish maqsadlari uchun ajratilmagan yer uchastkalarida, shuningdek imorat qurish uchun zarur ruxsatnoma olmasdan yoki arxitektura va qurilish normalari hamda qoidalarini jiddiy buzgan holda qurilgan uy-joy, boshqa bino, inshoot yoki o'zga

ko'chmas mulk hisoblanganligi sababli mulkdor uni tasarruf etishga - sotishga, hadya etishga, ijaraga berishga, imoratga nisbatan boshqa bitimlar tuzishga haqli emas. O'zboshimchalik bilan imorat qurish natijasida huquqlari buzilgan shaxsning yoki tegishli davlat organining da'vosi bilan bunday imorat sudning qaroriga binoan, imoratni qurgan shaxs tomonidan yoki uning hisobidan buzib tashlanishi lozim. Ayrim hollarda o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratga nisbatan huquq e'tirof etilishi mumkin.

Nasionalizasiya – fuqarolarga hamda Yuridik shaxslarga qarashli nasionalizasiya qilinayotgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqini haq to'lash asosida qonun hujjatlariga muvofiq davlat ixtiyoriga o'tkazishdan iborat. Mazkur mol-mulk keyinchalik denasionalizasiya qilingan taqdirda, agar qonunlarda o'zgacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, sobiq mulkdorlar ushbu mol-mulkning qaytarib berilishini talab qilishga haqlidirlar.

Nasionalizasiya institutining mavjudligi har bir davrda va hamma davlat uchun muhim ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy zaruriyatdir. Boshqacha aytganda, nasionalizasiya davlatning emas xalqning manfaatlari zamirida namoyon bo'ladigan va xalqning iqtisodiy farovonligini ta'minlashda o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan voqelik sifatida qonun hujjatlarida ifodalanishi tabiiy hol¹. Nasionalizasiya jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib, zarurat tufayli qo'llaniladi. Masalan, turli magistral yo'llar, ko'priklar qurilayotgan vaqtda mulkning haqini to'lab olish qo'yish hollari ko'p uchraydi.

Mol-mulk nasionalizasiya qilinayotganda O'zbekiston Respublikasining "Baholash faoliyati to'g'risida"gi qonunining 11-moddasiga asosan baholanish majburiy amalga oshiriladi².

Rekvizitsiya – tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tusdagi boshqa vaziyatlarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq, mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Texnogen, tabiiy va ekologik tusdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi 1998 yil 27 oktyabrdagi 455-son qarorida favqulodda vaziyat, avariya, halokat, stixiyali ofat, epidemiyalar, epizootiya tushunchalari nazarda tutilgan.

Masalan, epizootiya – hayvonlarning ommaviy kasallanishi yoki nobud bo'lishi hisoblansa, epifitotiya – o'simliklarning ommaviy nobud bo'lishi bilan bog'liq tushunchadir. Epizootiya xayvon va parandalarda tarqalgan kasallik bo'lib u nafaqat xayvon va parandalar, balki kishilar sog'lig'iga va mol-mulkiga ham jiddiy putur etkazishi mumkin. Masalan, hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida tarqalayotgan cho'chqa grippi, qushlar grippi natijasida ko'pgina mulkdorlar tasarrufida bo'lgan, kasallik manbai hisoblangan parranda va ayrim jonzotlar yo'q qilinmoqda.

Rekvizitsiya o'tkazilishiga sabab bo'lgan vaziyatlarning amal qilishi to'xtaganidan keyin rekvizitsiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli. Bu boshqalarning mol-mulkini saqlash, kasallik manbaini yo'q qilish uchun jamiyatning kelajakdagi xavfdan xoli qilish maqsadida amalga oshiriladi.

Musodara – qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning qaroriga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishi hisoblanadi. Musodara uchun asos – mulkdorning sodir etgan huquqbuzarligidir. Lekin, O'zbekiston Respublikasining "Jinoiy jazolarning libe-rallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat, Jinoyat-prosessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 2001 yil 29 avgustda qabul qilingan qonunga asosan, ko'pgina huquqbuzarlikka qo'llaniladigan sanksiyalardan musodara chiqarib tashlangan³. Hatto, JKning musodara jazosi bilan bog'liq 53-moddasi chiqarib tashlangan. Lekin jinoyat qurollari, dalillar musodarasini saqlanib qolingan. Musodara sud qarori asosida amalga oshiriladi. Musodara qilingan mol-mulkni olish, sotish yoki yo'q qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 25 martdagi 140-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizom⁴ bilan belgilanadi.

¹ Боротов М.Х. Фукаролик-хукукий муносабатларда давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.док. дисс...-Тошкент, 2007.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 208-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 165-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда

Ayrim hollarda davlat mulkni nasionalizasiya, rekvizisiya va musodara qilinmasligini kafolatlovchi normalarni belgilashi mumkin. Masalan, bunday normalar O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunda (32-modda)¹, “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi qonunda (21-modda)², “Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunda (7-modda)³, “Jamoat fondlari to‘g‘risida”gi qonunda (7-modda)⁴ va boshqa huquqiy hujjatlarda o‘z aksini topgan.

Mulk huquqi bekor qilinganida olib qo‘yilayotgan mol-mulk qiymati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo‘lmasa, mulk huquqi bekor bo‘lgan paytda amal qilib turgan shu yoki shunga o‘xshash mol-mulkning bahosi asosida belgilanadi. Olib qo‘yilgan mol-mulkning qiymatini mulkdorga to‘lash bahosi haqida mulkdor sudga e‘tiroz bildirishi mumkin. Mulkdor mol-mulkining olib qo‘yilishi munosabati bilan etkazilgan boshqa zararlarni to‘lashni ham talab qilishga haqli.

Davlat organining mulkdorning mol-mulkini olib qo‘yishga bevosita qaratilmagan qarori munosabati bilan, shu jumladan mulkdorga qarashli uy, boshqa imoratlar, inshootlar yoki ekinlar joylashgan yer uchastkasini olib qo‘yish to‘g‘risidagi qarori munosabati bilan mulk huquqining bekor qilinishiga qonunlarda belgilangan hollar va tartibdagina yo‘l qo‘yiladi, bunda mulkdorga olib qo‘yilgan mol-mulkka teng mol-mulk beriladi va uning ko‘rgan boshqa zararlari to‘lanadi yoki mulk huquqi bekor qilinishi bilan etkazilgan zarar to‘la hajmda to‘lanadi. Mulk huquqining bekor qilinishiga olib keladigan qarorga mulkdor rozi bo‘lmagan taqdirda, bu qaror nizo sud tomonidan hal qilingunicha amalga oshirilishi mumkin emas. Nizoni ko‘rib chiqish vaqtida mulkdorga etkazilgan zararni to‘lash bilan bog‘liq barcha masalalar ham hal qilinadi.

Mulk huquqining asosiy tamoyillari. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida (36, 53, 54-moddalar), FK (164, 165, 172, 228, 231-moddalar) va boshqa qonunlarda mulk huquqining quyidagi asosiy tamoyillari o‘z ifodasini topgan:

1. O‘zbekiston Respublikasida mulk daxlsiz, mulkdorning mulkiy huquqi qonun bilan kafolatlanadi va mulkdor bu huquqlardan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin.

Mulkning daxlsizligi FKning 1-moddasida fuqarolik huquqining asosiy tamoyillaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Mulkdorga qarshi turgan barcha sub‘yektlar uning mulk huquqini buzishdan o‘zlarini saqlashlari mazkur tamoyilning mohiyatini tashkil etadi. Mulkdor qonun yo‘l qo‘ygan asoslarda, doirada o‘z mol-mulkiga o‘zi egalik qiladi, o‘zi foydalanadi va o‘zi tasarruf etadi. Bu mulkdorning konstitusiyaviy huquqidir. Zero, mulk huquqining daxlsizligi tamoyilining mazmuni O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 36, 53-moddasi, shuningdek FKning 164, 166-moddalari va 197-moddalarida ifodalaniadi.

Unga tashqi tomondan tayziq o‘tkazishga, uning ichki ishlariga aralashishga, mol-mulkini olib qo‘yishga hech kim haqli emas. Hattoki mulkdorning o‘z huquqini amalga oshirishdan voz kechishi ham uning mulk huquqini bekor qilmaydi. Faqatgina mulkdorning bu huquqlaridan qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin.

Mulkning daxlsizligi tamoyilini cheklash faqatgina davlat (xalq) va jamiyat manfaatlari nuqtai nazaridan amalga oshirilishi FKning qator moddalarida nazarda tutilgan. Masalan, FKning 202, 203, 204-moddalarida nazarda tutilgan “nasionalizasiya”, “rekvizisiya”, “musodara” kabi mulkdorga tegishli mol-mulkning u yoki bu shartlar asosida olib qo‘yilishi hisoblanadi.

2. Har qanday shakldagi mulkchilik bo‘lishiga ruxsat beriladi.

Mazkur tamoyil mamlakatni bozor munosabatlariga o‘tishda muhim ahamiyat kasb etadi va mohiyatidan hech bir mulk shakli ustuvorlikka ega emasligini bildiradi. Bu tamoyil Sobiq Ittifoq fuqarolik qonunchiligida mavjud bo‘lmagan, mustaqillikka erishilgandan so‘ng iqtisodiyotni barqarorlashtirish, bozor munosabatlariga o‘tishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik jihatdan har qanday mulk shakllarining amalda bo‘lishiga berilgan ruxsat, iqtisodiyotning samarali amal qilishiga xizmat qiluvchi xalq xo‘jaligida turli mulk shakllariga asoslangan korxonalar, tashkilotlar va boshqa tadbirkorlik sub‘yektlarining faoliyat ko‘rsatishiga, raqobatning rivojlanishiga va xalq farovonligining o‘sishiga yordam beradi.

3. Mulkchilikning hamma shakllari himoya qilinishi qonun bilan kafolatlanadi va ularning teng rivojlanishiga sharoit yaratib beriladi.

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000, № 5-140-модда

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 2-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда.

Mulk shakllarining tengligi va bab-baravar himoya qilinishi konstitusiyaviy norma sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasida o'z ifodasini topgan. Fuqarolik kodeksining 167-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo'ladi. Xususiy mulkka ham, ommaviy mulkka ham bir xildagi kafolatlar va huquqiy tartibga solish mexanizmi qo'llaniladi. Shu munosabat bilan, FK xususiy va ommaviy mulkka nisbatan bir xildagi qoidalarni umumiy tarzda ifodalaydi va ikkala mulk shakliga ham bir xildagi huquqni amalga oshirish shaklini mustahkamlaydi (FKning 172-moddasi).

4. Mulkdor o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday xatti-harakatlarni o'z xohishiga ko'ra sodir etishga haqli.

Mazkur tamoyil mulkdorga o'z mulkiy huquqini amalga oshirishda erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik qilish imkonini beradi. Mulk huquqining amalga oshirilishi fuqarolik huquqidagi qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berilishi va dispozitivlik tamoyilidan kelib chiqadi. Birinchi holatda mulkdor o'zining mulk huquqini amalga oshirishda qonunda taqiqlanmagan har qanday harakatlarni sodir etishi mumkin bo'lsa, ikkinchi holatda esa, mulkdor o'zining mulkini o'z xohishiga ko'ra amalga oshiradi yoki amalga oshirmaydi, mulkiy huquqni amalga oshirish usul va yo'llarini o'zi tanlaydi.

Darhaqiqat, mulkdorning qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirish huquqi unga qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan hatti-harakatni amalga oshirish imkonini beradi.

5. Mulkiy huquqning amalga oshirilishi atrof-muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va davlat huquqlarini buzmasligi hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga putur etkazmasligi shart.

Bu tamoyil mulkdorning mulk huquqini amalga oshirish shartlari bilan bog'liq bo'lib, FKning 172-moddasida o'z aksini topgan. Fuqarolik kodeksi mulkdorga mutlaq huquq berish va mulkdorning mol-mulki miqdori va qiymatini chegaramaslik bilan birga, unga nisbatan jamiyatdagi axloq-odob qoidalariga amal qilish lozimligini va ayniqsa mol-mulkning hajmi va miqdorining ortib borishi sari o'z harakatlarining oqibati uchun ko'proq mas'ul bo'lishini nazarda tutadi. Ya'ni, mulkdor mol-mulki bo'lganligi sababli u jamiyatda u yoki bu shaxsdan o'zining moddiy imkoniyatlari jihatidan ustun hisoblanadi. Shu holatni nazarda tutib fuqarolik qonunchiligi mulkdor mulkiy huquqni amalga oshirayotgan o'zining ustunlik mavqeini suiist'emol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emasligini belgilaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk egasining jamiyatdagi mavqei oshib borishi natijasida uning axloqiy dunyosi ham salbiy tomonga o'zgarimasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Shu munosabat bilan FKning 172-moddasi 3-bandida belgilangan norma huquqiy ahamiyatiga ega bo'lishi bilan birga, axloqiy, tarbiyaviy va insonparvarlik ahamiyatiga ham ega, degan xulosaga kelish mumkin.

Mulkdorning o'z mol-mulkiga nisbatan o'z xohishiga ko'ra sodir etishi mumkin bo'lgan harakatiga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan yana bir cheklov bu – mulkdor o'z huquqini amalga oshirganida fuqarolarning sog'lig'iga va atrof muhitga zarar etkazishining oldini olish choralari ko'rishga majburligidir. Mulkdorning bunday choralarni ko'rmasligi oqibatida etkazilgan zarar, u tomonidan qoplanishiga olib keladi¹.

6. Har kim mulkdor bo'lishga haqli.

Mazkur tamoyil Konstitusiyaviy tamoyil sanaladi. Zero O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 36-moddasida har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli ekanligi ta'kidlangan bo'lib, har bir shaxs mol-mulkka ega bo'lishi, jamiyatdagi moddiy ne'matlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zini qilib olishi, o'zi istagan miqdorda moddiy ashyolar sohibi bo'lishi mumkin. Bu yerda shaxslar deganda, ham jismoniy shaxslar (ya'ni, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar), ham Yuridik shaxslar tushuniladi. Shuningdek, davlat ham mulkdor bo'lishi mumkin².

Mulk shakllari. Iqtisodiy ma'nodagi mulk shakllari deyilganda moddiy ne'matlarni o'zlashtirish usullarining yig'indisi tushuniladi. Bunday usullar yakka tartibda yoki jamoat bo'lib yoxud davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin³.

Yuridik ma'nodagi mulk shakli – moddiy ne'matlarni muayyan sub'yektlarga tegishli bo'lishini (biriktirib qo'yishlikni) mustahkamlovchi va tegishli mulkning huquqiy rejimini belgilovchi huquqiy me'yorlar yig'indisidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasiga asosan, bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi.

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -91 б.

² Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? - Тошкент:ТДЮИ,2003. -10 б.

³ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит., 1991. 45-46 с.

Ushbu Konstitusiyaviy norma mamlakatimizda mulk shakllarining turli xil bo'lishi mumkinligini o'zida ifodalab, uni miqdoriy chegaralamaydi.

Lekin O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi mulkning ikki shaklini huquqiy tartibga soladi. FKning 167-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning quyidagi shakllari mavjud:

1. Xususiy mulk.
2. Ommaviy mulk.

Davlat mulk shakllarini rivojlantirish uchun zarur huquqlarning tengligini ta'minlaydi va uning himoya qilinishini kafolatlaydi. Mulq shakllarini bunday turkumlash uchun mulk sub'yekti maqomi va mol-mulq rejimining uzviy birligi asosiy mezon hisoblanadi. O'z navbatida, xususiy mulk shakli quyidagi ko'rinishlarda (turlarda) namoyon bo'ladi:

- a) yakka shaxsga (individda) tegishli mulk (fuqarolar mulki);
- b) nodavlat Yuridik shaxslar mulki.

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:

- a) O'zbekiston Respublikasi mulki;
- b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munisipal mulk).

Nazorat savollari:

1. Mulq va mulkdor tushunchalariga ta'rif bering?
2. Mamlakatimizda mulq islohotlarini amalga oshirishning zarurati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida mulkiy munosabatlarni takomillashtirish va mulkdorlar qatlamini shakllantirish to'g'risidagi g'oyalar haqida nimalar deya olasiz?
4. Mulq huquqining Konstitusiyaviy asoslari nimalardan iborat?
5. Mulq huquqining mazmunini nimalar tashkil etadi?
6. Mulq huquqi sub'yektlari deganda qaysi sub'yektlar nazarda tutiladi?
7. Mulq huquqi ob'yektlari va ularning muomalada bo'lish xususiyatlari haqida nimalar deya olasiz?
8. Mulq huquqining vujudga kelish asoslariga tavsif bering?
9. Qachon mulq huquqi bekor bo'ladi?
10. Mulq daxlsizligi tamoyilini amaliy misollarda ko'rsatib bering?
11. Mulq shakllari haqidagi fikringiz qanday?

11-MAVZU: Majburiyat tushunchasi va mazmuni. Shartnomalar.

REJA:

1. **Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari.**
2. **Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari.**
3. **Shartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati.**
4. **Shartnomalarning turlari.**
5. **Shartnomaning mazmuni.**
6. **Shartnoma tuzish.**
7. **Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish.**

Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari. Fuqarolik huquqida majburiyat deb, shunday fuqarolik-huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi; kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi (FK, 234-modda).

Yuqorida berilgan ta'rifga ko'ra, majburiyat keng ma'noda, huquq sub'yektlari hisoblangan shaxslar (tashkilotlar va fuqarolar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy xarakterdagi munosabatlarni bildiradi.

Majburiyat tushunchasi huquqning boshqa sohalarida ham chunonchi, ma'muriy huquq, oila huquqi, mehnat huquqi sohalarida ham beriladi. "Majburiyat" atamasi boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi, masalan, majburiyat deb, faqat muayyan bir harakatni qilishga, chunonchi, ijara haqini to'lashga, sotib olingan narsani topshirishga qaratilgan burchga ham aytiladi.

Majburiyat sub'yektlari va ob'yektlari uning muhim unsurlari hisoblanadi.

Majburiyat sub'yektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Har bir majburiyatda, albatta, ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab etishga haqli bo'lgan taraf – *kreditor* deb ataladi. Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan taraf esa *qarzdor* deb ataladi.

Majburiyatda ishtirok etuvchi kreditorning huquqi nisbiy huquq bo'ladi, chunki kreditor faqat ma'lum shaxs yoki shaxslarga (bir qarzdor yoki bir necha qarzdorlarga) nisbatan talab qo'yish huquqiga ega.

Majburiyatda kreditorning talab qilish huquqi va shunga yarasha qarzdorning burchi nimaga qarata belgilangan bo'lsa, shuning o'zi majburiyat ob'yekti hisoblanadi. Jumladan, huquq va burchlar biror-bir ashyoni olishga, topshirishga, muayyan pul summasini to'lashga, biror-bir ishning bajarilishiga qaratilgan huquqiy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Majburiyatlar majburiyat huquqi tushunchasini keltirib chiqaradi. *Majburiyat huquqi* – mulk topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish yoki pul to'lash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik-huquqiy normalar yig'indisidir. Majburiyat huquqi jamiyatimizda mulkiy munosabatlarning eng muhim va keng sohasini, o'zining fuqarolik-huquqiy xarakteridagi qoidalari bilan tartibga soladi. U tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, chunonchi, fuqarolarga xilma-xil tovarlar, oziq-ovqat mahsulotlarini sotishda, ularga har turdagi xizmatlar ko'rsatish, uy-joylar berish va boshqa hollarda vujudga keladigan munosabatlarni ham tartibga soladi.

4. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi.
5. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari.
6. Majburiyatning bajarilishini ta'minlash tushunchasi va turlari.
7. Majburiyatning buzilishi tushunchasi va oqibatlari.
8. Majburiyatlarning bekor bo'lish asoslari.

Jamiyatdagi majburiyatga oid huquqiy munosabatlar fuqarolar va tashkilotlarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish, ta'minlash maqsadlarida o'rnatiladi. Majburiyatlar to'g'risidagi normalar mulkning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishini, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini orqali xilma-xil xizmatlar ko'rsatilishini tartibga soladi. Majburiyatlar vositasida mulk va mulkiy huquqlar qo'riqlanishi ta'minlanadi, fuqaroning sog'lig'iga zarar etkazilganda, fuqaro o'ldirilganida ko'rilgan zararlar qoplanadi va hokazo.

Majburiyat huquqi fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, jumladan, bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlarini olishda, uy-joy sotib olish va boshqa hollarda bo'ladigan o'zaro munosabatlarni ham tartibga soladi. U tashkilot va fuqarolarga etkazilgan mulkiy zararining to'lanishini, shuningdek qonun yoki shartnomalar bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib olingan narsalarning qaytarilishini ta'minlaydigan huquqlarni ham o'z ichiga oladi.

Majburiyat huquqi tizimi ikki asosiy bo'limdan: majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar va majburiyatlarning ayrim turlariga oid maxsus qoidalardan iborat.

Majburiyat to'g'risidagi umumiy qoidalarda (FKning 234-385-moddalari) majburiyatlarning kelib chiqishi va bajarilishi, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, talab qilish huquqini birovga o'tkazish va qarzni ko'chirish, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik va nihoyat majburiyatlarning bekor qilinishi asoslari, majburiyat munosabatlarini vujudga keltiruvchi asosiy huquqiy vosita hisoblangan shartnomalar va ularni tuzish, o'zgartirish hamda bekor qilish tartibi kabi masalalar belgilanadi.

Majburiyatlarning ayrim turlariga bag'ishlangan FK normalari majburiyat huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'lganligi tufayli Kodeksda salmoqli o'rinni egallaydi. Majburiyat huquqining mazkur maxsus qismi normalari mazmuni va hajmi bo'yicha teng bo'lmagan ikki turkumga: shartnomali majburiyatlar institutlariga va shartnomasiz (shartnomadan tashqari) majburiyatlar institutlariga bo'lingan.

Shartnomali majburiyatlarga oid huquqiy institutlar asosan shartnomaviy munosabatlardan vujudga keladi va uning asosiy xususiyati majburiyat taraflarining erk-irodasini namoyon etish orqali yuzaga keladi. Fuqarolik qonunchiligida aniqrog'i, FKda shartnomali majburiyatlar quyidagicha joylashtirilgan va guruhlarga bo'lingan:

1. Mol-mulkni va mulkiy huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi (FKning 425-436 moddalari), mahsulot etkazib berish (FKning 437-456 moddalari), tovarlar etkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti (FKning 457-464 moddalari), kontraktasiya (FKning 465-467 moddalari), energiya ta'minoti (FKning 468-478 moddalari), ko'chmas mulkni sotish (FKning 479-488 moddalari), korxonani sotish (FKning 489-496 moddalari)), ayirboshlash (FKning 497-501 moddalari), hadya (FKning 502-511 moddalari), renta (doimiy va umrbod renta) (FKning 512-529 moddalari), umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish (FKning 530-534 moddalari);

2. Mol-mulkni foydalanish uchun boshqa shaxsga topshirish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: mulk ijarasi, prokat, transport vositalari ijarasi, binolar va inshootlar ijarasi, korxonani ijaraga berish, lizing (moliya ijarasi), uy-joy ijarasi, mol-mulkdan tekin foydalanish (FKning 535-630 moddalari);

3. Ish bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: pudrat, maishiy pudrat, qurilish pudrati, loyiha va qidiruv ishlari pudrati, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati (FKning 631-702 moddalari);

4. Xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: xizmat ko'rsatish bilan bog'liq shartnomalar (haq evaziga xizmat ko'rsatish (FKning 703-708 moddalari), yo'lovchi, bagaj va yuk tashish (FKning 709-725 moddalari), transport ekspeditsiyasi (FKning 726-731 moddalari), omonat saqlash va uning alohida turlari (FKning 875-913 moddalari), moliyaviy xizmatlar (sug'urta (FKning 914-961 moddalari)), qarz va kredit (FKning 732-748 moddalari), pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash – faktoring (FKning 749-758 moddalari), omonatlarni bankda qabul qilish va saqlash (FKning 759-770 moddalari), bank hisobvaraqlarini ochish, olib borish (FKning 771-789 moddalari) va bank hisob-kitoblarini amalga oshirish bo'yicha bank xizmatlari (FKning 790-816-moddalari));

5. Vakillik faoliyati bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: topshiriq (FKning 817-825 moddalari), begona shaxsning manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish (FKning 826-831 moddalari), vositachilik (FKning 832-848 moddalari), mol-mulkni ishonchli boshqarish (FKning 849-861 moddalari), kompleks tadbirkorlik lisenziyasi – franshizing (FKning 862-874 moddalari);

6. Tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: Yuridik shaxsni tashkil qilish to'g'risidagi ta'sis shartnomasini tuzish, oddiy shirkat asosida birgalikdagi faoliyat, dastlabki shartnoma bo'yicha

majburiyatlar, uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha majburiyatlar, majburiy tartibda shartnoma tuzish bo'yicha majburiyatlar va h.k.

Shartnomasiz majburiyatlar shaxsning erk-irodasidan tashqarida yuz beradi yoki bir tomonlama harakat natijasida kelib chiqadi. Uning quyidagi turlari mavjud:

1. Bir tomonlama harakatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: omaviy tanlov, mukofotni oshkora va'da qilish (FKning 976-982-moddalari);

2. Zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar (umumiy asoslarda zarar etkazish (bosh va maxsus delikt) (FKning 985-1004 moddalari), fuqaroning hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zararining o'rnini qoplash (FKning 1005-1016 moddalari), tovarlar, ishlar, xizmatlardagi nuqsonlar oqibatida etkazilgan zararining o'rnini qoplash (FKning 1017-1020 moddalari), ma'naviy zararni qoplash (FKning 1021-1022 moddalari)

3. Asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar (FKning 1023-1030 moddalari).

Majburiyat mazmuni deganda, kreditorning qarzdor tomonidan muayyan harakatlar qilinishini (yoki qilinmasligini) talab etishga bo'lgan huquqi va qarzdorning shunga yarasha bo'lgan burchi tushuniladi. Qarzdor tomonidan qilinishi lozim bo'lgan harakatlar har xil: ashyoni egasiga (kreditorga) topshirish, ashyolarni foydalanish uchun topshirish, ma'lum summa pulni to'lash, biror-bir ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish, qarzdor tomonidan bitimning tuzilishini ta'minlash, birovga etkazilgan zararni to'lash, asossiz orttirilgan boylikni o'z egasiga qaytarish to'g'risida bo'lishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan majburiyat ob'yektlaridan ko'rinishicha, majburiyatning mazmuni asosan mulkiy xarakterdagi huquq va burchlardan iborat bo'lsa-da, huquq sub'yektlarini o'zaro mulkiy xarakterda bo'lmagan majburiyatlar ham belgilashlari mumkin. Masalan, asar mualliflardan biri o'zaro kelishuv bo'yicha muayyan vaqt ichida asarning bir qismini tuzatib, qayta ishlab kelish to'g'risida o'z zimmasiga majburiyat olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, majburiyatlarning mazmunida qonunga xilof bo'lmagan har qanday mulkiy va nomulkiy harakatlarni qilishni talab etishga qaratilgan huquqlar va bu harakatlarni qilish yuzasidan olingan majburiyatlar bo'lishi mumkin.

Majburiyat taraflarining bir-birlariga nisbatan belgilangan huquq va majburiyatlari ularning xarakteriga qarab farqlanadi. Ular mazmuni, ob'yektlari va sub'yektlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1.*Ijobiy va salbiy mazmunli majburiyatlar.* Agar majburiyat yuzasidan qarzdor muayyan bir harakatni qilishga burchli bo'lib, kreditor aynan shunday harakatning qilinishini talab qilishga haqli bo'lsa, bunday majburiyat ijobiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Huquqiy munosabatning ko'pchiligida ijobiy mazmunli majburiyatlar yotadi. Masalan, oldi-sotdi, mulkni ijaraga berish, maishiy xizmat ko'rsatish sohasida olinadigan majburiyatlar – ijobiy mazmunli majburiyatlardir.

Agar majburiyat bo'yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor harakat qilishdan saqlanishini talab etish huquqiga ega bo'lsa bunday majburiyat salbiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Masalan, nashriyot shartnomasi bo'yicha muallif shartnoma kuchda bo'lgan davrda o'z asarini boshqa nashriyotga topshirishdan saqlanish majburiyatini olsa, nashriyot muallifning boshqa nashriyot bilan shartnoma tuzishdan saqlanishini talab etish huquqini oladi.

2.*Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar.* Majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi (yoki huquqlari), ikkinchi tomonda esa faqat majburiyat (majburiyatlar) bo'lsa, bunday majburiyatlar bir tomonlama majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, qarz shartnomasi. Qarz shartnomasi bo'yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdor o'z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchlidir.

Huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi ham huquq, ham majburiyatga (qator huquqlar va majburiyatlarga) ega bo'lsa, bunday majburiyatlar ikki tomonlama majburiyat hisoblanadi. Ikki tomonlama majburiyatlarga oldi-sotdi, ijara, pudrat kabi shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Chunonchi, oldi-sotdi munosabatida sotuvchida sotilgan narsani topshirish majburiyati bo'lsa, oluvchida sotib olingan narsaning qiymatiga yarasha haq to'lash majburiyati bo'ladi va aksincha. Aksariyat majburiyatlar ikki tomonlama majburiyatlardir.

3.*Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar.* Agar huquqiy munosabat bo'yicha kreditor qarzdordan muayyan bir harakat qilinishini, masalan, ma'lum ishning bajarilishini, biror-bir ashyoning topshirilishini yoki ma'lum summa pul to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, bunday

majburiyat muayyan harakatni bajarishga qaratilgan majburiyat hisoblanadi. Agar huquqiy munosabatda kreditorning talabi bo'yicha qarzdor bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, bunday majburiyat muqobil majburiyat sanaladi. Muqobil majburiyat bo'yicha huquqiy munosabatda bir necha harakat ko'rsatilgan bo'lsa ham, majburiyatning mazmunini qarzdorning faqat birgina majburiyati va kreditorning shu majburiyatning bajarilishini talab qilishga bo'lgan huquqi tashkil etadi. Huquqiy munosabatda nazarda tutilgan harakatlardan birining bajarilishi bilan majburiyat ijro etilgan hisoblanadi. Muqobil majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi qoida FKning 250-moddasida berilgan. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, tanlash huquqi qarzdor ixtiyorida bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining bir qator qonun hujjatlari¹ da qaysi majburiyatning bajarilishi lozimligini tanlash huquqi kreditorga berilganligi ko'rsatiladi. Chunonchi, ularda sotilgan ashyoning sifati lozim darajada bo'lmaganda, sotib oluvchi o'z xohishi bilan ana shu ashyoni boshqa sifatli ashyoga almashtirish yoki xarid bahosini tegishli darajada kamaytirishni yoxud sotuvchining shu ashyodagi kamchiliklarni haq olmay tuzatib berishini yoki shu kamchilikni tuzatish uchun oluvchining qilgan xarajatlarini to'lashni yo bo'lmasa shartnomani bekor qilib, o'ziga etkazilgan zararining to'lanishini talab qilishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatiladi. Bu qoida bo'yicha qarzdor sifatidagi sotuvchi tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlardan birini tanlash huquqi kreditorga, ya'ni sotib oluvchiga beriladi.

4. Shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar. Ba'zi majburiyatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi yoki birining shaxsi bilan qat'iy bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, topshiriq shartnomasi bo'yicha vujudga keladigan majburiyat vakilning (topshiriqni bajaruvchining) ishonchli shaxs bo'lishiga qarab belgilanadi. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishiga yo'l qo'ymaydi, kreditor ham boshqa shaxs bilan almashinishi mumkin emas. Bunday majburiyatlar, odatda, qarzdor yoki kreditorning vafot etishi bilan bekor bo'ladi.

Aksariyat huquqiy munosabatlarda majburiyatning kim tomonidan bajarilishi ahamiyatga ega bo'lmaydi. Masalan, qarz shartnomasi bo'yicha majburiyatning fuqaro G. tomonidan ham yoki uning uchun fuqaro B. tomonidan ham bajarilishi mumkin. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar bo'yicha kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxs bilan almashinishiga yo'l qo'yiladi. Bunday majburiyatlar bo'yicha kreditor yoki qarzdorning vafot etishi majburiyatning bekor qilinishi uchun asos bo'lmaydi.

Majburiyatda sanksiya masalasiga kelsak, fuqarolik huquqi normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash choralari ko'pincha huquq buzilishda, majburiyatlarni bajarmaslik yoki tegishli darajada bajarmaslik uchun qo'llaniladi. Sanksiya fuqarolik-huquqiy munosabatida ishtirok etayotgan taraflar o'z zimmalaridagi majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganlarida, huquq normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash chorasidir. Buzilgan majburiyatlar yuzasidan qo'llaniladigan sanksiyalar har xil. Majburiy chora sifatida qo'llaniladigan sanksiyalar umumiy xarakterga ega bo'lishi hamda maxsus, ya'ni aniq bir huquqiy munosabatlardan yuzaga kelgan harakatlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'lishi mumkin.

Umumiy xarakterdagi sanksiyalar majburiyatning bajarilishini kechiktirish, biror ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik uchun qo'llaniladi.

Maxsus sanksiyalarga misol qilib, sotilgan ashyolarning sifati tegishli darajada bo'lmasligi uchun sotuvchining javobgarligini ko'rsatishi mumkin.

Sanksiya majburiyatlarda ishtirok etuvchi va o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarmagan taraf – kreditor va qarzdorga nisbatan qo'llaniladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

1. Ixtiyoriy bajarilmagan burchni majburiy ijro ettirish. Masalan, olingan qarz puli ixtiyoriy ravishda to'lanmaganida, uni majburan undirish mumkin bo'ladi.

¹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахбо-ротномаси, 1996. 5-6-сон, 59-модда, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

2. Shartnomada ko'rsatilgan majburiyat bajarilmaganda, uni bir tomonlama bekor qilish. Masalan, ijaraga oluvchi o'z majburiyatini bajarmaganda, ijaraga beruvchining talabi bilan shartnoma muddatidan avval bekor qilinishi mumkin.

3. Majburiyatning ijro etilishi tartibini o'zgartirish. Masalan, mahsulot oluvchi tashkilot avval mahsulotlari uchun haq to'lashni kechiktirganida, mahsulot etkazuvchi u bilan aksept shakli bo'yicha hisob-kitob qilmay, balki xaridor tashkilotga noqulay bo'lgan akkreditiv shakli bo'yicha hisoblashish tartibiga o'tishi mumkin.

4. Tuzuk taraf zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmini kamaytirishga qaratilgan sanksiyalar. Bunga misol qilib, xaridor o'ziga shartnoma shartlariga nomuvofiq sifatdagi ashyo topshirilganida, uning narxini tegishli kamaytirishni talab qila olishligini ko'rsatish mumkin.

5. Notuzuk tarafning zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmini oshirish. Bunday sanksiya qo'llanilishida majburiyat buzgan notuzuk taraf o'zi uchun noqulay bo'lgan ba'zi vazifalarni, qo'shimcha majburiyatlarni bajarishga majbur qilinadi. Masalan, sifatli narsa o'rniga sifatsiz ashyo topshirgan sotuvchi bu ashyoning nuqsonlarini tuzatish uchun yoki kamchiliklarni yo'qotish uchun xaridor tomonidan qilingan xarajatlarni to'lashga majbur qilinishi mumkin.

6. Mulkiy javobgarlik choralari sifatida ko'riladigan sanksiyalar. Bu to'g'rida quyiroqda bayon etiladi.

Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari. Fuqarolik huquqlari va burchlarini keltirib chiqaradigan holatlar majburiyatga oid huquqiy munosabatlarni ham vujudga keltiradigan asoslar bo'lib, ular FKning 8-moddasida ko'rsatilgan.

Majburiyatlarning kelib chiqishi shaxslarning erkini ifoda etilishi bilan yoki ma'lum holatning sodir bo'lishi bilan bog'liq bo'lishiga qarab, Yuridik faktlar qanday vaziyatda kelib chiqishidan qat'i nazar, ikki turga – Yuridik harakatlar yoki Yuridik hodisalarga bo'linadi. Yuridik harakatlar majburiyatlarning vujudga kelish asosi sifatida deyarli keng tarqalgan Yuridik faktlar qatoriga kiradi. Fuqarolik huquqi normalari majburiyatlarning vujudga kelishini faqat harakatlarning yuz berishi bilangina emas, shuningdek harakatsizlik, ya'ni shaxsning muayyan harakatni bajarishdan o'zini saqlash bilan ham bog'laydi¹.

Umumiy qoidaga binoan, majburiyatlar FKda nazarda tutilgan asoslarda vujudga keladi. Ammo, bunday majburiyatlarning vujudga kelishi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy mohiyati va mazmuniga zid bo'lmagan fuqarolar va Yuridik shaxslarning harakatlari asosida ham vujudga kelishi mumkin (FKning 8-moddasi 1-qismi).

FKning 234-moddasida belgilanganidek, majburiyatlar shartnomadan, ziyon etkazish natijasida hamda fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi. Fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslar tarkibiga davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlari, sud qarori, turli voqea hodisalarni kiritish mumkin.

Yuridik adabiyotlarda majburiyatlarning vujudga kelish asoslarini kengaytirgan holda tushuntirishga harakat qilinadi va ularni muayyan Yuridik faktlar, Yuridik faktning bir turi bo'lgan shartnomalar, bir tomonlama bitimlar, davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlari, sud qarori, g'ayriqonuniy harakatlar (delikt va asossiz boylik ortirish), Yuridik harakatlar (yuridicheskie postupki) masalan, topilmani qaytarish (FKning 192-moddasi) yoki topilgan xazinani topshirish (FKning 196-moddasi) yoxud shaxsga yoki uning mol-mulkiga zarar etishini oldini olish uchun uning topshirig'isiz qilingan harakat (FKning 826-moddasi) qilish va boshqalarga bo'linadi².

Ma'lumki, FKning ko'plab normalari shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solishga qaratilgan. Bu huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan majburiyatlar jumlasiga mulkni boshqa shaxsning egaligiga topshirish, mulkning foydalanish huquqini o'tkazish (mulk ijarasi va uy-joy ijarasi, tekin foydalanish to'g'risidagi shartnomalar)dan, biror ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish va boshqa shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar kiradi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida turli tadbirkorlik sub'yektlari o'rtasida tuziladigan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar alohida ahamiyatga egadir.

Davlat organlarining qonunda fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan hujjatlari ham majburiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday hujjatlar turli ko'rinishlarda – davlat buyurtmasi yoki ma'muriy hujjatlar shaklida bo'lishi mumkin.

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДҮОИ, 2005. -26 б.

² Ўша адабиёт. -25-31 б.

Fuqarolarga uy-joylardan foydalanish huquqini beradigan order ham ma'muriy dalolatnoma sifatida uy boshqarmasi bilan order olgan fuqaro o'rtasida uy-joy ijarasi shartnomasini tuzishga va shu bilan muayyan majburiyatlarni vujudga keltirishga asos bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy majburiyat sudlar tomonidan chiqarilgan hujjatlar (hal qiluv qarorlari, ajrimlar, hukmlar) asosida ham vujudga kelishi mumkin. Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulkni qo'lga kiritish natijasida ham (masalan, egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat hosil bo'lganligi sababli) majburiyat kelib chiqishi mumkin. Bir tomonlama bitimlar ham fuqarolik-huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqaruvchi Yuridik faktlar jumlasiga kiradi. Bunday bitimga muvofiq, shaxsning erki ikkinchi bir shaxsga huquq va majburiyat keltirib chiqaradi. Bir tomonlama bitimlarga misol qilib, vasiyatnomani ko'rsatish mumkin. Vasiyat bo'yicha masalan, mulk olish huquqi va marhumning qarzlarini to'lash majburiyati vujudga kelishi mumkin.

Yaratilgan ixtiro va foydali model, buyumlarning sanoat namunalari, fan, adabiyot hamda san'at asarlari qonun talablariga javob berishi kerak. Tegishli qonunlardagi normalarga muvofiq, bu yaratilgan narsalar uni yaratgan shaxs bilan o'zga shaxslar, shuningdek tegishli davlat tashkilotlari o'rtasida majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

FKning 234-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaroga yoki tashkilotga ziyon etkazish ham muayyan majburiyatlar tug'diradi. Bunday majburiyatlar, odatda, delikt majburiyatlar deb ataladi.

Majburiyatlar qonunlarda belgilanganidek, hech bir asoslarsiz boshqa shaxsning mol-mulkini egallab olishi yoki tejab qolishidan kelib chiqadi. Asossiz olingan yoki tejab qolingan mol-mulk jabrlanuvchiga asl holida qaytarilishi lozim, agar buning imkoniyati bo'lmasa, mol-mulk qo'lga kiritilishi paytidagi haqiqiy qiymatini to'lash, agar qo'lga kirituvchi orttirilgan boylikning asossizligini bilganidan keyin darhol uning qiymatini to'lamagan bo'lsa, mol-mulk qiymatining keyingi o'zgarishi tufayli ko'rilgan zararni to'lash majburiyati vujudga keladi.

Boshqa shaxslarning ishlarini topshiriqsiz bajarganlik sababli kelib chiqadigan majburiyatlar to'g'risidagi qoidalar ham qonunlarda mavjud.

Qonunlarda ko'rsatilishicha, boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab topshiriq olmay harakat qilgan shaxs, shu munosabat bilan qilgan zarur xarajatlarning, shuningdek boshqa haqiqiy zararni to'lanishini talab qilishga haqli. Agar manfaatdor shaxs topshiriq olmay harakat qilgan shaxsning ishini ma'qullasa, bunday hollarda FKning topshiriq shartnoma to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi va majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy majburiyatlar tanlov e'lon qilishdan ham kelib chiqishi mumkin. Mukofot to'lashni oshkora va'da qilish, ommaviy tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadigan majburiyatlarda muayyan ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik uchun pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida ommaviy tanlov e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq, uning g'olibi deb topilgan shaxsga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim.

Majburiyatga oid huquqiy munosabatlar hodisalardan ham kelib chiqadi. Bunga misol qilib tabiat hodisalar, masalan, yong'in yoki zilzila natijasida ijaraga topshirilgan mulkning zararlanishi tufayli sug'urtalovchiga nisbatan kelib chiqadigan majburiyatlarni ko'rsatish mumkin.

Majburiyatlar qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa asoslardan ham kelib chiqishi mumkin.

Shartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati. FKning 8-moddasi talabiga ko'ra, shartnomalar taraflar o'rtasida fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asoslaridan biridir. Shubhasiz, bugungi kunda shartnomalarga alohida ahamiyat berilmoqda. Chunki shartnomalarda boshqa Yuridik faktlarga qaraganda, taraflarning erki-irodasi to'la ifodalanadi. Shartnomaga kirishuvchi shaxslar kim bilan, qancha, qachon shartnoma tuzishni u tufayli etkazib berilishi lozim bo'lgan pul, tovar, ashyolarni qaysi muddatlarda, qanday transportlarda etkazilishini, to'lov amaldagi qanday shakllarda bo'lishini mutlaqo o'zlari, mustaqil hal qiladilar. Ular shartnomalar tuzishda erkindirlar, shartnoma tuzishga majburlashga yo'l qo'yilmaydi¹.

¹ Аммо бу ҳолатдан айрим истиснолар бор. Чунончи, парвоз вақтида ёки аэропорт, шоҳбекат, бекат, бандаргоҳда рўй бериши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларда давлат мажбурий суғуртасидан ўтказилиши керак бўлган ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчилари муқаррар тарзда суғурталанадилар. //Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль

Shartnoma erkinligi tamoyilining mazmuni FKning 354-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Unga ko'ra, fuqarolar va Yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Buning ma'nosi shundan iboratki, hech kim ularni shartnoma tuzishga majbur qila olmaydi. Shartnoma fuqarolar va Yuridik shaxslarning o'z xohishiga ko'ra, o'z erki irodasi bilan tuziladi. Albatta, ularni shartnoma tuzishga undovchi sabablar (motiv) turlicha bo'lishi mumkin: o'z ehtiyojlarini qanoatlantirish, foyda olishga intilish, ta'sis xujjatlarida belgilab qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish va h.k. Ba'zan, boshqa uchinchi shaxslar shartnoma tuzish haqida talab, taklif yoxud iltimos qilishlari mumkin. Biroq har qanday holda ham shartnoma tuzish haqidagi qaror fuqaro yoki Yuridik shaxs tomonidan mustaqil, o'z erki-irodasi asosida qabul qilinadi. Shartnoma tuzish vaqtida fuqaro (Yuridik shaxs rahbari, vakili) fikri tiniq, ruhiy holati normal, o'zini o'zi idora qila oladigan, o'z harakatlarining oqibatlarini ko'ra oladigan holda bo'lishi lozim. Agar sub'yektning ichki ruhiy holatida, ongida ro'y bergan buzilishlar, tashqi ta'sirlar tufayli shartnoma tuzishga majbur etilsa, unday shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Bu shartnomalar erkinligini real ta'minlashning o'ziga xos Yuridik kafolati hisoblanadi deb aytish mumkin.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, shartnomalar tuzishning erkinligi, undan taraflarning o'zaro manfaatdorligi, shartnomada shartnoma intizomining mustahkamligi (ya'ni, xalq tili bilan aytganda, "shartnomaning puldan qimmatligi"), unda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan javobgarlikdan ko'ra, mulkiy javobgarlikning keng belgilanishi xo'jalik yurituvchi sub'yektlarni tobora ushbu huquqiy vositadan (shartnomadan) to'laroq foydalanishga jalb qilmoqda. Shartnomalarning ahamiyatini keng tushuntirish mumkin. Ammo ularning sarasi shartnomalar to'lov intizomini kuchaytiradi, taraflarning faoliyatini har tomonlama rag'batlantiradi, o'z navbatida taraflarning mas'uliyatini oshiradi, xo'jalikning debitorlik va kreditorlik holatini yaxshilaydi, pirovardida taraflarning barqarorligini ta'minlaydi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatda tovarlar, xizmatlar va kapitallarning mo'l-ko'lligiga garovdir.

Shu ma'noda sohaning tezkor va ta'sirchan huquqiy mexanizmini yaratish, shartnomalar tuzish va bajarishni ta'minlash maqsadida mamlakatimizda "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida" qonun¹ qabul qilindi, shartnomalarni tuzish va bajarish monitoringi yuritilmoqda. Bular, o'z navbatida, tuzilgan shartnomalarni tezroq va realroq ishlashiga xizmat qilmoqda.

Shartnoma ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o'zaro kelishuvdir.

Shartnoma atamasi uch ma'noda: Yuridik fakt; biror-bir Yuridik faktga asoslangan, moddiy manfaatlar to'g'risidagi huquqiy munosabat; shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar) nima to'g'risida o'zaro kelishsalar, shuni aks ettiruvchi, ifodalovchi hujjat ma'nosida ishlatiladi. Bu yerda u o'zining birinchi ma'nosi – Yuridik fakt sifatida ko'riladi va o'rganiladi.

Yodingizda bo'lsa, Yuridik fakt tushunchasi "Fuqarolik-huquqiy munosabat" mavzusida batafsil berilgan edi. Unda Yuridik faktlar mazmuni jihatidan ikki asosiy toifaga: Yuridik hodisalar va harakatlarga bo'lingan edi. Yuridik harakatlar, o'z navbatida, huquq yo'l qo'ygan harakatlar sifatida bir tomonlama va ikki tomonlama bitimlar (shartnomalar) dan iboratligi ko'rsatilgan edi. Ikki tomonlama bitimlarning hammasi (oldi-sotdi, ijara, qarz va boshqalar) shartnoma hisoblanadi. Bir tomonlama bitim, masalan, vasiyatnoma shartnoma bo'la olmaydi. Binobarin, har qanday shartnoma bitim deyilsa ham, ammo har qanday bitimni shartnoma deb atab bo'lmaydi.

Demak, shartnoma bitimning bir ko'rinishi hisoblanar ekan, unga nisbatan bitimga oid qoidalar, jumladan, FKning 9-bobidaga qoidalar tatbiq etiladi. Shu bilan birga, shartnoma o'ziga taalluqli bo'lgan boshqa maxsus normalar bilan ham masalan, "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi, "Lizing to'g'risida"gi qonunlar, "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilari bilan tayyorlov xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Nizom² va boshqalar bilan ham tartibga solinadi.

транспорта йўловчиларининг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида"ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 6-сон, 250-модда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 17-сон, 143-модда.

Shartnomadan kelib chiqqan majburiyatlarga, agar qonunlarda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, FKda belgilangan majburiyatlar haqidagi umumiy qoidalar (FKning 234-352-moddalari) qo'llaniladi.

Ikkidan ortiq taraflar tuziladigan shartnomalarga ham agar bunday shartnomalar shartnomalarning ko'p taraflamalik xususiyatiga zid bo'lmasa, shartnoma to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi.

Shartnoma huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo shartnomaning harakati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa Yuridik faktlar umumiy qoida bo'yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur Yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning xatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

Shartnoma bilan vujudga keltirilgan huquqiy munosabat davomida shartnoma taraflarning xatti-harakatlari qanchalik qonunga muvofiq bo'lgan-bo'lmaganligini ham tekshirish imkoniyatini beradi¹.

Shartnoma tushunchasidagi asosiy belgi va shart – taraflarning muayyan natijaga erishishga qaratilgan o'zaro kelishuvlaridir. Taraflarning har qaysi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham, ular oqibatida yagona huquqiy natija beradi, masalan, biror-bir narsaga nisbatan egalik huquqi o'tkaziladi yoki biror-bir ashyodan foydalanish huquqi olinadi va h.k.

Taraflarning kelishuvlari natijasida erishiladigan bevosita aniq natijani mazkur shartnoma tuzishda taraflarning o'z oldilariga qo'yilgan asosiy maqsaddan ajratish kerak. Masalan, metallurgiya zavodi mashinasozlik zavodi bilan muayyan miqdordagi, shart qilingan nav va markali po'latni etkazib berish to'g'risida shartnoma tuzadi. Bu yerda taraflar o'zaro kelishuvlarining bevosita natijasi metallurgiya zavodi tomonidan mashinasozlik zavodiga shartnoma bilan belgilangan muddatlarda va muayyan shartlarga binoan ma'lum miqdorda po'lat etkazib berish hisoblanadi. Shartnomaning maqsadi esa har ikki taraf uchun umumiy bo'lib, taraflarning har qaysisi shartnomaning barcha ko'rsatkichlarini bajarishdan, pirovardida foyda (daromad) olishdan iborat bo'ladi. Binobarin, har ikki taraf ham shartnomani lozim darajada bajarishni o'zlarining burchlari deb biladilar.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma, asosan, mulkiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuziladi. Ba'zi hollarda shartnoma shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarni ham rasmiylashtiradi. Bu adabiyot, fan va san'at asarlarini yaratish sohasidagi ijodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar, chunonchi, nashriyot shartnomasi, sahna asari, kinossenariyalar va boshqa shartnomalar uchun xarakterlidir.

Bunday shartnomalar taraflarning mulkiy huquqlari va burchlarinigina, chunonchi, mualliflik haqi to'g'risidagi shartlarni, muddatlarni buzganlik uchun javobgarliknigina belgilamay, balki shaxsiy-nomulkiy huquqlarni ham, masalan, muallif o'z asarida nomini ko'rsatib yoki anonim tarzda chiqarishi, asari matniga o'zgartirish kiritishga ruxsat berish-bermaslik singari nomulkiy huquqlarni ham belgilaydi.

Shartnomalarning turlari. Shartnoma unda ishtirok etayotgan taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlarining o'zaro taqsimlanishiga qarab *bir tomonlama*, *ikki tomonlama* va *ko'p tomonlama* shartnomalarga bo'linadi.

Bir tomonlama shartnomada ishtirok etayotgan taraflarning birida faqat huquq bo'lib, hech qanday majburiyat bo'lmaydi, ikkinchi tarafda esa faqat majburiyat bo'ladi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor olgan pul summasini o'z vaqtida qarz beruvchiga to'lash majburiyatiga va kreditor esa uni talab qilish huquqiga ega.

Ikki tomonlama shartnomada esa har ikki taraf ham mustaqil huquq va majburiyatga ega bo'ladi. Bunday shartnomaga oldi-sotdi shartnomasini misol qilib keltirish mumkin. Bu shartnoma bo'yicha sotuvchi sotilgan ashyoning bahosini talab qilish huquqiga ega bo'lib, sotilgan ashyoni oluvchiga topshirishga majbur, oluvchi esa – olayotgan ashyoning bahosini to'lashi zarur bo'lib, sotib olingan ashyoni talab qilish haqli.

Fuqarolik muomalasida tuziladigan shartnomalarning ko'pchiligi ikki tomonlama, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan oldi-sotdi shartnomasidan tashqari mahsulot etkazib berish, mulk ijarasi, pudrat va boshqa shartnomalardan iborat bo'ladi.

¹ Рахманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. -Ташкент: Фан. 1994. –Б. 113-114.

Ko'p tomonlama shartnomalar ham mavjud bo'lib, unda taraflar uch va undan ortiq bo'ladi. Bunday shartlarda bir paytning o'zida har bir tarafda muayyan huquq va majburiyatlar bo'lishi xarakterlidir. Masalan, franshizing, lizing shartnomalari.

Shartnomalar *haq baravariga* va *tekinga* tuziladigan shartnomalarga bo'linadi. Haq baravariga tuziladigan shartnomalar bir taraf topshirgan mulki, qilgan xizmati evaziga pul yoki mulk bilan haq oladi. Masalan, bir taraf vaqtinchalik foydalanish uchun mulkni ijaraga oluvchi undan foydalangani uchun ijara haqi to'lashga majbur bo'ladi. Bunday haq baravariga tuziladigan shartnomalarga oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, ayirboshlash, pudrat va boshqa ko'plab shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Agar qonun hujjatlaridan boshqacha qoida kelib chiqmasa, shartnomaning mazmuni-mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, shartnoma haq evaziga tuzilgan shartnoma deb hisoblanadi.

Tekinga tuziladigan shartnomada esa bir taraf boshqa bir taraf foydasiga haq olmay, biror-bir mulkni topshirish, biror ishni bajarishi mumkin. Masalan, hadya shartnomasi bo'yicha mulk egasi o'z mulkini boshqa bir shaxsga tekinga beradi. Tekin foydalanish, foizsiz qarz shartnomalari ham bepul tuziladigan shartnomalarga kiradi.

Shartnomalar tuzilish paytiga va mazmuniga qarab *konsensual* va *real* shartnomalarga bo'linadi.

Konsensual shartnomalar huquq va majburiyatlar taraflarning kelishuvlari asosida qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirganlari zahoti tuzilgan hisoblanadi. "Konsensual" so'zi lotincha "konsensus" so'zidan olingan bo'lib, "kelishuv" ma'nosini bildiradi. Konsensual shartnomaga misol qilib oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, pudrat, mulkni ijaraga berish kabi shartnomalarni ko'rsatsa bo'ladi. Fuqarolik huquqida aksariyat ko'pchilik shartnomalar konsensual shartnomalar guruhiga kiradi.

Real shartnomalar bo'yicha huquq va majburiyatlar taraflar o'zaro kelishgan va shartnoma narsasi ashyo yoki pul topshirilgan paytdan vujudga keladi.

"Real" so'zi latincha "res" so'zidan olingan bo'lib, "ashyo" ma'nosini bildiradi. Real shartnomaga misol qilib qarz, omonat, hadya, tekin foydalanish shartnomalarini ko'rsatish mumkin.

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida bo'yicha shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma uchinchi shaxs foydasiga tuzilishi ham mumkin. Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnomaga misol qilib sug'urta shartnomasini ko'rsatish mumkin. Uchinchi shaxs shartnomada alohida taraf hisoblanmaydi. Biroq, FKning 362-moddasida ko'rsatilganidek, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'z huquqidan foydalanish niyatini qarzdorga bildirgan paytdan boshlab taraflar o'zlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz bekor qilishlari yoki o'zgartirishlari mumkin emas. Shartnoma tuzgan shaxs shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishini shart qilgan bo'lsa, bu haqda shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatning bajarilishini shartnomani tuzgan shaxs ham, foydasiga majburiyatning bajarilishi ko'rsatilgan uchinchi shaxs ham talab qilishi mumkin.

Agar uchinchi shaxs o'ziga shartnoma bo'yicha berilgan huquqdan voz kechsa, shartnoma tuzgan shaxs, agar shartnomaning mazmuniga xilof kelmasa, bu huquqdan o'zi foydalanishi mumkin.

Shartnomalar, shuningdek ommaviy shartnoma, qo'shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo'linadi.

Tashkilot tarafidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o'z faoliyati xususiyatiga ko'ra o'ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirish shart bo'lgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo, jamoat transportida yo'lovchi tashish, aloqa xizmati, elektr quvvati bilan ta'minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmati va boshqalarni) belgilab qo'yadigan shartnoma tuzishda bir shaxsni boshqa shaxsga nisbatan afzal ko'rishga haqli emas (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari).

Tovarlar, ishlar, xizmatlarning bahosi; shuningdek ommaviy shartnomaning boshqa shartlari hamma iste'molchilar uchun bir xil qilib belgilanadi. Tashkilotning iste'molchiga tegishli tovarlarni berishi, xizmatlar ko'rsatishi, uning uchun tegishli ishlarni bajarish imkoniyati bo'la turib ommaviy shartnoma tuzishdan bosh tortishiga yo'l qo'yilmaydi. Tashkilot ommaviy shartnoma tuzishdan asossiz bosh tortganida xaridor (mijoz) uni

sud orqali shartnoma tuzishga majbur qilish imkoniyatiga (FK, 358-modda) ega. Maishiy pudrat, yo'lovchi tashish, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalari ommaviy shartnomalardir.

Shartlarini taraflardan biri formulalar yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo'shilish yo'li bilan qabul qilishi mumkin bo'lgan shartnoma qo'shilish shartnomasi deyiladi. Bunday shartnomalarga misol qilib havo va temir yo'l transportida yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalarini ko'rsatish mumkin. Odatda, bunday shartnomalar mazmuni hamma uchun deyarli bir xil bo'lib, oldindan belgilab qo'yiladi va binobarin, mijoz uning shartlarini boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Biroq qo'shilish shartnomasi mijozning o'z ixtiyori, erki va irodasi bilan shartnomaga qo'shilishini bildiradi. Bunday shartnomalarni aslo bir tomonlama bitim deb hisoblash mumkin emas. Qo'shilish shartnomasini bekor qilish yoki shartnomalarini o'zgartirish asoslari FKning 360-moddasida nazarda tutilgan.

Dastlabki shartnoma bo'yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish haqida dastlabki shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar.

Dastlabki shartnoma asosiy shartnoma uchun belgilangan shaklda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shakli aniqlanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuziladi. Dastlabki shartnomaning shakli to'g'risidagi qoidalarga rioya qilmaslik uning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomaning narsasini, shuningdek boshqa muhim shartlarini belgilab qo'yish imkonini beradigan shartlar bo'lishi kerak. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomani tuzish muddati ko'rsatilgan bo'lishi lozim, agar ko'rsatilmagan bo'lsa, dastlabki shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab bir yil ichida tuzilishi shart (FK, 361-modda). Birjalarda tuziladigan turli xil shartnomalar, jumladan, forvard, fyuchers, opsiya bitimlar – dastlabki shartnomalardir.

Bundan tashqari shartnomalarni: birinchidan, *mulkni topshirishga qaratilgan*; ikkinchidan, *ishlarni bajarishga qaratilgan*; uchinchidan: *xizmatlar bajarishga qaratilgan*; to'rtinchidan, *turli xil tuzilmalarni ta'sis etishga yo'naltirilgan* to'rt guruhga bo'lish mumkin. Quyida ularni yanada kengroq ko'rib chiqamiz.

Birinchi guruhda mulkni topshirish asosida muhim mezon sanaladi va o'z navbatida mulkni haq evaziga va tekinga topshirishni chegaralash imkonini beradi. Nihoyat, mulkni haq evaziga va tekinga topshirishga qaratilgan shartnoma o'tkaziladigan huquq hajmiga ko'ra ajratiladi. Natijada to'rtta kichik guruh tashkil topadi. Bularga mulkni haq evaziga xo'jalik yurituvga yoki operativ boshqaruvga yoxud mulk qilib topshirish (oldi-sotdi, ayirboshlash, renta va umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joyi berish, qarz va kredit, bank omonati va bank hisobvarag'i), mulkdan haq evaziga foydalanishga topshirish (ijara shartnomasi, uy-joy ijarasi, franshizing), tekinga mulk qilib xo'jalik yuritish, operativ boshqarishga topshirish (hadya), haq evaziga foydalanishga (franshizing) shuningdek, tekinga foydalanishga topshirish (ssuda) kiradi.

Ikkinchi guruhning xususiyati shundaki, majbur bo'lgan shaxsning harakatlari undan ajratiladigan natijani keltirib chiqaradi va shu natija shartnoma predmeti bo'ladi. Ularni ichki guruhga bo'lishga to'xtaladigan bo'lsak, mazkur holatda muayyan Yuridik-texnik belgiga ko'ra qo'llaniladi, ya'ni: tasodifan natijaga erisha olmaslik xavfi qaysi tarafga tegishli bo'lish. Bunda tavakkalchilik xavfi pudrat shartnomasida - pudratchiga; ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari pudrati shartnomasida – buyurtmachiga yuklash mos keladi.

Bugungi kunda ishlarni bajarish va xizmat ko'rsatishga oid shartnomalar mustaqil shartnoma turlari hisoblanib, qonunda ular o'rtasidagi umumiylikka ham e'tibor berilgan. Mazkur holatni biz ilmiy tekshirish va texnologiya ishlari va haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga doir boblarga muayyan darajada pudrat shartnomasiga doir havola normalar borligida ko'rishimiz mumkin (masalan, FK 694-moddasida berilgan havola).

Uchinchi guruhga kiruvchi (xizmat ko'rsatishga doir) shartnomalar haq evaziga va tekinga tuziladigan shartnomalarga bo'linadi. Xizmat ko'rsatishga doir shartnomalarning aksariyat ko'pchiligi haq evaziga tuziladi (haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi, tashish shartnomasi, transport ekspeditsiyasi, bank omonati, bank hisobvarag'i, hisob-kitoblar, omonat saqlash, sug'urta vositachilik, topshiriq, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi kabilar).

Tekinga tuziladigan shartnomalarga esa agarda qonunda, boshqa normativ xujjatlardayoki shartnomada o'zgacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa faqatgina topshiriq shartnomasini ko'rsatish mumkin. Biroq FK 818-moddasida 356-modda 4-qismiga havola mavjud bo'lib unga ko'ra, haq to'lashni nazarda tutadigan shartnomada

baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda shartnomani bajarish uchun o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi kerakligi ko'rsatib o'tilgan.

To'rtinchi guruh tarkibiga kiruvchi shartnomalar tuzish maqsadini hisobga olgan holda bo'linadi. Birinchi holatda Yuridik shaxsni tashkil qilish maqsadi ko'zga tashlansa (masalan, to'liq shirkatni tashkil etish, Mas'uliyati cheklangan jamiyat va Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, assosiasiya va ittifoqni, Aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish haqidagi ta'sis shartnomalari), keyingi holatda Yuridik shaxsni tashkil etmagan holda hamkorlikda faoliyatni yuritish, ya'ni bunda huquq sub'yekti hisoblanmagan, Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan, masalan oddiy shirkat shaklidagi tuzilmani barpo etish maqsadi ko'zga tashlanadi.

Bundan tashqari, taraflari faqat xo'jalik yurituvchi sub'yektlar hisoblangan xo'jalik shartnomalari ham borki ular o'ziga xos xususiyatlari, taraflari va ularning huquq va majburiyatlari, tuzish va rasmiylashtirish tartibi va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi.

Xo'jalik shartnomasi deb, taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.

Bundan tashqari, ichki xo'jalik shartnomasi ham borki, u qoida tariqasida, xo'jalik yurituvchi sub'yekt va uning tarkibiy bo'linmalari o'rtasida yoki xo'jalik yurituvchi sub'yekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o'rtasida tuziladi.

Xo'jalik shartnomalari bilan bog'liq maxsus normalar O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunida o'z aksini topgan¹.

Yuridik shaxslar, shuningdek Yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo'jalik shartnomalarining sub'yektlari (taraflari) bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda xo'jalik shartnomasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardir:

birinchidan – shartnoma faqat tadbirkorlik faoliyati sohasida, ya'ni foyda olish maqsadida;

ikkinchidan – shartnoma Yuridik shaxslar va yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar o'rtasida;

uchinchidan – shartnoma tovarlar berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish to'g'risida;

to'rtinchidan – shartnoma faqat yozma tarzda tuziladi².

"Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 10-moddasida xo'jalik shartnomasiga nisbatan qo'yiladigan talablar nazarda tutilgan. Unga asosan, xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini etkazib beriladigan tovarning (ishning, xizmatning) miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda taraflarning javobgarligini, nizolarni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizitlarini, shartnoma tuzilgan sana va joyni, shuningdek bunday turdagi shartnomalar uchun qonun hujjatlarida belgilangan yoki taraflardan birining arizasiga ko'ra o'zaro kelishuvga erishish lozim bo'lgan boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo'jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan to'lab qo'yish albatta nazarda tutilgan bo'lishi kerak.

Xo'jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o'tkazilganidan so'ng e'lon qilingan o'zlarining namunaviy yoki tipovoy shartlariga (shakllariga) amal qilishlari mumkin.

Kontraktasiya shartnomasi qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan yerda tuziladi. Kontraktasiya shartnomasida boshqa talablar bilan bir qatorda etkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan kam bo'lmagan miqdorda avans to'lovlari nazarda tutilgan bo'lishi lozim.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 9, 170-модда

² Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент. ТДЮИ, 2003. -179 б.

Xo'jalik shartnomalari ularni imzolashga tayyorlash jarayonida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning Yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko'rilishi kerak. Shartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo'jalik shartnomalari xo'jalik yurituvchi sub'yektlar Yuridik xizmatining yoki jalb etilgan advokatlarning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Shartnomaning mazmuni. Shartnomaning mazmunini uning bandlari (shartlari, rekvizitlari) tashkil etadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan shunday hollarda talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma shartlari (bandlari) muhim, odatdagi va tasodifiy shartlarga bo'linadi. Shartnomaning narsasi to'g'risidagi shartlar qonun hujjatlarida bunday turdagi shartnomalar uchun muhim yoki zarur deb hisoblangan shartlar, shuningdek, taraflardan birining arizasiga ko'ra kelishib olinishi zarur bo'lgan hamma shartlar muhim shartlar hisoblanadi. Ba'zi shartnomalar uchun xos muhim bandlar qonun bilan belgilanadi. Chunonchi, "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 10-moddasida, "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek, ularning bajarilish monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomning II bandiga muvofiq, shartnomalarda quyidagilar ko'rsatiladi:

–shartnomaning mavzusi, mahsulotning nomi, assortimenti, miqdori (hajmi), sifati, narxi (turlari bo'yicha);

–shartnomaning umumiy summasi;

–tomonlarning huquqlari va o'zaro majburiyatlari;

–mahsulotlarni etkazib berish tartibi va shartlari, topshirish – qabul qilib olish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) punktlari va davrlari (muddatlari);

–idishga, markirovka qilishga, o'rash-joylashga qo'yiladigan talablar;

–hisob-kitoblar tartibi, shakli va muddatlari, tomonlarning to'lov, pochta va yuklab jo'natish rekvizitlari;

–shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;

–nizolarni, fors-major holatlarni hal etish tartibi, tomonlarning rekvizitlari, shartnoma tuzilgan sana va joy.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilish yuzasidan tuziladigan kontraktasiya shartnomalarida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan hamda xo'jaliklar ixtiyorida qoladigan mahsulotlarning sorti va miqdori ham ko'rsatiladi.

Odatdagi shartlar muayyan majburiyatga oid munosabatni tartibga soladigan dispozitiv normalar bilan belgilanadigan shartlar hisoblanadi. Bunday shartlar odatdagidek nazarda tutiladi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasida mulkni mayda (joriy) ta'mirlash shart qilib ko'rsatilsa ham, ko'rsatilmasa ham bo'ladi, chunki bu shart to'g'risida qonunchilikda (dipozitiv xarakterdagi) ko'rsatma berilgan.

Tasodifiy shartlar umumiy huquq me'yorlari bilan tartibga solinmagan masalalar bo'yicha o'zaro kelishuv bo'lib ko'riladi. Chunonchi, ijaraga olingan mulkni ta'mirlash muddati to'g'risidagi masala tasodifiy shartlardan biri hisoblanadi.

Shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. Shartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo'llaniladi (FK, 359-modda).

Shartnoma tuzish. Shartnomaning tuzilishi FKning 354-moddasida ko'rsatilganidek, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnomaning umumiy tartibda tuzilishi ikki davr bilan belgilanadi. Birinchi davr – shartnoma tuzishga taklif qilish davri; bu oferta, shartnoma tuzishga taklif qiluvchi esa, offerent, deb ataladi.

Ikkinchi davr – shartnoma tuzish to‘g‘risidagi taklifni qabul qilish davri; bu aksept, taklifni qabul qiluvchi akseptant deb aytiladi.

Shartnoma tuzishning umumiy tartibiga oid qoidalar FKning 364-381-moddalarida berilgan. Bu qoidalarda aytilishicha, agar shartnoma tuzish to‘g‘risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlab qilingan bo‘lsa, bu holda shartnoma ikkinchi taraf (akseptant) tomonidan taklifning qabul qilinganligi to‘g‘risidagi javob shu muddat ichida taklif qiluvchi (offerent) tomonidan olingan holdagina tuzilgan hisoblanadi. Oferta yo‘llagan shaxs uning akseptini olgan paytdan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma tuzilishi uchun taraflar o‘zaro kelishuvining o‘zigina kifoya emas. Bu kelishuv tegishli shaklda rasmiylashtirilgan bo‘lishi shart. Shartnomalarning shakli FKning 366-moddasida belgilangan qoidalarga muvofiq bo‘lishi shart. Unga asosan, agar qonunda muayyan turdagi shartnomalar uchun ma‘lum bir shakl belgilab qo‘yilmagan bo‘lsa, shartnoma bitimlar tuzish uchun nazarda tutilgan har qanday shaklda tuzilishi mumkin.

Notarial tasdiqlanishi yoki davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi shart bo‘lgan shartnoma notarial tasdiqlangan yoki ro‘yxatdan o‘tkazilgan paytdan e‘tiboran, notarial tasdiqlanishi va ro‘yxatdan o‘tkazilishi zarur bo‘lganda esa – shartnoma ro‘yxatdan o‘tkazilgan paytdan e‘tiboran shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani muayyan shaklda tuzishga kelishgan bo‘lsalar, garchi qonunda bu turdagi shartnomalar uchun bunday shakl talab qilingan bo‘lmasa-da, shartnoma belgilangan shaklga keltirilganidan keyin tuzilgan hisoblanadi.

Yozma shartnoma taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo‘li bilan; shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo‘li bilan tuzilishi mumkin.

Shartnoma tuzish haqidagi taklif (oferta) akseptantga bildirilgunicha chaqirib olinishi mumkin. Biroq u akseptant tomonidan qabul qilib olingan bo‘lsa, akseptlash uchun belgilangan muddat davomida chaqirib olinishi mumkin emas.

Oferta muayyan shaxsga ham, nomuayyan shaxslarga ham qaratilgan bo‘lishi mumkin. Masalan, mahsulotni reklama qilish, o‘z xizmatini taklif etib e‘lon berish – nomuayyan shaxslar doirasida yo‘llangan oferta hisoblanadi. Bunday ofertani, odatda, ommaviy oferta deb ham yuritiladi.

Oferta yuborilgan shaxsning uni qabul qilganligi haqidagi javobi aksept hisoblanadi. Aksept to‘liq va pisandasiz bo‘lmog‘i shart. Agar qonundan, ish muomalasi odatidan yoki taraflarning ish bo‘yicha avvalgi munosabatlaridan boshqacha ma‘no kelib chiqmasa, sukut saqlash aksept bo‘lmaydi.

Agar shartnoma tug‘risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlanmasdan, og‘zaki ravishda qilingan bo‘lsa, ikkinchi taraf (akseptant) bu taklifni qabul qilganligini darhol taklif qiluvchiga (offerentga) bildirgan holdagina shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar bunday taklif yozma ravishda qilingan bo‘lsa, taklifni qabul qilganlik (aksept) to‘g‘risidagi javob uni olish uchun lozim bo‘lgan normal vaqt davomida olingan taqdirdagina, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar shartnoma tuzishga rozi bo‘lganlik to‘g‘risidagi kechiktirilib olingan javobdan uning o‘z vaqtida yuborilganligi ma‘lum bo‘lsa, bu holda taklif qiluvchi shaxs (offerent javobning kechiktirilib olinganligi to‘g‘risida ikkinchi taraf (akseptant)ni darhol xabardor qilsagina javob kechiktirilgan hisoblanadi. Bu holda javob ayni paytda yangi taklif (oferta) hisoblanadi.

FKning 375-moddasida ko‘rsatilganidek, ofertada taklif qilinganidan boshqacha shartlar asosida shartnoma tuzishga rozilik bildirish to‘g‘risidagi javob aksept hisoblanmaydi. Bunday javob akseptdan bosh tortish va ayni vaqtda yangi oferta hisoblanadi.

Odatda, shartnomada u tuzilgan joy ko‘rsatib o‘tilishi kerak. Agar shartnomada uning tuzilgan joyi ko‘rsatilmagan bo‘lsa, shartnoma oferta yo‘llagan fuqaroning yashash joyida yoki Yuridik shaxsning joylashgan yerida tuzilgan hisoblanadi (FK, 376-modda).

Ayni paytda “Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi qonunda belgilanishicha, kontraktasiya shartnomalari qishloq xo‘jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan yerda tuziladi.

Yuqorida aytganimizdek, shartnomalar tuzishda taraflar erkindirlar. Binobarin, hech qaysi taraf shartnoma tuzishga majbur qilinmaydi. Biroq ayrim hollarda majburiy shartnoma tuzilishi mumkin. Bunda shartnoma tuzish o'zi uchun majburiy bo'lgan taraf oferta olgan kundan boshlab o'ttiz kun ichida boshqa tarafga aksept to'g'risida, akseptdan voz kechish haqida yoki boshqacha shartlar asosida akseptlashi haqida (shartnoma loyihasiga o'zining e'tirozlari bayonnomasini qo'shgan holda) bildirish yo'llashi lozim.

Basharti, shartnoma tuzish offerent uchun majburiy bo'lsa-yu, u o'z takliflariga boshqacha shartlar asosida akseptlash olsa (shartnoma loyihasiga e'tirozlar bayonnomasi bilan birga), u holda bu taraf bildirish xabarnoma olingan yoki aksept muddati tamom bo'lgan kundan boshlab, o'ttiz kun ichida kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilishga haqli.

Shartnoma tuzishi majburiy bo'lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur etish talabi bilan sudga murojaat qilishga haqli. Shartnoma tuzishdan asossiz bo'yin tovlayotgan taraf shu tufayli etkazilgan zararni boshqa tarafga to'lashi shart.

Shartnoma tuzish vaqtida vujudga kelgan kelishmovchiliklar sudda ko'rib chiqilgan hollarda, kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan shartlar sud tomonidan belgilanadi.

Shuningdek, shartnomalar kim oshdi savdosida ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda ob'yektni, mulkni, tovarni oldi-sotdi shartnomasi kim oshdi savdosini o'tkazgan tashkilot bilan savdoda g'olib chiqqan shaxs (ashyoning mulkdori, mulkiy huquq egasi yoki ixtisoslashgan tashkilot) o'rtasida tuziladi. FKning 374-moddasida belgilanganidek, qonunda ko'rsatilgan hollarda, ashyoni yoki mulkiy huquqni sotish to'g'risidagi shartnomalar faqat kim oshdi savdosi o'tkazish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Shuningdek, kim oshdi savdosi sud qarorlari ijrosini ta'minlash uchun ham o'tkaziladi (shartnoma majburiyatlari yuzasidan undiruv majburiy ravishda sud tomonidan qarzdorning mol-mulklariga qaratilgan hollarda, bunday mol-mulklarning muhofazasi ta'minlanmaydi ham).

Kim oshdi savdosi auksion yoki tanlov shaklida amalga oshiriladi. Odatda, bitta ishtirokchi qatnashgan kim oshdi savdosi o'tkazilmagan hisoblanadi. Auksion va tanlovlar ochiq (bunda xohlagan shaxslar qatnashishlari mumkin) va yopiq (maxsus taklif etilgan shaxslar qatnashishlari mumkin) shaklida o'tkazilishi mumkin. Kim oshdi savdosini o'tkazish shaklini agar qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, sotiladigan mol-mulkning mulkdori belgilaydi.

Ochiq turdagi kim oshdi savdosiga qilingan taklif (xabar)ni ommaviy oferta desa ham bo'ladi. Unda kim oshdi savdosining vaqti, joyi, shakli, savdoga nima qo'yilayotgani, o'tkazish tartibi, qatnashchilarni rasmiylashtirish, savdoga qo'yilayotgan ob'yektning boshlang'ich narxi to'g'risidagi, shuningdek, savdoga shartnoma tuzish huquqi qo'yilayotgan bo'lsa, bunga beriladigan muddat haqidagi ma'lumot bo'lishi mumkin.

Savdo tashkilotchisi auksion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin, tanlov o'tkazishdan esa kamida o'ttiz kun oldin bosh tortishga haqli.

Bunday hollarda tashkilotchi ishtirokchilar ko'rgan haqiqiy zararlarni (xarajatlarni), yopiq savdolar tashkilotchisi o'zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to'laydi. Shuningdek, ishtirokchilarga ular dastlab tashkilotchiga to'lagan zakalat puli ham to'lanadi. Ayni paytda zakalat savdoda qatnashgan, ammo g'olib chiqmagan shaxslarga ham qaytariladi.

G'olib bilan tashkilotchi o'rtasida savdo natijalari to'g'risida bayonnoma tuziladi. Bu bayonnoma ashyoni, ob'yektni yoki mulkiy huquqlarni oldi-sotdi shartnomasiga tenglashtiriladi. Bayonnoma imzolashdan bosh tortgan g'olib chiqqan shaxs to'lagan zakalatidan mahrum bo'ladi. Tashkilotchi imzolashdan bosh tortganida zakalatni ikki hissa qilib, shuningdek g'olibga savdoda qatnashishi tufayli etkazilgan zararining zakalatdan ortiq bo'lgan qismini to'laydi.

Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish. Umumiy qoida bo'yicha, shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq, o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin.

Taraflardan birining talabi bilan shartnoma sud tomonidan faqat quyidagi hollardagina o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin:

- 1) ikkinchi taraf shartnomani jiddiy ravishda buzsa;
- 2) Fuqarolik kodeksi, boshqa qonunlar va shartnomada tuzilgan o'zga holatlarda.

Taraflardan birining shartnoma buzishi ikkinchi tarafga u shartnoma tuzishga umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'ladigan qilib zarar etkazishi shartnomani jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnoma bajarishda to'la yoki qisman bosh tortib, qonun yoxud taraflarning kelishuvida bunga yo'l qo'ysa, shartnoma tegishlicha bekor qilingan va o'zgartirilgan hisoblanadi.

Qonun vaziyat jiddiy o'zgarishi munosabati bilan shartnomani o'zgartirish va bekor qilishga ham yo'l qo'yadi. Shartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo'lgan vaziyatning jiddiy o'zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Vaziyatni taraflar oldindan ko'ra olganlarida shartnoma umuman tuzmasliklari yoki ancha farq qiladigan shartlar bilan tuzishlari, mumkin bo'lgan darajada o'zgartirishi jiddiy o'zgarish hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o'zgartirishga muvofiq lashtirish yoki uni bekor qilish haqida o'zaro kelisha olmagan bo'lsalar, shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan FKning 383-moddasida ko'rsatilgan shartlar mavjud bo'lgan hollarda sud tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Basharti, qonun hujjatlaridan, shartnoma yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuv ham shunday shaklda tuziladi. Bir taraf shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko'rsatilgan yoxud qonunda yoinki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo'lmaganida esa o'ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin.

Agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, taraflar shartnoma o'zgartirilguncha yoki bekor qilinguncha majburiyat bo'yicha o'zlari bajargan narsalarni qaytarib berishni talab qilishga haqli emaslar.

Nazorat savollari:

1. Majburiyat deb nimaga aytiladi?
2. Majburiyat huquqiga ta'rif bering?
3. Majburiyat huquqi tizimi haqida tushuncha bering?
4. Majburiyatning qanday turlari mavjud?
5. Majburiyatlar mazmuni, ob'yektlari va sub'yektlariga qarab qanday turlarga bo'linadi? Turlarini misollar bilan ochib bera olasizmi?
6. Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar qanday guruhlariga bo'linadi?
7. Majburiyatni vujudga kelish asoslari nimalardan iborat?
8. Shartnomaga tushuncha bering?
9. Shartnomaning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati qanday?
10. Shartnoma va bitim o'rtasidagi nisbat qanday?
11. Shartnomaning qanday turlarini bilasiz?
12. Xo'jalik shartnomalariga qo'yiladigan talablar qanday?
13. Shartnomaning mazmuni nima?
14. Shartnoma tuzish bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
15. Shartnomani tuzish tartibi qanday?
16. Ommaviy ofertaning mazmunini ochib bering?
17. Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish asoslarini sanab bering?

12-MAVZU: Oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va turlari.

REJA:

1. **Oldi-sotdi shartnomasi, uning tushunchasi, belgilari va turlari**
2. **Tashqi savdo munosabatlarida oldi-sotdi shartnomasining huquqiy asoslari.**

3. **Oldi-sotdi shartnomasining shakli.**
4. **Oldi-sotdi shartnomasida taraflar.**
5. **Oldi-sotdi shartnomasining predmeti, bahosi va muddatlari.**
6. **Oldi-sotdi shartnomasining mazmuni.**
7. **Oldi-sotdi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.**

1. Bozor munosabatlari sharoitida oldi-sotdi shartnomasining ahamiyati va majburiyatlar tizimida tutgan o'ri.
 2. Oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.
 3. Shartnoma predmeti, shartnomaning asosiy shartlari, shartnoma bahosi,
 4. Shartnomada qatnashuvchi taraflar, ularning huquq va majburiyatlari.
 5. Oldi-sotdi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.
- 6. Oldi-sotdi shartnomasining turlari (chakana oldi-sotdi shartnomasi, mahsulot yetkazib berish shartnomasi, tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti, kontraktatsiya shartnomasi, energiya ta'minoti shartnomasi, ko'chmas mulkni sotish, korxonani sotish) va ularning o'ziga xos xususiyatlari**

Oldi-sotdi shartnomasi, uning tushunchasi, belgilari va turlari. Oldi-sotdi munosabatlari insoniyat tomonidan eng qadim zamonlardan buyon qo'llanib kelayotgan shartnomalardan biri hisoblanadi. Jamiyatda tovar-pul munosabatlari qaror topishi bilan turli kasb-hunar kishilari oldi-sotdi shartnomasi orqali boshqa kasb-hunar kishilari mehnati mahsulotlarini sotib olib, iste'mol qilish va ayni vaqtda, o'z mehnatlari mahsulotlarini sotish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va buning uchun belgilangan pul summasini (bahosini) to'lash majburiyatini oladi (FKning 386-moddasi, 1-qismi).

Oldi-sotdi shartnomasi o'z huquqiy tabiati bo'yicha mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoxud mulkiy huquqlarni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazish bo'yicha majburiyatlar turkumiga kiradi. Ayni vaqtda, ushbu shartnomani boshqa o'xshash shartnomalardan ajratib turuvchi huquqiy belgilari mavjud bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

birinchidan, oldi-sotdi shartnomasi haq baravariga tuziladigan (pulli) shartnoma hisoblanadi. Bunda har doim sotuvchi topshiradigan mol-mulk (tovar) evaziga sotib oluvchi muayyan miqdorda pul (so'm, valyuta) bilan belgilangan haq to'laydi.

ikkinchidan, oldi-sotdi shartnomasi konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Boshqacha aytganda, bu shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar shartnomaning barcha muhim shartlari to'g'risida o'zaro kelishilgan va shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab vujudga keladi.

uchinchidan, shartnoma munosabatlari tarkibiga ko'ra, u ikki tomonlama shartnoma bo'lib hisoblanadi. Yuqoridagi mustahkamlab qo'yilgan shartnomaga berilgan ta'rifdan ham ko'rinib turibdiki, ushbu shartnomada ikki taraf - sotuvchi va sotib oluvchi qatnashadi va har ikkala taraf ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi, sotuvchi ashyoni topshirish burchini va buning uchun haq olish huquqini oladi, oluvchi esa ashyo (tovar) qiymatini to'lashi lozim va sotilgan ashyoning o'ziga topshirilishini talab qilish huquqini oladi.

Ayni vaqtda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotilgan ashyo (tovar)ga nisbatan mulk huquqi sotuvchidan sotib oluvchiga o'tadi va bu holat shartnomaning eng asosiy belgisi bo'lib hisoblanadi. Bunda tovarlar muomalasida bevosita tovar egalari, ya'ni bu tovarlarni tasarruf qilishga haqli bo'lgan shaxslar ishtirok etadilar.

Bozor munosabatlari tizimida oldi-sotdi shartnomasi xo'jalik yurituvchi turli sub'yektlar o'rtasida munosabatlarni rasmiylashtirishning eng muhim va asosiy huquqiy vositalaridan bo'lib hisoblanadi. Ayni vaqtda, u kishilarning kundalik turmushida ham eng ko'p qo'llaniladigan shartnoma sifatida e'tirof etiladi.

Oldi-sotdi shartnomasi savdo munosabatlarining xususiyatlariga va shakllariga qarab, bir necha turlarga bo'linadi: ulgurji savdo; chakana savdo; kim oshdi savdosi; nasiyaga tovarlarni sotish va h.k. Shartnoma predmeti bo'yicha esa u turar joylarning, korxonaning, ko'chmas mulkning, qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi shartnomalari, mahsulot etkazib berish, kontraktatsiya, energiya ta'minoti va sh.k. shartnomalarga bo'linadi.

Tashqi savdo munosabatlarida oldi-sotdi shartnomasining huquqiy asoslari. Oldi-sotdi shartnomasi nafaqat mamlakat ichki muomalasida, balki tashqi iqtisodiy munosabatlarda ham eng ko'p qo'llaniladigan shartnoma hisoblanadi. Ushbu shartnoma xalqaro miqyosda keng qo'llanilayotgani sababli ham xalqaro tashkilotlar tomonidan uning huquqiy negizlari shakllantirilishiga alohida ahamiyat berilmoqda. Jumladan, 1980 yili Venada qabul qilingan BMTning "Tovarlarni xalqaro oldi-sotdi shartnomalari haqida"gi konvensiyasi, savdo-sotiqda qo'llaniladigan «Inkoterm» atamalarini talqin etish bo'yicha xalqaro qoidalar, shuningdek, iste'molchilarning huquqlari haqida xalqaro-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilgan.

Vena Konvensiyasi xalqaro savdo-sotiqda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos umumiy (universal) huquqiy hujjat sifatida muhim ahamiyatga ega. Ushbu Konvensiyada umumiy huquq va qita huquqi tizimlarini savdo-sotiq bo'yicha shartnomalarining turlicha yondashuvlarini, ziddiyatlarini yumshatib, huquqiy-texnik jihatdan murosaga keltirish va umumiy qoidalar ishlab chiqilishiga erishilgan.

Vena Konvensiyasi turli mamlakatlardagi sub'yektlar o'rtasidagi tovarlar oldi-sotdisini tartibga solishga qaratilgan umumiy va yagona me'yorlarni o'zida mujassamlaydi.

Konvensiya, asosan tadbirkorlik sohasidagi xalqaro oldi-sotdi shartnomalarini tartibga soladi, shu sababli ham shaxsiy, oilaviy yoxud uyda foydalanish uchun tovarlar xarid qilishda qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda, Konvensiya undiruvga qaratilgan mol-mulkni auksionlarda sotishga, qimmatli qog'ozlar, aksiyalar, ta'minlov qog'ozlari va muomala hujjatlari, suv transporti va havo transporti kemalari, elektr energiyasi sotib olishga nisbatan ham qo'llanilmaydi.

Vena Konvensiyasi faqat oldi-sotdi shartnomasining tuzilishini va ushbu shartnoma asosida taraflarda huquq va majburiyatlar vujudga kelishini tartibga soladi. Shu sababli ham agarda boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, u shartnomaning o'zi uning shartlari haqiqiyliigi, shuningdek sotilgan tovarga nisbatan mulk huquqi haqida shartnoma belgilagan oqibatlariga taalluqli emas. Shu bilan birga, Konvensiya sotuvchining tovar biror shaxsning sog'lig'ini shikastlanishi yoxud o'limiga sabab bo'lgan holatlar uchun javobgarlik masalalariga nisbatan ham qo'llanilmaydi.

Konvensiyaning 11-moddasiga asosan oldi-sotdi shartnomasi yozma shaklda tuzilishi shart qilib qo'yilmagan, umuman shartnoma shakliga nisbatan talablar mavjud emas. Shartnomaning mavjudligi yo'l qo'yiladigan dalillarning barchasi, shu jumladan, guvoh ko'rsatuvlari orqali ham isbotlanishi mumkin. Vena Konvensiyasida oldi-sotdi shartnomasining tuzilishi masalalari hal etilgan, sotuvchi va xaridor majburiyatlari, taraflar tomonidan shartnoma shartlari buzilganda huquqiy muxofaza vositalari belgilab qo'yilgan, shuningdek unda tovar shikastlangan yoki nobud bo'lgan hollarda xaridorga zarar tahlikasi (xavf-xatari) qanday o'tishi haqidagi qoidalar taraflarni javobgarlikdan ozod qilish asoslari va sh.k me'yorlar mavjud.

Konvensiyaning 28-moddasiga asosan tuzuk taraf shartnoma shartlarini buzgan tarafdan majburiyatni asl (natura) holicha bajarish yoxud etkazilgan zararlarni to'la qoplashni talab qilishga haqli¹.

Oldi-sotdi shartnomasida qo'llaniladigan iboralar turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Binobarin, tashqi savdo munosabatlaridagi sub'yektlar o'rtasida bu borada turli anglashilmovchiliklar, nizolar kelib chiqishi mumkin. Bularning oldini olish uchun "Inkoterm» savdo-sotiq iboralarini talqin etish bo'yicha xalqaro qoidalar ishlab chiqilgan. Qachon sotuvchi o'z majburiyatini bajargan hisoblanishi, sotilgan tovarning shikastlanishi yoki nobud bo'lishi natijasida vujudga keladigan zarar va xarajatlar qachondan boshlab xaridor zimmasiga yuklanishi qoidalarini belgilovchi franko turlarining yagona talqini ham "Inkoterm»da mustahkamlab qo'yilgan. Bundan tashqari, tegishli shartnoma turida tovarni sug'urtalash, tovarning eksporti uchun bojni kim (xaridor yoki sotuvchi) to'lashi masalalari ham nazarda tutilgan. Taraflar «Inkoterm» qoidalari orqali o'zlari uchun ma'qul variantlarni tanlab olishlari mumkin. «Inkoterm»ni qo'llash tadbirkorlarga turli mamlakatlar savdo-sotiq amaliyotidagi tafovutlar, bunday farqlar natijasida kelib chiqadigan nizolar va ularni sud tartibida hal etishda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va qiyinchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Oldi-sotdi shartnomasining shakli. Oldi-sotdi shartnomasining shakliga nisbatan bitimlarning shakli haqidagi qoidalar (FKning 108-112-moddalari), shuningdek, shartnomaning shakli haqidagi qoidalar (FKning 336-moddasi) qo'llaniladi. Bunda shartnomaning turi va tovarning o'ziga xos hususiyatlari muhim ahamiyatga

¹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. –М.: Юр. Лит. 1996. -182 б.

ega. Oldi-sotdi shartnomasi shaklini belgilashda, birinchidan, fuqarolik muomalasining talablari, ikkinchidan esa, oldi-sotdi bitimlari qonuniyligining ustidan nazorat qilish zarurati, bunday munosabatlarda jamiyat manfaatlari yoxud ayrim shaxslar manfaati himoyasini ta'minlash zarurati bilan bog'liq holatlar belgilovchi omil bo'lib hisoblanadi. Masalan, naqd pul hisobiga amalga oshiriladigan chakana savdoda taraflarga qulaylik tug'dirish uchun oldi-sotdi shartnomasini maxsus rasmiylashtirish talab etilmaydi. Naqd pul baravariga tuziladigan va tuzilish vaqtining o'zidayoq ijro etiladigan oldi-sotdi shartnomasi, umumiy qoida bo'yicha summasidan qat'iy nazar, og'zaki shaklda tuzilishi mumkin. Binobarin, savdo do'konlarida, bozorlarda tuziladigan oldi-sotdi shartnomalari tovarlarning xaridorlarga darhol topshirilgani va shu ondayoq haq to'langani sababli og'zaki rasmiylashtirilishi mumkin.

Agarda oldi-sotdi shartnomasini amalga oshirishda haq to'lash va sotilgan tovarni topshirish bir vaqtning o'zida, sotuvchi va xaridor tomonidan muqobil ijro etilmasa, masalan, tovar haqini oldindan to'lash, nasiyaga tovar sotish, tovar haqini bo'lib-bo'lib to'lash (FKning 420-422-moddalari) hollarida shartnoma yozma ravishda tuzilishi maqsadga muvofiq yoxud bunday hollarda tegishli harakatlarning sodir etilganligi (masalan, pul oldindan to'langanligi, tovar nasiyaga sotilgani) fakti chek, jeton, tilxat orqali guvohlantirilishi lozim. Bu esa kelgusida taraflar o'rtasida nizolar kelib chiqishining oldini oladi yoxud bunday nizolarning adolatli hal etilishiga xizmat kiladi.

Ko'chmas mol-mulk shu jumladan, turar-joylar oldi-sotdisi, avtomobillar, oy, o'q otar qurollari va sh.k. predmetlar oldi-sotdisi ustidan nazorat o'rnatish ijtimoiy ahamiyatga ega. Shu sababli ham bunday shartnomalar yozma tuzilishi, notarial guvohlantirilishi, maxsus davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab etiladi. Bunday hollarda shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilmaligi uning haqiqiy sanalmasligi yoki qonunda belgilangan boshqa oqibatlar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday talablar tashqi savdo bitimlariga nisbatan ham qo'llaniladi.

Oldi-sotdi shartnomasida taraflar. Oldi-sotdi shartnomasida taraflar sotuvchi va xaridor hisoblanadi. Bunda taraflar sifatida fuqarolar va Yuridik shaxslar qatnashishi mumkin. Ayni vaqtda muayyan hollarda shartnomada taraf sifatida davlat ham ishtirok etishi mumkin.

Oldi-sotdi shartnomasi yuqorida ko'rsatilgan sub'yektlar o'rtasida, shuningdek, o'zaro tuzilishi mumkin. Shartnomada taraf sifatida fuqaro qatnashganda, u muomala layoqatiga ega bo'lishi shart. Binobarin, voyaga etgan, ya'ni 18 yoshga to'lgan va qonunda belgilangan tartibda muomala layoqati cheklanmagan har qanday shaxs shartnomada taraf sifatida ishtirok eta oladi. Ayni vaqtda, qonun muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz fuqarolarning ham oldi-sotdi shartnomasida taraf sifatida qatnashish holatlarini nazarda tutadi. Masalan, olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar mayda maishiy bitimlar tuzishga, masalan, kichik summada tovarlar sotish yoki sotib olishga (muzqaymoq, chanqovbosdi ichimliklar, qalam, daftar, havo sharlari va sh.k) haqli (FKning 29-moddasi 2-qismi 1-bandi). O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar o'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlari hisobiga tovarlar sotib olish yoxud ularni sotishga haqli (FKning 27-moddasi 2-qismi 1-bandi).

FKning 22-moddasi, 2-qismi va 28-moddada belgilangan tartibda to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan voyaga etmaganlar ham oldi-sotdi shartnomasida summasidan qat'iy nazar, to'la huquqli taraf sifatida qatnasha oladilar. Spirtli ichimliklar yoxud narkotik moddalar suiiste'mol qilganligi sababli muomala layoqati cheklangan shaxslar ham mustaqil ravishda mayda maishiy bitimlar tuza oladilar (FKning 31-moddasi). Bunday shaxslar, shuningdek, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar yirik summadagi oldi-sotdi shartnomalarini faqat homiysi, ota-onalari yoki farzandlikka oluvchilar roziligi bilangina tuza oladilar.

Har xil tashkiliy tuzilmalar oldi-sotdi shartnomasida taraf bo'lishlari uchun quyidagi ikki talabga javob berishlari shart: birinchidan, bunday tuzilmalar Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishlari va ikkinchidan, ular tuzayotgan oldi-sotdi shartnomasi ularning ta'sis hujjatlariga zid bo'lmasligi lozim.

Odatda shartnomada sotuvchi sifatida qatnashayotgan shaxsga sotilayotgan ashyo mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi, biroq ayrim hollarda sotuvchi sotilayotgan tovarning mulkdori bo'lmasligi ham mumkin. U holda sotuvchining tovarni sotishga bo'lgan huquqi qonun yoki shartnoma asosida vujudga kelgan bo'lishi lozim (masalan, davlat korxonasi tomonidan unga xo'jalik yuritish huquqi asosida birlashtirilgan qo'yilgan tovarni sotishi yoxud vositachilik (komission) do'konlarida tovarlarni sotish).

Qonunda bir necha sub'yektga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni sotishning alohida tartibi belgilangan. Mulkdorlardan biri o'z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan sheriklari sotilayotgan ulushni u sotiladigan narxda va boshqa teng shartlarda imtiyozli sotib olish huquqiga ega, kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FKning 224-moddasi). Er-xotinga birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan, nikoh davomida orttirilgan mol-mulk ham har ikkalasining roziligi asosida sotiladi.

Oldi-sotdi shartnomasining predmeti, bahosi va muddatlari. Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lgan, fuqarolik muomalasidan tashqari chiqarilmagan har qanday ashyolar tovar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ob'yektlar oldi-sotdi predmeti bo'la olmaydi. Sotilishi hamda sotib olinishi mumkin bo'lmagan korxonalar va mol-mulk turlari hamda guruhlarining ro'yxati O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonunining 4-moddasida¹ ko'rsatilgan. Bunga davlatga mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ob'yektlar, tarixiy-madaniy va tabiiy meros ob'yektlari, xarbiy-texnikaviy mol-mulk, xarbiy qurol-yarog'lar, portlovchi va radioaktiv moddalar, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari, qabriston va sh.k. ob'yektlar kiradi. Ayrim ob'yektlar fuqarolik muomalasida cheklangan harakatda bo'ladi. Ularni maxsus ruxsat olish asosida sotib olish yoki sotish mumkin (masalan, kuchli narkotik dorilar faqat maxsus resept asosida, ro'yxatda qayd etilib sotiladi).

Tovar sifatidagi ashyolar xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar yoxud jisimiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar yoki ko'chmas mol-mulk bo'lishi mumkin.

Valyuta qiymatlarini oldi-sotdi davlatlarning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Mamlakatimiz ichki savdo muomalasida sotilgan tovarlar uchun haq chet el valyutasida emas, balki umumiy qoida tarzida so'mda amalga oshiriladi. Sotilgan tovar haqini chet el valyutasida to'lashga davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan tartibda va hollardagina yo'l qo'yiladi. Qimmatli qog'ozlarni olish-sotish, ayrim turdagi oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi, tovarlar etkazib berish, energiya ta'minoti, korxonani sotish, ko'chmas mol-mulklarni sotish) maxsus belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qonun oldi-sotdi shartnomasi predmeti doirasiga ashyolar, valyuta qiymatlilari, qimmatli qog'ozlar bilan birga mulkiy huquqlarni ham kiritadi. Boshqacha aytganda, FKning oldi-sotdi shartnomasi to'g'risidagi umumiy qoidalari paragrafi normalari mulkiy huquqlarni sotishga nisbatan ham qo'llaniladi, agarda ushbu huquqlar mazmuni yoki mohiyatidan boshqacha holat kelib chiqmasa (FKning 386-moddasi 4-qismi). Albatta, mulkiy huquqlar doirasi nihoyatda keng va rang barangdir. Amaliyotda ba'zi mulkiy huquqlarni haq evaziga boshqa shaxsga o'tkazish holatlari uchraydi. Ular orasida keng tarqalgani intellektual mulk ob'yektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni sotish hisoblanadi. Ixtiroga, foydali modelga, sanoat namunasiga, fan, adabiyot va san'at asarlariga nisbatan mutlaq huquqlarni sotish mumkin. Agar mutlaq huquq patent orqali rasmiylashtirilgan bo'lsa, bunday oldi-sotdi vakolatli davlat idorasida (patent idorasida) rasmiylashtirilishi lozim. Mualliflik huquqi mutlaq huquqlarni, oldi-sotdi shartnomasini esa yozma ravishda tuzish shart (notarial rasmiylashtirish maqsadga muvofiq).

Majburiyat bilan bog'liq huquqlarni oldi-sotdi predmeti bo'lishi uchun quyidagilar talab etiladi:

birinchidan, sotuvchining o'z-o'ziga nisbatan mulkiy huquqlari shartnoma predmeti bo'la olmaydi;

ikkinchidan shartnomaning predmeti faqat mulkiy huquq (majburiyat emas) bo'lishi lozim (korxonani oldi-sotdisi bundan mustasno);

uchinchidanshartnomalardan va shartnomalardan tashqari majburiyatlardan kelib chiquvchi talab qilish huquqi natural (asl holicha) bo'lishi kerak (binobarin pul bo'yicha to'lovni undirish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish oldi-sotdi bo'lib hisoblanmaydi)².

Oldi-sotdi shartnomasi, agar qonunda boshqacha hol belgilangan bo'lmasa yoki u tovarning xususiyatidan kelib chiqmasa, shartnomani tuzish paytida sotuvchida mavjud bo'lgan tovarni, shuningdek, kelajakda sotuvchi yaratadigan yoki oladigan tovarni olish-sotish haqida ham tuzilishi mumkin.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

² Гражданское право. Т. 2. –М.: Проспект. 1999. Б. 11-12.

Shartnomaning tovar haqidagi sharti uning asosiy va muhim sharti hisoblanadi, busiz shartnoma mavjud bo'la olmaydi. Agar shartnomada tovarning nomi va miqdorini aniqlash imkonini bersa, tovar to'g'risidagi oldi-sotdi shartnomasining sharti kelishilgan hisoblanadi.

Oldi-sotdi shartnomasida baho xaridor tomonidan sotib olinayotgan tovar uchun sotuvchiga to'lanadigan ma'lum miqdordagi pul summasidir. Agarda xaridor olinayotgan tovar evaziga sotuvchiga pul emas, balki ashyoni topshirsa, yoxud ma'lum xizmat ko'rsatishni, ish bajarishni o'z ustiga olsa, yoxud tekinga olish nazarda tutilgan bo'lsa, u holda olish-sotish hisoblanmaydi.

Oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda tegishli vakolatga ega bo'lgan davlat organlari belgilaydigan yoki tartibga soladigan baholar (tariflar, rassenkalar, stavkalar va h.k) qo'llaniladi (FKning 356-moddasi, 2-qismi). Masalan, ayrim turdagi tovarlar faqat bir yoki cheklangan doiradagi bir necha korxonalar tomonidan ishlab chiqarilishi va bu korxonalar o'zlarining bunday ustun, monopol mavqeidan foydalanib, tovarlar bahosini belgilashda suiiste'molliklar qilishi mumkin. Shu sababli ham "Tovar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi qonun (1996 yil 27 dekabrda qabul kilingan), «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonun va shu kabi qonunlarda tovarlar narxi belgilab qo'yilishi mumkin, biroq bozor munosabatlari tizimida ko'pchilik tovarlarning bahosi taraflar tomonidan o'zaro kelishuv asosida belgilanadi.

To'lovni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish xaridor hisobidan amalga oshiriladi (FKning 418-moddasi 1-qismi). Masalan, pulni pochta orqali yuborish, sotuvchining bank hisob raqamiga o'tkazish xarajatlari va h.k.

Tovarning bahosi uning og'irligiga qarab belgilanadigan bo'lsa, shartnomada boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, u sof og'irligi (netto) bo'yicha aniqlanishi lozim, bunda tovarning idish yoki o'rov holidayi og'irligi (brutto) asos bo'lib hisoblanmaydi.

Agar oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi uni belgiladigan ko'rsatkichlar (tannarh, xarajatlar va h.k.)ga qarab o'zgartirilishi lozirligi nazarda tutilgan bo'lsa, ammo shu bilan birga, bahoni qayta ko'rib chiqish usuli belgilangan bo'lmasa, baho ushbu ko'rsatkichlarning shartnoma tuzilgan paytdagi va tovarni topshirish paytidagi o'zaro nisbatidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi yanvar oyida tuzildi, tovar xaridorga may oyida topshirildi. Mana shu vaqt oralig'ida tovarning bahosi 20 foizga qimmatlashdi. Binobarin, bunday holda birlamchi baho va oxirgi baho o'rtasidagi nisbat hisobga olinmog'i lozim.

Sotuvchi tovarni topshirish majburiyatini kechiktirib yuborganida baho tovarni shartnoma bo'yicha topshirish lozim bo'lgan vaqtdagi baho bo'yicha to'lanadi.

Shartnoma tuzilgandan keyin bahoni o'zgartirishga qonun hujjatlari, shartnomada nazarda tutilgan holatlarda va shartlarda yo'l qo'yiladi.

Baho haqida kelishuv shartnomaning muhim shartidir. Bunday kelishuvga erishilmaganida, shartnoma tuzilmagan hisoblanadi. Baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda baho xuddi tovarlar uchun to'lanadigan narxlar bo'yicha belgilanadi. Ushbu qoida FKning 356-moddasi, 3-qismi mazmunidan kelib chiqadi. Mazkur hollarda, garchi shartnomada baho haqida kelishuv mavjud bo'lmasa ham, taraflar bundan kelishuvga erishgani haqidagi prezumpsiya amal qiladi.

Oldi-sotdi shartnomasini ijro etish muddati taraflarning o'z majburiyatlarini amalga oshirish vaqti bilan belgilanadi. Bunday muddat qonun hujjatlarida yoxud taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Oldi-sotdi shartnomasining mazmuni. Oldi-sotdi shartnomasining mazmunini taraflarning huquq va burchlari tashkil etadi.

Sotuvchining asosiy burchi va huquqi sotilgan ashyoni shartnomaga muvofiq oluvchining ixtiyoriga topshirishdan va buning uchun tegishli haqni olishdan iborat.

Oluvchining asosiy huquqi va burchi sotilgan tovarni qabul qilib olish va buning uchun belgilangan haqni to'lashdan, agar sotilgan tovar o'ziga shartnoma shartlariga muvofiq topshirilmagan bo'lsa, uni o'ziga topshirishni talab qilishdan iborat bo'ladi.

Oldi-sotdi shartnomasini ijro etish yuzasidan qilinadigan harakatlarni, ya'ni tovarni topshirish va haqini to'lash, agar qonun yoki shartnomada boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, darhol amalga oshirish lozim.

FKning 419-moddasi, 1-qismiga asosan xaridor tovar haqini sotuvchi tomonidan ushbu tovarni yoki ushbu tovarni tasarruf qilish hujjatlarini berganidan so'ng kechiktirmasdan to'lashi lozim.

Qonun ayni vaqtda taraflar zimmasiga yana bir qator qo'shimcha majburiyatlar ham yuklaydi.

Sotuvchi sotilgan mol-mulkni (tovarni) to u topshirishigacha saqlashi shart. Bu qoida FK 391-moddasida mustahkamlangan. Mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq mol-mulkni topshirishdan oldin sotib oluvchiga o'tgan hollarda sotuvchi mol-mulkning yomonlashuviga yo'l qo'ymay, uni topshirgunga qadar saqlashi shart. Bunda qilingan chiqimlar xaridor zimmasiga yuklatiladi.

Sotuvchi zimmasiga yana bir majburiyat, FKning 393-moddasida belgilab qo'yilgan. Sotuvchi tovarni sotib oluvchiga uchinchi shaxslarning har qanday huquqlaridan ozod holda topshirishi shart, sotib oluvchi shaxslarning huquqlari bo'lgan tovarni (ijaraga berilgan, garovga qo'yilgan, tekin foydalanishga berilgan tovarni) qabul qilishga rozilik bergan hollar bundan mustasno. Sotuvchi ushbu majburiyatni bajarmagan hollarda xaridor tovar bahosini kamaytirishni yoki shartnomani bekor qilib, ko'rilgan zararlar qoplanishini talab qilishga haqli (sotib oluvchi bu tovarga uchinchi shaxslarning huquqlari borligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgani isbotlanadigan hollar bundan mustasno).

Yuqoridagi qoidalar tovarni sotib oluvchiga topshirish paytida unga uchinchi shaxslarning da'volari borligi sotuvchiga ma'lum hollarda (masalan, uchinchi shaxs sotilayotgan tovar o'zining mulki ekanligi haqida sotuvchiga aytgan va uning o'ziga kaytarilishini talab etib, da'vo qilayotgan hollarda) ham, agar bu da'volar keyinchalik belgilangan tartibda qonuniy deb tan olingan bo'lsa, tegishli ravishda qo'llanadi.

Agar uchinchi shaxs oldi-sotdi shartnomasi bajarilgunga qadar vujudga kelgan asos bo'yicha tovarni olib qo'yish to'g'risida sotib oluvchiga da'vo qilsa (eviksiya), sotib oluvchi sotuvchini ishda qatnashishga jalb qilishga haqli, sotuvchi ham bu ishda sotib oluvchi tarafida qatnashishi shart. Masalan, A. ismli shaxs B. ismli shaxsga sigir sotadi. Oradan ko'p o'tmay, D. ismli shaxs ushbu sigir uning mulki ekanligi va undan o'g'irlab ketishganini bildirib, sigirni o'ziga qaytarish haqida sudga vindikasion da'vo bilan murojaat qiladi. Bunday holda D. B.ga nisbatan da'vo qiladi. Ayni vaqtda B. ushbu ishga A.ni jalb etishi lozim.

Agarda sotuvchi ishda qatnashganida, sotilgan tovar sotib oluvchidan olib qo'yishlikning oldini olgan bo'lishi mumkinligini isbotlab bersa, sotib oluvchi sotuvchini ishda qatnashishga jalb qilmasligi sotuvchini sotib oluvchi oldida javobgarlikdan ozod qiladi.

Sotib oluvchi tomonidan ishda qatnashishga jalb qilingan, biroq unda qatnashmagan sotuvchi (agarda, masalan, tovar uchinchi shaxs tomonidan da'vo qo'zg'atish asosida sotib oluvchidan olib qo'yilgan bo'lsa) sotib oluvchining ishni noto'g'ri yuritganligini isbotlash huquqidan mahrum bo'ladi.

FKning 395-moddasida, sotib oluvchidan tovar olib qo'yilganda sotuvchining javobgarligi belgilab qo'yilgan. Agar yuqoridagi misolga murojaat qilsak, D.ning B.ga nisbatan da'vosi qanoatlanirilmagan, ya'ni sigir undan olinib, D.ga berilgan taqdirda, A. B.ning barcha zararlarini qoplashi lozim. (B. sigirning o'g'irlangan ekanligini va A. uni sotishga haqli emasligini bilgan hollar bundan mustasno).

Olingan tovar uchinchi shaxslar tomonidan sotib oluvchidan talab qilib olinadigan hollarda taraflarning sotuvchini javobgarlikdan ozod qilish yoki uning javobgarligini cheklash to'g'risidagi kelishuvi haqiqiy emas.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi tovarni xaridorga mulk sifatida topshirishi shartnoma real ijrosining belgisi ekanligi sababli sotib oluvchi qachondan boshlab sotilgan tovarga nisbatan mulkdor bo'lib hisoblanishi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu masalani to'g'ri hal etish qator huquqiy oqibatlar bilan bog'liq. Jumladan, tovarning tasodifan shikastlanishi yoki nobud bo'lish xavf-xatari kimning zimmasiga tushadi, sotilayotgan tovarga nisbatan u yoki bu taraf kreditorlarining haq undirish haqidagi talablariga qaratish mumkin yoki mumkin emasligi, xaridorga ushbu mol-mulkka nisbatan egallash, foydalanish, tasarruf qilish bo'yicha vakolatlarning real amalga oshirish imkoniyatlari vujudga kelishi mana shunday holatlardan hisoblanadi.

Masalan, V. ismli shaxs D. ismli shaxsdan engil mashina sotib oldi. Shartnoma tuzilib, notarial guvohlantirildi, DANda ro'yxatdan o'tkazildi. Shartnoma bo'yicha V. shartnoma ro'yxatidan o'tkazilgan kunning ertasiga D.ga pulni to'lab, mashinani olib ketishi kerak edi. Biroq, o'sha kuni tunda garajga yashin tushib, mashina yonib ketdi. V. D.ga pulni to'lashi kerakmi yoki yo'qmi? Bu masalaning echimi mashina yongan vaqtda kimning mulki ekanligi bilan bog'liq.

FKning 185-moddasiga muvofiq, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi agar qonunda yoki shartnomada boshqacha belgilanmagan bo'lsa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar bunday

shartnoma davlat ro'yxatidan o'tkazilishi yoxud notarial tasdiqlanishi talab qilinsa, tegishli harakat sodir etilgandan boshlab, agar shartnomani ham notarial tasdiqlash, ham davlat ro'yxatidan o'tkazish zarur bo'lganida esa, ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

FKning 390-moddasida sotuvchining tovarni topshirish majburiyatini bajarish payti belgilab qo'yilgan. Bunga asosan, basharti oldi-sotdi shartnomasida boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, sotuvchining sotib oluvchiga tovarni topshirish vazifasi quyidagi paytlarda bajarilgan hisoblanadi:

-agar shartnomada tovarni etkazib berish majburiyati nazarda tutilgan bo'lsa, tovarni sotib oluvchiga yoki u ko'rsatgan shaxsga topshirish paytida;

-agar tovar sotib oluvchiga tovar turgan yerda berilishi lozim bo'lsa, tovarni sotib oluvchi ixtiyoriga topshirish paytida;

shartnomada nazarda tutilgan muddatda tovar tegishli yerda sotib oluvchiga topshirish uchun tayyor bo'lgan va sotib oluvchi shartnoma shartlariga muvofiq tovar topshirishga tayyor ekanligidan xabardor qilingan vaqtda tovar sotib oluvchi ixtiyoriga topshirilgan deb hisoblanadi. Agar tovarning shartnoma maqsadlariga mosligi tamg'alash yoki boshqa yo'l bilan tasdiqdangan bo'lmasa, tovar topshirish uchun tayyor deb hisoblanmaydi.

Oldi-sotdi shartnomasidan sotuvchining tovarni sotib oluvchiga etkazib berish yoki tovarni turgan yerida sotib oluvchiga topshirish majburiyati kelib chiqmaydigan hollarda, agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarni sotib oluvchiga etkazib berish uchun tashuvchiga (transport tashkilotiga), aloqa tashkilotiga topshirish paytida sotuvchining tovarni topshirish majburiyati bajarilgan hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha sotuvchi sotib oluvchiga ashyoni berish bilan bir vaqtda unga mansub ashyolarni, shuningdek, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan ashyoga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikat, foydalanish uchun yo'riqnoma va h.k.)ni ham topshirishi lozim.

Sotuvchining tovarni xaridorga topshirish majburiyatini bajarish muddati oldi-sotdi shartnomasida belgilanadi, agar shartnomada bunday shart mavjud bo'lmasa, FKning 242-moddasi qoidalari qo'llaniladi.

Belgilangan muddat buzilgan taqdirda, xaridorda shartnomani bajarishga qiziqish yo'qolishi shartnomadan aniq bilinib tursa, masalan, archa bezaklarini xaridorga 29 dekabrgacha topshirish haqidagi shart, oldi-sotdi shartnomasi uni qat'iy belgilangan muddatda bajarish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Sotuvchi bunday shartnomani unda belgilangan muddatdan oldin yoki bu muddat tugagandan so'ng xaridorning roziligisiz bajarishga haqli emas.

FKning 392-moddasida begilanishicha, agarda oldi-sotdi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarning tasodifan nobud bo'lish yoki shikastlanish xavf-xatari sotuvchi tovarni sotib oluvchiga topshirishi bo'yicha o'z majburiyatlarini qonun yoki shartnomaga muvofiq bajargan deb hisoblangan paytdan boshlab sotib oluvchiga o'tadi. Agarda taraflar kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yo'lda bo'lgan paytida sotilgan tovarning tasodifan shikastlanish yoki nobud bo'lish xavfi shartnoma tuzilgan paytdan boshlab sotib oluvchiga o'tadi.

Oldi-sotdi shartnomasining tovar tasodifan nobud bo'lishi yoki shikastlanishi xavfi u birinchi tashuvchiga topshirilgan vaqtdan boshlab sotib oluvchiga o'tishi haqidagi sharti, agar shartnoma tuzilgan vaqtda sotuvchi tovar yo'qolgani va shikastlanganini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa va bu hakda sotib oluvchiga ma'lum qilmagan bo'lsa, sotib oluvchi talabiga ko'ra sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Agar tovarni topshirish sotuvchi tomonidan kechiktirilsa yoki xaridor tomonidan tovarni qabul qilib olish kechiktirilgan bo'lsa, tovarning tasodifan nobud bo'lish yoki shikastlanish xavf-xatari kechiktirgan taraf zimmasiga yuklanadi.

Xususiy belgili ashyolarning oldi-sotdi shartnomasida FK 331-moddasida belgilangan qoidalar qo'llaniladi.

Xaridor zimmasidagi asosiy majburiyat tovar haqini qonun yoki shartnomaga muvofiq muddatda va miqdorda to'lash hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha, xaridor sotuvchi unga tovarni yoki tovarni tasarruf qilish hujjatlarini berganidan so'ng uning haqini kechiktirmasdan to'lashi lozim. Agarda shartnomada haqni bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, haq tovarning to'liq bahosi miqdorida to'lanishi lozim. Agap haq to'lash xaridor tomonidan kechiktirilsa, sotuvchi kechiktirilgan davr uchun foizlar talab qilishga hakli. FKning 420-

moddasida tovar haqini oldindan to'lash 421-moddada nasiyaga sotilgan tovarlar haqini to'lash, 422-moddada esa tovar haqini bo'lib-bo'lib to'lash qoidalari va tartibi belgilab qo'yilgan.

Yuqorida sotib oluvchiga sotib olgan tovar unga topshirilishi bilan mulk huquqi o'tishi aytib o'tilgan edi. Qonunda yoki shartnomada ushbu umumiy qoidadan istisnolar nazarda tutilishi mumkin. Masalan, tovar xaridorga topshirilmasdan unga nisbatan mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Ba'zan esa, buning aksi ham bo'lishi mumkin. Masalan, tovar nasiyaga sotilganda yoxud uning haqi bo'lib-bo'lib to'lanishi hollarida tovar haqi to'langunga qadar, garchi tovar xaridorga topshirilgan bo'lsa, mulk huquqi sotuvchida saqlanib qolishi mumkin. Bunday hollarda agarda tovarning vazifasidan yoki uning xususiyatlaridan kelib chiqmasa, xaridor mulk huquqi o'ziga o'tguncha tovarni bировga berishga yoki boshqacha tarzda tasarruf qilishga haqli emas (FK 424-moddasi).

Oldi-sotdi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi. Oldi-sotdi shartnomasida qatnashuvchi har ikkala taraf qonun yoki shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganlik uchun javobgardir.

Sotuvchi quyidagi holatlarda xaridor oldida javobgardir:

- a) sotilgan tovarni topshirmasa yoki topshirishni kechiktirsa;
- b) sotilayotgan tovarda uchinchi shaxslarning huquqlari mavjudligi haqida xaridorni ogohlantirmasa;
- v) sotilayotgan tovar miqdori, assortimenti haqidagi shartlarni buzsa yoki sifatsiz tovar sotsa.

Sotib oluvchi ham o'z navbatida sotuvchi oldida quyidagi hollarda javobgar bo'ladi:

- a) sotilgan tovar uchun haqni to'lama yoki to'lashni kechiktirsa;
- b) sotilgan tovarni o'z vaqtida qabul qilib olmasa yoxud qabul qilib olishni kechiktirsa.

Taraflar yuqoridagi holatlardan biri sodir bo'lishiga yo'l qo'ygan hollarda ularga nisbatan fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralari qo'llanadi. Bunday choralar majburiyatni bajarish va zararlarni qoplash, shartnomadan bir tomonlama bosh tortish va zararlarni qoplash ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Umumiy qoida bo'yicha sotuvchi xaridorga sotilayotgan tovarning kamchiliklari haqida ogohlantirmog'i lozim.

Sotilgan tovardagi kamchiliklar uchun sotuvchining qay hollarda javobgar bo'lishi hujjatlarda belgilab qo'yilgan. Bozor munosabatlari tizimi xaridor – iste'molchini alohida huquqiy maqomga ko'tardi. Sotilayotgan tovarlar sifati lozim darajada bo'lishi uchun sotuvchi xaridor oldida mas'uldir. O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida»gi, «Metrologiya to'g'risida»gi, «Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi «Iste'molchilarning huquqlarini ximoya qilish to'g'risida»gi qonunlarida bunday huquqiy asoslar o'z ifodasini topgan.

Sotuvchi sotib oluvchiga sifati oldi-sotdi shartnomasiga mos keladigan tovarni topshirishi shart. Bunday shartlar shartnomada ko'rsatilmaganida esa tovar sifati belgilangan maqsadlar uchun yaroqli bo'lishi lozim. Tovar namunasi bo'yicha yoki ta'rifi bo'yicha (reklama bo'yicha) sotilganda tovar sifati namuna yoki ta'rifga mos kelishi lozim.

Agarda qonunda belgilangan tartibga muvofiq sotilayotgan tovar sifatiga nisbatan majburiy talablar nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan sotuvchi xaridorga ushbu majburiy talablarga javob beradigan tovarni topshirishi shart (masalan, poliz mahsulotlari laboratoriya tekshiruvidan o'tgan bo'lishi lozim), oziq-ovqat mahsulotlari albatta muvofiqlik sertifikatiga ega bo'lishi lozim.

Tovarlarning sifati talab darajasida bo'lishi me'zonlari bo'lib, tovarning kafolat muddati va tovarning yaroqlilik muddati hisoblanadi.

Tovar sifatining kafolati uning mavjud talablariga javob berishi va oqilona muddat davomida belgilangan maqsadlar uchun yaroqli bo'lishini anglatadi. Umumiy qoida bo'yicha kafolat muddati tovar xaridorga topshirilgan paytdan o'ta boshlaydi. Agar xaridor sotuvchiga bog'liq bo'lgan holatlar tufayli (masalan, yo'riqnomani yoki texnik pasportni topshirmagani sababli) tovardan foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lsa, kafolat muddati o'tishi to'xtab turadi. Tovar (butlovchi buyum) almashtirilganda, kafolat muddati yangidan o'ta boshlaydi (FKning 404-moddasi).

Qonun hujjatlarida, shu jumladan, davlat standartlarida tovar o'z vazifasi bo'yicha foydalanish uchun yaroqsiz holga kelib qoladi, deb hisoblanadigan vaqt (yaroqlilik muddati) belgilanishi mumkin.

Tovarning yaroqlilik muddati tovar tayyorlangan kundan boshlab foydalanish uchun yaroqli bo'lgan davr bilan yoki tovar foydalanish uchun yaroqliligi aniqlanadigan son bilan belgilanadi. Yaroqlilik muddati tugagan tovardan foydalanish inson hayoti, sog'lig'i uchun xavf tug'diradi. Shu sababli ham bunday tovarlarni sotishga yo'l qo'yilmaydi.

Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada tovarning sifatini tekshirish nazarda tutilgan bo'lsa, tekshirish ularda belgilangan talablarga muvofiq amalga oshirilishi, davlat standartlarida, texnik shartlarda va sh.k.da majburiy talablar belgilangan bo'lsa, tovar sifati ulardagi ko'rsatmalarga muvofiq ravishda tekshirilishi lozim. Tekshirish sotuvchi tomonidan ham xaridor tomonidan ham, shuningdek, uchinchi shaxslar tomonidan ham o'tkazilishi mumkin, biroq bunda tekshirish shartlari o'zgarmasligi lozim.

Ko'p hollarda tovarlar sifatini tekshirish maxsus tuzilmalar - tovar-ekspertiza muassasalari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasida mahsulotlarni sertifikatlashtirish, ya'ni ularning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash, guvohlantirishga oid faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar tizimi mavjud. Bozorga sotish uchun chiqarilgan tovarlar «muvofiqlik sertifikati» (tovarning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat), «muvofiqlik belgisi» (muayyan tovar aniq standartga yoki boshqa normativ hujjatga mos ekanligini ko'rsatish uchun tovarga doir hujjatga qo'yiladigan, belgilangan tartibda ro'yxatga olingan belgi)ga ega ekanliklari ularning sifati maxsus tekshiruvdan o'tganligini bildiradi. Sertifikatlashtirish shart bo'lgan tovarlar ro'yxatini O'zbekiston Respublikasi hukumati tasdiqlaydi. Odatda, bunday tovarlar odamlarning sog'lig'i, hayoti, Yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga hamda atrof-muhitga zarar etkazishi mumkin bo'lgan mahsulotlar hisoblanadi. Majburiy sertifikatlashtirilishi shart bo'lgan tovarlarni sertifikatlashtirish o'tkazmasdan turib sotish man qilinadi. Qonun ixtiyoriy sertifikatlashtirishni ham nazarda tutadi. Har qanday tovar tegishli talablarga muvofiq ekanligini tasdiqlash uchun u Yuridik va jismoniy shaxslar tashabbusi bilan ixtiyoriy sertifikatlashtirilishi mumkin.

Sertifikatlashtirish tizimi sifatsiz tovarlarni sotuvga chiqarishning oldini oluvchi muhim tashkiliy-huquqiy vositadir.

Agar tovarning kamchiliklari sotuvchi tomonidan ma'lum qilinmagan bo'lsa, tegishli darajada sifatli bo'lmagan tovar topshirgan sotuvchi sotib oluvchining xohishiga ko'ra:

- xuddi shu markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishi;
- xarid narxini tegishli qayta hisoblagan holda boshqa markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishi;
- tovarning kamchiliklarini tekinga bartaraf etishi yoki sotib oluvchi yoxud uchinchi shaxs tomonidan tovarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun qilingan xarajatlarni qoplashi;
- xarid narxini mutanosib ravishda kamaytirishi;
- ko'rilgan zarar o'rnini qoplashi lozim (FKning 434-moddasi).

Shu bilan birga, sotib oluvchi tomon shartnomaning bekor qilinishini talab qilish huquqiga ham egadir. Tovar uchun to'langan pul summasini sotib oluvchiga qaytarish vaqtida sotuvchi undan tovardan to'liq yoki qisman foydalanganligi, tovar ko'rinishi yo'qolganligi yoki boshqa shunga o'xshash holatlar tufayli tovar qiymati qancha pasaygan bo'lsa, shuncha summani chegirib qolishga haqli emas. Xaridorga sifati lozim darajada bo'lmagan tovar sotilganida, uning sotuvchiga nisbatan qanday talablar qo'yishga haqli ekanligi, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan huquqlar alternativ xarakterga ega bo'lib, xaridor ulardan o'zi uchun ma'qulini tanlaydi.

Xaridor tovardagi kamchiliklar tovar unga topshirilgunga qadar paydo bo'lganligi yoki shu paytgacha vujudga kelgan sabablar tufayli vujudga kelganligini isbotlab berishi lozim.

Sotuvchi tovardagi nuqson yoki kamchiliklar quyidagi holatlar sababli yuz berganligini isbotlab bera olsa, javobgarlikdan ozod bo'ladi:

- sotib oluvchi tovardan foydalanish yoki saqlash qoidalarini buzganligi sababli;
- uchinchi shaxslar harakati tufayli;
- oldini olib bo'lmaydigan kuch ta'sirida (FKning 409-moddasi).

Qonunda topshirilgan tovarning kamchiliklarini aniqlash muddatlari ham belgilab qo'yilgan. Kamchilik yoki nuqson ushbu muddatlar davomida aniqlansa, xaridor tegishli talab bilan sotuvchiga da'vo qilishga haqli bo'ladi. Bular: qonunda yoki oldi-sotdi shartnomasida belgilab qo'yilgan yoxud kafolat muddati bilan yoki tovarning yaroqlilik muddati bilan belgilanadi.

Kamchiliklar oqilona muddatda, biroq tovar sotib oluvchiga topshirilgan kundan boshlab ikki yil davomida aniqlanganida ham (agar yuqoridagi muddatlar belgilanmagan bo'lsa) xaridor sotuvchiga talab qo'yishga haqli.

Tovarning kamchiliklari xaridor tomonidan kafolat muddati yoki yaroqlilik muddati tugaganidan keyin aniqlangan hollarda, xaridor bu kamchiliklar tovar unga topshirilgunga qadar paydo bo'lganligini yoki shu paytgacha vujudga kelgan sabablar tufayli paydo bo'lganligini isbot qilib bergan hollarda javobgarlik sotuvchi zimmasiga yuklanadi.

13-MAVZU: Hadya shartnomasi.

REJA:

1. **Hadya shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari va predmeti.**
2. **Shartnomada qatnashuvchi taraflar, ularning huquq va burchlari.**
3. **Xayr-ehson.**
- 4.

Hadya shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.

- 2.Hadya predmeti sifatida ashyo, mulk huquqi, mulkiy majburiyatdan ozod qilish, shartnoma ishtirokchilari.
- 3.Hadya shartnomasini ijro etish va ijro majburiy bo'lgan holatlar.
- 4.Hadyani cheklash va bajarishdan bosh tortish, bekor qilish asoslari,
- 5.Xayr-ehson tushunchasi va uning huquqiy belgilari, hadyadan farqi.
6. Xayr-ehsonni tayinlash maqsadlariga rioya qilmaslik oqibatlar.

Hadya shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari va predmeti. Hadya deb shunday shartnomaga aytiladiki, unga ko'ra bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ga ashyoni tekinga mulk qilib beradi yoki berish majburiyatini oladi yoxud unga o'ziga yoki uchinchi shaxsga nisbatan mulk huquqi (talabini) beradi yo berish majburiyatini oladi yoxud uni o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qiladi yoyinki ozod qilish majburiyatini oladi (FKning 502-moddasi). Uning mohiyati shundaki, bunda mulk tekin topshiriladi, ya'ni hadya qiluvchining tasarrufida bo'lgan ashyo hadya oluvchiga mol-mulk qilib o'tkaziladi.

Bozor munosabatlari tobora chuqurlashib borgani sari shart-nomalarning mazmuni, doirasi, ko'lami ham kengayib bormoqda. Chunonchi, 1963 yilgi fuqarolik qonunchiligida hadya shartnomasi deganda, bir taraf (hadya qiluvchi) mulkni ikkinchi tarafning (hadya oluvchining) egaligiga tekinga topshirishi¹ normalangan edi. Amaldagi FKda esa, bu holat sezilarli takomillashtirildi. Buning natijasida yuqoridagi hadya predmeti doirasi kengaytirilib, u o'z ichiga quyidagilarni olishi mumkin bo'ldi:

birinchidan, bir taraf boshqa tarafga tekinga mol-mulk qilib beriladigan ashyolarni;

ikkinchidan, bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ga o'ziga yoki uchinchi shaxsga nisbatan mulk huquqi (talabi)ni beradigan yo berish majburiyatini olgan hollarda mulkiy huquqni;

uchinchidan, bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ni o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qiladigan yoxud ozod qilish majburiyatini olgan hollarda ham mulkiy huquqni.

Ko'rinib turibdiki, har bir holatda ham mustaqil ikki tushuncha qo'llanilgan ashyoni topshiradi yoki topshirish majburiyatini oladi, mulkiy majburiyatdan ozod qiladi yoki ozod qilish majburiyatini oladi. Bu mazkur shartnomagagina xos bo'lgan xususiyatdir.

Hadya predmeti sifatida ashyo, mulk huquqi, mulkiy majburiyatdan ozod qilish, shartnoma ishtirokchilari

Shartnoma real bo'lsa-da, ayni paytda hadya qiluvchi hadya oluvchiga kelgusida hadya qilish majburiyatini oladi. Ammo hamma hollarda ham hadya shartnomasi vujudga kelavermaydi. Aytaylik, ashyo yoki huquq muqobil berilganida yo bo'lmasa, muqobil majburiyat mavjud bo'lganida shartnoma hadya deb tan

¹ Ўзбекистон Республикасининг Гражданлик кодекси. –Т.: Адолат. 1993. -79 б.

olinmaydi (FK, 502-modda, 2-qismi). Bunday shartnomalarga FKning 250-moddasi, 124-moddaning ikkinchi qismi qoidalarini qoʻllaniladi.

Shuningdek, yuqoridagi uchta holatga toʻrtinchi mustaqil holatni ham kiritish mumkin. Yaʼni, biron-bir shaxsga ashyoni yoki mulk huquqini tekinga berish yoki biron-bir shaxsni majburiyatdan ozod etishni vaʼda qilish (hadya etishni vaʼda qilish), agar vaʼda tegishli shaklda berilgan boʻlsa va kelajakda aniq shaxsga ashyo yoki mulkiy huquqni tekinga berish yoki uni mulkiy majburiyatdan ozod qilish maqsadi aniq koʻrinib turgan boʻlsa, hadya shartnomasi deb tan olinadi (FK, 502-modda, 3-qismi).

Hadya bir tomonlama, real, tekinga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Shubhasiz, hadya bir tomonlama bitim boʻlib, taraflarning oʻzaro kelishuviga asoslanadi. U hadya oluvchining taklif qilingan mulkiy huquqni qabul qilishga rozilik berishida ifodalanadi, aynan shu belgisi bilan hadya qarzi shartnomasidan farq qiladi.

Fuqarolik qonunchiligida hadyani hadya oluvchiga hadya qiluvchining vafotidan keyin topshirilishini nazarda tutuvchi shartnoma tan olinmaydi. Bunday hadyaga nisbatan vasiyatnoma toʻgʻrisidagi qoidalar qoʻllaniladi. Hadyaning vasiyatnomadan farqi shundaki, mulk hadya qiluvchining tirikligida topshiriladi, bu uning mulki kamayishiga olib keladi, vasiyatnoma esa insonning hayotligida uning mulkiy huquqlarida aks etmaydi. Vasiyatnoma bekor qilinishi, oʻzgartirilishi mumkin, hadya esa qoida tariqasida ortga qaytmaydi. Hadyani shartnoma deyish mumkin, vasiyatnoma esa odatda, bir tomonlama bitim boʻlib koʻriladi.

Hadya shartnomasining predmeti fuqarolik muomalasidagi obʼyektlar: ashyolar, mulkiy huquqlar, koʻchar va koʻchmas mol-mulklar boʻlishi mumkin.

Baʼzi hollarda shartnoma hadya qiluvchining oʻzi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qilish yoki ozod qilish majburiyatini olish orqali amalga oshiriladi. Bunday holda shartnomaning tuzilish vaqti mulk huquqining oʻtish davri bilan mos kelmasligi mumkin. Bunda majburiyat huquqiy munosabatlari vujudga keladi, uning mazmunida hadya qiluvchining oʻz mulkini kamaytirish hisobidan hadya oluvchini boyitish yotadi. Shartnomada hadya predmeti aniq koʻrsatilgan boʻlishi kerak. Nomaʼlum ashyoni hadya qilishga yoʻl qoʻyilmaydi, binobarin, ular hech qanday huquqiy ahamiyatga ega emas. Hadya oluvchini qarzdari ozod qilish haqida qilingan vaʼdada ham ushbu qarzi summasini aniq koʻrsatish lozim boʻladi.

Hadya shartnomasining shakli uning mazmunidan kelib chiqadi. Umumiy holda hadya qilish, yaʼni hadyani hadya oluvchiga topshirish ogʻzaki tarzda amalga oshirilishi mumkin. Koʻpincha, hadyani topshirish, uni taqdim qilish ramziy topshirish (masalan, yangi kvartirani yoki avtomobil kalitini topshirish) yoki mulkiy huquqni guvohlantiruvchi biron-bir hujjatni taqdim etish yoʻli bilan amalga oshiriladi.

Koʻchar mulklar boʻyicha quyidagi hollarda hadya shartnomasi yozma shaklda tuziladi:

hadya qiluvchi Yuridik shaxs boʻlganida;

fuqarolar oʻrtasida eng kam ish haqining oʻn baravaridan ortiq summaga shartnoma tuzilayotganida; shartnoma boʻyicha kelajakda hadya qilish vaʼda qilingan hollarda.

Koʻchmas mulkni hadya qilish shartnomasi notarial tasdiqlanishi va davlat roʻyxatidan oʻtkazilishi lozim.

Shuningdek, FKning 504-moddasining 2001 yil 7 dekabrda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat roʻyxatidan oʻtkazilishi lozim boʻlgan avtomototransport vositalarini hadya qilish shartnomasi notarial tasdiqlangan boʻlishi kerakligi belgilandi.

Hadya shartnomasi odatdagi shartnomalardan baʼzi huquqiy belgilariga koʻra farq qiladi. Aytaylik, buni mazkur turdagi shartnomaning haqiqiy sanalmasligi hollarida ham koʻrish mumkin. Bitimlarning haqiqiy sanalishi uchun odatdagi qoʻyiladigan shartlardan tashqari, hadyada, birinchidan, ashyo, mulk huquqi yoki mulkiy majburiyatdan ozod qilish shaklidagi hadya ashyosini (predmetini) aniq koʻrsatish kerak; ikkinchidan, hadya predmeti hadya oluvchiga hadya qiluvchining tirikligida topshirilishi kerak. Shuningdek, yuqoridagi uchta holat boʻyicha tuzilgan shartnomalar, albatga, oddiy yozma shaklda tuzilishi, koʻchmas mulklarni hadya qilish esa, ayni paytda, notarial tasdiqlanishi va davlat roʻyxatidan oʻtkazilishi ham kerak.

Haqiqiy sanalmaslik holati hadya oluvchining nomi va narsasi koʻrsatilmagan hadyani vakil tomonidan amalga oshiriluvchi ishonchnomalarga ham taalluqli.

Shartnomada qatnashuvchi taraflar, ularning huquq va burchlari. Shartnomada qatnashuvchi taraflar hadya qiluvchi va hadya oluvchi deb atalib, oʻz navbatida ular fuqarolar, Yuridik shaxslar va davlat

bo'lishi mumkin. Hadya fuqarolik-huquqiy xarakteridagi shartnoma bo'lganligi bois, hadya qiluvchi va hadya oluvchi muomala layoqatiga ega bo'lishi lozim. Ba'zan muomala layoqatiga ega bo'lmagan shaxslar nomidan shartnomalarni ularyaing qonuniy vakillari tuzadilar.

Ayni paytda qonunchilikda istisno holat ham mavjud bo'lib, ya'ni FKning 29-moddasi, ikkinchi qism, ikkinchi bandiga asosan olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar o'zlari mustaqil ravishda hadya qiluvchi va hadya oluvchi sifatida qatnashib, shartnomani o'z stipendiyalari, ish haqlari va qonunda ko'zda tutilgan boshqa daromaddari miqdorida tuzishlari mumkin. Lekin ular mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni tasarruf qilish huquqiga ega emaslar. Bunday bitimlarni amalga oshirish uchun u qonuniy vakillarining roziligini blishi kerak. Chunki hadya ularning soishg'iga zarar etkazishi, yashirin daromadlarga ega bo'lishiga olib kelishi, pirovardida ularning huquklariga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Ayrim shaxslarga hadya shartnomasini tuzishda rad qilish va chegaralash qo'yilgan (FKning 505-moddasi tartibida).

Qonun er va xotinlar o'rtasida hadya shartnomasi tuzilishini cheklamaydi. Hadya qilingan mol-mulk, ashyo yoki mulkiy xuquq hadya oluvchining shaxsan o'zigagina tegishli bo'ladi. Aytaylik, er-xotinning nikoh davomida (yoki nikohga qadar) hadya hisobiga ortgirgan mol-mulklari ulardan har birining o'z mulki hisoblanadi¹. Binobarin, undan haq undirishga yoki boshqacha tarzda o'zlashtirishga faqat mulkdorning roziligi bilangina yo'l qo'yiladi.

Shartnoma yuzasidan taraflarning huquq va burchlari uni ba-jarishdan bosh tortib, hadyani bekor qilish jarayonlari Bilan uzviy bog'liq. Eng umumiy hodda, hadya bo'yicha hadya qiluvchi mulkni yoki unga nisbatan bo'lgan mulkiy huquqni hadya oluvchiga topshirishga, hadya oluvchi esa uni qabul qilib olishga majbur hisoblanadilar. Biroq, ayni paytda, quyidagi hollarda:

birinchidan, hadya qiluvchining moddiy ahvoli jvdsiy yomonlashganligi tufayli, u kelgusida hadya oluvchiga ashyoni yoki mulkiy huquqni yoxud mulkiy majburiyatdan ozod etish va'da qilingan shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqli. Lekin hadya qiluvchining bunday ahvolga tushib qolishi oldindan ma'lum bo'lmasligi lozim.

ikkinchidan, hadya oluvchi hadya qiluvchining, uning oila a'zolarining yoki yaqin qarindoshlarining hayoti yoki sog'lig'iga qarshi ataylab jinoyat sodir qilingan hollarda hadya qiluvchi shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqlidir (bunday hollarda shartnomani bekor qilishga sud tartibida yo'l qo'yiladi).

Shuni eslatish kerakki, yuqoridagi asoslar hadya qiluvchining aybini istisno etganligi sababli, uning hadya shartnomasini bajarishdan bosh tortishi hadya oluvchiga bu bilan bog'liq zararni qoplashni talab qilish huquqini bermaydi.

Yuqorida aytganimizdek, hadya bo'yicha taraflarning sub'yektiv huquq va burchlari hadyani bekor qilish va undan voz kechish bilan uzviy bog'liq. Masalan, hadya oluvchi hadyadan quyidagi hollarda voz kechishi mumkin:

birinchidan, ashyoning nobud bo'lishi tufayli;

ikkinchidan, ashyo fuqarolik muomalasida bo'lmaganligi tufayli (FK, 82-moddasi);

uchinchidan, va'da qilingan harakatlarni sodir etish uchun cheklashlar mavjud bo'lsa.

Bunday majburiyatlar, odatda, bajarish mumkin bo'lmaganliga tufayli bekor qilinadi. Biroq, ashyo hadya qiluvchining qasddan yoki ehtiyotsizlidan sodir etgan harakatlari oqibatida nobud bo'lsa, u hadya oluvchiga etkazgan zararlarni qoplash majburiyatini oladi.

Hadya qiluvchining sub'yektiv huquqlari hal qiluvchi rol o'ynaganligi va shaxsga tekinga o'tkazilganligi bois, ushbu munosabatlarda qonunchilik hadya qiluvchiga bir qator ustuvorliklar beradi. Chunonchi, agar hadya oluvchining hadya qiluvchi uchun katta nomulkiy qiymatga ega bo'lgan hadya buyumga nisbatan muomalasi uning butunlay yo'q bo'lib ketishi xavfini solsa, hadya qiluvchi hadyani sud tartibida bekor qilishga haqli. Demak, bu hadya oluvchining hadyaga nisbatan vijdonan munosabatda bo'lishini va uni saqlash majburiyatini yuklaydi. Shuningdek, manfaatdor shaxsning talabiga binoan sud yakka tadbirkor yoki Yuridik shaxsning bankrotlik to'g'risidagi qonun hujjatlari qoidalarini buzib, bankrot deb e'lon qilinishdan oldinga bir yil ichida

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. –Т.: Адолат. 1998.

tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq mablag'lar hisobidan qilgan hadyasini bekor qilishi mumkin. Bu holat, shubhasiz, kreditorlarning manfaatlarini ko'zlab amalga oshiriladi.

Hadya shartnomasvda hadya oluvchi hadya qiluvchidan oldin vafot etgan taqdirda hadya qiluvchining hadyani bekor qilish huquqi shart qilib qo'yilishi mumkin. Bu jihatdan hadyani shartli bitimlar sirasiga kiritish mumkin (FK, 104-moddasi).

Hadya bekor qilingan hollarda ashyo hadya qiluvchiga, agar u hadya bekor qiyangan paytda asl holatida saqlanib qolgan bo'lsa, qaytarilishi lozim. Hadya oluvchining hadyadan olgan daromadlari uning o'z tasarrufida qoladi. Dgar ashyo uchinni shaxslarga o'tkazilgan bo'lsa, uni qaytarishning imkoni bo'lmaydi. Bordi-yu, hadya qiluvchi hadya oluvchining hadyani qaytarib bermaslik uchun uchinchi shaxslarga o'tkazganligini isbotlasa, u hadya oluvchiga nisbatan da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi. Agar ashyo taraflarning o'zaro kelishuvi asosida hadya qiluvchiga qaytarilgudek bo'lsa, bunday kelishuvni yangidan tuzilgan hadya deb tushunish mumkin.

Hadya tekinga tuziladigan shartnoma bo'lgashshgi bois hadya oluvchi topshirilayotgan mulkning sifatsizligi haqidagi talablarni qo'yishga haqli emas. Albatga, topshirilayotgan ashyo sifatsiz, butsiz, uning kamchiliklari bo'lishi mumkin, biroq bu hadya oluvchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar etkazmasligi kerak. Bunday hollarda hadya qiluvchining bu haqda hadya oluvchini ogohlantirganligi isbot qilinishi talab etiladi.

Mazkur shartnomaning o'ziga xos jihatlaridan biri bu hadya va'da qilinganda huquqiy vorislik masalasidir. FK 510-moddasining mazmuniga ko'ra, hadya shartnomasiga muvofiq hadya va'da qilinganda hadya oluvchining huquqlari uning merosxo'rlari (huquqiy vorislari) ga o'tmaydi, hadya berishni va'da qilgan shaxsning majburiyatlari esa uning merosxo'rlari (huquqiy vorislari)ga o'tadi. Demak, hadya qilishda hadya beruvchining va'dasi muayyan huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni u kelgusida fuqarolik xuquq va burchlarini keltirib chiqaradi.

Xayr-ehson. Rivojlanib borayotgan bozor iqqisodiyoti munosabatlarida. turli-tuman shartnomalar vujudga kelmoqda. Ikki yoki undan ortiq shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvlarning huquqiy ifodasi, shakli sifatida shartnomalar fuqarolik huquqiy munosabatlar tizimida muhim o'rin tutmoqda. Ana shunday shartnomalardan biri xayr-ehsondir. Xayr-ehson hadyaning bir ko'rinishi bo'lib, bunda qilinadigan hadya umumfoydali maqsadlarga xizmat qilishi bilan xarakterlidir. Demak, xayr-ehson keng ommaning umumfoydali maqsadlarini amalga oshirish uchun qilinadi. Qonunchilik xayr-ehson, asosan, notijorat sub'yektlariga (davolash, tarbiya, ijtimoiy himoya muassasalariga, xayriya, ilmiy muassasalariga, fondarga, muzeylarga, jamoat birlashmalari, diniy, tashkilotlarga va boshqa shunga o'xshash sub'yektlarga), shuningdek fuqarolarga va davlatga qilinishi mumkinligini normalaydi. Xayr-ehson qilingan mol-mulk kelgusida uni qabul qilib olgan shaxsning mablag'lari jumlasiga kiradi, uning oserativ boshqaruviga o'tadi. Jumladan, amaldagi "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi¹ qonunning 24-moddasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi² qonunning 15-moddasi mazmuniga ko'ra, fuqarolar va mehnat jamoalarining ixtiyoriy xayr-ehsonlari mazkur Yuridik shaxslar mol-mulkingining tashkil topish manbalaridan hisoblanadi va ular tomonidan tegishli tartibda mustaqil tasarruf etiladi.

Xayr-ehsonning predmeti fuqarolik muomalasida bo'lgan ob'yektlar, ya'ni pullar, qimmatli qog'ozlar, mol-mulklar, ashyolar, binolar, inshootlar (ularning bir qismi), avtomobillar va hokazolar bo'lishi mumkin. Xayr-ehsonni qabul qilishga biror kimsaning (ya'ni, uchinchi shaxsning) ruxsati yoki roziligi talab qilinmaydi.

Xayr-ehson qilingan mol-mulk bir qator shartlar asosida amalga oshiriladi. Chunonchi:

birinchidan, xayr-ehson qiluvchilar mol-mulkni topshirayotganda undan ma'lum bir maqsadda foydalanishni shart qilib qo'yishi lozim. Masalan, "hadya qilingan uy-joydan faqat bolalar yaslisi uchun foydalanish lozimligini shart qilishlari mumkin"³. Bunday shart qo'yilmasa, u odsiy hadya deb hisoblanadi va undan hadya oluvchi mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanadi;

¹ Халқ сўзи, 1999 йил 11 май.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон,

³ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. Т.2. –Т.: Ўқитувчи. 1988, -18 б.

ikkinchidan, aniq maqsadda foydalanishga mo'ljallangan xayr-ehsonni qabul qilib olayotgan Yuridik shaxs xayr-ehson qilingan mol-mulqdan foydalanish bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalarning alohida ro'yxatini yuritishi lozim;

uchinchidan, vaziyat jiddiy o'zgarganligi bois bunday mol-mulkdan ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish mumkin bo'lmasa, undan boshqa maqsadda faqat xayr-ehson qiluvchining roziligi bilan, agar mol-mulkni xayr-ehson qilgan fuqaro vafot etgan bo'lsa yoki xayr-ehson qilgan Yuridik shaxs qayta tashkil etilgan yoxud tugatilgan bo'lsa, bunday hollarda sudning qaroriga muvofiq foydalanish mumkin.

FKning 511-moddasi mazmuniga ko'ra, xayr-ehson qilingan mulkdan ko'rsatilgan maqsadda foydalanmaslik kelgusida xayr-ehson qiluvchiga, uning merosxo'rlariga yoki boshqa huquqiy vorisiga xayr-ehsonni bekor qilishni talab qilish huquqini beradi.

14-MAVZU: Renta. Umrbod tahminlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi.

REJA:

- 1. Renta shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.**
- 2. Doimiy renta.**
- 3. Umrbod renta.**
- 4. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi tushunchasi, ahamiyati huquqiy belgilari va boshqa shartnomalardan farqi.**
- 5. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasining mazmuni.**
- 6. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasining predmeti, bahosi va shakli.**
- 7. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha javobgarlik va shartnomani bekor qilish.**

Renta shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari. Fuqarolik kodeksining 512-moddasida renta shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Renta shartnomasiga muvofiq, bir taraf (renta oluvchi) ko'chmas yoki ko'char mol-mulkni boshqa tarafga (renta to'lovchiga) mulk qilib beradi, renta to'lovchi esa olingan mol-mulk o'rniga renta oluvchiga vaqti-vaqti bilan belgilangan pul summasi yoki uni ta'minlash uchun boshqa shaklda mablag' berish tarzida renta to'lash majburiyatini oladi.

"Renta" so'zi Fap6 mamlakatlarida (Germaniya, Fransiya, Angliya) alohida daromad keltirish degan ma'noni anglatadi. Bunda renta oluvchi renta to'lovchi foydalanish uchun bergan yeri uchun olinadigan haq nazarda tutiladi.

Shartnoma berilgan ta'rif mazmunidan kelib chiqib, unga quyidagi huquqiy belgilar xosligini ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, shartnoma real xarakterga ega, chunki unga muvofiq renta to'lovchiga mulk o'tkazilgan paytdan boshlab taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar vujudga keladi.

Ikkinchidan, renta shartnomasi haq baravariga tuzilishi mumkin.

Uchinchidan, renta shartnomasi bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Ya'ni, renta oluvchida faqat renta to'lovini o'z vaqtida to'lashni va mol-mulkdan oqilona doirada foydalanishni talab qilish huquqi, renta to'lovchida renta to'lovlarini o'z vaqtida to'lab borish majburiyati mavjud bo'ladi.

Qonunda renta shartnomasi shakliga jiddiy e'tibor berilgan. Renta shartnomasi notarial tasdiqlanishi, ko'chmas mol-mulkni renta to'lash sharti bilan boshqa shaxsga berishni nazarda tutadigan shartnoma esa bundan tashqari davlat ro'yxatidan ham o'tkazilishi lozimligi Fuqarolik kodeksining 513-moddasida o'z aksini topgan. Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan ushbu norma imperativ xarakterga ega bo'lib, taraflar ushbu qoidaga qat'iy amal qilishlari shart. Ushbu qoidaga amal qilmaslik shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi.

Renta shartnomasining ob'yekti ko'chmas va ko'char mulklar yoki ularning majmui bo'lishi mumkin. Jumladan renta ob'yekti sifatida yer uchastkasi, korxonalar, bino, inshoot va boshqa katta qiymatdagi ko'chmas yoki oddiy ko'char mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 515-moddasiga muvofiq, renta to'lov sharti bilan berilgan yer uchastkasi, korxonalar, bino, inshoot yoki boshqa ko'chmas mulkdan renta olinadi. Renta to'lovchi bunday mulkni boshqa shaxsga bergan taqdirda renta shartnomasi bo'yicha uning majburiyatlari mulkni oluvchiga o'tadi. Renta olinadigan ko'chmas mulkni boshqa shaxsga mulk qilib bergan shaxs, agar Fuqarolik kodeksida, boshqa qonunda yoki shartnomada bu majburiyat bo'yicha solidar javobgarlik nazarda tutilmagan bo'lsa, renta oluvchining renta shartnomasi buzilgani tufayli kelib chiqqan talablari bo'yicha boshqa shaxs bilan subsidiar javobgar bo'ladi.

Ya'ni, renta to'lovchi renta shartnomasi asosida olgan mulkni boshqa shaxsga ham berishi mumkin. Dastlabki renta to'lovchi renta ob'yekti bo'lgan ko'chmas mulkni boshqa shaxsga bergan taqdirda, renta to'lovchining majburiyatlari mulkni oluvchi yangi shaxsga o'tadi. Bunda yangi renta to'lovchi birinchi renta to'lovchining barcha majburiyatlarini bajarishi shart. Agar renta oluvchining shartnoma shartlari buzilishi natijasida kelib chiqqan talablari yuzasidan, Fuqarolik kodeksida, boshqa qonunlarda yoki taraflar o'rtasidagi shartnomada dastlabki renta to'lovchi solidar javobgar bo'lishi nazarda tutilmagan bo'lsa, renta oluvchi oldida birinchi renta to'lovchi subsidiar (qo'shimcha) javobgar bo'ladi.

Renta to'lov sharti bilan yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk berilganida renta oluvchi o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida bu mulkka garov huquqini oladi.

Renta sifatida pul summasi yoki boshqa ko'char mulkni berishni nazarda tutadigan shartnomaning muhim sharti shuki, unda renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarishning garovini taqdim etishga yoki ushbu majburiyatlarni bajarmaslik yoxud lozim darajada bajarmaslik xavfini renta oluvchi foydasiga sug'urtalashga majbur bo'ladi (FKning 516-moddasi).

Ushbu moddada renta to'lov sharti ta'minlashning quyidagi usullari nazarda tutilgan:

1. Renta oluvchi berilgan renta ob'yekti, ya'ni yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk uchun o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida bu mulkka garov huquqini oladi;
2. Renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarish garovini renta oluvchiga taqdim etadi;
3. Renta to'lovchi o'z majburiyatlarni bajarmaslik yoxud lozim darajada bajarmaslik xavfini renta oluvchi foydasiga yoki u ko'rsatgan boshqa shaxs foydasiga sug'urtalashga majbur bo'ladi.

Sanab o'tilgan renta to'lov sharti ta'minlash usullaridan birinchisi yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk renta shartnomasi ob'yekti bo'lganda qo'llanilsa, ikkinchi va uchinchi usullari pul summasi yoki boshqa ko'char mulkni renta sifatida berilganda qo'llaniladi.

Renta to'lovchi Fuqarolik kodeksining 516-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmasa, shuningdek, renta oluvchi javobgar bo'lmaydigan holatlarda ta'minlash yo'qotilgan yoki ta'minlash sharoitlari yomonlashgan taqdirda renta oluvchi renta shartnomasini bekor qilishga yoki shartnoma bekor qilinishi tufayli ko'rgan zararining qoplanishini talab qilishga haqli.

Renta to'lov sharti bilan yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk berilganida renta oluvchida renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida bu mulkka nisbatan garov huquqi vujudga kelishini bayon qilingan edi. Bunday hollarda O'zbekiston Respublikasi "Garov to'g'risida" gi qonunining II bobidagi "Ipoteka to'g'risida"gi qoidalar amal qiladi.

Odatda renta shartnomasiga muvofiq renta to'lovchi rentani pul summasi shaklida yoki boshqa shaklda to'lashi mumkin. Shartnoma bo'yicha to'lovlar topshirilayotgan mulkning qiymatiga monand ravishda ko'p yoki ozroq bo'lishi ham mumkin, chunki bir necha yuz million so'mlik qiymatga ega bo'lgan mulk bilan oddiy avtomobil uchun to'lanayotgan renta o'rtasida farq bo'lishi tabiiy holdir. Renta bo'yicha topshirilayotgan mulk uchinchi shaxslar huquqlaridan ozod holda bo'lishi lozim.

Fuqarolik kodeksining 517-moddasi renta to'lov sharti kechiktirganlik uchun javobgarlikni belgilovchi quyidagicha qoidani belgilaydi;

Renta to'lov sharti kechiktirganlik uchun renta to'lovchi renta oluvchiga, agar renta shartnomasida boshqacha foizlar miqdori nazarda tutilgan bo'lmasa, Fuqarolik Kodeksining 327-moddasida nazarda tutilgan foizlarni to'laydi. Bu foizlar miqdori renta shartnomasining o'zida belgilab qo'yilishi mumkin. Agar shartnomada mazkur foizlar belgilab qo'yilmagan bo'lsa, FKning 327-moddasida nazarda tutilgan foizlar tadbiiq etiladi. Bunda to'lovchi renta to'lovchi renta oluvchi yashaydigan joyda, renta oluvchi Yuridik shaxs bo'lganda esa, uning

joylashgan yerida renta to'lovlarining tegishli qismi to'langan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi.

Shuningdek, renta oluvchi renta to'lovchi o'z majburiyatlarini to'liq bajarib kelayotgani va unga nisbatan hech qanday zararli harakatlar qilmagani hollarda shartnomani bir tomonlama bekor qilishga haqli. Lekin bunday hollarda fuqarolik qonunchiligining umumiy qoidalariga asosan renta oluvchi renta to'lovchining talabiga muvofiq, u tomonidan qilingan barcha xarajatlar (renta to'lovi, shartnomani tuzishdagi xarajatlar, shuningdek, ko'rsatgan xizmatlari va renta ob'yektini saqlash bilan bog'liq xarajatlar) ni to'lashga majbur bo'ladi. Bunday xarajatlarni to'lash renta ob'yektidan olingan sof daromad hisobidan renta to'lovchi foydasiga undirilishi mumkin.

Yuqoridagi huquqiy belgilar va boshqa xususiyatlariga qarab renta shartnomasini boshqa oldi-sotdi, hadya, mulk ijarasi shartnomalardan o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Birinchidan, oldi-sotdi, hadya shartnomalari kabi mulkni tasarruf etish huquqi renta shartnomasida renta to'lovchiga o'tsada, bu huquq renta oluvchi bilan bog'liqligi mavjud bo'ladi.

Ikkinchidan, oldi-sotdi, mulk ijarasi va renta shartnomalari har doim haq baravariga tuziladigan shartnomalardir. Hadya shartnomasi esa har doim tekinga tuziladi.

Uchinchidan, oldi-sotdi, ijara, hadya shartnomalari predmetlariga qarab og'zaki, yozma, notarial tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan shaklda tuzilsa, renta shartnomasining shakli har doim notarial tasdiqlanishi, ko'chmas mol-mulkni renta to'lash sharti bilan boshqa shaxsga berishni nazarda tutadigan shartnoma esa bundan tashqari davlat ro'yxatidan ham o'tkazilishi lozim.

To'rtinchidan, oldi-sotdi, ijara, hadya shartnomalari konsensual xarakterli shartnomalar bo'lsa, renta shartnomasi real xarakterga ega.

Beshinchidan, oldi-sotdi, ijara munosabatlari ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarining taqsimlanishiga qarab ikki tomonlama shartnomalar turiga mansub bo'lsa, renta va hadya shartnomalarining o'xshash jihati, ushbu shartnomalar bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi.

Oltinchidan, renta shartnomasi asosida paydo bo'lgan munosabatlar uzoq, muddatli, «barqaror», ishonchlilik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu holat shartnoma predmetiga qarab oldi-sotdi, ijara shartnomalarida ham ko'zga tashlanishi mumkin. Lekin ko'p hollarda oldi-sotdi va ijara munosabatlari bir martalik xarakterini o'zida saqlab turadi va tovar almashinuvida ularning ekvivalentligiga asoslanadi.

Ettinchidan, renta shartnomasida renta to'lov miqdori uning o'zlashtirish narxidan oshib yoki kamayib ketishi mumkin. Shuning uchun renta shartnomasi tuzishda tomonlar ushbu holatlarni ko'zda tutishgan va bu holatga kelishib olishgan bo'lishlari shart. Renta shartnomasidan farq qilib, oldi-sotdi shartnomasida mulkning umumiy qiymati shu mol-mulkk mutanosib ravishda belgilanadi. Ijara shartnomasida haqni mol-mulkning umumiy qiymati uchun emas, mulkdan foydalanganlik uchun to'lash nazarda tutiladi.

Fuqarolik kodeksining 512-moddasi ikkinchi qismida renta shartnomasiga muvofiq rentani muddatsiz (doimiy renta) yoki renta oluvchi hayot bo'lgan muddat mobaynida to'lash (umrbod renta) majburiyatini belgilashga yo'l qo'yilishi va umrbod renta fuqaroni o'z qaramog'iga olgan holda umrbod ta'minlash sharti bilan belgilanishi mumkinligi to'g'risidagi qoida nazarda tutilgan bo'lib, ushbu qoida mazmunidan renta shartnomasining ikki turi mavjudligini anglash mumkin:

1. Doimiy renta.
2. Umrbod renta.

Renta shartnomasining ushbu turlari o'zlarining ta'minlash shakllari, ta'minlashning eng kam miqdori, muddati, majburiyatlarining sub'yektlari tarkibi, huquqiy vorislik va rentani sotib olish imkonida mulkning favqulodda nobud bo'lishi tufayli paydo bo'ladigan holatlariga qarab farqlanadi.

Renta shartnomasi umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga o'xshasa-da, biroq umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi predmetining yagonaligi, ya'ni faqat uy-joy yoki kvartira bo'lishligi bilan va amaliyotda ko'p qo'llanilishi va boshqa ayrim jihatlar bilan Fuqarolik kodeksiga alohida shartnoma sifatida kiritilgan.

Doimiy renta. Fuqarolik kodeksining 518-moddasiga ko'ra, doimiy rentani faqat fuqarolar va notijorat tashkilotlari olishlari mumkin, basharti, bu hol qonunga zid kelmasa va ularning faoliyat maqsadiga mos bo'lsa.

Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, doimiy renta shartnomasi bo'yicha renta oluvchining huquqlari Fuqarolik kodeksi 518-moddasining birinchi qismida ko'rsatilgan shaxslarga talabdan voz kechish yo'li bilan topshirilishi va vorislik bo'yicha yoki Yuridik shaxslar qayta tashkil qilinganda boshqa shaxslarga o'tishi mumkin.

Ko'p hollarda renta oluvchi renta ob'yekti bo'lgan mulkning egasi, mulkdori bo'ladi. Oluvchining sub'yekt yoshiga etmaganligi yoki muomalaga layokatsizligi sababli shartnoma ularning qonuniy vakillari yoki vasiy va homiylari tomonidan ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda shartnoma bo'yicha to'lovchi majburiyatlarining bajarilishini ham ular nazorat qilib turadilar. Doimiy renta uchinchi shaxslar foydasiga tuzilgan taqdirda uchinchi shaxs renta oluvchi bo'lib ishtirok etadi va uning rozilgisiz shartnoma bekor qilinishi va o'zgartirilishi mumkin emas.

Doimiy renta shartnomasining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri renta oluvchi hukuqlarining talabdan voz kechish yo'li bilan boshqa fuqaro va notijorat tashkilotiga topshirilishi mumkinligi va ushbu huquqlarning vorislik bo'yicha yoki Yuridik shaxslar qayta tashkil etilganda boshqa shaxsga o'tishi mumkinligidir. Demak, doimiy renta shartnomasi sub'yektlar doirasida o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Agar renta oluvchi fuqaro bo'lsa, u renta to'lovchining rozilgisiz renta olish huquqini boshqa shaxsga meros qilib qoldirish yoki hadya qilish huquqiga ega bo'ladi. Notijorat Yuridik shaxslar ham bunday huquqlardan foydalanishlari mumkin, lekin renta olish huquqining tijorat tashkilotlariga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bordi-yu, notijorat tashkilotlari vaqt o'tishi bilan tijoratchi tashkilotga aylansa ham qonun renta olish huquqini bermaydi. Bunday renta ob'yektini sotib olish dastlab renta to'lovchiga beriladi, aks holda, renta oluvchi renta to'lovchining shartnoma bo'yicha barcha xarajatlarni to'lab, shartnomani bir tomonlama bekor qilish huquqiga ega bo'ladi. Shuningdek, renta oluvchida renta olish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish huquqi ham saqlanib qolishi mumkin.

Renta to'lovchilar sifatida muomalaga layoqatli bo'lgan barcha fuqarolar va har qanday mulk shakliga asoslangan Yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin.

Doimiy renta pul bilan to'lanib, u renta to'lash sharti bilan topshirilgan mol-mulkka o'xshash mol-mulkni ijaraga berishda qo'llaniladigan mol-mulkdan foydalanish haqining o'rtacha stavkasi doirasida shartnoma bilan belgilanadigan miqdorda, renta to'lash sharti bilan pul summasi topshirilganda esa Fuqarolik kodeksning 327-moddasida nazarda tutilgan bank foizining tegishli darajada joriy etilgan stavkasi doirasida bo'ladi.

Shartnomada rentaning pul summasiga teng qiymatdagi ashyolarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmat ko'rsatish yo'li bilan ham renta to'lash nazarda tutilishi mumkin.

Agar doimiy renta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanish haqining tegishli stavkasi yoki bank foizi stavkasi o'zgarsa, to'lanadigan renta miqdori ham mutanosib ravishda o'zgaradi (FKning 519-moddasi).

Fuqarolik kodeksining 520-moddasiga ko'ra, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, doimiy renta yilning har bir kalendar choragi tugashi bilan to'lanadi.

Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan qoidada doimiy renta yilning har bir kalendar choragi (har uch oy) tugashi bilan to'lanishi belgilangan. Ammo bu muddat taraflarning kelishuviga muvofiq shartnomada o'zgacha tartibda ham belgilanishi mumkin. Doimiy rentani to'lash muddati taraflarning kelishuviga muvofiq, har oyda yoki yil oxirida yoxud boshida ham to'lanishi mumkin.

Qonunda renta ob'yekti bo'lgan yer uchastkasi, korxonalar, bino, inshoot va boshqa ob'yektlardan foydalanishda renta to'lovchiga hech qanday cheklashlar yo'q. Lekin renta to'lovchi renta predmeti bo'lgan ob'yektdan ijara yoki qarz haqidagi umumiy qoidalarga amal qilgan holda foydalanishi lozim.

Doimiy rentani to'lovchi uni sotib olish yo'li bilan bundan buyon renta to'lashdan bosh tortishga haqli. Agar renta to'lovchi renta to'lashdan bu tarzda bosh tortishini renta to'lashni to'xtatishidan kamida uch oy oldin yoki shartnomada nazarda tutilganidek undan ham avvalroq yozma ravishda ma'lum qilgan bo'lsa, bunday bosh tortish haqiqiy hisoblanadi. Agar shartnomada sotib olishning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, renta to'lash majburiyati, renta oluvchi sotib olish summasining hammasini olib bo'lgunga qadar to'xtatilmaydi.

Shartnomaning doimiy renta to'lovchi uni sotib olish huquqidan voz kechishi to'g'risidagi sharti o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Shartnomada doimiy rentani sotib olish huquqini renta oluvchi hayotligida yoki shartnoma tuzilgan paytdan boshlab o'ttiz yildan oshmaydigan muddat mobaynida amalga oshirib bo'lmashligi nazarda tutilishi mumkin (FKning 521-moddasi).

FKning 522-moddasida doimiy renta oluvchi renta ob'yektini renta to'lovchidan sotib olishi mumkin bo'lgan holatlar bayon qilingan:

1. Renta to'lovchi tomonidan shartnoma shartlariga xilof ravishda to'lov muddati bir yildan ortiq muddatga kechiktirilgan holatda.

2. Renta to'lovchi tomonidan rentani to'lash bo'yicha majburiyatlar buzilgan holatda.

3. Renta to'lovchi tomonidan renta shartnomasida belgilangan miqdor va muddatlarda to'lanmasligini keltirib chiqaradigan vaziyat vujudga kelsa yoki renta to'lovchi to'lovga qodir emas deb topilsa.

4. Renta to'lash sharti bilan topshirilgan ko'chmas mol-mulk umumiy mulkka aylangan yoki bir necha shaxs o'rtasida taqsimlangan holatda. Masalan: renta to'lash sharti bilan topshirilgan uy-joy oila (er-xotin) mulkiga aylansa yoki ular o'rtasida taqsimlansa.

5. Shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Shartnomada renta oluvchining ehtiyojlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega bo'lganligi uchun to'lovchi yuqoridagi holatlar bo'yicha sotib olishdan bosh tortsa, shartnoma bir tomonlama bekor qilinishi va mulk renta oluvchiga qaytarilishi lozim.

Fuqarolik kodeksining 521-522-moddalarida nazarda tutilgan hollarda doimiy renta shartnomada belgilangan bahoda sotib olinadi.

Renta to'lash sharti bilan mol-mulk haq evaziga topshirilgan doimiy renta shartnomasida sotib olish baxosi to'g'risida shart bo'lmaganida sotib olish yillik renta to'lovlari summasiga mos bahoda amalga oshiriladi.

Renta to'lash sharti bilan mol-mulk tekinga berilgan doimiy renta shartnomasida sotib olish baxosi to'g'risida shart bo'lmaganida sotib olish baxosiga yillik renta to'lovlari summasi bilan bir qatorda topshirilgan mol-mulkning o'xshash vaziyatlarda belgilanadigan baxosi ham qo'shiladi (FKning 523-moddasi).

Fuqarolik kodeksining 524-moddasida doimiy renta to'lash sharti bilan renta to'lovchiga topshirilgan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi qaysi tarafda bo'lishligi bayon qilingan. Unga binoan agarda mol-mulk doimiy renta to'lash sharti bilan bepul topshirilsa, mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi renta to'lovchi zimmasida bo'ladi, ya'ni bunday holatda mol-mulk nobud bo'lsa yoki biron tarzda buzilsa, yuzaga kelgan zararining barchasini renta to'lovchi o'z zimmasiga olishi shart.

Agar mol-mulk doimiy renta to'lash sharti bilan haq evaziga topshirilgan mol-mulk tasodifan nobud bo'lganda yoki tasodifan buzilganda to'lovchi renta to'lash majburiyatini tegishli ravishda to'xtatishni yoki uni to'lash shartlarini o'zgartirishni renta oluvchidan talab qilishga haqli.

Umrbod renta. Fuqarolik kodeksining 525-moddasida belgilanishicha, umrbod renta mulkini renta to'lash sharti bilan topshirayotgan fuqaro hayot bo'lgan davrga yoki u ko'rsatgan boshqa fuqaro hayot bo'lgan davrga belgilanishi mumkin.

Umrbod rentani bir necha fuqaro foydasiga belgilashga yo'l qo'yiladi, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, renta olish huquqida ularning ulushlari teng deb hisoblanadi.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, renta oluvchilarning biri vafot etgan taqdirda uning renta olish huquqidagi ulushi undan keyin hayot bo'lgan renta oluvchilarga o'tadi, oxirgi renta oluvchi vafot etgan taqdirda renta to'lash majburiyati bekor bo'ladi.

Shartnoma tuzilgan paytgacha vafot etgan fuqaro foydasiga umrbod renta belgilaydigan shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Ushbu shartnomaning mohiyati renta oluvchi huquqlarining talabidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish yo'li bilan, shuningdek, huquqiy vorislik tartibida o'tish holatlarini istisno etadi. Shuning uchun renta oluvchining vafoti yoki ular qonuniy tartibda vafot etgan deb topilganligi majburiyatning bekor bo'lishiga olib keladi. Umrbod renta to'lovchilarga kelganda esa ularga xech qanday maxsus talablar qo'yilmaydi. Umrbod renta oluvchi bo'lib faqat fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Umrbod renta predmeti bo'lib, fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan har qanday ko'char va ko'chmas mulklar bo'lishi mumkin. Renta to'lash shakliga kelganda esa qonun faqat bir shaklni ko'zda tutadi, ya'ni u pul

shaklida to'lanishi lozim. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 526-moddasida quyidagi holat nazarda tutilgan. Umrbod renta shartnomada renta oluvchi hayot bo'lgan davrda unga vaqti-vaqti bilan to'lanadigan pul summasi sifatida belgilanadi.

Umrbod rentaning shartnomada belgilanadigan bir oylik miqdori qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqidan oz bo'lmasligi kerak, bunda mehnatga to'lanadigan haqning qonun tomonidan belgilab qo'yilgan eng kam miqdori oshirilishiga mutanosib ravishda umrbod renta to'lovi ham oshirilib boriladi.

Umrbod rentaning miqdori shartnomaning muhim shartlaridan hisoblanadi va u shartnomada nazarda tutilgan bo'lishi shart. Umrbod rentaning miqdorini aniqlashda tomonlar rentaning qonunda ko'zda tutilgan eng kam oylik ish haqidan kam bo'lmasligi to'g'risidagi talabni buzmasligi shart. Bu oxirgi talab doimiy renta shartnomasidagi xuddi shu talabga ko'ra imperativlik xususiyati bilan farqlanadi va u tomonlar kelishuvi bo'yicha bekor qilinmaydi.

Fuqarolik kodeksining 527-moddasiga muvofiq shartnomaning amal qilish muddati harakat muddati renta oluvchining yoki oxirgi oluvchining hayoti davomiyligi bilan belgilanadi. Bu muddat davomida renta to'lovchi renta oluvchiga o'z vaqtida renta to'lovlarini to'lashga majbur. Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bulmasa, umrbod renta har bir kalendar oyi tugashi bilan to'lanadi.

Bu shartnoma bekor bo'lishining tabiiy asosi bo'lib renta oluvchining vafoti hisoblanadi. Renta oluvchining hayoti davomida shartnoma tomonlar kelishuvi bilan, shuningdek, to'lovchining qarzi ko'payib ketishi va renta oluvchining bir tomonlama tashabbusi bilan bekor qilinishi mumkin. Bir tomonlama shartnomani renta oluvchi tomonidan bekor qilish uchun asos renta to'lovchi tomonidan shartnomaning jiddiy buzilishi hisoblanadi. Bu jiddiy buzilishlar renta to'lovlarini o'z vaqtida to'lamay kechiktirishda, renta oluvchi manfaatlarini xavf ostiga qo'yuvchi rentani zaruriy ta'minlashning taqdim etilmaganligida ko'rinadi. Renta to'lovchi tomonidan shartnomaning muhim deb topilgan shartlarining buzilishi yuqoridagi oqibatlarni keltirib chikdradi.

Renta to'lovchi umrbod renta shartnomasini jiddiy buzgan hollarda renta oluvchi renta to'lovchidan rentani Fuqarolik kodeksning 523-moddasida nazarda tutilgan shartlarda sotib olishni yoki shartnomani bekor qilish va zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Agar umrbod renta to'lash sharti bilan tekinga kvartira, uy yoki boshqa mol-mulk topshirilgan bo'lsa, renta to'lovchi shartnomaning muhim shartlarini jiddiy buzgan taqdirda, renta oluvchi bu mol-mulkni uning qiymatini sotib olinadigan renta hisobiga qo'shgan holda qaytarishni talab qilish huquqiga ega.

Shartnoma bekor qilinganida renta oluvchi zararni undirish bilan bir qatorda barcha mulkiy yo'qotishini talab qilish huquqiga ega. Bunda olingan renta summalariga mos ravishda mulk qiymati qisqaradi. Umrbod renta to'lash sharti bilan topshirilgan renta to'lovchini renta shartnomasida nazarda tutilgan shartlarda to'lash majburiyatidan ozod qilmaydi. Shu tariqa renta oluvchining huquqlari muhofaza qilinadi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi tushunchasi, ahamiyati huquqiy belgilari va boshqa shartnomalardan farqi. Respublikamizda bozor munosabatlariga, erkinlik va demokratiyaga asoslangan buyuk kelajak sari ildamlilik bilan olg'a rivojlanib bormoqda. Bozor tamoyillarini jamiyatda keng qo'llanib borilishi va ildiz otishi odamlardagi tadbirkorlik, tashabbuskorlik intilishlarini avj oldirmoqda, daromad olishning an'anaviy usullaridan samarali foydalanish, noan'anaviy usullarini axtarib topishga undamoqda. Ammo, keksa, sihat-salomatligi ahvoli yomon bo'lgan yoki boshqa toifadagi imkoniyatlari cheklangan fuqarolar tadbirkorlik maydonida etarli darajada harakat qilish va shu yo'l bilan daromad topish imkoniga har doim ham ega bo'lavermaydilar. Insonning eng asosiy ma'naviy qadriyatlaridan biri – o'jiz, zaif kishilarga yordam berish, ular haqida g'amxo'rlik qilish, qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Bu qadriyat axloqiy qoidalarda ham, huquqiy me'yorlarda ham o'z ifodasini topgan. Shu sababli bunday g'amxo'rlik mas'uliyati o'zgalarga ko'mak berishga layoqatli har bir inson zimmasida deb aytish mumkin. Ko'p hollarda bunday mas'uliyat hech qanday ta'masiz, ezgu niyatlar bilan amalga oshiriladi. Ayni vaqtda qonunlarda o'zgalar qaroviga, parvarishiga muhtoj shaxslar bilan shunday parvarishni amalga oshiruvchi shaxslar manfaatini umumlashtirish, ularning o'zaro munosabatlarini shartnoma asosida rasmiylashtirib, ularning bir-birlariga nisbatan huquq va burchlarini belgilab qo'yish holatlari ham nazarda tutilgan.

Davlat ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari hisobiga ushbu toifadagi fuqarolarga pensiyalar, nafaqalar, boshqa ijtimoiy ta‘minot berish shakllarida moddiy madad ko‘rsatilayotgan bo‘lsa-da, bu yordamlar o‘z hajmiga ko‘ra har doim ham etarli bo‘lavermaydi, bu shaxslarda qo‘shimcha kun kechirish manbalarini qidirib topish zaruratini yuzaga keltiradi. Kundalik hayotimizda keng tarqala boshlagan mulkni ijaraga berish, o‘z mablag‘larini omonatga qo‘yish yoki korxonalarining qimmatli qog‘ozlariga ega bo‘lish orqali, ulardan keladigan dividend (foiz daromad) hisobiga daromad topish kabilar ana shunday hayot kechirishga yordam beruvchi manbalardan sanaladi. Lekin bu manbani qo‘lga kiritish uchun shaxs muayyan harakat qilishi lozim bo‘ladi. Garchi bu shartnomalar ijtimoiy qo‘llab quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etasa-da, xech qaysisi umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasidek ta‘minotga muxtoj kishini kundalik ta‘minoti uchun “qayg‘urmaydi”. Umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasi afzallik jihatlaridan biri qariya yoki nogiron shaxs amalda hech qanday xarajat qilmagani holda tirikchilik o‘tkazishning asosiy manbaini qo‘lga kiritish munosabatini yuzaga keltiradi.

Bunday shartnomaning intizomiy ahamiyati shundan iboratki, o‘zgalar qaroviga muhtoj kishilar o‘zlariga zarur yordam – ko‘mak oladilar, ikkinchidan, ularning mol-mulki qarovsiz, xo‘jasiz bo‘lib qolmay, doimiy nazorat ostiga o‘tadi, uchinchidan, ojiz kishilarni parvarish qiluvchi shaxs kelajakda bu xizmatlari evaziga ma‘lum mol-mulkka ega bo‘ladi. Binobarin, bunday shartnoma tuzilishi va amalga oshirilishidan barcha – shartnoma ishtirokchilari ham, jamiyat ham manfaatdordir.

O‘zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 22-moddasida turar joylarni xususiy mulk qilib olish asoslari ko‘rsatilgan bo‘lib, unga asosan umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartirani) boshqa shaxsga berish ham turar-joy (kvartira)ni xususiy mulkka aylantirish asosi sifatida ko‘rsatilgan.

Umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga muvofiq, bir taraf (oluvchi) yoshi yoki sog‘lig‘i tufayli mehnatga layoqatsiz bo‘lgan boshqa taraf (boshqa shaxsga beruvchi)ni natura holida (uy-joy berish, ovqatlantirish, parvarishlash va zarur yordam ko‘rsatish tarzida) umrbod moddiy ta‘minlash majburiyatini oladi, boshqa shaxsga beruvchi esa oluvchiga uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani mulk qilib berish majburiyatini oladi. (FKning 530-moddasi).

Umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi o‘ziga turdosh bo‘lgan umrbod renta shartnomasidan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

birinchidan, bu shartnoma predmeti (narsasi) faqat uy-joy, kvartira yoki kvartiraning ma‘lum bir qismi bo‘ladi;

ikkinchidan, umrbod ta‘minlash shartnomasida ta‘minlash xa-rajatining umumiy bahosi ko‘rsatilishi lozim bo‘ladi;

uchinchidan, asraluvchini pul shaklida ham, natura shaklida ham ta‘minlashga yo‘l qo‘yiladi;

to‘rtinchidan, asrovchiga topshirilgan ashyo unga garchand egalik qilish huquqi o‘tgan deb hisoblansa ham, lekin ashyoni garovga yoki ijaraga faqat asraluvchining roziligi bilangina berilishi mumkin.

Ushbu shartnoma umrbod rentadan shartnoma ob‘yekti bo‘lgan ko‘chmas mulk – uy-joy taqdiri boshqacha hal etilishi bilan farq qiladi. Umrbod renta shartnomasida renta oluvchi ko‘chmas mulkni (uy-joy)ni renta to‘lovchiga tekinga mulk qilib bermasdan, aslida ijaraga beradi va shartnomada renta ob‘yekti bo‘lgan ko‘chmas mulk (masalan, uy-joy) keyinchalik sotib olinishi mumkinligi ko‘zda tutilishi mumkin. Umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasida esa, boshqa shaxsga topshiruvchi (uy-joy mulkdori bo‘lgan fuqaro) vafot etgani taqdirda, uy-joy oluvchiga mulk huquqi sifatida o‘tadi.

Bu shartnoma ikki tomonlama, konsensual, haq baravariga tuziladigan shartnomalardan biri bo‘lib, taraflar sifatida faqat fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Umrbod ta‘minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasining mazmuni. Shartnoma mazmuni asraluvchi shaxsning o‘ziga egalik huquqi asosida tegishli bo‘lgan uy-joyning yoki uning bir qismi (kvartira) ni yoxud boshqa ashyolarni topshirish majburiyati bo‘lsa, mulkni oluvchining esa asraluvchi shaxsning umrbod uy-joy, oziq-ovqat, kasal bo‘lganida parvarish qilish va zarur bo‘lgan boshqa yordamlarni ko‘rsatish majburiyati tashkil etadi.

Bu shartnomada taraflar sifatida faqat fuqarolar ishtirok etadi. Shartnoma mohiyatiga ko‘ra, unda uy-joy (kvartira)ni oluvchi sifatida voyaga etgan, muomala layoqatiga to‘liq ega bo‘lgan, moddiy jihatdan o‘zga shaxsni

to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan har qanday jismoniy shaxs (shu jumladan, chet ellik fuqaro yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs) ishtirok etsa, uy-joy (kvartirani boshqa shaxsga beruvchi sifatida faqat nogironligi, keksaligi tufayli mehnatga layoqatsiz bo'lgan fuqarolar (jumladan, O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy tarzda doimiy yashovchi chet el fuqarosi shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) ishtirok etishlari mumkin bo'ladi. "Mehnatga layoqatsiz fuqaro" tushunchasi shartnomada taraf sifatida ishtirok etishi nazarda tutilayotgan sub'yektlardan keng bo'lib, mehnatga layoqatsiz deganda voyaga etmagan fuqarolar, nogironlar, qariyalar, aqli zaif va ruxiy xastalar tushuniladi. Shartnomada taraf sifatida esa voyaga etmagan fuqarolar umrbod ta'minlash uchun uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasini tuzishga haqli emaslar. Ular kelajakda voyaga etgandan so'ng mehnatga layoqatli bo'lishlari mumkinligi bu shartnomani tuzishga to'sqinlik qiladi. Demak shartnomada umrbod ta'minlanishga muxtoj taraf sifatida qariyalar, nogironlar ishtirok etishlari mumkin.

Umrbod asrash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni topshirish shartnomasi tuzilishi va ijro etilishida qonuniylikni ta'minlash inson huquqlarini himoya qilish, mamlakatda qonuniylik muhitini qaror toptirishda katta ahamiyatga ega.

Mazkur shartnomada mehnat qilish yoshida bo'lgan mehnatga layoqatli shaxslar kreditor sifatida qatnasha olmaydilar, chunki mehnatga layoqatli shaxs uy-joyi yoki boshqa ashyosini asraluvchi shaxs sifatida boshqa birovga topshirishi – uning mehnat qilmay yashashiga va jamiyat oldida axloqqa to'g'ri kelmaydigan holat yuz berishiga sabab bo'ladi. Demak, bunday shartnomada nogironlar, shuningdek, qarilik pensiyasini olish yoshiga etgan shaxslar kreditor sifatida qatnashadilar.

Mulkni oluvchi fuqaro muomala layoqatiga ega bo'lgan, asraluvchi shaxsni umrbod moddiy ta'minlash, parvarishlash va zarur bo'lgan boshqa yordamlar berib turish majburiyatini bajara oladigan har qanday fuqaro bo'lishi mumkin (biroq vasiylar va homiylar o'z nazorati ostidagi shaxslar bilan bunday shartnoma tuza olmaydilar).

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasining predmeti, bahosi va shakli. Shartnoma predmeti (narsasi) uy-joy (kvartira) yoki uning bir qismi bo'lishligi ko'rsatilgan bo'lsa ham, ammo ba'zi iste'mol qilinmaydigan qimmatbaho ashyolar (avtomobil, mashhur rassom asari bo'lgan noyob kartina, asrovchi shaxs shajarasi (avlodi) uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy ashyolar va boshqa narsalar) ham shartnoma predmeti bo'lishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasining qancha vaqt davomida kuchda bo'lish va asraluvchiga nisbatan qilinadigan xarajatlarni ham pul baravarida oldindan belgilab bo'lmaydi.

Uy-joy (kvartira) ni olgan shaxs bu mulkka nisbatan egalik huquqini asraluvchi vafot etgandan so'nggina boshqa shaxslarga o'tkazishga (sotishga, ayirboshlashga, hadya qilishga va vasiyat qilishga) haqli bo'ladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasida asraluvchiga ko'rsatiladigan moddiy ta'minotning qat'iy summasini aniq belgilab qo'yish mumkin bo'lmasa ham, lekin unga nisbatan qilinadigan bir oylik xarajat pul summasi bilan ifodalangan bo'lishi kerak. Bular jumlasiga: turar-joy uchun to'lanadigan pul summasi, komunal to'lovlar, oziq-ovqat uchun to'lanadigan pul summasi, har xil urf-odatlar va marosimlarga ketadigan xarajatlar, shuningdek, boshqa zarur bo'ladigan sarf-xarajat turlari shartnomada taraflarning kelishuvi bilan belgilab qo'yilishi lozim.

Asraluvchining yashashi uchun beriladigan turar-joy topshirilayotgan uy-joy (kvartira)ning aynan o'zida bo'lmasdan, balki taraflar o'zaro kelishgan holda asraluvchining yashaydigan joyi boshqa yerda ham bo'lishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi Fuqarolik kodeksining 110-moddasidagi qoidalarga rioya qilgan holda yozma shaklda tuzilib, notarial tasdiqlanishi kerak, aks holda shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 14-moddasida ham o'z ifodasini topgan.

Notarial harakatlar va bitimlarni tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Notariat to'g'risidagi qonunga asosan amalga oshiriladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tuzuvchilar shartnomani notarial tasdiqlash uchun notariusga murojaat etar ekan, notarius shartnomani tasdiqlab

berayotganida ularda ishtirok etayotgan fuqarolarning muomala layoqati belgilangan tartibda aniqlaydi va agar shartnoma vakil tomonidan tuzilayotgan bo'lsa uning vakolatini (yozma vakolatnoma, ishonchnoma) ni ham tekshiradi. Chunki bu harakat juda muhim bo'lib, kelajakda shartnomaning haqiqiy emasligi holatini oldini oladi.

Agar umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tuzayotgan fuqaro jismoniy nuqsoni, kasalligi tufayli yoki qandaydir boshqa sabablarga ko'ra shartnomani o'z qo'li bilan imzolay olmasa, shartnoma uning topshirig'iga ko'ra uning o'zi va notarius hozirligida boshqa fuqaro imzolashi mumkin, bunda notarial harakatni amalga oshirishni so'rab murojaat qilgan fuqaroning hujjatni o'z qo'li bilan imzolay olmaganligi sabablari yozib qo'yilishi lozim.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash uchun sudga murojaat etilayotganda shartnoma mantniga qo'yiladigan talablar ham mavjud. Bu talablar "Notariat to'g'risida"gi qonunning 35-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan notariuslar notarial harakatlarni amalga oshirish uchun qirib o'chirilgan yoki qo'shimchalar kiritilgan, so'zlari ustidan chizilgan va izoh berilmagan boshqa tuzatishlari bo'lgan shartnomani qabul qilmaydi.

Notarial tasdiqlanadigan bitimlarning matni aniq va ravshan yozilgan bo'lishi kerak, hujjatning mazmuniga taalluqli sana va muddatlar hech bo'lmaganda bir marta so'z bilan, Yuridik shaxslarning nomlari esa - ular organlarining manzillarini ko'rsatgan holda qisqartirishlarsiz yozilishi lozim. Fuqarolarning familiyasi, ismi, otasining ismi to'liq yozilib, yashash joyi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bir varaqdan ortiq bo'lgan hujjat ip o'tkazib tikilgan, varaqlari raqamlangan va muhr bosib tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash quyidagi hollarda rad etilishi mumkin:

muomalaga layoqatsiz fuqaro yoxud zarur vakolatlari bo'lmagan vakil shartnomani tasdiqlashni so'rab murojaat qilgan bo'lsa;

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi qonun talablariga muvofiq bo'lmasa;

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash uchun berilayotganda unga ilova qilingan hujjatlar (uy-joy, kvartira hujjatlari) qonun hujjatlari talablariga muvofiq bo'lmasa.

Notarial harakatni amalga oshirish rad etilgan taqdirda notarial harakatni amalga oshirishni rad etish haqida notarius murojaat qilingan kundan boshlab uch kundan kechiktirmasdan qaror chiqaradi.

Notarius notarial harakatni amalga oshirish to'g'risidagi murojaati rad etilgan shaxsning iltimosiga binoan rad etish sababini yozma ravishda bayon etishi va rad etish ustidan shikoyat qilish tartibini tushuntirib berishi lozim.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha uning predmeti bo'lgan uy-joy (uy-joyning bir qismini), kvartira yoki imorat joylashgan hududda tasdiqlanadi.

Uy-joy kodeksining 122-moddasiga asosan, umrbod ta'minlash sharti bilan uyni, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasining predmeti bo'lgan turar joydan foydalanish shu shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Shartnomada turar joydan faqat turar joyni boshqa shaxsga berayotgan va uni olayotgan shaxs foydalanishi nazarda tutilishi, turar joydan foydalanish tartibi belgilab qo'yilishi yoki belgilanmasligi yoxud turar joyni foydalanish uchun uchinchi shaxsga (uchinchi shaxslarga) berish yoki qonun yo'l qo'yadigan boshqacha usulda foydalanish belgilanishi mumkin.

Ushbu shartnoma bo'yicha uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga muvofiq, oluvchi shartnoma amal qilib turgan davrda asraluvchi tomonidan berilgan uyni (uyning bir qismini), kvartirani sotishga, boshqa shaxsga hadya qilishga, uni ayirboshlashga haqli emas, shuningdek uy-joy (uyning bir qismi) kvartiraga mulk huquqini og'irlashtiradigan (xo'jasizlarcha) munosabatda bo'lish, o'z vaqtida zarur bo'lgan ta'mirlash ishlarini olib bormaslik va h. k. holatlarga yo'l qo'ymaslik lozim. Mazkur uy (uyning bir qismi) dan kvartira oluvchining qarzlari bo'yicha haq undirishga ham yo'l qo'yilmaydi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha javobgarlik va shartnomani bekor qilish. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha javobgarlik umumiy asoslarda FKning 24-bobi talablaridan kelib chiqib belgilanadi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha olingan uy-joy (uyning bir qismi), kvartiraning tasodifan nobud bo'lishi asrovchini o'z zimmasiga olgan majburiyatlardan ozod qilishga asos bo'lmaydi. Uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani umrbod ta'minlash sharti bilan mulkni olgan shaxs shartnoma yuzasidan o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini, masalan, belgilangan vaqtda oziq-ovqat bilan ta'minlash, turar-joyni isitish va shu kabi boshqa burchlarini bajarmasa yoki lozim darajada bajarmayotgan bo'lsa, asraluvchi shaxs mulkni olgan shaxsdan yashashi uchun zarur bo'lgan ta'minotning belgilangan va ma'lum muddatlarda to'lanadigan pul summalari bilan almashtirilishini yoki shartnomaning bekor etilishini talab qilishga hakli bo'ladi.

Qonun uy-joy (kvartira) ni oluvchi talabi bilan ham shartnoma bekor qilinishi mumkinligini belgilaydi. Mulk oluvchining o'ziga bog'liq bo'lgan holatlar yuz berganida, masalan, uning og'ir kasalligi, baxtsiz hodisalarning ro'y berishi natijasida mehnat qobiliyatining yo'qotilishi yoki moddiy ahvolining jiddiy o'zgarib qolishi, asraluvchiga doimiy ravishda parvarish qiladigan odamning bo'lmasligi hollarida, shuningdek asraluvchining mehnat qobiliyati tiklansa, shartnoma oluvchining talabiga ko'ra bekor qilinishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi asraluvchi tomonidan bekor qilingan takdirda, asrovchi shartnoma amadda bo'lgan vaqtda asraluvchini ta'minlash va uyni (uyning bir qismini), kvartirani saqlab turishi uchun qilingan sarf-xarajatlarning qaytarilishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani oluvchi vafot etgan takdirda, bu shartnoma yuzasidan olgan majburiyatlari asrovchining vorislariga o'tadi. Agar uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani oluvchining vorislari bo'lmasa yoki vorislari umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani berish to'g'risidagi shartnomadan voz kechsalar, mulk asraluvchining o'ziga qaytariladi. Agar bunday uy-joy (uyning bir qismi), kvartira vorislik huquqi asosida bir necha vorislarga o'tsa, asraluvchiga ta'minot berish majburiyati vorislarning har qaysilariga olgan meros ulushlariga qarab o'tadi

Agar vorislar o'z hissalaridan bitta voris foydasiga voz kechsalar, asraluvchining ta'minlash burchi ana shu voris zimmasida bo'ladi.

Vorislar asraluvchi hayot vaqtida uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani sotishga, boshqa shaxslarga hadya qilishga haqli emaslar.

15-MAVZU: Mulk ijarasi shartnomasi tushunchasi va turlari.

REJA:

- 1. Mulk ijarasi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.**
- 2. Mulk ijarasi shartnomasining mazmuni.**
- 3. Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik.**
- 4. Mulk ijarasi shartnomasining bekor bo'lishi.**
- 5.**

Mulk ijarasi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari. Xozirgi bozor munosabatlariga o'tish sharoitida mulk ijarasi bilan bog'liq munosabatlar tobora rivojlanib, uning ko'lami yanada kengayib bormoqda.

Lekin ijara bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida kelib chiqadigan butunlay yangi huquqiy munosabat emas, albatta. Ijara mamlakatimizda ilgari ham mavjud bo'lgan va u tegishli qonun-qoidalar bilan tartibga solib turilgan edi. Ammo bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni mulk ijarasi bilan bog'liq munosabatlarning yanada kengayishiga sabab bo'ldi. Endilikda ijara, ijarachi va ijaraga beruvchi degan so'zlar va tushunchalar kundalik turmushimizda keng qo'llanilmoqda, chunki ijara turmushimizning hamma sohalariga tobora chuqur kirib bormoqda.

Ijara bu mulk egasining ishlab chiqarish vositalari va boshqa buyumlarini muayyan to'lovlar evaziga vaqtincha foydalanish uchun boshqa birovga o'zaro kelishuviga muvofiq topshirishdir. Mulk egasi (ijara beruvchi) o'z mulkini boshqa birovga (ijarachiga) vaqtincha egalik qilish yoki foydalanish uchun beradi.

Ijara munosabatlarini ijara beruvchi ijara olingan ishlab chiqarish vositalarining mulkdori bo'lib qolaveradi. Ijarachi esa shartnomada ko'rsatilgan muddat davomida mulkdorning ba'zi huquqlarini oladi va buning uchun ijara haqini to'laydi. Shu bilan birga, ijarachi ijara faoliyati davomida ishlab chiqarish vositalarining vaqtincha egasi, olingan mahsulot va daromadlarning esa mustaqil egasi hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 535-moddasida mulk ijarasi shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha ijara beruvchi ijara oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi".

Ushbu ta'rifda mulk huquqi elementlarining bir egadan ikkinchi egaga o'tishiga qarab ijara shartnomasining ikki turini farqlash mumkin.

1. Ijaraga beruvchi ijara oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

2. Ijaraga beruvchi ijara oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha faqat foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi. Birinchisida ijara oluvchida mulkka nisbatan egalik qilish va foydalanish huquqi mavjud bo'lsa, ikkinchisida esa faqat mulkdan foydalanish huquqigina mavjud bo'ladi. Masalan, uy-joy egasi o'z yashab turgan uyga ijara shartnomasi asosida boshqa shaxslarning yashashlari uchun faqat foydalanishga beradi.

Mulk ijarasi shartnomasining oldi-sotdi shartnomasidan farqlaydigan muhim xususiyati har doim mulkni tasarruf etish huquqi mulkdor qo'lida saqlanib qolishi hisoblanadi.

Mulk ijarasi shartnomasiga quyidagi huquqiy belgilar xosdir.

Birinchidan, mulk ijarasi shartnomasi tuzilish payti va mazmuniga qarab konsensual xarakterni o'zida ifoda etadi. Chunki shartnoma taraflar o'rtasida kelishuvga erishilgan va qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Ikkinchidan, mulk ijarasi shartnomasi hamma vaqt haq baravariga tuziladi. Ta'rifda keltirilganidek, ijara beruvchi ijara oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

Uchinchidan, mulk ijarasi shartnomasi taraflari o'rtasida huquq va majburiyatlarning o'zaro taqsimlanishiga qarab, ikki tomonlama shartnomadir. Bunda ijara beruvchida ham ijara oluvchida ham huquq va majburiyatlar mavjud bo'ladi.

Mulk ijarasi shartnomasida mulk huquqining quyidagi, ya'ni mulkni egallash va foydalanish yoki faqat mulkdan foydalanish elementlarigina ijara beruvchidan ijara oluvchiga o'tadi. Mulkni tasarruf etish huquqi har doim mulkdor qo'lida saqlanib qoladi.

Mulk ijarasining ob'yekti. Mulk ijarasining ob'yekti, ya'ni predmeti shartnomaning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Fuqarolik kodeksining 537-moddasida mulk ijarasining ob'yektlari ko'rsatilgan bo'lib, yer uchastkalari, yer osti boyliklari joylashgan uchastkalar va boshqa alohida tabiiy ob'yektlar, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari va foydalanish jarayonida o'zining tabiiy xususiyatlarini yo'qotmaydigan boshqa ashyolar (iste'mol qilinmaydigan ashyolar) mulk ijarasiga berilishi mumkin.

Qonun hujjatlarida mulk ijarasiga berilishi mumkin bo'lmagan yoki cheklangan korxonalar turlari (guruhlari) va mol-mulk turlari belgilab qo'yilishi mumkin.

Mulk ijarasi shartnomasida qanday mol-mulk ijara berilayotganligiga qarab arenda yoki prokat deb atalishi mumkin. "Arenda" so'zi ruschadan ijara degan ma'noni anglatadi. Shunday ekan arenda mulk ijarasining ruscha nomlanishi deyish mumkin. Prokat ham ijaraning bir turi. Bu ikki tushuncha o'rtasidagi farq ijara berilayotgan mol-mulkning turiga qarab aniqlanadi.

Agar bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish mumkin bo'lmagan yoki ko'chirilishi juda katta mehnatni talab qiladigan, ko'chirilishi natijasida o'zining dastlabki xususiyatlarini yo'qotadigan ko'chmas mulklar, ya'ni turar-joy bo'lmagan binolar, savdo binolari, omborlar ijara berilganda tuziladigan shartnomani odatda «arenda shartnomasi» deyish mumkin.

Agar ijara ob'yekti bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lgan va fuqarolarning maishiy ehtiyojini qondirishga qaratilgan ashyolar, ya'ni sport buyumlari, uy-ro'zg'or ashyolari va shunga o'xshash boshqa mulklar ijara berilganida «prokat» deb ataladi. Bunday atamalar huquqiy jihatdan bir-biridan tubdan farq qilmaydi. Ammo mulkdan vaqtincha haq evaziga foydalanishda bo'ladigan munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda ular o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Mulk ijarasi bilan prokat shartnomasi o'rtasida ma'lum o'xshash va farqli jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat.

Mulk ijarasi shartnomasining shakli. Qonunda mulk ijarasi shartnomasining shakliga alohida ahamiyat berilgan. Agar mulk ijarasi shartnomasi bir yildan ortiq muddatga tuzilishi mo'ljallangan bo'lsa, taraflardan birontasi Yuridik shaxs bo'lgan hollarda esa, muddatidan qat'i nazar, yozma shaklda tuzilishi shart.

Ko'chmas mulk ijarasi shartnomasi notarial guvohlantirilishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Mulk huquqining kelgusida ijarachiga o'tishini nazarda tutuvchi mulk ijarasi shartnomasi, bunday mulkning oldi-sotdi shartnomasi uchun nazarda tutilgan shaklda tuziladi (FKning 539-moddasi).

Mulk ijarasi shartnomasida taraflar. Mulk ijarasi shartnomasida har doim taraf sifatida ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi ishtirok etadi. Fuqarolik kodeksining 538-moddasida kimlar ijaraga beruvchi bo'lishligi nazarda tutilgan, jumladan mol-mulkni ijaraga berish huquqi shu mol-mulk egasiga tegishlidir. Qonun yoki mulkdor tomonidan mol-mulkni ijaraga berish vakolati berilgan boshqa shaxslar ham ijaraga beruvchi bo'lishlari mumkin.

Ijaraga oluvchi o'z faoliyatida zarur bo'lgan mol-mulkni ehtiyojni qondirish maqsadida haq evaziga vaqtincha o'ziga olib turgan shaxsdir.

Ijara munosabatlarida taraflar sifatida, jismoniy va Yuridik shaxslar, davlat, chet el Yuridik shaxslari, xorijiy davlatlar ishtirok etishi mumkin.

Mulk ijarasi shartnomasi muddati. Mulk ijarasi shartnomasi taraflar kelishuvi bilan belgilanadigan muayyan muddatga tuziladi. Fuqarolik kodeksining 540-moddasiga muvofiq, mulk ijarasi shartnomasi shartnomada belgilangan muddatga tuziladi.

Agar mulk ijarasining muddati shartnomada belgilanmagan bo'lsa, shartnoma nomuayyan muddatga tuzilgan hisoblanadi. Bunda taraflardan har biri boshqa tarafni bir oy oldin, ko'chmas mulk ijarasida esa - uch oy oldin yozma ravishda ogohlantirib, istagan paytda shartnomadan voz kechishi mumkin. Qonun yoki shartnomada nomuayyan muddatga tuzilgan mulk ijarasi shartnomasini bekor qilish haqida oldindan ogohlantirishning boshqa muddatlari ham belgilab qo'yilishi mumkin.

Qonunda mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek mol-mulkning ayrim turlarini ijaraga olish uchun eng ko'p (oxirgi) muddatlar belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday hollarda, agar ijara muddati shartnomada belgilangan bo'lmasa va qonunda belgilangan oxirgi muddat tugagunicha taraflardan hech qaysisi shartnomadan voz kechmasa, oxirgi muddat o'tishi bilan shartnoma bekor bo'ladi. Qonunda belgilangan oxirgi muddatdan ortiq muddatga tuzilgan bunday mulk ijarasi shartnomasi oxirgi muddatga teng muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining yuqoridagi normasi qoidalaridan kelib chiqib, mulk ijarasi shartnomasi quyidagi muddatlarda tuzilishi mumkin.

1. Shartnomada belgilangan aniq muddatga.

2. Shartnomada ko'rsatilmagan noaniq muddatga.

3. Qonunda mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek mol-mulkning ayrim turlarini ijaraga olish uchun belgilangan eng ko'p (oxirgi) muddatga.

Garchi qonunda mulk ijarasi shartnomasi uchun turli muddatlar belgilansada taraflar biri boshqa tarafni bir oy oldin, ko'chmas mulk ijarasida esa - uch oy oldin yozma ravishda ogohlantirib, istagan paytda shartnomadan voz kechishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, yerlarni ijaraga berishning eng ko'p muddati belgilangan, jumladan yerlar uzoq muddatli ijara shartnomasi asosida o'zga shaxsga berishning oxirgi muddati 50 yil qilib belgilangan.

Mulk ijarasi shartnomasining mazmuni. Mulk ijarasi shartnomasining mazmunini taraflar o'rtasida belgilanadigan huquq va majburiyat tashkil etadi.

Mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha barcha muhim shartlari to'g'risida taraflar o'zaro kelishgan va qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab tuzilgan deb hisoblanadi. Mulk ijarasi shartnomasining muhim shartlari bo'lib, shartnoma ob'yekti, shartnoma muddati va haqning miqdori, shuningdek taraflarning shartnoma shartlarini buzganda qo'llaniladigan javobgarliklar hisoblanadi.

Tomonlar shartnoma shartlariga rozi bo'lib o'zaro kelishganlaridan va uni belgilangan shaklda rasmiylashtirganlaridan so'nggina ularda huquq va majburiyat vujudga keladi.

Ijaraga beruvchi ashyoni muayyan muddatga foydalanish uchun ijaraga oluvchiga berish majburiyatiga, ijaraga oluvchi shartnoma bo'yicha kelishilgan ashyoni o'ziga topshirishni talab qilish huquqiga, ijaraga beruvchi buning uchun haq olish huquqiga ega bo'ladi, ijaraga oluvchi esa haq to'lash majburiyatiga ega bo'ladi. Bunda huquq va majburiyatlar bir-biriga qarama-qarshidek ko'rinsada ular bir maqsad sari yo'naltirilgan bo'ladi. Fuqarolik kodeksining mulk ijarasini tartibga soladigan normalarida taraflarning huquq va majburiyatlari tenglik asosida ishlab chiqilgan. Xususan, bir tarafning huquqi qarshisida ikkinchi bir tarafning majburiyati bo'lishini va aksincha har bir burchli taraf o'z qarshisida unga huquqi bo'lgan tarafni bo'lishini talab etadi.

Ijara shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari:

Fuqarolik kodeksining 541-moddasida ijaraga beruvchining quyidagi majburiyatlari nazarda tutilgan.

- ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga mol-mulkni shartnoma shartlari va mol-mulkning vazifasiga muvofiq holatda topshirmog'i lozim;

- mol-mulkni topshirishga tayyorlash, shu jumladan topshirish dalolatnomasini tuzish va imzolashga taqdim etish ijaraga beruvchining burchi bo'lib, uning hisobidan amalga oshiriladi;

- agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulk barcha mansub ashyolari va unga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikati va hokazolar) bilan birga ijaraga topshiriladi.

Mol-mulkning ijaraga topshirilishi bu mol-mulkka nisbatan uchinchi shaxslarning huquqlari bekor bo'lishi yoki o'zgarishi uchun asos bo'lmaydi.

Shartnoma tuzishda ijaraga beruvchi ijaraga oluvchini ijaraga topshirilayotgan mol-mulkka nisbatan uchinchi shaxslarning barcha huquqlari (servitut, garov huquqi va hokazolar) haqida ogohlantirishi lozim. Ijaraga beruvchi tomonidan bu majburiyatning bajarilmasligi ijaraga oluvchiga mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqni kamaytirishni yoxud shartnomani bekor qilish va zararni to'lashni talab qilish huquqini beradi (FKning 543-moddasi).

Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkni o'z hisobidan kapital ta'mirlashi lozim.

Ijaraga oluvchi javobgar bo'lmagan holatlar natijasida kelib chiqqan shoshilinch zarurat tufayli o'tkaziladigan ta'mirlashni ijaraga beruvchi o'z hisobidan amalga oshirishi shart.

Kapital ta'mirlash mulk ijarasi shartnomasida belgilangan muddatda, agar bu muddat shartnomada belgilanmagan yoki shoshilinch zarurat tufayli o'tkazilsa, oqilona muddatda amalga oshirilmog'i lozim.

Ijaraga beruvchining kapital ta'mirlash majburiyatini bajarmasligi ijaraga oluvchiga o'z hohishiga ko'ra:

➤ shartnomada belgilangan yoxud shoshilinch zarurat taqozo etayotgan kapital ta'mirlashni amalga oshirib, ta'mirlash qiymatini ijaraga beruvchidan undirib olish yoxud mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq hisobiga o'tkazish;

➤ haqni tegishincha kamaytirishni talab qilish;

➤ shartnomani muddatidan oldin bekor qilish va zararning qoplanishini talab qilish huquqini beradi (FKning 547-moddasi).

Ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga muvofiq, agar bunday shartlar shartnomada belgilangan bo'lmasa – mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishi lozim.

Agar ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga nomuvofiq foydalansa, ijaraga beruvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli (FKning 545-moddasi).

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lash ijaraga oluvchining asosiy majburiyatlaridan biri bo'lib, Fuqarolik kodeksining 544-moddasida nazarda tutilgan. Unga ko'ra, ijaraga oluvchi mol-mulkdan foydalanganlik uchun haqni o'z vaqtida to'lab turishi shart.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lash tartibi, shartlari va muddatlari mulk ijarasi shartnomasi bilan belgilanadi. Bular shartnomada belgilanmagan hollarda odatda xuddi shunday mol-mulkni o'xshash holatlarda ijaraga berishda qo'llaniladigan tartib, shartlar va muddatlar belgilangan deb hisoblanadi.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq ijaraga olingan barcha mol-mulk uchun yaxlit holda yoki uning har bir tarkibiy qismi uchun alohida-alohida holda quyidagi ko'rinishlarda belgilanadi:

- vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'iy summada belgilangan to'lovlar tariqasida;
- ijaraga olingan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan mahsulot, mevalar yoki daromadlarning belgilangan ulushi tariqasida;
- ijaraga oluvchi tomonidan ko'rsatiladigan ma'lum xizmatlar tariqasida;
- ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchiga shartnomada kelishilgan ashyoni mulk qilib yoki ijaraga topshirish tariqasida;
- ijaraga olingan mol-mulkni yaxshilash bo'yicha shartnomada kelishilgan xarajatlarni ijaraga oluvchi zimmasiga yuklash tariqasida.

Taraflar mulk ijarasi shartnomasida mol-mulkdan foydalanganlik uchun FKning 544-moddasining uchinchi qismida ko'rsatib o'tilgan haq shakllarini aralash amalga oshirishni yoki haq to'lashning boshqa shakllarini nazarda tutishlari mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq miqdori shartnomada belgilangan muddatlarda, biroq bir yilda ko'pi bilan bir marta taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin. Qonun hujjatlarida mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek ayrim mol-mulk turlarining ijarasi uchun haq miqdorini qayta ko'rib chiqishning boshqacha eng kam muddatlari nazarda tutilishi mumkin.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi o'zi javobgar bo'lmagan holatlarga ko'ra, shartnomada nazarda tutilgan foydalanish shartlari yoki mol-mulkning holati jiddiy yomonlashgan bo'lsa, u mol-mulkdan foydalanganlik uchun ijara haqini tegishli ravishda kamaytirishni talab qilishga haqli.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanganlik uchun ijara haqini to'lash muddatlari ijaraga oluvchi tomonidan jiddiy buzilgan taqdirda, ijaraga beruvchi undan ijara haqini muddatidan oldin, ijaraga beruvchi belgilagan muddatda, shuningdek, ijaraga beruvchi mol-mulkdan foydalanganlik uchun ko'pi bilan ikki muddatning haqini muddatidan oldin to'lashni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining qonun hujjatlarida bilan belgilanadigan huquqlaridan biri bu ijaraga olingan mol-mulkni tasarruf qilishdir. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 546-moddasida quyidagicha qoida nazarda tutilgan. Agar Fuqarolik kodeksida, boshqa qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mol-mulkni ijaraga beruvchining roziligi bilan ikkilamchi ijaraga (qo'shimcha ijaraga) topshirishga, mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini boshqa shaxsga o'tkazishga (qayta ijara), ijaraga olingan mol-mulkni tekin foydalanish uchun berishga, shuningdek bu huquqlarini garovga qo'yishga va ularni xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari ustav fondiga (kapitaliga) hissa sifatida yoki ishlab chiqarish kooperativiga pay badali sifatida topshirishga haqli. Ko'rsatib o'tilgan hollarda ijaraga oluvchi shartnoma bo'yicha ijaraga beruvchi oldida javobgar bo'lib qolaveradi, qayta ijara bundan mustasno. Mol-mulkni boshqa shaxslarga topshirish haqidagi shartnoma ijara shartnomasining amal qilish muddatidan ortiq muddatga tuzilishi mumkin emas.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga olingan mol-mulkni ikkilamchi ijaraga topshirish haqidagi shartnomaga nisbatan mulk ijarasi shartnomasi haqidagi qoidalar qo'llaniladi.

Agarda qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga oluvchi mol-mulkni yaxshi holda saqlashi, uni o'z hisobidan joriy ta'mirlashi va saqlash bo'yicha boshqa xarajatlarni qilishi lozim (FKning 548-moddasi).

Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik. Taraflarning javobgarligi qonun yoki shartnoma bilan belgilanadi. **Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Ijara to'g'risida»gi** Qonunining 32-moddasida taraflarning javobgarligi belgilangan. Jumladan, shartnoma tuzish tartibini va shartlarini buzishda, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslikda shartnomani bir tomonlama o'zgartirishda yoki bekor qilishda, shartnomani o'zgartirish va to'xtatish tartibi hamda shartlarini buzishda aybdor taraf, shuningdek, davlat idoralarning mansabdor shaxslari qonunda belgilanganidek javobgarlikka tortiladilar.

Yuridik shaxslar va fuqarolar o'zlari etkazgan zararni, shu jumladan, boy berilgan foydani O'zbekiston Respublikasi Qonunlarida belgilangan tartibda to'lashlari shart deb ko'rsatilgan. Fuqarolik kodeksining 541-moddasi 3-4-qismlarida ijaraga oluvchiga ijara mol-mulkini to'liq va o'z vaqtida topshirmaganlik uchun ijaraga beruvchining javobgarligi belgilangan. Unga ko'ra:

- agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulk barcha mansub ashyolari va unga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikati va hokazolar) bilan birga ijaraga topshiriladi. Agarda bunday mansub ashyolar va hujjatlar topshirilgan bo'lmasa va ularsiz ijaraga oluvchi mol-mulkdan uning o'z vazifasi bo'yicha foydalana olmasa yoxud shartnoma tuzish paytida mo'ljallashga haqli bo'lgan ancha narsasidan mahrum bo'lsa, u ijaraga beruvchidan bunday mansub ashyolar va hujjatlarni topshirishni yoxud shartnomani bekor qilishni, shuningdek zararni qoplashni talab qilishga haqli.

- agar ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga ijaraga berilgan mol-mulkni shartnomada ko'rsatilgan muddatda, basharti shartnomada bunday muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, oqilona muddatda topshirmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi Fuqarolik kodeksning 331-moddasiga muvofiq bu mol-mulkni undan talab qilib olish va ijroning kechikkanligi tufayli etkazilgan zararni qoplashni talab qilish yoki shartnomani bekor qilish va uning bajarilmaganligi sababli etkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Shuningdek, Fuqarolik kodeksining 542-moddasiga muvofiq ijaraga topshirilgan mol-mulkdagi kamchiliklar uchun ijaraga beruvchining javobgarligi quyidagicha belgilangan.

Ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkning undan foydalanishga to'liq yoki qisman to'sqinlik qiladigan kamchiliklari uchun, xatto u shartnoma tuzish vaqtida bular haqida bilmagan bo'lsa ham, javobgardir. Bunday kamchiliklar aniqlanganda ijarachi o'z xohishiga ko'ra:

- ijaraga beruvchidan yo mol-mulkdagi kamchiliklarni tekinga bartaraf etishni yoki mol-mulkdan foydalanganlik haqini mutanosib kamaytirishni yoxud mol-mulkdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga;

- ijaraga beruvchini oldindan ogohlantirgan holda o'sha kamchiliklarni bartaraf etishga sarflagan xarajatlari summasini mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqdan bevosita chegirib qolishga;

- shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining talablaridan yoki uning mol-mulkdagi kamchiliklarni ijaraga beruvchi hisobidan bartaraf etish niyatidan xabardor qilingan ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkni tegishli holatda bo'lgan boshqa shunday mol-mulk bilan darhol almashtirib berishi yoki mol-mulkdagi kamchilikni tekinga bartaraf etishi mumkin.

Agar ijaraga oluvchining talablarini qanoatlantirish yoxud uning kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlarini mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqdan chegirib qolishi ijaraga oluvchi ko'rgan zararni qoplamasa, u zararning qoplanmagan qismini to'lashni talab qilishga haqli.

Shartnoma tuzish vaqtida ijaraga beruvchi oldindan aytib qo'ygan yoki ijaraga oluvchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoxud shartnomani tuzishda yoki mol-mulkni ijaraga topshirish paytida uni ko'zdan kechirganda yoxud uning sozligini tekshirganda ijaraga oluvchi aniqlashi kerak bo'lgan kamchiliklar uchun ijaraga beruvchi javobgar bo'lmaydi.

Korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda kechiktirilgan ijroni qabul qilishdan bosh tortishga faqat qonun va shartnomada belgilangan hollarda yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, agar ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga nomuvofiq foydalansa, ijaraga beruvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli (FKning 545-moddasi 2-qismi).

Ijaraga oluvchi shartnoma muddati tugashi bilan ijaraga olingan mol-mulkni o'ziga topshirilgan holatda, normal eskirishini hisobga olib yoki shartnomada belgilangan holatda qaytarishi lozim.

Agar ijaraga oluvchi ijaraga olgan mol-mulkni qaytarmasa yoki kechiqib qaytarsa, kechiktirib qaytarilgan barcha vaqt uchun ijara haqini to'lashni ijaraga beruvchi talab qilishga haqli. Bu haq ijaraga beruvchining ko'rgan zararini qoplamagan taqdirda, zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Ijaraga olingan mol-mulk o'z vaqtida qaytarilmaganligi uchun shartnomada neustoyka undirish nazarda tutilgan taqdirda, agar shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, neustoykadan tashqari zarar to'liq miqdorda undirilishi mumkin. (FKning 554-moddasi).

Mulk ijarasi shartnomasining bekor bo'lishi. Mulk ijarasi shartnomasi shartnoma muddati tugab, ijara mulki qaytarilishi bilan bekor bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma ijara beruvchining talabi bilan ham ijara oluvchining talabi bilan ham bekor bo'lishi mumkin. Jumladan, Fuqarolik kodeksining 551-moddasida belgilanganidek, mulk ijarasi shartnomasi ijara beruvchining talabi bilan sud tomonidan muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin, agar ijara oluvchi:

- ijara beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramasdan mol-mulkdan shartnoma shartlarini yoki mol-mulkning vazifalarini jiddiy ravishda buzgan yoxud bir necha marta buzgan holda foydalansa;
- mol-mulkni jiddiy yomonlashtirsa;
- shartnomada belgilangan to'lov muddatini ketma-ket ikki martadan ortiq buzib, mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lamasa;
- qonun hujjatlariga yoki shartnomaga muvofiq kapital ta'mirlash ishlarini bajarish ijara oluvchi zimmasidagi majburiyat bo'lgan hollarda shartnomada belgilangan muddatlarda, shartnomada bunday muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatlarda mol-mulkni kapital ta'mirlashni amalga oshirmasa.

Mulk ijarasi shartnomasida Fuqarolik kodeksning 382-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq ijara beruvchining talabi bilan shartnomani muddatidan oldin bekor qilishning boshqa asoslari ham belgilanishi mumkin.

Ijara beruvchi ijara oluvchini yozma ravishda ogohlantirganidan va unga o'z majburiyatlarini bajarish uchun imkoniyat berganidan keyingina shartnoma muddatidan oldin bekor qilinishini talab qilishga haqli.

Ijara oluvchining talabi bilan esa mulk ijarasi shartnomasi sud tomonidan muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin, agar:

- ijara beruvchi mol-mulkni foydalanish uchun ijara oluvchiga bermasa yoki mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoxud mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishga to'sqinlik qilsa;
- ijara oluvchiga topshirilgan mol-mulkdan undan foydalanishga to'sqinlik qiladigan kamchiliklar bo'lib, ularni ijara beruvchi shartnoma tuzish vaqtida aytib o'tmagan, ijara oluvchiga oldindan ma'lum bo'lmagan va shartnoma tuzayotganda mol-mulkni ko'zdan kechirish yoxud uning sozligini tekshirish vaqtida aniqlanishi mumkin bo'lmagan bo'lsa;
- ijara beruvchi shartnomada belgilangan muddatlarda, agarda shartnomada muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatlarda o'z zimmasidagi mol-mulkni kapital ta'mirlash majburiyatini bajarmasa;
- ijara oluvchi javobgar bo'lmagan holatlar tufayli mol-mulk foydalanishga yaroqsiz bo'lib qolsa.

Mulk ijarasi shartnomasida Fuqarolik kodeks 382-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq ijara oluvchining talabi bilan shartnomani muddatidan oldin bekor qilishning boshqa asoslari ham belgilanishi mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulk ijarasi shartnomasining muddatidan oldin bekor qilinishi unga muvofiq tuzilgan ikkilamchi ijara shartnomasining bekor bo'lishiga olib keladi. Bu holda ikkilamchi ijara oluvchi ikkilamchi ijaraning qolgan muddati davomida ikkilamchi ijara shartnomasiga muvofiq o'zi foydalanib kelgan mol-mulkni bekor bo'lgan mulk ijarasi shartnomasining tegishli shartlari asosida ijara olish haqida shartnoma tuzishi mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasi qonun hujjatlaridan nazarda tutilgan asoslar bo'yicha haqiqiy emas deb topilsa, unga muvofiq tuzilgan ikkilamchi ijara shartnomalari ham haqiqiy emas deb topiladi (FKning 550-moddasi).

Fuqarolik qonun hujjatlari ijara shartnomasi bekor qilinganidan keyin insofli, ijara olinga mulkdan oqilona foydalangan ijara oluvchilarning huquqlarini himoya qilish va ularga muayyan imtiyozlar yaratib berish haqidagi qoidalarni o'zida mujassam etadi. Fikrimizning isboti sifatida Fuqarolik kodeksining 553-moddasiga murojaat etamiz.

Agarda qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z majburiyatlarini lozim darajada bajargan ijara oluvchi shartnoma muddati tugaganidan keyin yangi muddatga mulk ijarasi shartnomasini tuzishda sharoitlar teng bo'lgan hollarda boshqa shaxslarga nisbatan imtiyozli huquqqa ega bo'ladi. Ijara oluvchi ijara beruvchini mulk ijarasi shartnomasida belgilangan muddatda, agar shartnomada bunday muddat belgilangan bo'lmasa, shartnomaning amal qilishi tamom bo'lguncha oqilona muddatda bunday shartnomani tuzish istagi haqida yozma ravishda ogohlantirishi lozim. Mulk ijarasi shartnomasini yangi muddatga tuzishda shartnoma shartlari taraflarning kelishuvi asosida o'zgartirilishi mumkin. Agar ijara beruvchi ijara oluvchi bilan yangi muddatga shartnoma tuzishni rad etsa-yu, ammo u bilan tuzilgan shartnoma muddati

tugaganidan keyin bir yil ichida boshqa shaxs bilan mulk ijarasi shartnomasini tuzsa, ijaraga oluvchi o'z xohishiga ko'ra yo tuzilgan shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlar o'ziga o'tkazilishini va o'zi bilan shartnomani yangilashni rad etish oqibatida o'ziga etkazilgan zararining to'lanishini yoki faqat zararining o'zi to'lanishini sud orqali talab qilishga haqli.

Agar mulk ijarasi shartnomasining muddati tamom bo'lganidan keyin ham ijaraga oluvchi mulkdan foydalanishni davom ettirsa va ijaraga beruvchi bunga e'tiroz bildirmagan bo'lsa, shartnoma avvalgi shartlar asosida noma'lum muddatga qaytadan tuzilgan hisoblanadi.

Ijaraga olingan mol-mulkni yaxshilash oqibatlari va sotib olish. Fuqarolik kodeksining 555-moddasiga muvofiq, agarda mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi tomonidan mol-mulkning ajratib olsa bo'ladigan tarzda yaxshilanishi uning mulki hisoblanadi.

Ijaraga oluvchi ijaraga olingan mol-mulkni o'z mablag'lari hisobidan va ijaraga beruvchining roziligi bilan yaxshilagan, bu yaxshilashni mol-mulkka zarar etkazmagan holda ajratib olish mumkin bo'lmagan taqdirda, ijaraga oluvchi shartnoma bekor bo'lganidan keyin, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu yaxshilashlar qiymatini to'lashni talab qilish huquqiga ega.

Agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchining rozilgisiz amalga oshirilgan va ijaraga berilgan mol-mulkdan ajratib olib bo'lmaydigan yaxshilashlarning qiymati to'lanmaydi.

Ijaraga olingan mol-mulkdan amortizasiya ajratmalari hisobiga amalga oshirilgan, mol-mulkdan ajratib olish mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan yaxshilashlar ijaraga beruvchining mulki bo'ladi.

Ijara shartnomasining yana bir muhim xususiyati shundaki, ijarachi ijaraga olingan mulkni sotib olishi ham mumkin. Fuqarolik kodeksining 556-moddasida belgilanishicha, mulk ijarasi shartnomasida ijaraga olingan mol-mulk ijara shartnomasining muddati tamom bo'lganidan keyin yoki tamom bo'lmasdan oldin ijaraga oluvchi shartnomada kelishilgan sotib olish baxosining hammasini to'lagan taqdirda uning mulkiga aylanishi nazarda tutilishi mumkin.

"Ijara to'g'risida"gi qonunning 18-moddasida ham ijaraga olingan mulkni sotib olish to'g'risidagi qoida nazarda tutilgan ijarachi ijaraga olingan mulkni ijaraga beruvchining roziligi bilan to'la yoki qisman sotib olishi mumkin, yer va boshqa tabiiy resurslar bundan mustasnodir. Davlat mol-mulki O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tarzda sotib olinadi.

Agar ijaraga olingan mol-mulkni sotib olish sharti shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa, u taraflarning qo'shimcha kelishuvi bilan belgilanishi mumkin, bunda taraflar mol-mulkdan foydalanganlik uchun ilgari to'langan haqni harid narxiga kiritish to'g'risida kelishishga haqlidirlar.

Qonunlarda ijaraga olingan mol-mulkni sotib olishni taqiqlash hollari belgilab qo'yilishi mumkin (FKning 556-moddasi).

Mulkni sotib olish haqida shartnoma tuziladi. Sotib olish shartnomasida sotib olinayotgan mol-mulkning turi va baxosi, sotib olish shakllari va manbalari, sotib olish tartibi va muddatlari, sotib olishda uchinchi shaxslarning, jumladan, kreditorlarning qatnashuvi, kafolatlar, sotib olinayotgan mol-mulkning sifati va boshqa qoidalar belgilab qo'yilishi mumkin.

Sotib olish bilan bog'liq shartnomani tomonlar bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi, shartnomani bir tomonlama bekor qilganligi uchun O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va tuzilgan ana shu shartnomada belgilab qo'yilgan tarzda javobgar bo'ladilar.

Sotib olish shartnomasini tuzish va uni bajarish bilan bog'liq nizolar tegishli sud tomonidan hal qilinadi.

16-MAVZU: Pudrat shartnomasi tushunchasi va turlari.

REJA:

- 1. Pudrat shartnomasining tushunchasi va huquqiy belgilari.**
- 2. Pudrat shartnomasida taraflar.**
- 3. Pudrat bo'yicha bajariladigan ishlar.**

4. **Pudrat shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari.**
5. **Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik.**

Pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar.

2.Shartnoma tushunchasi va huquqiy belgilari.

3.Shartnoma tuzish tartibi.

4.Pudrat bo'yicha bajariladigan ishlar.

5.Pudrat shartnomasida qatnashuvchi taraflar: bosh pudratchi, yordamchi pudratchi.

6.Ishni bajarish muddatlari va bahosi.

7.Pudrat shartnomasining mazmuni va shartnomaning muhim elementlari. **8.Pudrat shartnomasining alohida turlari**

Pudrat shartnomasining tushunchasi va huquqiy belgilari.

Pudrat shartnomasi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p uchraydigan hamda kishilarning turmush hayotida juda ko'p qo'llaniladigan shartnomalardan biri hisoblanadi. Pudrat shartnomasi tuzish orqali ishlab chiqarish texnikasiga oid texnika vositalarini tayyorlash, yasab berish, uy-joylar, binolar, inshootlar qurib berish, qayta tiklash, ta'mirlash, loyihalash, qidiruv ishlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni bajarish kabi munosabatlar vujudga keladi.

Pudrat munosabatlari turli davrlarda aholining maishiy ehtiyojlarini qondirishning asosiy vositasi hisoblangan. Bu shartnoma turi har qanday "izm"larda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha turli normativ hujjatlar orqali tartibga solingan va takomillashtirilib borilgan. Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq pudrat ishlarini bajarish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish borasida ichki va tashqi siyosatning asosiy me'zonlaridan biriga aylangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu sabab ham bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida pudrat ishlarini bajarish hayotiy zaruratga aylanib bormoqda.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, pudrat munosabatlari kecha paydo bo'lgan munosabat emas. Mazkur shartnoma turi qadimgi rim huquqi davridanoq bizga ma'lum. Aniqroq fikrni izohlaydigan bo'lsak, rim huquqi sivilistlari ham pudrat munosabatlarini, uning vujudga kelish asoslarini, munosabatni tartibga solish usul va vositalarini, nizolarni bartaraf etish masalalarini ilmiy va amaliy tadqiq etishga harakat qilishgan hamda u davrda amalda bo'lgan turli normativ-hujjatlar orqali tartibga solishga harakat qilishgan. Pudrat shartnomasi (locatio-conductio operis) rim huquqida ashyolarni, ishlar va xizmatlarni ijaraga berish shartnomasi (locatio-conductio) ning bir turi sifatida qaralgan¹. O.S.Ioffe va E.A.Suxanovlarning ta'kidlashlaricha rim huquqida ijaraning uch ko'rinishi bo'lgan. Ular narsalarni ijaraga berish, xizmatlarni ijaraga berish va ishlarni ijaraga olish. Qonunchilik tizimida narsalarni ijaraga olish yaxshi rivojlangan. Xizmat ko'rsatish va ishlar bajarish shartnomalarining o'xshash tomonlari bo'lganligi sababli, bir-biridan predmeti bilan farqlangan².

M.I.Braginskiy ushbu holat haqida fikr yuritar ekan, turli xil ish va xizmatlarga ehtiyojni qondirishning asosiy usuli qullarning harakati shartnomalarning bunday birlashuviga asos bo'lgan. Agar ish bajarish uchun qul yollangan bo'lsa, ashyolarni ijaraga berish shartnomasi tuzilgan, agar ijrochi erkin rim fuqarosi bo'lsa, u holda pudrat yoki xizmatlar ijarasi shartnomasi tuzilgan. Lekin xizmatlar ijarasi va pudrat shartnomalari bir-biridan ajratilgan. Bular orasidagi farq pudrat shartnomasi bo'yicha har doim ma'lum iqtisodiy natija (opus) ga erishilgan, xizmatlar ijarasida esa bunday natija kelib chiqmasligi bilan belgilangan³.

Shunday qilib pudratchi ishining bajarilishi ma'lum bir natijaga erishishni ko'zda tutgan. Masalan, ashyolarni ishlab chiqarish, uning ta'mirlanishi, uning iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi yoki o'zgarishi yoxud ijrochidan aniq ashyoviy yoki moddiy natijani olishga yo'nalgan.

Xozirgi kunda pudrat munosabatlari alohida shartnoma turi sifatida huquqiy asoslari va nazariy jihatlari yaxshi ishlangan. Bu shartnoma alohida shartnoma turi sifatida fuqarolik qonunchiligida maxsus normalar bilan tartibga solinadi. Pudrat shartnomasi munosabatlari maxsus qonunlar – FKning 37-bobi (Pudrat to'g'risida umumiy qoidalar (631-655-moddalar), maishiy pudrat (656-665-moddalar), qurilish pudrati (666-685-moddalar), loyixa va qidiruv ishlari pudrati (686-692-moddalar), ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya

¹ Гражданское право. Ч.2. под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект. 2005.-358 б.

² Гражданское право. –М. Бек. 1993. -264 б., Иоффе О.С. Обязательственное право. –М.: Юр.лит. 1975. -488 б.

³ Брагинский М.И. Договор подряда и подобные ему договоры. –М.: 1999, -10 б.

ishlari pudrat shartnomalari (693-702-moddalar)), Shaharsozlik kodeksi (masalan, ShKning 16-moddasi ob'yektlar qurilishi bo'yicha pudratchilarning huquqiy holatini belgilab beradi)¹, Qurilish sohasidagi huquqbuzarlik uchun Yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risidagi qonun² va boshqa qonunlar bilan tartibga solinishi bilan birga qonun osti hujjatlari asosida ham huquqiy tartibga solinadi.

Jumladan, "Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.09.2003 yilgi 395-sonli Qarori, 2003 yil 6 maydagi PF-3240-sonli "Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida"gi³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni, 2000 yil 13 apreldagi "Kapital qurilishni boshqarish tuzilmasini yanada qayta tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 144-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori⁴, 2000 yil 5 avgustdagi "Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 305-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori⁵, "Ob'yekt muddatidan ilgari foydalanishga topshirilganligi va shartnoma qiymatiga nisbatan mablag'lar tejalganligi uchun pudratchi tashkilotni buyurtmachi tomonidan mukofotlash tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 26.03.1999 yilgi 135-sonli Qarori, "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimi faoliyatini tashkil etish to'g'risi"da O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 19.09.1997 yil 446-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 12 oktyabrdagi 399-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish Qoidalari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Makroiqtisodstat vazirligi va Davarxitektqurilish qarori bilan Tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tomonidan 26.05.2001 yil 1035-son bilan ro'yxatga olingan "Buyurtmachilar va pudrat tashkilotlari tomonidan davlat byudjeti mablag'lari va hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobiga moliyalanadigan qurilish ob'yektlari uchun xarid qilinadigan uskunalar, binokorlik materiallari va konstruksiyalarining eng yuqori narxlarini belgilash tartibi to'g'risida"gi Nizom⁶ va boshqalar.

Pudrat shartnomasi bo'yicha shaxslarning mehnat natijalari tovar topshirish yoki xizmat ko'rsatish emas, muayyan ishni bajarishga qaratilgan bo'ladi. Pudrat shartnomasi orqali bir necha turdagi ishlar bajariladi. Aynan mana shu bajariladigan ishlar pudrat shartnomasining predmeti hisoblanadi. Pudrat shartnomasiga maishiy ta'minlash, muayyan ob'yektni qurish va ta'mirlash, loyihalash va rejalashtirish, ilmiy-tekshirish, tajriba konstruktorlik va tajriba ishlari kiradi.

Pudrat shartnomasi tushunchasi FKning 631-moddasida berilgan. Pudrat shartnomasi deb pudratchi hisoblangan bir tarafning buyurtmachi (ikkinchi taraf) topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni bajarish va uning natijasini buyurtmachiga belgilangan muddatda topshirish majburiyatini, buyurtmachi esa ish natijasini qabul qilish va buning uchun haq to'lash majburiyatini olish bilan bog'liq shartnomaga aytiladi.

Pudrat shartnomasining ayrim turlari (maishiy pudrat, qurilish pudrati, loyihalash yoki qidiruv ishlari pudrati, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati)ga, agar FKning bunday turdagi shartnomalar to'g'risidagi qoidalarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi.

Pudrat shartnomasini boshqa fuqarolik-huquqiy shartnomalardan farqlash lozim.

Pudrat shartnomaviy munosabati mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan shartnomalar (oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi, mahsulotni etkazib berish, tovarlar etkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti, kontraktasiya, energiya ta'minoti, ko'chmas mulkni sotish, uy-joy binolarini (kvartiralarini) sotish, korxonani sotish), shuningdek ayriboshlash, hadya, renta, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish)⁷ dan farqi shu bilan belgilanadiki, pudrat munosabatlari muayyan ishni bajarish va uning natijasini topshirish bilan bog'liq

¹ Ўзбекистон Республикаси шаҳарсозлик кодекси. –Т.: Адолат. 2004.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2001. №1-2. -21-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2003. №9-10. 69-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлар тўплами. 2000. апрел.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2000. №3 38-модда.

⁶ Бюллетень нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан., 2001., № 9-10

⁷ Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ. 2005. Б. 18-19.

bo'lsa, mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq shartnomaviy munosabatlarda mulk tayyorlash, bajarish qayta ta'mirlash mutlaqo ahamiyatsiz bo'lib, kelishuvga asosan kreditorga mulk topshirilishining o'zi kifoya bo'ladi. Shuningdek, pudrat shartnomasining predmeti pudratchi mehnatining ijobiy natijasi hisoblanib, u buyurtmachining topshirig'iga asoslanadi va buyurtma asosida yaratiladi.

Xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan shartnoma (masalan, haq evaziga amalga oshiriladigan turli xil, shuningdek Yuridik xizmatlar, turli xil transport vositalarida yo'lovchi, bagaj va yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, omonat saqlash, moliyaviy xizmatlar (sug'urta, qarz va kredit) repitorlik, sayyohlik xizmati shartnomalari)larning predmeti moddiy (pudrat shartnomasi kabi) ko'rinishda bo'lmasdan, xizmat ko'rsatish shartnomalarining natijasi odatda, g'oyaviy, nomoddiy ko'rinishda bo'ladi.

Pudrat shartnomasi mehnat shartnomalaridan ham farqlanadi. Mazkur farq munosabat sub'yektlarida, ob'yektlarida hamda munosabatning vujudga kelish asosida ko'rinadi. Mehnat munosabatlarida tuziladigan mehnat shartnomalarining taraflari ish beruvchi hamda xodim hisoblanib, topshiriqni bajaruvchi xizmatchi-xodim faqatgina jismoniy shaxs hisoblanadi. Pudrat shartnomasida esa pudratchi fuqarolar bilan bir qatorda Yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin. Mehnat shartnomasi ob'yekti xodimning mehnat faoliyati hisoblansa, pudrat shartnomasida esa pudratchining mehnat natijasi hisoblanadi. Mehnat shartnomasida xodim tashkilotga qo'shilgan holda u belgilagan ichki tartib qoidalarga bo'sungan holda mehnat faoliyatini amalga oshirsa, pudrat shartnomasida pudratchi o'z faoliyatini o'zi mustaqil belgilaydi va ish natijasi yuzasidan butun mas'uliyatni zimmasiga olgan holda nuqsonli ishning oqibati fuqarolik-huquqiy javobgarlik bilan yakunlanishini e'tiborga olib, faoliyat yuritadi.

Shuningdek, mehnat shartnomasi mehnat munosabatlaridan kelib chiqsa, pudrat shartnomasi fuqarolik huquqiy munosabatni yuzaga keltiradi. Mehnat shartnomasi shartlarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining tegishli moddalariga asoslangan holda intizomiy javobgarlikka tortilsa, pudrat shartnomasi fuqarolik-huquqiy moddiy javobgarlikka tortiladi.

Mehnat shartnomasi bo'yicha uyida ish bajaradigan xodimning mehnati bilan pudrat shartnomasi bir-biriga o'xshab ketsa-da, lekin ular farqlanadi. Uyda ish bajaruvchi aniq bir buyurtmani ishxonadan olib uyida bajarib beradi. Lekin garchi u korxonada mehnat tartib qoidalaridan yiroqda bo'lsa-da korxonaning ishchisi hisoblanadi va unga nisbatan ijtimoiy kafolatlar qo'llaniladi.

Xozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvarda «Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilikni rivojlantirish asosida ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 11 yanvardagi 4-son Qarori bilan tasdiqlangan «Kasanachilik to'g'risida»gi Nizomga asosan kasanachilik faoliyati rivojlanmoqda. Kasanachilikning pudrat munosabatlaridan farqi ham yuqoridagi qoidalardan kelib chiqib belgilanadi. Kasanachilik bu – tuzilgan mehnat shartnomasiga muvofiq 16 yoshdagi yoki undan katta yoshdagi jismoniy shaxs (kasanachi) ning yashash joyi bo'yicha yoki unga yoki uning oila a'zolariga tegishli bo'lgan boshqa binolarda ish beruvchining buyurtmalari bo'yicha tovarlar ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish bo'yicha amalga oshiriladigan ish – mehnat faoliyatidir. Korxonada bilan mehnat shartnomasini imzolagan kasanachiga korxonaaasbob-uskunalar, jixozlar, xom ashyo va materiallar etkazib beradi. Korxonada ishlayotgan xodim bilan kasanachining maqomi tenglashadi. Mehnatga haq to'lash, ijtimoiy muhofazalash, ijtimoiy sug'urtalash masalalari hal qilinadi hamda soliq imtiyozlari qo'llaniladi. Demak kasanachilik pudrat shartnomasidan farqli ravishda mehnat munosabatlarini vujudga kelishi uchun asos bo'ladi.

Shuningdek mehnat munosabatlarida xodim ish beruvchiga bo'sunadi, kasanachi ham buyurtmachi bilan mehnat munosabatlari orqali bog'liq bo'lganligi va faqatgina uning buyurtmasi orqali mehnat qilishini nazarda tutsak unga nisbatan ham "ish beruvchiga bo'ysunadi" iborasini qo'llasak bo'laveradi. Xodim ish beruvchi buyurgan ishni yakunlagandan so'ng ham ish beruvchi bilan munosabatda qolaveradi. Pudrat shartnomasida esa pudratchi buyurtmachiga bo'ysunmaydi va undan alohida uning buyurtmasini bajargandan so'ng u bilan munosabatlari tugaydi.

Pudrat shartnomasi bilan tuziladigan majburiyatlarning konstitutiv belgilari quyidagilardan iborat:

-pudratchi buyurtmachining topshirig'i bo'yicha buyurtmachining u yoki bu individual topshiriqlarini qondirish maqsadida ishni bajaradi;

-puqratchi yangi ashyoni yaratish yoki qayta tiklash, yaxshilash, mavjud bo'lgan ashyoni o'zgartirish kabi natijaga ega bo'lgan belgilangan ishni bajarishga majburiyatini oladi;

-puqrat shartnomasi bo'yicha yaratilgan ashyo to buyurtmachi bajarilgan ishni qabul qilgunga qadar puqratchiga mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi;

-puqratchi shartnomaga asoslangan natijaga erishish usul va vositalarini mustaqil tanlash huquqiga ega (shartnomada va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno);

-puqratchi ishni bajarish jarayonida uning natijasiga nisbatan tavakkalchilik qiladi.

Puqrat shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

Puqrat shartnomasi *ikki tomonlama* shartnoma hisoblanadi. Chunki, puqrat shartnomasida shartnoma taraflarining har birida o'ziga xos huquq va majburiyatlar mavjud. Puqratchida shartnomada belgilangan ishni bajarish majburiyatini va bajarilgan ish haqini talab qilish huquqi mavjud bo'lsa, buyurtmachi shartnomada belgilangan, bajarilgan ish uchun haq to'lash majburiyati va ishni bajarishni talab qili huquqi mavjud bo'ladi.

Puqrat shartnomasi *konsensual* shartnoma hisoblanadi. Chunki, shartnoma taraflar o'rtasida kelishuvga erishilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi va shu paytdan boshlab kuchga kiradi.

Puqrat shartnomasi *haq baravariga* tuziladigan shartnomalar turkumiga kiradi. Puqrat shartnomasida buyurtmachi puqratchi tomonidan amalga oshirilgan ishlar uchun shartnomada belgilangan haqni to'lashi lozim bo'ladi. Bajarilgan ishning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Taraflarning kelishuviga ko'ra, puqratchi tomonidan bajariladigan ishlar puqrat shartnomasining predmeti hisoblanadi. Puqrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ish ma'lum bir ashyoni tayyorlash, masalan, ishlab chiqarish texnikasiga oid bo'lgan mahsulot etkazib berish shartnomasi bo'yicha olishi mumkin bo'lmagan asbob-uskunalar va shunga o'xshash mahsulotlarni yasatib olish, fuqarolarning maishiy ehtiyojlari uchun buyumlar tayyorlab berish yoki ashyolarni qayta ishlab, ta'mirlab, xom ashyoga qayta ishlov berish yoxud boshqacha tartibda ishni bajarib, buyurtmachiga topshirish yo buyurtmachining topshirig'iga muvofiq, uning tomonidan ko'rsatilgan, vakil qilingan shaxslarga topshirishdan iborat hisoblanadi.

Puqrat shartnomasida taraflar. Puqrat shartnomasida ikki taraf – puqratchi va buyurtmachi ishtirok etadi. Puqratchi – ishni bajaruvchi, buyurtmachi esa – ish bo'yicha topshiriq beruvchi hisoblanadi. Shuningdek shartnomada puqratchi tomonidan yordamchi puqratchi ishtirok etadi. Puqrat shartnomasida ham buyurtmachi ham puqratchi huquq va majburiyatlarga ega bo'lganligi sababli bir paytning o'zida har ikki taraf ham kreditor ham qarzdor sifatida majburiyat munosabatlarida qatnashadi.

Puqrat huquqiy munosabat taraflari (sub'yektlari) sifatida muomala layoqatiga ega fuqarolar, huquqiy holati bo'yicha o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'ladigan va ularni amalga oshirish imkoniyatga ega bo'lgan Yuridik shaxslar va alohida tarzda o'z vakolati doirasida davlat ham ishtirok etadi. Demak, puqratchi yoki buyurtmachi bo'lib, fuqarolik huquqining sub'yektlari o'z layoqatlari doirasida shartnomaviy munosabatga kirishishlari mumkin. Davlat korxonalari agar ta'sis hujjatlarida belgilangan bo'lsagina puqratchi bo'lib ishtirok etishi mumkin.

Buyurtmachi.

Ma'lum bir ashyoni tayyorlash, ishlab chiqarish texnikasiga oid bo'lgan mahsulot etkazib berish shartnomasi bo'yicha olishi mumkin bo'lmagan asbob-uskunalar va shunga o'xshash mahsulotlarni yasatib olish, maishiy ehtiyoj uchun buyumlar tayyorlash, ashyolarni qayta ishlash hamda ta'mirlash, xom ashyoga qayta ishlov berish kabi bir qator topshiriqlarni beruvchi shaxs buyurtmachi hisoblanadi.

Buyurtmachi fuqaro bo'lgan taqdirda, u iste'molchi huquqlaridan foydalanadi. Agar u yakka tadbirkor yoki Yuridik shaxs yoxud davlat va uning organlari bo'lsa bunday huquqdan foydalana olmaydi.

Puqrat shartnomasida agar fuqaro ish natijasidan foyda olish bilan bog'liq bo'lmagan holda, shaxsiy va boshqa maqsadlarda foydalanish uchun buyurtma bersa u iste'molchi maqomiga ega bo'ladi. Iste'molchi deb, bunday munosabatlarda, ish natijasidan shaxsiy, oilaviy, uy-ro'zg'or va boshqa tadbirkorlik bilan bog'liq bo'lmagan, ya'ni foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan holda foydalanayotgan jismoniy shaxs – fuqaro tushuniladi. Hozirgi kunda aholiga ishlar va xizmatlar ko'rsatish sohasi rivojlanib bormoqda. Ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlarda iste'molchi asosiy o'rinni egallaydi, chunki barcha ish va

xizmat uning iste'molchisiga, ya'ni buyurtmachisiga qaratiladi. Bu munosabatlar bozorida juda shiddatli "kurash" ketadi¹.

Agar buyurtmachi yakka tadbirkor yoki Yuridik shaxs va davlat bo'lsa FK va amaldagi qonun hujjatlariga asosan buyurtmachi maqomini qo'lga kiritadi. Buyurtmachi ish natijasidan manfaatdor shaxs. Shu sababli ayrim hollarda o'zi topshirig'i asosida ayrim hollarda esa pudratchining kasbiy mahoratiga tayanib muayyan ishni bajarish bo'yicha topshiriq beradi.

Ko'pincha buyurtmachi mutaxasisi bo'lmaganligi sababli pudratchiga ishonch bildiradi. Buyurtmachi – iste'molchi bo'lgan hollarda ayniqsa "mutaxassis bo'lmaganlik" qoidasi ko'p qo'llaniladi. Ish natijasidan qoniqmaslik, huquq va qonuniy manfaatlarini paymol etilish hollari "iste'molchi hamisha haq" qoidasidan kelib chiqib nizoni hal qilishga imkon yaratadi.

Davlat va uning organlari buyurtmachi bo'lgan hollar ayrim alohida huquqiy tartibotni yuzaga keltiradi. Davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy vazifalarini hal qilish va amalga oshirish uchun muayyan ishlarga nisbatan ehtiyoj sezadi. Lekin davlat o'z ehtiyojlarini bozor munosabatlari qonuniyatlariga tayangan holda ma'muriy buyruqbozlikdan voz kechib, pudratchini tanlov asosida tanlab, uning imkoniyatlarini o'rgangan holda fuqarolik-huquqiy munosabatga pudratchi bilan teng huquqli taraf sifatida munosabatga kirishadi. Davlat o'z buyurtmalarini tenderlar, tanlov savdolari o'tkazish orqali pudratchilarga bermoqda. Davlatning mamlakat ichki munosabatidagi o'ziga xos ishtiroki, ilgari mavjud bo'lgan ob'yektlarni yangilash, ta'mirlash, kengaytirish, yangi zamonaviy binolar, inshootlar qurish, loyixa-qidiruv ishlarini amalga oshirish zarurati xozir ham davlat ehtiyojlari uchun buyurtmalar berish davom etayotganligini, bozor iqtisodiyoti qaror topib bo'lsa-da bunday davlat ehtiyojlarini muayyan pudrat ishlarini bajarish orqali qondirilishini bildiradi.

Shuningdek, Uy-joy kodeksining 137-moddasiga asosan uy-joy fondini boshqaruvchi tashkilotlar uy-joy fondini qarash va ta'mirlash, iste'molchilarni kommunal xizmatlar bilan ta'minlash yuzasidan pudratchilar bilan tuziladigan shartnomalar bo'yicha barcha ishlarni amalga oshirishda buyurtmachi vazifasini bajaradi. Bunday buyurtmachi tashkilotlarning huquqiy holati va vakolatlar doirasi Uy-joy kodeksining tegishli normalari bilan tartibga solinadi.

Pudratchi.

Shartnomada kelishilgan buyurtmani bajarish uchun majburiyat olgan shaxs pudratchi hisoblanadi.

Odatda shartnomada belgilangan ishni pudratchining o'zi bajarishi lozim. Agar qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida pudratchining shartnomada ko'rsatilgan ishni shaxsan o'zi bajarish majburiyatlari kelib chiqmasa, pudratchi o'z majburiyatlarining bir qismini bajarish uchun boshqa shaxslar (yordamchi pudratchilar)ni jalb qilishga haqli. Bunday hollarda pudratchi bosh pudratchi jalb qilingan uchinchi bir shaxs yordamchi pudratchi hisoblanadi.

Bosh pudratchi yordamchi pudratchinikelishilgan shartnoma bo'yicha ishni bajarish bilan bog'liqzarur materiallar bilan ta'minlash majburiyatini oladi. Ishni bajarish muddati bosh pudratchi bilan yordamchi pudratchining kelishuvchiga asosan belgilanadi. Lekin bu muddat asosiy pudrat shartnomasida buyurtmachi bilan kelishilgan muddatdan ko'p bo'lishi mumkin emas. Yordamchi pudratchi muddat va kelishilgan ishni bajarish usul va vositalariga shartnoma shartlariga qat'iy rioya etishi shart. Yordamchi pudratchiga ishni bajarish usulini o'zi belgilash imkoni berilgan hollar bundan mustasno.

Bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'lsa, yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlari uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

FKning 634-moddasining birinchi qismidagi qoidalarni yoki pudrat shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda

¹ Бабаев Ж.И. Истеъмолчи ҳуқуқлари ва уларни бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. дисс. ю.ф.н. –Т.: 2005.

qatnashib, etkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi. Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda bevosita buyurtmachi oldida mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun javobgar hisoblanadilar. Bosh pudratchi ishning bir qismini bajargan boshqa shaxslar bilan ish bo'yicha xech qanday huquqiy munosabatda bo'lmaydi. Shu tufayli bosh pudratchi boshqa shaxslar ishni nuqsonli bajarganliklari uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'lmaydi. Aksincha uchinchi shaxslar buyurtmachi oldida bunday holat uchun javobgarlikni o'z zimmlariga oladilar.

Pudrat bo'yicha bajariladigan ishlar. Pudrat shartnomasi ishni bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar turkumiga kirganligi sababli uning predmeti moddiy ko'rinishga ega bo'lgan ashyoni yaratish yoki ta'mirlashga qaratiladi.

FKning 632-moddasiga asosan pudrat shartnomasi ashyoni tayyorlash yoki uni qayta ishlash (ishlov berish) yoxud boshqa ishni bajarib, natijasini buyurtmachiga berish yoki boshqacha tarzda topshirish haqida tuziladi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ish pudratchining materiallari, uning kuchi va mablag'lari hisobidan bajariladi.

Agar buyurtmachi bergan materialdan foydalangan holda ishni bajarish shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa pudratchi buyurtmachi bergan materialdan tejab-tergab va rejali foydalanishi, ish tugaganidan so'ng ishlatilgan material to'g'risida buyurtmachiga hisobot berishi, shuningdek uning qoldig'ini qaytarib berishi yoxud o'z ixtiyoridagi foydalanilmay qolgan materialning qiymatini hisobga olib, buyurtmachining roziligi bilan ishning bahosini kamaytirishi shart.

Pudratchi buyurtmachi bergan materialni tegishli suratda qabul qilib olayotganida undagi kamchiliklarni aniqlash mumkin bo'lmaganligini isbot qila olmasa, u buyurtmachi bergan materialning kamchiliklari tufayli ishning lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

Pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulk saqlanmaganligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachining topshirig'ini bajarish usullarini pudratchi mustaqil belgilaydi.

Pudratchi o'zi bergan materiallar va uskunalarning sifati tegishli darajada bo'lmaganligi uchun, shuningdek uchinchi shaxslar huquqlari bo'lgan materiallar va uskunalar berganligi uchun javobgar bo'ladi.

Pudratchi bajargan ish pudrat shartnomasining shartlariga, shartlar bo'lmaganida yoki to'liq bo'lmaganida esa, odatda tegishli turdagi ishlarga qo'yiladigan talablarga mos kelishi kerak. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bajarilgan ish natijasi buyurtmachiga topshirish paytida shartnomada ko'rsatilgan yoki odatda qo'yiladigan talablar bilan belgilangan xususiyatlarga ega bo'lishi va oqilona muddat davomida shartnomada nazarda tutilganidek foydalanish uchun, agar u shartnomada belgilangan bo'lmasa, bunday turdagi ishning natijasidan odatdagidek foydalanish uchun yaroqli bo'lishi kerak.

Agar qonun hujjatlarida pudrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ishga qo'yiladigan majburiy talablar nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkor sifatida ish olib borayotgan pudratchi ishni bunday majburiy talablarga amal qilgan holda bajarishi shart.

Pudratchi belgilangan majburiy talablarga nisbatan sifat jihatidan birmuncha yuqori talablarga javob beradigan ishni bajarishni pudrat shartnomasi asosida o'z zimmasiga olishi mumkin.

Qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida pudratchi buyurtmachiga ishning sifatiga kafolat berishi nazarda tutilgan bo'lsa, pudratchi butun kafolat muddati davomida FK 647-moddasining birinchi qismi talablariga mos keladigan ish natijalarini buyurtmachiga topshirishi shart. Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ishlar natijasining sifatiga berilgan kafolat ishning natijasini tashkil etuvchi hamma narsaga tegishli bo'ladi.

Ishning bajarish muddati va bahosi. Pudrat shartnomasining muxim shartlaridan biri uning muddatidir. Pudrat shartnomasida ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi muddatlari ko'rsatiladi. Aksariyat hollarda shartnomada ishning yakunlash qismi ko'rsatiladi. Pudratchi mazkur muddatdan kelib chiqib ishni o'ziga

rejalashtirib oladi. Ammo taraflar kelishuvi asosida, shartnomada ishning ayrim bosqichlarini tugallash muddatlari (oraliq muddatlar) ham nazarda tutilishi mumkin. Bu oraliq muddatlar pudratchining muayyan ishning ma'lum bir qismini bajarish va uni topshirishi bilan bog'liq bo'ladi. Pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishni bajarishning boshlang'ich, oxirgi va oraliq muddatlari shartnomada nazarda tutilgan hollarda va tartibda o'zgartirilishi mumkin.

Pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi, shuningdek oraliq muddatlarini buzganlik javobgardir. Ayrim hollarda shartnomada belgilangan oxirgi muddatda ish natijasi buyurtmachi lozim darajada topshirilsa, oraliq muddatda yuzaga kelgan javobgarlikdan ozod etiladi.

Taraflar kelishuvisiz shartnoma muddatini o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi. Muddatlarni o'zgartirish o'zaro kelishuvga ko'ra shartnomada nazarda tutilgan hollarda va tartibda o'zgartirilishi mumkin.

Pudrat shartnomasida bajariladigan ishning bahosi yoki uni aniqlash usullari ko'rsatiladi. Pudrat shartnomasida baho nazarda tutilmagan bo'lsa shartnomani bajarganlik uchun o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi lozim bo'ladi.

Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchining chiqimlarini va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi. Pudratchining chiqimlari ish natijasini yaratish uchun buyurtmachi biror material bermaganlik natijasida pudratchi tomonidan ishni bajarish uchun qilgan sarf xarajatlari kiradi. Masalan, poyafzalni ta'mirlashda usta tomonidan ishlatilgan yamash, tikish uchun materiallar, mix qoqishi, elimlashi natijasida ularning qiymatini o'z-o'zidan pudrat qiymatiga kiritib yuboradi. Ish bajarganlik uchun to'langan haq pudratchining mehnatida rag'batlantirish hisoblanadi. Bu ikkisi bir bo'lib shartnoma bahosini tashkil etadi. Ayrim hollarda pudratchining chiqimlarisiz ham shartnomaning bahosi belgilanishi mumkin. Bunda buyurtmachi pudratchini barcha materiallar bilan ta'minlashi lozim bo'ladi.

Ishning bahosi smeta tuzish yo'li bilan aniqlanishi mumkin.

Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo'yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo'ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo'lib qoladi.

Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat'iy bo'lishi mumkin. Pudrat shartnomasida bunday ko'rsatma bo'lmasa, ishning bahosi (smeta) qat'iy hisoblanadi.

Agar qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini vaqtida ogohlantirishi shart. Buyurtmachi pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirishga rozi bo'lmagan taqdirda, shartnomadan voz kechishga haqli. Bunday hollarda pudratchi buyurtmachidan ishning bajarilgan qismining bahosini to'lashni talab qilishi mumkin.

Buyurtmachini pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirish zarurligi to'g'risida o'z vaqtida ogohlantirmagan pudratchi ish uchun shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qolgan holda shartnomani bajarishi shart.

Pudratchi, qoida tariqasida, qat'iy baho (qat'iy smeta)ni oshirishni, buyurtmachi esa uni kamaytirishni talab qilishga, shu jumladan bajarilishi kerak bo'lgan ishning to'la hajmini yoki buning uchun zarur xarajatlarni pudrat shartnomasi tuzilayotgan paytda nazarda tutish imkoniyati bo'lmagan hollarda ham, haqli emas.

Pudratchi tomonidan taqdim qilinishi kerak bo'lgan materiallar va uskunalalar, shuningdek uchinchi shaxslar tomonidan unga ko'rsatiladigan xizmatlar bahosi ancha oshgan va buni shartnoma tuzish vaqtida nazarda tutish mumkin bo'lmagan hollar ham uchrab turadi. Bu holatlar vaziyatning jiddiy o'zgarishi hisoblanadi. Pudrat shartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo'lgan vaziyatning jiddiy o'zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnoma bahosini (smetani) o'zgartirish mumkin. Bu holatlar yuz bersa FKning 383-moddasi talablaridan kelib chiqib, pudratchi belgilangan ish bahosini (smetani) oshirishni talab qilishga, buyurtmachi bu talabni bajarishdan bosh tortgan taqdirda esa, shartnomani bekor qilishni talab qilishga haqli.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o'zgargan vaziyatga muvofiqlashtirish yoki uni bekor qilish haqida kelisha olmagan bo'lsalar, quyidagi hollarda shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan sud tomonidan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin:

1) pudrat shartnomasini tuzish paytida taraflar ish uchun ketadigan materiallarning narx-navosida bu darajada o'zgarish yuz bermaydi, deb hisoblagan bo'lsalar;

2) vaziyatning o'zgarishini keltirib chiqargan sabablarni, ular paydo bo'lganidan keyin manfaatdor taraf (pudratchi, buyurtmachi) pudrat shartnomasining xususiyatiga va muomala shartlariga ko'ra o'zidan talab qilinadigan darajada vijdoniylilik va ehtiyotkorlik qilgan bo'lishiga qaramay, bu sabablarni enga olmagan bo'lsa;

3) pudrat shartnomasini uning baho haqidagi shartlarini o'zgartirmasdan bajarish taraflar mulkiy manfaatlarining shartnomaga mos keladigan nisbatini buzsa va manfaatdor tarafga zarar etkazsa, natijada ular shartnoma tuzishda umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'lsalar;

4) ish muomalasi odatlaridan yoki shartnomaning mohiyatidan vaziyatning o'zgarishi xavfiga manfaatdor taraf uchrashi kerakligi anglashilmasa.

Baho borasida vaziyatning jiddiy o'zgarishi oqibatida pudrat shartnomasi bekor qilinganida sud har qanday taraf talabi bilan shartnomani bekor qilish oqibatlarini aniqlashda taraflarning ushbu shartnomani bajarish bilan bog'liq xarajatlarini ular o'rtasida adolatli taqsimlash zarurligiga asoslanadi. Vaziyatning jiddiy o'zgarishi munosabati bilan shartnomaning o'zgartirilishiga shartnomani bekor qilish ijtimoiy manfaatlarga zid bo'lgan yoki taraflarga shartnomani sud tomonidan o'zgartirilgan shartlar asosida bajarish uchun talab qilinadigan xarajatlardan ancha ortiq zarar keltiradigan favqulodda hollarda sud qarori bilan yo'l qo'yiladi.

Ayrim hollarda pudratchi ishni bajarish jarayonida qo'shimcha ishlarni ham bajarishga majbur bo'lib qoladi. Shu sabab ishning taxminiy bahosi shu nuqtai nazarda oshishi mumkin. Agar bu bahoning oshish ehtimoli yuzaga kelsa buyurtmachini darhol ogohlantirishi shart bo'ladi. Taxminiy smetani oshirish to'g'risidagi ogohlantirishga buyurtmachi rozi bo'lmasa, u holda pudratchi shartnomadan voz kechishga haqli. Bu holatda pudratchi agar ishning ma'lum bir qismi bajarilgan bo'lsa, shu qismining bahosini mutanosib ravishda buyurtmachidan talab qilishga haqli. Agar smeta qiymatining oshirilishi pudratchining aybi bilan bog'liq bo'lsa, buyurtmachi smetadan ortiqcha sarflangan xarajatlarni to'lamagan holda majburiyatni bajarilishini pudratchidan talab qilishi mumkin.

Agar smetani oshirish haqida buyurtmachi o'z vaqtida ogohlantirilmasa pudratchi smetadan ortiqcha xarajatlarni o'z hisobiga o'tkazib, shartnoma bo'yicha olingan majburiyatni bajarishga majbur. Lekin u shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Natijada u qilgan qo'shimcha mehnat uchun buyurtmachidan haq undirib olish imkoniyatini yo'qotadi. Pudrat shartnomasida qat'iy smeta o'zgartirilishi mumkin emas.

Pudratchining amaldagi xarajatlari ish bahosini aniqlash vaqtida (smeta tuzilayotganda) nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, basharti buyurtmachi pudratchining tejami bajarilgan ish sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, pudratchi ishlar uchun pudrat shartnomasida ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Pudrat shartnomasida pudratchining tejami taraflar o'rtasida taqsimlanishi nazarda tutilishi mumkin.

Agar pudrat shartnomasida bajarilgan ishga yoki uning ayrim bosqichlariga oldindan haq to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi pudratchiga shartlashilgan haqni ish tegishli tarzda va kelishilgan muddatda yoxud buyurtmachining roziligi bilan muddatidan oldin bajarilib, uning natijalari uzil-kesil topshirilganidan keyin to'lashi shart. Pudratchi qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va miqdordagina o'ziga bo'nak yoki zakalat berilishini talab qilishga haqli.

Shartnomaning bajarilishi munosabati bilan buyurtmachi pudratchiga belgilangan tegishli haqni yoki boshqa summani to'lash majburiyatini bajarmagan taqdirda, buyurtmachi tomonidan tegishli summa to'langunga qadar pudratchi ishning natijalarini, shuningdek buyurtmachiga tegishli uskunalarni, qayta ishlash (ishlov berish) uchun berilgan ashyolarni, foydalanilmay qolgan material qoldig'i va pudratchining ixtiyorida boshqa mol-mulkni ushlab qolish huquqiga ega, bu pudratchining buyurtmachi o'z majburiyatini bajarishi uchun qilgan ta'minlash usuli hisoblanadi.

Pudrat shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari. Pudratchi buyurtmachining topshirig'iga asosan muayyan ishlarni amalga oshirish bo'yicha shartnoma tuzar ekan, uning asosiy huquq va majburiyatlari buyurtmachi topshirig'iga asosan ishni bajarish va uning haqini talab qilib olish bilan bog'liq holda vujudga keladi.

FKning 632-moddasi talablaridan kelib chiqib, buyurtma pudratchining materiallari, uning kuchi va mablag'lari hisobidan bajarilishi nazarda tutilgan bo'lsa shartnoma bahosini pudratchi sarflayotgan mablag'larni qo'shgan holda shakllantirishni talab qilish huquqiga ega.

Vaziyat taqazosi bilan ishni bajarishda qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini vaqtida ogohlantirishi shart. Buyurtmachi pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirishga rozi bo'lmagan taqdirda, shartnomadan voz kechishga haqli. Bunday hollarda pudratchi buyurtmachidan ishning bajarilgan qismining bahosini to'lashni talab qilishi mumkin.

Buyurtmachini pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirish zarurligi to'g'risida o'z vaqtida ogohlantirmagan pudratchi ish uchun shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qolgan holda shartnomani bajarishi shart.

Pudratchi, qoida tariqasida, qat'iy baho (qat'iy smeta)ni oshirishni, buyurtmachi esa uni kamaytirishni talab qilishga, shu jumladan bajarilishi kerak bo'lgan ishning to'la hajmini yoki buning uchun zarur xarajatlarni pudrat shartnomasi tuzilayotgan paytda nazarda tutish imkoniyati bo'lmagan hollarda ham, haqli emas.

Pudratchi tomonidan taqdim qilinishi kerak bo'lgan materiallar va uskunalar, shuningdek uchinchi shaxslar tomonidan unga ko'rsatiladigan xizmatlar bahosi ancha oshgan va buni shartnoma tuzish vaqtida nazarda tutish mumkin bo'lmagan hollarda pudratchi belgilangan ish bahosini (smetani) oshirishni talab qilishga, buyurtmachi bu talabni bajarishdan bosh tortgan taqdirda esa, shartnomani bekor qilishni talab qilishga haqli.

FKning 644-moddasi talablariga muvofiq, buyurtmachi pudrat shartnomasi bo'yicha o'zining muqobil majburiyatlarini bajarmaganligi, xususan material, uskunalar, texnik hujjatlarni yoki qayta ishlanishi (ishlov berilishi) kerak bo'lgan ashyoni bermaganligi pudratchining shartnomani bajarishiga to'sqinlik qilgan hollarda, shuningdek mazkur majburiyatlar belgilangan muddatda bajarilmasligini yaqqol ko'rsatib turgan holatlar mavjud bo'lganida pudratchi ishga kirishmaslikka, boshlangan ishni esa to'xtatib qo'yishga haqli. Masalan, ganchkor kerakli sifatdagi mahsulotni talab qilganda buyurtmachining o'z vaqtida olib kelmasligi yoki boshqa sifatdagi mahsulotni olib kelganligi ishning sifatiga, amalga oshirilish muddatiga ta'sir etishi mumkin. Chunki boshqa sifatli ganch mahsuloti tez qatmasligi yoki boshqa xususiyatga ega bo'lib, ganch ishida ishlatilmasligi mumkin. Shu sababli ganchkor kelishilgan ganch mahsuloti kelguncha ishni to'xtatib turishi yoki muddat o'tib ketayotganligini, buyurtmachining e'tiborsizligini vaj qilib shartnomani bekor qilishga haqli bo'ladi.

Agar buyurtmachi pudratchining o'z vaqtida va asosli ogohlantirganiga qaramasdan, oqilona muddatda yaroqsiz yoki sifatsiz materialni almashtirmasa, ishni bajarish usuli to'g'risidagi ko'rsatmalarini o'zgartirmasa yoxud ishning yaroqliligi yoki pishiqligini xavf ostiga qo'yadigan holatlarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan boshqa choralarni ko'rmasa, pudratchi shartnomani bajarishdan bosh tortishga va etkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

FKning 637-moddasiga asosan pudratchining amaldagi xarajatlari ish bahosini aniqlash vaqtida (smeta tuzilayotganda) nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, basharti buyurtmachi pudratchining tejami bajarilgan ish sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, pudratchi ishlar uchun pudrat shartnomasida ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Pudrat shartnomasida pudratchining tejami taraflar o'rtasida taqsimlanishi nazarda tutilishi mumkin.

Pudratchi qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va miqdordagina o'ziga bo'nak yoki zakalat berilishini talab qilishga haqli. Shartnomaning bajarilishi munosabati bilan buyurtmachi pudratchiga belgilangan tegishli haqni yoki boshqa summani to'lash majburiyatini bajarmagan taqdirda, buyurtmachi tomonidan tegishli summa to'langunga qadar pudratchi ishning natijalarini, shuningdek buyurtmachiga tegishli uskunalarini, qayta ishlash (ishlov berish) uchun berilgan ashyolarni, foydalanilmay qolgan material qoldig'i va pudratchining ixtiyoridagi boshqa mol-mulkni majburiyatni bajarilishini ta'minlash maqsadida ushlab qolish huquqiga ega. Bu orqali pudratchi buyurtmachining o'ziga yuklatilgan summani to'linishini o'z vaqtida amalga oshirilishiga erishadi.

Shuningdek, agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachining topshirig'ini bajarish usullarini pudratchi mustaqil belgilaydi. Bu yerda ishning o'ziga xos usulini tanlash huquqidan foydalangan holda pudratchi ishni tez, sifatli, tejimli asosda bajarish yo'llarini o'ylab topishga haqli. Bu yerda asosan pudratchining mahorati, tajribasi o'ziga xos ishni bajarish usulini tanlash imkonini beradi.

Ko'p hollarda ishning bajarish muddati, ish sifati, bajarish imkoniyati pudratchining yordamchi ko'magiga muxtoj qilib qo'yishi mumkin. Pudrat shartnomasi shaxsiy xarakterda bo'lgan hollarda bunday yordamchilar ko'magidan foydalanmaslik, ishni faqat pudratchining o'zi bajarishi shartligi belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, kosibning maxoratini eshitib kelgan mijoz, ishni faqat ushbu usta bajarishini talab qilishi mumkin. Bu holda pudrat shaxsiy xarakterga ega bo'ladi. Pudrat shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda qatnashib, etkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Agar qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida pudratchining shartnomada ko'rsatilgan ishni shaxsan o'zi bajarish majburiyatlari kelib chiqmasa, pudratchi o'z majburiyatlarining bir qismini bajarish uchun boshqa shaxslar (yordamchi pudratchilar)ni jalb qilish huquqiga ega. Bunday hollarda pudratchi bosh pudratchi hisoblanadi.

Bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'ladi, buyurtmachi oldida esa, yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlarini uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun bevosita buyurtmachi oldida javobgar bo'ladilar.

FKning 640-moddasiga asosan pudratchi buyurtmachi bergan materialdan tejab-tergab va rejali foydalanishi, ish tugaganidan so'ng ishlatilgan material to'g'risida buyurtmachiga hisobot berishi, shuningdek uning qoldig'ini qaytarib berishi yoxud o'z ixtiyoridagi foydalanilmay qolgan materialning qiymatini hisobga olib, buyurtmachining roziligi bilan ishning bahosini kamaytirishi shart. FKning 653-moddasiga asosan, agar shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoki axborotning xarakteridan ish natijasidan pudrat shartnomasida nazarda tutilgan maqsadlarda ushbu axborotsiz foydalanish mumkin emasligi anglashilsa, pudratchi buyurtmachiga ishning natijasi bilan birga pudrat shartnomasining narsasini ishlatish yoki undan boshqacha tarzda foydalanishga taalluqli bo'lgan axborotni ham berish majburiyatiga ega.

Ayrim hollarda bajarilayotgan ish maxfiy, uchinchi shaxslarga oshkor qilinmaydigan tusda ham bo'lishi mumkin. Agar ish shunday xarakterda bo'lsa u holda bajarilayotgan ish, u haqdagi ma'lumotlar maxfiy hisoblanadi. Bu hollarda buyurtmachi maboda ishning natijasini pudratchiga bu maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilish oqibatida bajarilishi mumkinligidan kelib chiqib, pudratchiga ishni bajarish jarayonida bu kabi axborotlarni etkazishi mumkin.

Bundan tashqari pudratchi ham amalga oshirayotgan ishlarini tijorat siri sifatida uchinchi shaxslarga oshkor qilinishini xohlamasligi mumkin. Bunday hollarda bir taraf (pudratchi yoki buyurtmachi) pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarganligi tufayli ikkinchi tarafdan yangi echimlar va texnikaviy bilimlar, jumladan huquqiy muhofaza qilinmaydigan echim va bilimlar, shuningdek tijorat siri deb hisoblanishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar olsa, u bu ma'lumotlarni ikkinchi tarafning rozilgisiz uchinchi shaxslarga ma'lum qilishga haqli emas. Bunday axborotdan foydalanish tartibi va shartlari taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Pudratchi quyidagilarni aniqlagan taqdirda darhol buyurtmachini ogohlantirishi va undan ko'rsatmalar olgunga qadar ishni to'xtatib turishi shart:

-buyurtmachi bergan material, uskunalar, texnik hujjatlar yoki qayta ishlash (ishlov berish) uchun topshirilgan ashyoning yaroqsizligi yoki sifatsizligini;

-buyurtmachining ishni bajarish usuli to'g'risidagi ko'rsatmalarini bajarish uning uchun yomon oqibatlarga olib kelishi mumkinligini;

-pudratchiga bog'liq bo'lmagan, bajarilayotgan ish natijalarining yaroqliligi yoki pishiqligini xavf ostiga qo'yadigan yoxud ishni belgilangan muddatda nihoyasiga etkazish mumkin bo'lmaydigan qilib qo'yadigan boshqa holatlarni.

Yuqoridagi holatlar to'g'risida buyurtmachini ogohlantirmagan yoki ogohlantirishga javob olish uchun shartnomada ko'rsatilgan muddat o'tishini, bunday muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, oqilona muddat o'tishini kutmasdan yoxud buyurtmachi ishni to'xtatib turish to'g'risida o'z vaqtida ko'rsatma bergan bo'lishiga qaramasdan ishni davom ettiravergan pudratchi buyurtmachi unga yoki pudratchi buyurtmachiga tegishli talablar qo'yganida mazkur holatlarni vaj qilib keltirishga haqli emas.

Pudratchining asosiy majburiyatlaridan biri albatta bajariladigan ishning sifati bilan bog'liq. Chunki aynan ishning sifatli bajarilishi pudrat shartnomasi tuzilishidan ko'zlangan maqsad hisoblanadi.

Pudratchi bajargan ish pudrat shartnomasining shartlariga, shartlar bo'lmaganida yoki to'liq bo'lmaganida esa, odatda tegishli turdagi ishlarga, ish muomala odati bo'yicha bunday turdagi ishlarning bajarilish shartlariga qo'yiladigan talablarga mos kelishi kerak. Buyurtmachi iste'molchi huquqlaridan foydalaniganligi sababli unga nisbatan "iste'molchi mutaxassis emas" degan tamoyil qo'llaniladi. Shu sababli pudratchi bajarayotgan ish bo'yicha buyurtmachi tushunmasligi sababli butun mas'uliyatni pudratchi zimmasiga yuklaydi. Shu sababli bajarilgan ish natijasi buyurtmachiga topshirish paytida shartnomada ko'rsatilgan yoki odatda qo'yiladigan talablar bilan belgilangan xususiyatlarga ega bo'lishi va oqilona muddat davomida shartnomada nazarda tutilganidek foydalanish uchun, agar u shartnomada belgilangan bo'lmasa, bunday turdagi ishning natijasidan odatdagidek foydalanish uchun yaroqli bo'lishi kerak.

Ayrim hollarda qonun hujjatlarida pudratchiga majburiyay ishni bajarish uchun talablar qo'yilishi mumkin. Shu hollarda pudratchi mazkur talablarga amal qilishga majbur bo'ladi. Agar qonun hujjatlarida pudrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ishga qo'yiladigan majburiy talablar nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkor sifatida ish olib borayotgan pudratchi ishni bunday majburiy talablarga shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasada amal qilgan holda bajarishi shart.

Ishning sifati bo'yicha kafolat berish talab qilinadigan bo'lsa bu kafolat pudratchi tomonidan berilishi shart. Yuqorida buyurtmachi iste'molchi huquqlaridan foydalanishini nazarda tutdik. O'zbekiston Respublikasining Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonuni 12-moddasiga asosan iste'molchi o'zi sotib olgan tovar (ish, xizmat) sanitariya-gigiena, shu jumladan radiologiya, epidemiyaga qarshi talablarga va amaldagi boshqa normalar hamda qoidalarga rioya etgan holda ishlab chiqarilgan yoki bajarilgan bo'lishiga va uning hayoti, sog'lig'i, atrof-muhit uchun xavfsiz bo'lishiga, shuningdek uning mol-mulkiga zarar etkazmasligiga kafolat berilishini talab qilish huquqiga ega.

Ushbu modda talablaridan kelib chiqqan holda bajarilgan ish buyurtmachining hayoti, sog'lig'i, mol-mulki va atrof muhit uchun xavfsiz bo'lishi bilan bog'liq bo'lsa pudratchining kafolati bilan bog'liq talablar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonuni 12-moddasiga asosan pudratchi ishning xizmat muddati yoki yaroqlilik muddati mobaynida, agar bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, tovar iste'molchiga sotilgan (ish bajarilgan) kundan e'tiboran o'n yil mobaynida uning xavfsiz bo'lishini ta'minlashi shart.

Ish pudratchi tomonidan pudrat shartnomasidan chetga chiqqan holda bajarilib, ish natijasini yomonlashtirgan bo'lsa, yoki uni shartnomada nazarda tutilgan maqsadlar uchun yoxud shartnomada yaroqsizlik haqida tegishli shartlar bo'lmagan taqdirda, odatdagi maqsadlar uchun foydalanishga yaroqsiz qilib qo'yadigan boshqa kamchiliklar bilan bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z xohishiga ko'ra pudratchidan:

- kamchiliklarni oqilona muddatda bepul bartaraf etishni;
- ish uchun belgilangan bahoni mutanosib ravishda kamaytirishni;
- shartnomada buyurtmachining kamchiliklarni bartaraf etish huquqi nazarda tutilgan bo'lsa, ularni bartaraf etishga qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga haqli.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi belgilangan muddatlarda ish natijasining lozim darajada sifatli emasligini aniqlagan taqdirda, ishning natijasi lozim darajada sifatli emasligi bilan bog'liq talablarni qo'yishga haqli. Ish natijasiga kafolat muddati belgilanmagan hollarda ish natijalaridagi kamchiliklar oqilona muddatda, biroq ish natijasi topshirilgan kundan boshlab ikki yil mobaynida aniqlangan taqdirda, agar qonunda, shartnomada yoki ish muomalasi odatlarida boshqa muddatlar belgilangan bo'lmasa, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklar bilan bog'liq talablarni

qo'yishi mumkin. Buyurtmachi kafolat muddati mobaynida aniqlangan ish natijasidagi kamchiliklar bilan bog'liq talablarni qo'yishga haqli.

Shartnomada nazarda tutilgan kafolat muddati ikki yildan kam bo'lib, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklarni kafolat muddati tamom bo'lgach, biroq ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan paytdan e'tiboran ikki yil davomida aniqlagan va bu kamchiliklar ish natijasi o'ziga topshirilgunicha yoki topshirish paytiga qadar yuzaga kelgan sabablarga ko'ra paydo bo'lganligini isbot qilsa, ular uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, kafolat muddati bajarilgan ish natijasi buyurtmachi tomonidan qabul qilib olingan yoki qabul qilib olinishi lozim bo'lgan paytdan e'tiboran o'ta boshlaydi.

FKning 642-moddasiga asosan Buyurtmachi pudratchining faoliyatiga aralashmagan holda istalgan vaqtda ishning borishini va sifatini tekshirishga haqli.

Agar pudratchi pudrat shartnomasini bajarishga o'z vaqtida kirishmasa yoki ishni sust bajarishi natijasida uni belgilangan muddatda tugatish mumkin emasligi aniq bo'lib qolsa, buyurtmachi shartnomadan voz kechib, etkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli. Shu bilan birga agar ish kechiktirib bajariladigan bo'lsa, buyurtmachi shartnomaga nisbatan o'z qiziqishini yo'qotganligini isbot qilishi lozim.

Agar ishni bajarish vaqtida uning tegishli darajada bajarilmasligi aniq bo'lib qolsa, buyurtmachi pudratchiga kamchiliklarni yo'qotish uchun oqilona muddat belgilashga va bu talabni pudratchi belgilangan muddatda bajarmagan taqdirda pudrat shartnomasidan voz kechishga yoxud bu kamchiliklarni pudratchi hisobidan tuzatishni boshqa shaxsga topshirishga, shuningdek etkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi ish natijasi o'ziga topshirilgunga qadar istagan vaqtda shartnomadan voz kechib, belgilangan bahoning buyurtmachi shartnomadan voz kechganligi to'g'risidagi ogohlantirish olingunga qadar bajarilgan ishga mutanosib qismini to'lashi mumkin. Buyurtmachi pudratchiga shartnomaning bekor qilinishi tufayli etkazilgan zararni ham bajarilgan ishning bahosi bilan hamma ish uchun belgilangan baho o'rtasidagi farq doirasida to'lashi shart.

Buyurtmachi bajarilgan ishni (uning natijasini) pudrat shartnomasida nazarda tutilgan muddatda va tartibda pudratchi ishtirokida ko'rib chiqishi va qabul qilishi, ish natijasini yomonlashtiradigan darajada shartnomadan chekinish yoki boshqa kamchiliklar aniqlangan taqdirda esa, bu to'g'rida pudratchiga darhol ma'lum qilishi shart.

Ishni qabul qilish vaqtida uning kamchiliklarini aniqlagan buyurtmachi bu kamchiliklar yoxud ularni tuzatish to'g'risida keyinchalik talab qo'yish mumkinligi dalolatnoma yoki qabul qilishni tasdiqlovchi boshqa hujjatda ko'rsatilgan hollardagina ularni vaj qilib keltirishga haqli.

Buyurtmachi ishni tekshirmasdan qabul qilgan bo'lsa, uni qabul qilishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lgan kamchiliklar (ochiq ko'rinib turgan kamchiliklar)ni dalil qilib keltirish huquqidan mahrum bo'ladi.

Buyurtmachi ish qabul qilib olinganidan so'ng unda pudrat shartnomasidan chekinishlar yoki ishni qabul qilishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lmagan boshqa xil kamchiliklar (yashirin kamchiliklar)ni, shu jumladan, pudratchi qasddan yashirgan kamchiliklarni aniqlasa, ular aniqlanganidan so'ng o'n kunlik muddat ichida bu to'g'rida pudratchiga xabar qilishi shart.

Buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida bajarilgan ishning kamchiliklari yoki ularning sabablari yuzasidan nizo kelib chiqqan taqdirda, istagan tarafning talabi bo'yicha ekspertiza tayinlanishi kerak. Ekspertiza o'tkazish xarajatlari pudratchi zimmasida bo'ladi, ekspertiza pudrat shartnomasi buzilmaganligini yoki pudratchining harakatlari bilan aniqlangan kamchiliklar o'rtasida sababiy bog'lanish yo'qligini aniqlagan hollar bundan mustasno. Bunday hollarda ekspertiza xarajatlarini ekspertiza o'tkazishni talab qilgan taraf, agar ekspertiza taraflarning o'zaro kelishuvi bilan tayinlangan bo'lsa, ikkala taraf teng miqdorda to'laydi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortganida, pudratchi shartnomaga binoan ish natijasi buyurtmachiga topshirilishi kerak bo'lgan kundan boshlab bir oy o'tgach va shundan keyin buyurtmachini ikki marta ogohlantirgan holda ish natijasini sotib yuborishga, tushgan pulni esa, pudratchiga tegishli hamma to'lovlarni chegirib tashlab, notarial

idoraning depozitiga buyurtmachining nomiga kiritib qo'yishga haqli. Pudratchi pudrat narsasini sotish o'rniga uni ushlab turish yoki keltirilgan zararni buyurtmachidan undirib olish huquqidan foydalanishga haqli.

Agar buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo'lgan bo'lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi ashyo topshirilishi lozim bo'lgan paytda buyurtmachiga o'tgan deb hisoblanadi.

Pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulklarni saqlanishini talab qilishga haqli.

Agar pudrat shartnomasida bajarilgan ishga yoki uning ayrim bosqichlariga oldindan haq to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi pudratchiga shartlashilgan haqni ish tegishli tarzda va kelishilgan muddatda yoxud buyurtmachining roziligi bilan muddatidan oldin bajarilib, uning natijalari uzil-kesil topshirilganidan keyin to'lashi shart.

Shuningdek ishning sifatli, aniq va belgilangan muddatda bajarilishi nafaqat pudratchiga balki ayrim hollarda buyurtmachiga ham bog'liq bo'ladi. bu holatlarda buyurtmachi pudratchiga yordam berishi lozim bo'ladi. pudratchining ishni bajarishiga buyurtmachi pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda, hajmda va tartibda yordam berishi shart.

Buyurtmachi bu majburiyatni bajarmasa, pudratchi ko'rilgan zararni, shu jumladan bekor turib qolganlik oqibatidagi qo'shimcha chiqimlarni qoplashni yoki ishni bajarish muddatini o'zgartirish yoxud pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ish bahosini oshirishni talab qilishga haqli.

Buyurtmachining harakati yoki yo'l qo'yan xatosi tufayli pudrat shartnomasi bo'yicha ishni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, pudratchi ishning bajarilgan qismini hisobga olgan holda shartnomada ko'rsatilgan bahoni olish huquqini saqlab qoladi.

Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik. Pudrat shartnomasi bo'yicha javobgarlik har ikki tarafning o'z majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarida kelib chiqadi.

Aksariyat hollarda buyurtmachining javobgarligi, ish natijasini o'z vaqtida qabul qilmaganda, shartnoma bahosini o'z vaqtida to'lamaganda, pudratchining ishi tijorat siri yoki uchinchi shaxslarga oshkor qilmaslik bilan bog'liq bo'ladigan bo'lsa va uni oshkor qilmaslik buyurtmachi zimmasiga majburiyat sifatida yuklatilib, buyurtmachi tomonidan bu majburiyatga rioya etilmaganda va boshqa hollarda kelib chiqadi. Aksariyat hollarda buyurtmachi fuqaro bo'lsa u iste'molchi huquqlaridan foydalanib, "iste'molchi hamisha haq" tamoyilidan foydalanadi.

Topshirilgan ishni pudratchi o'z hisobidan amalga oshiradigan va ishni bajarish usulini o'zi tanlaydigan bo'lsa pudratchi o'zi bergan materiallar va uskunalarining sifati tegishli darajada bo'lmaganligi uchun, shuningdek uchinchi shaxslar huquqlari bo'lgan materiallar va uskunalarni berganligi uchun javobgar bo'ladi. Shuningdek, pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga)topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulk saqlanmaganligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Shartnomada pudratchining yordamchi pudratchi olishga huquqi bo'lsa u holda FKning 241, 334 va 634-moddalariga asosan bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'ladi, buyurtmachi oldida esa, yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlari uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

Ushbu moddaning birinchi qismidagi qoidalarni yoki pudrat shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda qatnashib, etkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun bevosita buyurtmachi oldida javobgar bo'ladilar.

Pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi, shuningdek oraliq muddatlarini buzganlik uchun javobgar bo'ladi.

agar pudratchi buyurtmachi bergan materialni tegishli suratda qabul qilib olayotganida undagi kamchiliklarni aniqlash mumkin bo'lmaganligini isbot qila olmasa, u buyurtmachi bergan materialning kamchiliklari tufayli ishning lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

FKning 650-moddasida ishning sifati lozim darajada bo'lmaganligi uchun pudratchining javobgarligi nazarda tutilgan. Unga asosan ish pudratchi tomonidan pudrat shartnomasidan chetga chiqqan holda bajarilib, ish natijasini yomonlashtirgan bo'lsa, yoki uni shartnomada nazarda tutilgan maqsadlar uchun yoxud shartnomada yaroqsizlik haqida tegishli shartlar bo'lmagan taqdirda, odatdagi maqsadlar uchun foydalanishga yaroqsiz qilib qo'yadigan boshqa kamchiliklar bilan bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z xohishiga ko'ra pudratchidan:

kamchiliklarni oqilona muddatda bepul bartaraf etishni;

ish uchun belgilangan bahoni mutanosib ravishda kamaytirishni;

shartnomada buyurtmachining kamchiliklarni bartaraf etish huquqi nazarda tutilgan bo'lsa, ularni bartaraf etishga qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga haqli.

Pudratchi ishdagi o'zi javobgar bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etish o'rniga, buyurtmachiga shartnomani bajarishni kechiktirganlik natijasida etkazgan zararni qoplagan holda ishni yangidan bepul bajarib berishga haqli. Bunday holda buyurtmachi ilgari o'ziga topshirilgan ish natijasini, agar ishning xarakteriga ko'ra uni qaytarib berish mumkin bo'lsa, pudratchiga qaytarib berishi shart.

Agar ishdagi pudrat shartnomasi shartlaridan chetga chiqishlar yoki boshqa xil kamchiliklar jiddiy va bartaraf etib bo'lmaydigan darajada bo'lsa yoxud aniqlangan kamchiliklar buyurtmachi tomonidan belgilangan oqilona muddatda bartaraf etilmagan bo'lsa, buyurtmachi shartnomani bajarishdan bosh tortishga va keltirilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Pudrat shartnomasining muayyan kamchilik uchun pudratchini javobgarlikdan ozod qilish to'g'risidagi sharti, agar bunday nuqsonlar pudratchining aybli harakatlari yoki harakatsizligi tufayli vujudga kelganligi isbotlansa, pudratchini javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Ishni bajarish uchun material bergan pudratchi uning sifati uchun sotuvchining sifati lozim darajada bo'lmagan tovar uchun javobgarligi to'g'risidagi qoidalar bo'yicha javobgar bo'ladi.

Shartnomada nazarda tutilgan kafolat muddati ikki yildan kam bo'lib, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklarni kafolat muddati tamom bo'lgach, biroq ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan paytdan e'tiboran ikki yil davomida aniqlagan va bu kamchiliklar ish natijasi o'ziga topshirilgunicha yoki topshirish paytiga qadar yuzaga kelgan sabablarga ko'ra paydo bo'lganligini isbot qilsa, ular uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Pudrat shartnomasining alohida turlarida javobgarlik o'ziga xos tarzda qo'llaniladi. Taraflarning javobgarlik masalalari xatto maxsus qonun hujjatlari asosida ham belgilanishi mumkin.

Masalan, 15.12.2000 yilda qabul qilingan "Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun Yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risida"gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 17 sentyabrdagi 404-son qarori bilan tasdiqlangan "Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun Yuridik shaxslarga solinadigan jarimalarni undirish tartibi to'g'risida"gi Nizom va boshqalarni keltirib o'tish mumkin.

17-MAVZU: Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi.

REJA:

- 1. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.**
- 2. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining turlari.**
- 3. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha tomonlarning huquq va majburiyatlari.**
- 4. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.**

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari. Fuqarolik kodeksining 703-moddasida haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan:

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha ijrochi buyurtmachining topshirig'i bilan ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatni bajarish (muayyan harakatlarni qilish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish), buyurtmachi esa bu xizmat uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

Ushbu shartnoma orqali ko'rsatiladigan xizmatlarga quyidagilarni, ya'ni aloqa xizmati, tibbiyot, veterinariya, auditorlik, maslahat, axborot xizmatlari, ta'lim berish, sayyohlik va boshqa xizmatlarni kiritish mumkin. Ushbu xizmat turlariga nisbatan haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining qoidalari tatbiq etiladi.

Shu o'rinda ushbu shartnomaning predmetini tashkil qiladigan "xizmat" tushunchasiga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi xizmat turiga ko'ra ham konsensual ham real bo'lishi mumkin. Masalan, sayyohlik xizmati konsensual xarakterga ega bo'lsa, aloqa xizmatining ayrim turlari (xat-xabarlar yuborish xizmati) real xarakterli bo'lishi mumkin.

ikkinchidan, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi o'z nomidan ko'rinib turibdiki, muayyan haq evaziga amalga oshiriladi. Buyurtmachi o'z topshirig'iga binoan ijrochi tomonidan amalga oshirilgan xizmat uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

uchinchidan, shartnoma yuzasidan taraflarning har ikkalasida ham huquq va majburiyatlar mavjud bo'ladi. Shu nuqtai nazardan haq evaziga xizmat ko'rsatish ikki tomonlama shartnomalar guruhiga kiradi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish Respublikamizda bozor munosabatlari shakllanib borishi va demokratik jarayonlarning shiddat bilan o'zgarib borayotganligi sababli aholiga keng jabha bo'ylab xizmat ko'rsatishga qaratilgan shartnomadir.

Shartnomaning predmeti ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatdir. Ya'ni, muayyan harakatlarni qilish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan, shaxslarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, muayyan bir ihtisoslikka, malakaga ega bo'lgan kishilar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Fuqarolik kodeksining 704-moddasiga muvofiq haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida boshqa ko'rsatmalar bo'lmasa, ijrochi shartnomada nazarda tutilgan xizmat (xizmatlar)ni shaxsan o'zi ko'rsatishi shart.

Shartnomada haq to'lash tartibi. Buyurtmachi o'ziga ko'rsatilgan xizmatlar haqini haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda va tartibda to'lashi shart.

Ijrochi o'zi aybdor bo'lmagani holda xizmatni bajara olmagan taqdirda, buyurtmachi ijrochiga uning xarajatlarini to'lashi shart, bunda ijrochining xizmat (xizmatlar) ko'rsatishdan ozod qilinishi munosabati bilan olgan yoki olishi mumkin bo'lgan foydasi chegirib qolinadi. Buyurtmachining aybi bilan xizmatni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xizmatlar bahosi butunlay to'lanishi kerak (FKning 705-moddasi).

Bugungi kunda Respublikamizda ushbu shartnomaga bo'lgan talab ortib bormoqda. Aholiga turli sohalarda keng xizmatlar ko'rsatishga davlatimiz tomonidan katta e'tibor berilmoqda. Respublikamizda ayniqsa, sog'liqni saqlash tizimi tubdan isloh qilinib aholiga keng qamrovli va sifatli tibbiyot xizmatini ko'rsatish sharoitlarini yaratib berildi. Bu sohaning rivojlanishida hususiy tibbiyot markazlarining tashkil etilishi katta samarali natijalarga erishishga turtki bo'ldi. Tibbiy xizmat ko'rsatuvchi turli xususiy tibbiyot markazlari tashkil etildi va bu fuqarolarimizga taklif etilayotgan tibbiy xizmatlardan o'zlari uchun ma'qul bo'lganini tanlash imkoniyatlarini orttishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, fuqarolarimizning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquq va erkinliklarini himoya qilishga, ularning huquqiy ongi va madaniyatini oshirishga qaratilgan turli huquqiy maslahathonalar, advokaturalar faoliyat olib bormoqda.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining turlari. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bir necha turlarga ajratiladi. Ularni biz xizmat ko'rsatishning xususiyatiga qarab, aloqa xizmati, tibbiy xizmat, veterinariya xizmati, auditorlik xizmati, huquqiy xizmat, maslahat xizmati va shunga o'xshash boshqa turlarga ajratamiz. Ana shu ko'rsatib o'tilgan xizmatlar o'z xususiyati, xizmat ko'rsatish holati, xarakteri va huquqiy tartibga solinish sohasiga qarab, bir-biridan farqlanadi. Ammo ularning umumiy o'xshashligi ham mavjud. Shu sababli ularni Fuqarolik kodeksi haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi sifatida bir mavzuga jamlagan.

Chunki bu shartnomada bir tomonda xizmat ko'rsatuvchi ijrochi, ikkinchi tomonda esa ana shu xizmatdan foydalanuvchi buyurtmachi ishtirok etadi. Buyurtmachi bo'lib fuqarolar, shuningdek, Yuridik shaxslar, ijrochi bo'lib esa, haq evaziga xizmat ko'rsatish huquqiga ega bo'lgan va xizmat ko'rsatish uchun belgilangan tartibda ruxsat olgan fuqaro yoki tashkilotlar qatnashadilar. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma olgan fuqarolar ham haq evaziga xizmat ko'rsata oladilar.

Haq evaziga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab, Yuridik shaxs hisoblanadi va xizmat ko'rsatish faoliyatiga ega bo'ladi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi orqali ko'rsatiladigan xizmat turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Aloqa xizmati;
2. Tibbiyot xizmati;
3. Veterinariya xizmati;
4. Auditorlik xizmati;
5. Maslahat xizmati;
6. Axborot xizmatlari;
7. Ta'lim berish xizmati;
8. Advokatlik xizmati;
9. Sayyohlik xizmati va boshqa xizmatlar;

Sanab o'tilgan xizmat turlari Respublikamizda jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Shu munosabat bilan Respublikamizda ushbu xizmat turlarini huquqiy tartibga solishga qaratilgan qator qonun hujjatlari qabul qilingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi, "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi, "Aloqa to'g'risida"gi, "Pochta aloqasi to'g'risida"gi, "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi va boshqa qonun hujjatlari. Shuningdek, Fuqarolik kodeksining 708-moddasida pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar va maishiy pudrat to'g'risidagi qoidalar ushbu bob qoidalariga zid bo'lmasa, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga nisbatan qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Respublikamizda mustaqillikdan keyin rivojlanib borayotgan xizmatlardan biri bu auditorlik xizmatidir.

"Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunning 1-moddasida auditga tushuncha berilgan. Unda belgilanishicha, audit muayyan vakolatlar berilgan shaxslar auditorlar (auditorlik firmalari) tomonidan xo'jalik yuritayotgan xo'jaliklarning moliyaviy hisobotlari to'g'riligini, ular amalga oshirgan moliyaviy va xo'jalik operasialari O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlariga qay darajada muvofiqligini, shuningdek mukammalligini, buxgalteriya hisoboti va boshqa moliyaviy hisobot yuritishga doir talablarga qay darajada monandligini tekshirish maqsadida o'tkaziladigan moliya hujjatlarining ekspertizasi va tahlilidir. Audit, shuningdek, konsalting mijoz bilan shartnoma asosida xizmatlar ko'rsatishni ham o'z ichiga oladi.

Audit belgilangan tartibda auditorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini olgan va auditorlarning kasb-kori ruyxatiga kiritiladigan mutaxassisdir.

Auditorlik xizmati auditorlik firmasi tomonidan olib boriladi. Auditorlik firmasi Yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan tuzilgan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan va o'z ustaviga ko'ra, faoliyati sohasi auditorlik xizmatlari ko'rsatishdan iborat bo'lgan korxonalar hisoblanadi.

Auditorlik firmalari kichik korxonalar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalar tarzida tuzilishi mumkin.

Auditorlik va auditorlar firmalari davlat ro'yxatidan o'tib, lisenziya olganlaridan keyin o'z faoliyatini boshlaydilar.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha tomonlarning huquq va majburiyatlari. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida taraflar sifatida buyurtmachi va ijrochi ishtirok etadi.

Buyurtmachi – tegishli xizmat ko'rsatilishidan manfaatdor bo'lgan va bu xizmatni o'ziga yoki u ko'rsatgan boshqa shaxsga ko'rsatilishi uchun buyurtma beruvchi shaxs hisoblanadi.

Mazkur shartnomada buyurtmachi sifatida xizmat turiga qarab fuqarolar, Yuridik shaxslar, davlat organlari qatnashishlari mumkin. Masalan, fuqaro o'zining sog'lig'ini tiklash uchun tibbiyot xizmatiga murojaat

qilsa, Yuridik shaxslar yoki davlat organlari o'zlariga aloqa, pochta xizmatlarini ko'rsatishlarini ta'minlash maqsadida aloqa yoki pochta xizmatlariga murojaat qiladilar.

Ijrochi – buyurtmachi bilan kelishgan holda o'z zimmasiga olgan xizmatni haq evaziga amalga oshiruvchi, tegishli malaka, mutaxassislikka va vakolatga ega bo'lgan shaxs.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ijrochi bo'lib, tegishli xizmatni amalga oshiruvchi **fuqarolari**, Yuridik shaxslar, davlat muassasalari qatnashishlari mumkin.

Ijrochining huquq va majburiyatlari. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni ijrochining asosiy majburiyati, buyurtmachi tomonidan zimmasiga yuklanadigan (buyuriladigan) ashyoviy ko'rinishga ega bo'lmagan xizmatni shartnomada belgilangan tartib va shartlar asosida bajarishdan iboratdir. Bunda haq evaziga xizmat ko'rsatuvchi shaxs yuqorida aytib o'tganimizdek, zimmasiga yuklatilayotgan xizmatni bajarishga ixtisosi, malakasi etarli bo'lishidan tashqari, tegishli xizmat turini bajarish uchun (maxsus lisenziya) vakolatga ega bo'lishi yoki tegishli tashkilotda faoliyat yuritayotgan bo'lishi talab etiladi. Masalan, huquqiy xizmat ko'rsatuvchi shaxs, ya'ni advokat tegishli oliy Yuridik ma'lumotga ega bo'lishi va shu faoliyat bilan shug'ullanishi uchun tegishli ruxsatnoma olgan bo'lishi kerak. Garchi fuqaro oliy Yuridik ma'lumotga ega bo'lsada, lekin advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga ruxsatnomasi (lisenziyasi) mavjud bo'lmasa, u advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga, sud-tergov jarayonlarida qatnashishga haqli emas. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tegishli oliy Yuridik ma'lumotga ega shaxs o'z bilimi doirasida boshqa shaxslarga huquqiy maslahatlar berishi mumkin, biroq u tegishli xizmat turini ko'rsatish uchun albatta maxsus ruxsatnomaga ega bo'lishi shart.

Ijrochining huquqlari shartnoma yuzasidan olgan xizmatini bajarganlik uchun buyurtmachidan haqni o'z vaqtida to'lashni talab qilishdan iboratdir.

Buyurtmachining huquq va majburiyatlari. Ushbu shartnoma bo'yicha buyurtmachining asosiy majburiyati o'ziga ko'rsatilgan xizmat uchun shartnomada belgilangan haqni o'z vaqtida to'lash yoki to'lab borishdan iboratdir.

Buyurtmachi tegishli xizmatga buyurtma berishi uchun ijrochi kabi muayyan talabga javob berishi shart emas, biroq unda tegishli xizmatga buyurtma berish uchun asos, zarurat va tegishlicha mablag' bo'lishi shart. Masalan, sayyohlik xizmatdan foydalanishda albatta buyurtmachining sayohat qilishga ehtiyoji va unga etarli mablag'i bo'lishi kerak.

Buyurtmachining huquqlari ijrochi tomonidan o'ziga ko'rsatilayotgan xizmatni shartnoma shartlariga muvofiq holda, o'z vaqtida, sifatli ado etishini talab qilishdan iboratdir.

Oldingi paragrafda sanab o'tilgan xizmat turlarining har birida shartnoma taraflari, ya'ni ijrochi va buyurtmachining huquq va majburiyati xizmat turiga qarab turli ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Chunonchi, aloqa xizmati ko'rsatish shartnomasiga muvofiq, xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachilarga pochta jo'natmalarini belgilangan manzilga jo'natish, mijozlarga kunlik matbuot xabarlarini, shuningdek, gazeta, jurnallarni ularning uyiga yoki boshqa belgilangan joylarga vaqtida etkazib berish, telefon xizmati ko'rsatish kabi tuzilgan shartnomalardan kelib chiqadigan burchlarni o'z vaqtida maromiga etkazib bajarish bo'lsa, buyurtmachilar esa buning uchun belgilangan xizmat haqini to'lab turishga majbur bo'ladi.

Tibbiy xizmat ko'rsatishda esa, bu xizmatni bajarishga ixtisoslashgan tashkilot, shuningdek, etarlicha tibbiy xizmat ko'rsatishga tegishli bilim va hujjatlarga ega bo'lgan, hamda ruxsat olgan shaxslar, tibbiy xizmat ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi. Ular esa fuqarolarga malakali xizmat ko'rsatish majburiyatini oladi. Tibbiy xizmatdan foydalanuvchilar agar bunday xizmat ko'rsatish tekinga bajariladigan bo'lmasa, kelishilgan haqni to'lashga burchli bo'ladi.

Veterinariya xizmati bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachi fermerlarga yoki aholiga malakali xizmat ko'rsatish majburiyatini olsa, buyurtmachi esa shartnoma bo'yicha belgilangan xizmat haqini va boshqa majburiyatlarni bajarishi shart.

Axborot, maslahat berish va sayyohlik xizmati ko'rsatish bo'yicha bu vazifalarni bajaruvchi tashkilot tegishli xizmatni shartnoma bo'yicha sifatli bajarishga, buyurtmachi esa kelishilgan xizmat haqini o'z vaqtida to'lashga majbur bo'ladi.

Huquqiy xizmat ko'rsatuvchi notarius, advokatura va boshqa huquqiy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, firmalar qonunga muvofiq va taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishga, buyurtmachilar esa kelishilgan haqni belgilangan vaqtda va tartibda to'lashga majbur bo'ladi.

Ta'lim (repetitorlik) xizmati tegishli guvohnomasi, ya'ni ruxsatnomasi bo'lgan va malakali ixtisosga ega, xususiy tadbirkor tomonidan yoki bu faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan firma tomonidan ko'rsatiladi. Mijoz, ya'ni ta'lim olishga muxtoj shaxs belgilangan yoki kelishilgan xizmat haqini to'lashga majbur bo'ladi.

Auditorlik xizmat bo'yicha auditor yoki auditorlik firmasi mijoz tashkilotga shartnomaga muvofiq sifatli xizmat ko'rsatish majburiyatini olsa, buyurtmachi tashkilot shartlashilgan xizmat haqini o'z vaqtida to'lashga majbur bo'ladi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi. Fuqarolik kodeksining 706-moddasida haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini buzganlik uchun ijrochining javobgarligi nazarda tutilgan bo'lib, ijrochi haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini umuman yoki tegishli darajada bajarmagan hollarda u keltirilgan zararni buyurtmachiga batamom to'lashi shart, lekin bu to'lov shartnomada nazarda tutilgan xizmatlar bahosining ikki baravaridan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish vaqtida ijrochi majburiyatini umuman yoki tegishli darajada bajarmagan hollarda haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgandan kuchaytirilgan javobgarlik nazarda tutilishi mumkin.

Buyurtmachi o'ziga ko'rsatilgan xizmatlar haqini shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda va tartibda to'lamaganlik uchun ijrochi oldida javobgardir.

Ijrochi o'zi aybdor bo'lmagani holda xizmatni bajara olmagan taqdirda, buyurtmachi ijrochiga uning xarajatlarini to'lashi shart, bunda ijrochining xizmat (xizmatlar) ko'rsatishdan ozod qilinishi munosabati bilan olgan yoki olishi mumkin bo'lgan foydasi chegirib qolinadi. Buyurtmachining aybi bilan xizmatni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xizmatlar bahosi butunlay to'lanishi kerak.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilish.

Umumiy qoida bo'yicha shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi yoki bekor bo'lishi mumkin. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilish: buyurtmachi xizmatlarning belgilangan baxosini batamom to'lash sharti bilan haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilishni talab qilishga haqli, shartnoma ijrochining aybli harakatlari tufayli bekor qilingan hollar bundan mustasno.

Ijrochi shartnoma bekor qilinishi tufayli buyurtmachiga etkazilgan zararning hammasini to'lash sharti bilangina haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilishni talab qilishga haqli, shartnoma buyurtmachining aybi bilan bekor qilingan hollar bundan mustasno (FKning 707-moddasi).

18-MAVZU: Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi.

REJA:

- 1. Yo'lovchi, bagaj va yuk tashishning umumiy qoidalari.**
- 2. Yo'lovchi tashish shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari.**
- 3. Shartnoma turlari: yuk tashish shartnomasi, charter (fraxtlash) shartnomasi.**
- 4. Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasi shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.**
- 5. Shartnomada muddatlar.**
- 6. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari va mazmuni.**
- 7. Shartnoma bo'yicha asosiy va qo'shimcha xizmatlar.**
- 8. Shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.**

Yo'lovchi, bagaj va yuk tashishning umumiy qoidalari. Tashish shartnomasining tushunchasi, predmeti va turlari. Iqtisodchilarning e'tirofiga ko'ra, transport jamiyat iqtisodiy organizmining muhim qon

tomirlaridan biridir. Zero, transport uzoqni yaqin, og'irni engil qiluvchi vositadir. Bu g'oya, ayniqsa, bozor munosabatlari sharoitida yanada teranlashmoqda. Aynan transport yo'lovchi, bagaj va yuk tashishni amalga oshirishning zarur vositasi bo'lib qolmoqda.

Bozor munosabatlari transportdan foydalanishni huquqiy tartibga solishga keskin ta'sir ko'rsatdi. Masalan, avtomobil transporti sohasidagi ko'plab xususiy korxonalar vujudga keldi. Ilgarigi "davlat rejasi shartnomaviy munosabatlarning asosi sifatida o'z mavqeini yo'qotdi. Yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalari bozor munosabatlarida transport korxonasi bilan mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtiruvchi asosiy huquqiy vosita bo'lib qoldi"¹. Amaldagi FKning 709-moddasiga ko'ra, yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasiga ta'rif berishdan oldin ularning turlarini aytib o'tish kerak, chunki bu shartnomaning tushunchalari uning turiga qarab farqlanadi. Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasining quyidagi asosiy ikki turi mavjud:

- 1) yo'lovchi tashish shartnomasi;
- 2) yuk tashish shartnomasi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 710-moddasida yo'lovchi tashish shartnomasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Yo'lovchi tashish shartnomasi bo'yicha tashuvchi yo'lovchini, yo'lovchi bagaj toshpirgan bo'lsa – bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Bunda yo'lovchi belgilangan yo'l haqini, bagaj topshirgan bo'lsa, bagaj tashish haqini ham to'lash majburiyatini oladi". Yo'lovchi tashish shartnomasida taraflardan biri tadbirkorlik faoliyati yuritganligi uchun bu shartnoma xo'jalik shartnomalari turkumiga kiradi. Binobarin, unga nisbatan 1998 yil 29 avgustda qabul qilingan "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining normalari ham tatbiq etiladi.

Yuqoridagi normadan ko'rinib turibdiki, yo'lovchi deganda, tashuvchi xizmatidan foydalanuvchi jismoniy shaxs tushuniladi, bagaj deganda esa transportda jo'natish uchun hozirlangan narsalar, yo'lovchining o'zi bilan birga bo'lgan (shaxsiy) yukini tushunamiz.

Tashuvchi esa – bu ma'lum haq evaziga yo'lovchi va bagajni belgilangan manzilga eltuvchi shaxs.

Shuni ta'kidlash kerakki, Fuqarolik kodeksining tashish shartnomasiga bergan ta'rifi umumiydir, ya'ni Kodeks normalari bu sohani umumiy normalar tarzida tartibga soladi. Amalda tashish shartnomalariga doir tegishli transport tashkilotlarining o'z normalari mavjud. Ularda, xususan, yo'lovchi va bagaj tashishning o'ziga xos, sohaning maxsus xususiyatlarini hisobga olib, ta'rif beriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 maydagi Havo kodeksiga asosan yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Havo transportida tashish shartnomasiga binoan tashuvchi yo'lovchi va uning qo'l yukini chiptada ko'rsatilgan parvozni amalga oshirayotgan havo kemasidan joy berib, belgilangan manzilga eltib qo'yish majburiyatini, yo'lovchi qo'l yukini topshirgan bo'lsa – qo'l yukini belgilangan manzilga etkazib, uni yo'lovchiga yoki yo'lovchi tayinlagan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Yo'lovchi belgilangan tarif bo'yicha parvoz-uchish, yuk tashuvchi belgilagan me'yordan ortiq qo'l yuki bo'lgan taqdirda esa – qo'l yuki uchun ham haq to'lash majburiyatini oladi" (O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi, 98-modda²).

Yo'lovchi tashish shartnomasining asosiy xususiyati shundaki, bunda tashish bo'yicha xizmatlardan foydalanuvchi taraf bo'lib fuqaro qatnashadi. Bu esa tegishli ustav va nizomlarda ko'rsatilgan yo'lovchi huquqlaridan tashqari, fukaro yana FK va "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"³gi qonunda ko'rsatilgan huquqlarga ham egaligini bildiradi.

Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, shartnoma konsensual xarakterga ega, ya'ni bilet yoki bagaj kvitansiyasi olingandan so'ng shartnoma tuzilgan hisoblanadi, yo'lovchi esa tashuvchidan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi;

¹ Окійўлова М.Б. Юк ташиш шартномаси тушунчаси ва мазмуни. Мустақил Ўзбекистон: ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. –Т.:Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 1997. -94 б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 6-сон, 247-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 59-модда.

ikkinchidan, bu shartnoma ikki tomonlama shartnoma xisoblanadi, ya'ni taraflarning har biri muayyan, huquq va majburiyatlariga ega.

Shartnoma yozma shaklda tuziladi. Yo'lovchi chiptani qo'lga kiritgani shartnoma tuzilganligini tasdiqlovchi hujjat vazifasini o'taydi.

Uchinchidan, yo'lovchi tashish shartnomasi haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi, ya'ni yo'lovchi tashuvchi xizmatidan foydalangani uchun haq to'laydi.

Tashish shartnomasining ikkinchi turi yuk tashish shartnomasidir. Yuk tashish shartnomasi bo'yicha yuk tashuvchi jo'natuvchi tomonidan o'ziga ishonib topshirilgan yukni belgilangan manzilga etkazib berish va uni olishga vakolat berilgan shaxsga (oluvchiga) topshirish, yuk jo'natuvchi esa yukni tashib berganlik uchun belgilangan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Yuk tashish shartnomasida yuk tashuvchi sifatida faqat tegishli lisenziya olgan shaxslargina qatnasha oladilar. Masalan, "Avtomobil transporti to'g'risida"gi qonunning 13-moddasi, Havo kodeksining 96-moddalariga ko'ra, avtomobilda tashish, havo transportida tashish Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan maxsus qoida va tartiblarga muvofiq, ruxsatnoma (lisenziya) asosida amalga oshiriladi. Jumladan, bunday shartnomalarning ishtirokchilari temir yo'lda – temir yo'l korxonasi; daryo va dengiz transportida – paroxodchilik; havo transportida – havo trans-porti qorxonasi; avtomobil transportida – avtoxo'jaliklar yoki avtokolonnalari¹ bo'ladi.

Yuk tashish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

- birinchidan, yuk tashish shartnomasi real shartnoma hisoblanadi, ya'ni yuk tashuvchi jo'natuvchi tomonidan o'ziga ishonib top-shirilgan yukni belgilangan manzilga etkazib berish va uni olishga vakolat berilgan shaxs (oluvchi)ga topshirish, yuk jo'natuvchi esa yukni tashib berganlik uchun belgilangan haqni to'lash majburiyatini oladi. Bunday yuk tashish shartnomasi shartlari tegishli transport hujjatlarida, aytaylik, temir yo'l, daryo va havo transportida – transport yukxatida, dengiz transportida – transport yukxati yoki konosamentda; avtomobil transportida – tovar-transport yukxatida yoki boshqa xil axtlarda va hujjatlarda rasmiylashtiriladi.

Jo'natuvchiga transport yukxati yoki boshqa tashish hujjatini tuzish va berish bir vaqtning o'zida shartnoma tuzilganligining tasdig'i bo'lib xizmat qiladi (O'zbekiston Respublikasi FK, 711-modda 2-bandi).

Demak, yuk tashish shartnomasi yozma shaklda tuziladi;

- ikkinchidan, yuk tashish shartnomasi ham odatda, ikki tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Shartnoma taraflarning har biri uchun muayyan huquq va burchlar tug'diradi;

- uchinchidan, yuk tashish shartnomasi haq baravariga tuziladi, chunki jo'natuvchi yoki oluvchi yuk tashuvchiga yukni belgilangan manzilga etkazib berganligi uchun haq to'laydilar.

Tashish shartnomasining har ikki turida ham tashish shartlari, shuningdek, taraflarning ularni tashish bo'yicha javobgarligi, agar FKda, transport ustavlarida va kodekslarda, boshqa qonunlarda va ularga muvofiq chiqarilgan qoidalarda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tgan shartnoma turlari shartnomaning taraflariga qarab farqlanadi, ya'ni masalan, yo'lovchi va yuk tashish shartnomasida uning taraflari sifatida bir tomondan yo'lovchi (jismoniy shaxs) va ikkinchi tomondan transport tashkiloti tashuvchi sifatida ishtirok etsa, yuk tashish shartnomasida bir tomonda yuk jo'natuvchi va ikkinchi tomonda yuk tashuvchi ishtirok etadi. Bulardan tashqari, tashish qanday yo'llar bilan amalga oshirilishiga qarab ham kuyidagi uch turga: ichki qatnov bo'yicha yuk va yo'lovchilar tashishga; xalqaro qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashishga; to'g'ri – aralash qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashishga bo'linadi.

Ichki qatnov bilan yo'lovchi va yuk tashish deganda, bir trans-port korxonasi harakat qiladigan chegarada, aniqrog'i, mamlakat doirasida tashish tushuniladi. Aytaylik, Toshkent temir yo'l chegarasidagi bir bekatdan shu yo'l chegarasidagi boshqa bir bekatga yuk va yo'lovchilar tashish. Shahar hududida harakat qiladigan transportlarda yo'lovchi va yuk tashish ham shu turga kiradi.

Xalqaro qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashish deganda, O'zbekiston Respubliqasi va boshqa davlatlar o'rtasida amalga oshiriladigan tashish tushuniladi. Aytaylik, Toshkentdan Moskvagacha temir yo'l korxonalarining ishtirokida tegishli transport hujjati bilan yo'lovchi va yuklar tashish.

¹ Ф. Сайфуллаев. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи. 1988. -121 б.

To'g'ri-aralash katnov bo'yicha yo'lovchi va yuklar tashish deganda, bir necha transport va korxonalarining ishtirokida yagona transport hujjati bilan yo'lovchi, bagaj va yuk tashish tushuniladi.

Mazkur turdagi shartnomalarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning predmetidir, ya'ni shartnomaning predmeti tovar yoki jo'natilayotgan moddiy boyliklar bo'lmay, balki transport korxonasining ikkinchi taraf (mijoz) ga ko'rsatadigan transport xizmatidir.

Yo'lovchi va yuklar tashish shartnomasi quyidagi qonunlar va xalqaro konvensiyalar bilan ham tartibga solinadi:

1. 1964 yil 6 apreldagi "SSR Ittifoqi temir yo'llari ustavi"¹. Bu Ustav hozirgi kunda ham sobiq SSR Ittifoqi hududida MDH davlatlarining kelishuviga asosan saqlanib, vaqtincha amal qilib turibdi. Ayni paytda u temir yo'llardan foydalanish bo'yicha davlatlararo bitim maqomiga ega. Shuningdek, bu haqda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yil 4 yanvar "Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligini tuzish to'g'risidagi bitimni va protokolni ratifikatsiya qilish haqida"²gi qarori ham mavjud. Hozirgi paytda temir yo'l bilan bog'liq munhsabatlarni tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan tasdiqlangan Temir yo'l ustavi ham muhim huquqiy manba hisoblanadi.

2. 1993 yil 7 maydagi O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksi.

3. "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgust qonuni.

4. "Shahar yo'lovchi transportidan bepul foydalanishni tartibga solish to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 30 avgust qonuni.

5. "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 aprel qonuni.

6. "Avtomobil transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgust qonuni.

7. "Temir yo'l transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 15 aprel qonuni.

8. "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 25 aprel qonuni.

9. "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprel qonuni.

10. Konteynerlar to'g'risidagi 1972 yil Xalqaro Bojxona konvensiyasi.

11. Yuklarni xalqaro yo'llarda tashishga mo'ljallangan yo'lda tashish vositalarini soliqqa tortish to'g'risidagi konvensiya, 1956 yil.

12. Xalqaro havo transportida tashishlarga doir ayrim qoidalarni bir xillashtirishga oid konvensiya, Varshava, 1929 yil.

FKning tashish to'g'risidagi normalari bu hakdagi umumiy qoidalarnigina o'z ichiga oladi. FKning 709-moddasiga ko'ra tashishni, asosan, transport ustavlari va kodekslari hamda ularga muvofiq qabul qilingan qoidalar tartibga soladi.

Pochtani tashish haqida FKning 39-bobida hech narsa deyilmaydi, chunki u alohida xususiyatlarga ega. Shuning uchun pochtani tashish tegishli transport ustavlari va kodekslari hamda ularga muvofiq ravishda qabul qilingan qoidalar bilan tartibga solinadi.

FKning 39-bobida xalqaro yo'lovchi va yuk tashish haqida hech narsa deyilmagan. Bunday tashishlar xalqaro shartnomalar (transport konvensiyalari) asosida amalga oshiriladi O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan xalqaro shartnomalar shakliga ega bo'lgan transport konvensiyalari FKning 7-moddasi mazmuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi normalariga nisbatan afzallikka ega, ya'ni transport konvensiyalari va bizning transport huquqi normalari o'rtasida qarama-qarshilik bo'lganda, xalqaro shartnomalar normalari amalda bo'ladi. Ayni paytda, transport konvensiyalarida tartibga solinmagan holatlar bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi FK, transport ustavlari va kodekslari normalari bilan to'ldirilishi mumkin.

Shuningdek, aytish kerakki, mahalliy transport qatnovini tashkil qilish xalqaro transport qatnovi tartibiga mos ravishda ishlab chiqiladi va o'zgartiriladi.

MDH mamlakatlari o'rtasida yo'lovchi va yuklarni tashish aloxida tartibga bo'ysunadi. Temir yo'l orqali yo'lovchi va yuk tashish uchun MDH mamlakatlari o'rtasidagi kelishuvga muvofiq, 1964 yilgi "SSR Ittifoqi

¹ ЦП СССР. 1964, § 5, ст. 36.

² //Ўзбекистон овози, 1992 й., 5 январь, 4-сон.

temir yo'llari Ustavi" vaqtincha kuchda qoldirildi. Boshqa turdaga transportlarda tashish bo'yicha bunday turdagi kelishuv yo'q va ular o'zaro tan olinib, xalqaro shartnomalar qoidalariga asosan amalga oshirilmoqda.

Amaliyotda bunday tartibga solishning yangiligini hisobga olib, MDH davlatlari o'rtasidagi ayrim tashishlar ichki aloqalarga doir eski transport hujjatlariga asosan amalga oshirilmoqda.

Shartnoma bo'iicha taraflarning huquq va burchlari. Fuqarolik kodeksining 710-moddasi talabiga ko'ra, "Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasi tuzilganligi tegishli chipta va bagaj pattasi bilan tasdiqlanadi». Yo'lovchiga berilgan chiptada shartnomaning asosiy shartlari: chipta bahosi, transportning jo'nash vaqti, chiptaning yaroqlilik muddati yozilgan bo'ladi. Havo transporti va qonunda belgilangan tarzda shaharlararo va xalqaro yo'nalishda qatnaydigan poezdlardan tashqari, boshqa transportlarga berilgan chiptada yo'lovchining ismi, familiyasi yozilmaydi. Familiyalari yozilgan chiptalarni birovga berish taqiqlanadi. Havo transportida yo'lovchi chiptani yo'qotgan taqdirda, boshqa chipta berilmaydi.

Yo'lovchilarning huquq va majburiyatlari FKning 710, 715, 720, 721, 725-moddalarida (xususan, yo'lovchilarning huquqlari) normalanadi.

Yo'lovchi tegishli transport ustavi yoki kodeksida nazarda tutilgan tartibda:

- o'zi bilan bepul yoki imtiyozli shartlarda bolalarni olib yurish;
- belgilangan miqdor doirasida o'zi bilan bepul bagaj olib yurish;
- belgilangan miqdor doirasida bepul, miqdordan ortiqchasi uchun esa tarif bo'yicha haq to'lab tashish uchun bagaj topshirish;
- tashuvchi bilan tariflarda nazarda tutilmagan xizmatlar ko'rsatish xususida kelishish;
- yo'lovchini jo'natib yuborish kechiktirilsa va bunga uzrli sabab bo'lmasa, tashuvchining aybi bilan yo'lovchi bagajiga shikast etkazilsa yoki u yo'qolsa, shartnomadan voz kechish, zararni undirib olish huquqiga ega;

Shuningdek, boshqa qonun hujjatlarida ham yo'lovchilarning huquqlari tegishli transportning o'ziga xosliklarini hisobga olib belgilangan. Masalan, amaldagi Temir yo'llar ustavining, "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunning bir qator moddalarida yo'lovchilarning quyidagi huquqlari belgilanadi:

- istagan poezdga, hohlagan joyidan, ya'ni hohlagan vagondan joy berishni talab qilish;
- besh yoshdan katta bo'lmagan bir bolani tekin olib yurish;
- 36 kilogrammgacha, shahar atrofida yuradigan poezddarda esa 50 kilogrammgacha yukni tekin olib yurish;
- chiptaning muddatini o'zgartirib olib, yo'lda biron joyda 10 sutkagacha qolish;
- yukni bagaj qilib jo'natish;
- tasodifan kasal bo'lib qolgan taqdirda butun davolanish davomida chiptaning yaroqlilik muddati uzaytirilishini talab qilish huquqlariga ega.

"Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 24-moddasiga asosan yo'lovchilar shahar transportidan foydalanishda quyidagi huquqlarga ega:

- shahar yo'lovchi transportining har qanday turidan foydalanish;
- bekatlar va to'xtab o'tish manzillaridan foydalanish;
- o'zlari bilan birgalikda 7 yoshgacha bo'lgan bolalarni bepul olib yurish;
- o'lchamlari belgilangan katgalikdan oshmaydigan, vazni 20 kilogrammgacha bo'lgan qo'l yukini bepul olib yurish;
- belgilangan tariflar bo'yicha haq to'lab, bagaj olib yurish;
- hayoti va sog'lig'ini shaxsiy sug'urta qilish haqida ixtiyoriy ravishda shartnoma tuzish;
- bekatlar va oxirgi dispetcherlik manzillari dispetcherlaridan shahar yo'lovchi transportining ishi to'g'risida axborot olish.

Shuningdek, "Shahar yo'lovchilar transportidan bepul foydalanishni tartibga solish to'g'risida"gi qonunga asosan quyidagi shaxslar shahar yo'lovchi transportida bepul yurish huquqiga egalar:

- 1941-1945 yillardagi urush qatnashchilari jumlasidan bo'lmish harbiy xizmatchilar;
- 1941-1945 yillardagi urush nogironlari va 1-guruh nogironiga hamrohlik qiluvchi shaxs;

-1941-1945 yillardagi urush davrida front ortida fidokorona mehnati va benuqson harbiy xizmati uchun orden va medallar bilan taqdirlangan shaxslar;

-Afg'oniston Respublikasida va boshqa mamlakatlarning hududidagi jangovar harakatlarda qatnashgan sobiq baynalminalchi jangchilar jumlasidan bo'lmish fuqarolar;

-haqiqiy muddatli harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilar, starshinalar, praporshiklar, katga praporshchiklar, michmanlar va katta michmanlar;

-Chernobil AESi halokati oqibatida nurlanish kasalligiga chalingan va uni boshdan kechirgan shaxslar;

-ko'zi ojiz nogironlar va ko'zi ojiz nogironlarga hamrohlik qiluvchi shaxslar.

Shuningdek, yo'lovchilar "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilgan huquqlarga ham tashuvchilarning xizmatidan foydalanuvchi iste'molchilar sifatida ega.

Ayni paytda qonun hujjatlarida yo'lovchilarga bir qator majburiyatlar ham yuklangan. Jumladan, yo'lovchilar FKda belgi-langani:

-belgilangan yo'l haqini, bagaji bo'lsa, bagaj tashish haqini tashuvchiga to'lashi;

-transport ustavlari va kodekslarida belgilangan qoidalarga rioya etishi;

-tashuvchining talabi bilan transportda bepul yurish uchun huquq beradigan chipta yoki boshqa hujjatni taqdim etishi;

-tashuvchining talabi bilan bagaj kvitansiyasini taqdim etishi;

-poezd, samolyotlardagi va boshqa transportlardagi ashyolardan to'g'ri foydalanishi lozim.

Shuningdek, maxsus qonunlarda hamda qonunchilik aktlarida yo'lovchilarga transport turiga qarab qo'shimcha majburiyatlar ham yuklatilishi mumkin. Xususan, shahar transportida yo'lovchilarning majburiyati quyidagilardan iborat:

- yo'lovchilarni tashish yuzasidan belgilangan qoidalarga rioya etishlari;

- yo'l haqi va bagaj tashish haqini o'z vaqqida to'lashlari, chiptani manzilga etgunga qadar saqlashlari va uni nazorat qiluvchi shaxslarning talabiga binoan ko'rsatishlari;

- transportda imtiyozli yurish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni ko'rsatishlari;

- shahar yo'lovchilar transportidan foydalanganda tozalik va tartibga rioya etishlari, tashuvchilarning asbob-uskunalari va mol-mulkini ehtiyot qilishlari;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa talablarni bajarishlari shart.

Qonunchilik, shuningdek yo'lovchilarning javobgarligini ham belgilaydi. Masalan, yo'lovchining aybi bilan tashuvchining mulkiga ziyon etkazilsa, yo'lovchi zararni to'lashga majbur. Shuningdek, yo'lovchi transportga chiptasiz chiqsa, u jarima to'lashga majbur qilinadi.

Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasining ikkinchi tarafi – tashuvchi (transport tashkiloti) hisoblanadi. Amaldagi me'yoriy hujjatlarda tashuvchining ham bir qator huquq va majburiyatlari o'z ifodasini topgan. Umumiy holda tashuvchining huquqlari quyidagilardan iborat:

- ko'rsatgan tashish xizmati uchun haq olish yoki kira haqini hamda bagaj tashish uchun haq to'laganligini tasdiqlovchi hujjatni talab qilish;

- kira haqi to'lamagan yo'lovchilarga FKda, transport ustavlarida va kodekslarida, agar tashish shartnomasida ko'zda tutilgan bo'lsa, shartnomada belgilangan tartibda jarima solish;

- yo'lovchining transportda belgilangan tartib-intizomga rioya etishini talab qilish;

- bepul yurish huquqiga ega bo'lgan shaxslardan yoki transportda imtiyozli tarzda yurish huquqiga ega bo'lgan shaxslardan ularning huquqlarini tasdiqlovchi tegishli hujjatlarni talab qilish;

- transportda bepul, imtiyozli yoki boshqa tarzda yurish huquqini beradigan hujjatlarning haqiqiylikini tekshirish;

- transportda bepul, imtiyozli yoki boshqa tarzda yurish huquqini beradigan hujjatlar soxtalashtirilganligi aniqlanganda, bu hujjat egalarini javobgarlikka tortish.

Ayni paytda, tashuvchining zimmasida bir qator majburiyatlar ham mavjud:

- yo'lovchini, yo'lovchi bagaj topshirgan bo'lsa, bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi (FK, 710-modda);

- qonunchilikda belgilangan shaxslarni bepul va imtiyozli tarzda olib yurish;

- yo'lovchi va bagajni belgilangan tarzda va muddatda belgilangan manzilga, bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, maqbul muddatda eltib qo'yishi shart (FK, 717-moddasi);

- transport vositalarini jo'natish kechikkanligi sababli yo'lovchi ularda jo'nashdan bosh tortgan taqdirda basharti bunday hol yuz berishida tashuvchi o'zining aybsizligini isbotlay olmasa, yo'lovchiga kira haqini va u qilgan boshqa xarajatlarni qaytarishi shart (FK, 720-moddasi);

- transportda yo'lovchi va bagaj tashishni tashkil etishda uning xavfsizligini ta'minlash;

- zarur hollarda yo'lovchining talabi bilan chiptaning muddatini uzaytirish;

- tashuvchining aybi bilan yo'lovchi yoki uning bagajiga shikast etsa yoki u zarar ko'rsa, zararni to'lashi;

- qoidalar bilan nazarda tutilgan tartibda yo'lovchilarga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish kabilar.

Ayrim transport turlariga tegishli bo'lgan qonunlar, ustavlar va kodekslarda, shu transportlarning turlariga qarab tashuvchilarga muayyan huquq va majburiyatlar ham yuklatilgan. Xususan, "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunda tashuvchining quyidagi majburiyatlari normalangan:

- shaharda yo'lovchilarni tashish ishlarini bajarish uchun lisenziyaga ega bo'lish;

- yo'lovchilarni tashish yuzasidan belgilangan qoidalarga rioya etish;

- yo'lovchilarning hayoti va sog'lini xavfsizligini ta'minlash;

- mehnatni muhofaza qilish, yong'indan saqlash xavfsizligini, ishlab chiqarish sanitariyasi va ekologiya talablarini bajarish;

- harakat xavfsizligini, shahar yo'lovchilar transportidan texnik foydalanish va uni ishlatish qoidalariga rioya etilishini ta'minlash;

- fuqarolarning ayrim toifalarini imtiyozli tashish va shu kabilar.

Tashuvchilarning belgilangan yo'nalishdan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish, harakat jadvalini buzish hamda yo'lovchilarga qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan talabni qo'yishi man etiladi ("Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 23-moddasi).

Yo'lovchi va bagaj tashish FKning 714-moddasidan kelib chiqqan tartibda umumiy foydalanishdagi transportda amalga oshirilishi mumkin. Umumiy foydalanishdagi transportda tashish ommaviy shartnoma hisoblanib, unga asosan bunday turdagi tashishga FKning 358-moddasi talablari qo'llaniladi.

Bunday shartnoma tegashli qonun hujjatlarida ham belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 7-moddasiga asosan, shahar yo'lovchilar transportida yo'lovchi tashish shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Lekin ma'lum transportga doir qonunchilik hujjatlarida, bu turdagi transportda yo'lovchi va bagaj tashish ommaviy shartnoma tusiga ega bo'lsa ham, belgilanmagan bo'lishi mumkin. Unda bunday turdagi transportlarni umumiy foydalanishdagi transport deb e'tirof etish uchun ular FKning 714-moddasida ko'rsatilgan talablarga mos tushishi kerak. Unga ko'ra, tijorat tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan tashish, agar qonun hujjatlaridan yoki ushbu tashkilotga berilgan ruxsatnomadan (lisenziyadan) uning har qanday fuqaro yoki Yuridik shaxs murojaatiga muvofiq yo'lovchi, bagaj va (yoki) yuk tashish shartligi anglashilsa, umumiy foydalanishdagi transportda tashish deb e'tirof etiladi.

Yuk tashish shartnomasi turlari. Shartnoma taraflarining — jo'natuvchi (oluvchi) va yuk tashuvchishg huquq va majburiyatlari. Yuqorida aytib o'tganimizdek, yuk tashish shartnomasi yozma shartnomadir. Bu shartnoma ham yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasi singari yozma shaklda tuzilishi FK, transport ustavlari va kodekslarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi. Agar tegishli qonunchilikda shartnoma tuzish tartibi haqida hech narsa deyilmagan bo'lsa, u taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Yuk tashish shartnomasi tuzilganligi FKning 711-moddasiga asosan, tegishli transport ustavi yoki kodeksida nazarda tutilgan hujjat (transport yukxati, konosament yoki yukka doir boshqa hujjatlar) ni tuzish va uni yuk jo'natuvchiga topshirish yo'li bilan tasdiqlanadi.

Mamlakat ichida yuk tashishni rasmiylashtiradigan hujjat, odatda, yukxati bo'ladi. Yuk xatida yuk jo'natuvchi, yukni oluvchi, yuk tarifi, yukning jo'natiladigan, olinadigan manzili va boshqa tegashli ma'lumotlar ko'rsatiladi. Yuk tashish shartnomasi yukni tashuvchiga transport hujjatlari bilan birga topshirilgan paytdayoq tuzilgan hisoblanadi.

Yukning tashish uchun qabul qilinganligi to'g'risida maxsus hujjat, temir yo'llar va daryo transportida – kvitansiya, dengiz transportida – konosamentning, havo transportida esa, yuk xatining nusxasi beriladi.

Mazkur hujjatlar yukni boshqa manzilga jo'natish huquqini, yuk yo'qotilgan, zararlantirilgan taqdirda esa yuq tashuvchiga nisbatan da'vo qo'zg'atish huquqini beradi.

Yuk tashish shartnomasining taraflari sifatida quyidagi shaxslar qatnashadi:

yuk jo'natuvchi – yukni ma'lum bir transport turida belgilangan manzilga jo'natuvchi shaxs;

yuk tashuvchi – yukni bir manzildan, jo'natuvchidan olib, ikkinchi manzilda yuk oluvchiga topshiruvchi shaxs;

yuk oluvchi – yuk jo'natuvchilardan o'ziga jo'natilgan yuklarni qabul qilib oluvchi shaxs.

Mijozlar (yuk jo'natuvchilar va yuk oluvchilar) quyidagi huquqlarga ega:

- tashuvchi to'g'risida zarur bo'lgan axborotni olish;

- tashuvchini erkin tanlash va tashish uchun shartnoma tuzish;

- qoidalarda yoki tashish shartnomasida belgilangan tarzda tashuvchi tomonidan o'z vaqtida va sifatli xizmat ko'rsatilishidan bahramand bo'lish;

- tashish tufayli etkazilgan ziyonni va ma'naviy zararni qonun hujjatlariga muvofiq to'lattirish va qoplattirish;

- tashish shartnomasida ko'rsatib o'ngilgan shartlar tashuvchi tomonidan buzilgan taqdirda xizmat ko'rsatishdan voz kechish;

- o'z huquqlari buzilgan taqdirda vakolatli davlat organlariga yoki sudga murojaat qilish va hokazo.

Yuk jo'natuvchining majburiyatlari quyidagilardan iborat:

- yukni belgilangan talabnomaga binoan o'z vaqtida transport tashkilotiga etkazib berish;

- mahsulotlarni idishga (taraga) yaxshi joylashtirish, qadoqlash;

- mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini va turlarini transport hujjatlarida ko'rsatish;

- lozim hollarda o'z vositalari va ishchi kuchlari bilan yukni transportga joylashtirish;

- mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini hisobga olib, ogohlantirish belgilarini ko'rinarli qilib yozish;

- kira haqini o'z vaqtida to'lash kabilar. Yuk tashuvchi quyidagi huquqlarga ega:

- jo'natilayotgan yuk o'z sertifikatiga muvofiq ekanligini tasdiqlovchi hujjatlarni olish;

- fuqarolar hayotiga, yo'l harakati xavfsizligiga tahdid soluvchi, ekologiya va sanitariya normalari buzilishiga yoki boshqa g'ayriqonuniy harakatlarga sabab bo'luvchi holatlarda tashishdan voz kechish;

- to'lov, tovar-transport hujjatlarini o'z vaqtida talab qilib olish va hokazo.

Yuk tashuvchining majburiyatlari quyidagilardir:

- yuk yuboruvchining talabnomasida ko'rsatilgan vaqtda yuk tashish vositalarini berish;

- ushbu vositalarni berishdan oldin uning tozaligini ko'rib chiqish, lozim bo'lgan hollarda yuvib, tozalab berish;

- yukni qabul qilib olgandan so'ng uni zararsizlantirmasdan saqlash;

- transport vositasiga ortgandan keyin ham tegishli ehtiyot choralarini ko'rish;

- ayrim mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda saqlash;

- yukni tayinlangan manzilga olib borish bilan uni oluvchiga xabar qilish kabilar.

Yuk oluvchining majburiyatlari quyidagilarda ko'rinadi:

- yuk kelganligi to'g'risida xabar olishi bilanoq o'ziga tegishli yuklarni darhol olib ketish choralarini ko'rish;

- bordi-yu, olib ketishning iloji bo'lmasa, yukni ehtiyot qilib saqlash choralarini ko'rish va yukni qabul qilishga oid boshqa ba'zi burchlardan iborat.

Yuk tashish shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari yuk tashilayotgan transportning turiga qarab ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunonchi, temir yo'l transporti bilan yuk tashilganda tashuvchi-temir yo'l korxonasi quyidagi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi:

- yuk tashish majburiyatini bajarishi;

- yuk tashish uchun yaroqli bo'lgan vagonlarni, sisterna, konteynerlarni belgilangan muddatda yuk jo'natuvchi ixtiyoriga berishi;

- vagonlarning va yuklarning holatini ko'rib chiqishi;

- yukning qabul qilinganligi to'g'risida kvitansiya yozib berishi;

- jo'natish uchun qabul qilingan yuklarni zararlantirmay va yo'qotmay saqlashi;

- yukni tayinlangan muddatida belgilangan manzilga etkazib berishi;
- yukning tayinlangan joyga etkazib keltirilganligi to'g'risida yuk tashuvchini darhol xabardor qilishi;
- yuk kimga berilishi tayinlangan bo'lsa, uni shu shaxsga topshirishi.

Yuk jo'natuvchi va oluvchilarning majburiyatlari, asosan, quyidagilar bilan chegaralanadi:

- yuk tashish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarishlari;
- yuklarni belgilangan muddatda jo'natish uchun transport tashkiloti tomonidan berilgan yuk tashish vositalarini, ya'ni vagon, konteyner, sisternalarni ko'zdan kechirib chiqishlari;
- yuk oluvchilar o'zlariga kelgan yuklarni vaqtida qabul qilib olishlari;
- tarif bo'yicha belgilangan kira haqini to'lashlari kabilar. Temir yo'l transportida yuk tashish transport yukxatida rasmiylashtiriladi. Yukxatda bir qator ma'lumotlar, chunonchi, yuk jo'natilgan bekat va yo'lining nomi, tayinlangan bekat va yuk oluvchining manzili, jo'natilayotgan yuk turi, miqdori, o'rovning xili, yuk tashish tezligi, kira haqi, yukni qabul qilish vaqti, tushirish, yuk topshirish vaqti va yukka doir boshqa ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Yuk tashishning keng tarqalgan turlaridan biri avtomobil transporti orqali yuk tashishdir. Avtomobil transporti bilan yuk tashish shartnomasi FKning ushbu shartnomalar to'g'risidagi umumiy qoidalari, "Avtomobil transporti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan namunaviy shartnomalar bilan tartibga solinadi. Bunday shartnomada yuk tashuvchining majburiyatlari shartnoma bo'yicha yukni tayinlangan manzilga belgilangan muddatda kechiktirmasdan, to'la-to'kis etkazib berish va shu kabi burchlardan iborat. Yuk oluvchining majburiyatlariga: kira haqini to'lash (agar yuk jo'natuvchi to'lamagan bo'lsa), yukni qabul qilish va o'z vaqtida tashib olish va boshqalar kiradi.

Yuk jo'natuvchining majburiyatlariga: yuk jo'natish rejasini bajarish, yukni o'z vaqtida tashuvchiga (avtotransport tashkilotiga) topshirish; kira haqini to'lash, yuk hujjatlarini to'g'ri rasmiylashtirish; shartnoma bilan belgilangan holda yukni o'z ishchi kuchi va texnik vositalari yordamida yuklash va boshqalar kiradi.

Yuk tashishning uchinchi turiga havo transporti bilan yuk tashish shartnomasi kiradi. Bu shartnoma FK va Havo kodeksi hamda shu munosabatlarni tartibga solishga doir chiqarilgan boshqa qonunchilik aktlari normalari bilan tartibga solinadi. Havo kodeksining 98-moddasiga asosan: "Havo transportida tashish shartnomasiga ko'ra yuk tashuvchi o'ziga yuk jo'natuvchi ishonib topshirgan yuk yoki pochmani belgilangan manzilga etkazib, ularni yukni yoki pochmani qabul qilib olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi, yuk jo'natuvchi esa yuk yoki pochta tashilgani uchun belgilangan tarif bo'yicha haq to'lash majburiyatini oladi".

Yuk tashish shartnomasi ikki xil shaklda tuzilishi mumkin:

1) shartnomaga ko'ra yuklarni muayyan muddatda tashish; bunda yuk miqdori, yo'nalishi, yuk tashish muddati, taraflarning majburiyatlari, hisob-kitob tartibi to'g'risidagi shartlar va shartnomani bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik uchun javobgarlik ko'rsatiladi;

2) bir yoki bir necha samolyotni yuk jo'natuvchiga berish sharti bilan tuzilishi mumkin. Bu shartnoma charter shartnomasi deb ataladi. Bu shartnoma shartlari FKning 712-moddasida hamda Havo kodeksining 99-moddasida normalangan. Havo kodeksiga asosan charter (havo kemasini kira qilish) shartnomasi bo'yicha bir tomon (kiraga beruvchi) ikkinchi tomon (kiraga oluvchi)ga haq evaziga bir yoki bir necha havo kemasini yo'lovchilar, qo'l yuki, yuk va pochta tashish yohud boshqa maqsadlarda foydalanishga bir yuki bir necha parvoz uchun to'liq berib turish majburiyatini oladi.

Bu shartnoma bo'yicha havo transporti tashkilotining asosiy majburiyatlariga: yukni qabul qilish, tayinlangan manzilga etkazib berish va yukni egasiga topshirish, qabul qilingan yukni zararsizlantirmasdan saqlashni ta'minlash, o'z vaqtida egasiga etkazib berish, oluvchiga yukning kelganligini xabar qilish, yuk yo'qolganda esa uni qidirish choralari ko'rish, kam chiqqanda, shikastlanganida va sifati pasaygan hollarda zararni qoplash kabilar kiradi.

Yuk jo'natuvchining asosiy majburiyatlari yukni aeroportga etkazib berish va kira haqini to'lashdan iborat.

Oluvchining majburiyatlari yukni o'z vaqtida qabul qilib, tushirib olishdir.

Yuk tashish shartnomasining navbatdagi turi O‘zbekiston sharoitida nihoyatda kam uchraydigan ichki suv transporti bilan yuk tashish shartnomasidir. Bu shartnoma yuk tashuvchi tomonidan yukxat shaklida tuziladi va unda shartnoma mazmuni ifodalanadi.

Taraflarning huquq va majburiyatlari shartnomada aniq belgilanib qo‘yiladi. Chunonchi, yuk tashuvchi yukni o‘z vaqtida etkazib berishga va yuk oluvchiga topshirishga, jo‘natuvchi esa yuk tashuvchining xizmati uchun kira haqini to‘lashga majbur bo‘ladi.

Yuk tashish shartnomasining so‘nggi turi dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasidir. Bu shartnoma O‘zbekiston Respublikasi hududida yirik dengizlar bo‘lmaganligi sababli ichki muomalada butunlay qo‘llanilmaydi. Dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasiga nisbatan qonunchiligimizning tatbiq qilinishi faqat xalqaro huquq normalarida nazarda tutilgan bo‘lsagina amalga oshiriladi. Shunday bo‘lsada, dengiz transporti bilan yuk tashish kabotaj va chet el mamlakatlariga qatnash yo‘li bilan yuk tashishga bo‘linadi. Kabotaj deganda, bir davlat chegarasidagi portlar orasida yuk tashish tushuniladi.

Dengiz transporti bilan yuk tashish konosament va charter shartnomalari bilan rasmiylashtiriladi. Agar shartnomada yuk tashuvchining majburiyati belgilansa-yu, ammo kemadan qanchalik joy berilishi sharti bo‘lmasa, bunday majburiyat konosament shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Konosament tilxat vazifasini bajaradi va yuk topshirilganligi to‘g‘risida Yuridik dalil bo‘lib sanaladi. Bundan tashqari, konosament, birinchidan, shartnoma tuzilganligi to‘g‘risidagi dalil; ikkinchidan, yukni qabul qilganlik to‘g‘risida kema kapitanning tilxati; uchinchidan, yukni tasarruf qilish huquqini beradigan hujjat va to‘rtinchidan, yuk tashuvchi bilan yuk jo‘natuvchi o‘rtasidagi munosabatlarni belgilaydigan hujjat bo‘lib hisoblanadi. Konosamentda yuk tashuvchi va yuk jo‘natuvchi, yuk jo‘natilgan va tayinlangan manzillar hamda yuk to‘g‘risidagi boshqa tegishli ma‘lumotlar ko‘rsatiladi.

Dengiz yo‘llarida yuk tashish charter (fraxt) shartnomasi bilan ham rasmiylashtirilishi mumkin. Yuk tashishning charter (fraxtlash) shartnomasiga asosan dengiz kemasining bir yoki bir necha reysga qatnashi uchun tuzilsa, bunday shartnomaga reys charteri; agar kema ma‘lum bir vaqt davomida kira qilishga berilsa, bunday shartnoma taym-charter deb ataladi.

Dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasiga asosan yuk tashuvchining asosiy majburiyatlari:

- yuk tashish vositalarini o‘z vaqtida berishi;
- yukni qabul qilib olgan kundan boshlab, toki tayinlangan manzilga olib borguncha saqlashi;
- yukni oluvchiga topshirishdan iboratdir. Yuk jo‘natuvchining asosiy majburiyatlari:
- yukni tashuvchiga topshirish;
- yukni qabul qilish;
- kira haqi (fraxt) ni to‘lashdan iboratdir.

Yuqorida sanab o‘tilgan yuk tashish shartnomalarining ichida ahamiyatga moligi bu charter (fraxtlash) shartnomasidir. Charter (fraxtlash) shartnomasi bo‘yicha bir taraf (fraxtchi) ikkinchi tarafga (fraxtlovchiga) haq evaziga bir yoki bir necha transport vositasi sig‘imining hammasini yoki bir qismini yo‘lovchi bagaj va yuk tashish uchun bir marta yoki bir necha marta qatnashga byorish majburiyatini oladi (FK, 712-modda). Charter shartnomasi tuzish tartibi, uning shakli va turlari transport ustavlari va kodekslarida belgilab qo‘yiladi.

Tashish shartnomalari bo‘yicha taraflarning javobgarligi. FKning 718-moddasiga ko‘ra, tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarmagan yoki tegishli sur‘atda bajarmagan taqdirda, taraflar FKda, transport ustavlari va kodekslarda, shuningdek, Havo kodeksida, “Avtomobil transporti to‘g‘risida”, “Temir yo‘l transporti to‘g‘risida”, “Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi qonunlarda va taraflarning kelishuvida belgilangan tarzda javobgar bo‘ladilar. Darvoqe, fuqarolik huquqi javobgarlikning mulkiy hrakterda bo‘lishini nazarda tutadi.

Transport tashkilotlarining yo‘lovchilar va yuk egalari bilan tashuvchining qonunda belgilangan javobgarligini cheklash yoki bartaraf etish haqidagi kelishuvi haqiqiy emas. Binobarin, ularga nisbatan FKning huquqiy sanalmaydigan bitimlar haqidagi qoidalari qo‘llaniladi.

Tashish shartnomalari bo‘yicha mulkiy javobgarlik shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslikdan kelib chiqib, FKning 333-moddasiga ko‘rar javobgarlikka tortishning asosiy sharti aybdir. Unga binoan, qarzidor aybli bo‘lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki

lozim darajada bajarmaganligi uchun, qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, javob beradi. Ayni paytda majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan hamma choralarni ko'rganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi.

Mamlakatimizda shartnomaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning yana bir huquqiy asosi – O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni bo'lib, uning 24, 34-moddalariga ko'ra, taraflardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda bu taraf boshqa tarafga neustoykadan tashqari, etkazilgan zararni ham to'laydi. Bunda ko'rilgan zararga shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi munosabati bilan taraf qilgan xarajatlar, mol-mulkning yo'qolishi yoki shikastlanishi, shuningdek, agar ikkinchi taraf shartnoma majburiyatlarini bajarganida boshqa taraf olishi muqarrar bo'lgan, ammo ololmay qolgan daromadlari ham kiradi.

Jumladan, FKning 719-moddasida tashuvchining transport vo-sitalarini bermaganlik, jo'natuvchining esa berilgan transport vositalaridan foydalanmaganlik uchun javobgarligi belgilangan. Unga ko'ra, tashuvchi tashkilot yuk tashish uchun transport vositalarini qabul qilingan talabnoma (buyurtma)ga yoki boshqa tashish shartnomasiga muvofiq bermaganligi uchun, jo'natuvchi esa yukni taqdim etmaganligi yoki berilgan transport vositalaridan boshqa sabablarga ko'ra foydalanmaganligi uchun transport ustavlari va kodekslari, shuningdek taraflarning kelishuvlari bilan belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar.

Ayni paytda transport vositalarini bermaslik yoki o'z vaqtida bermaslik yoxud transport vositalaridan foydalanmaslik biron-bir engib bo'lmas kuch yoki boshqa favqulodda hodisalar, harbiy harakatlar tufayli yoxud muayyan yo'nalishlarda yuk tashish tegishli transport ustavlari, kodekslarida belgilangan tartibda to'xtatib yoki cheklab qo'yilganligi tufayli yuz bergan bo'lsa, bunday hollarda yuk tashuvchi va yuk jo'natuvchi javobgarlikdan ozod bo'ladilar. Ushbu holatlarda tashuvchilar va mijozlar o'rtasidagi shartnoma munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki davlat hokimiyati mahalliy organlarining qaroriga binoan to'xtatib turilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining "Avtomobil. transporti to'g'risida"gi qonuni). Ayni paytda, bunday hollardan kelib chiqadigan da'vo muddatlarining o'tishi ham to'xtatiladi (O'zbekiston Respublikasi FKning 156-moddasi).

Yo'lovchi tashish uchun transport vositasini kechiktirib jo'natganlik yoki bunday transport vositasi manzilga kechikib kelganligi uchun tashuvchi, agar kechikish engib bo'lmas kuch, yoxud unga bog'liq bo'lmagan boshqa holatlar tufayli yuz berganini isbot qilib bera olmasa, yo'lovchiga jarima tariqasida neustoyka to'laydi. Shahar va shahar atrofi yo'nalishlaridagi tashish bunga kirmaydi. Shuni aytish kerakki, tashuvchi yo'lovchiga jarima to'lashdan tashqari, yo'lovchining shu tufayli ko'rgan haqiqiy zararini ham to'laydi.

Havo kodeksining 118-moddasiga ko'ra, pochmani yo'qotganlik, unga ziyon etkazganlik yoki kechiktirganlik uchun – agar bu tashuvchi aybi bilan yuz bergan bo'lsa – tashuvchi Jahon Pochta Ittifoqining (ma'lumot uchun: O'zbekiston Respublikasi – 1992 yil apreldan JPI (UPU) a'zosi) pochta qoidalari va hujjatlariga muvofiq, pochta jo'natuvchilar yoki pochmani oluvchilar oldida aloqa organlari belgilaydigan miqdorda javobgar bo'ladi.

"Avtomobil transporti to'g'risida"gi, "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunlarning tegishli moddalariga asosan, tashuvchi tashish paytida yo'lovchining hayoti yoki sog'lig'iga shikast etkazganligi uchun, agar u shikast jabrlanuvchining qasd yoki engib bo'lmas kuch tufayli yuz berganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi. Shuning uchun qonunchilik mijoz (iste'molchi)larning xuquq va qonuniy manfaatlarini kafolatlab, jumladan, avtomobil transporti sohasida – xalqaro va shaharlararo yo'nalishlarda, havo, temir yo'l transportining barcha yo'nalishlarida ularning majburiy shaxsiy sug'urta qilinishlarini shart qilib qo'yadi. Sug'urta munosabatlari FKning sug'urtaga oid, O'zbekiston Respublikasining 2002 yil 5 apreldagi "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi qonuniga hamda boshqa qonun hujjatlariga asosan amalga oshiriladi.

Taraflarning javobgarligi masalasi "Xo'jalik yurituvchk sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunda yanada keskinroq qo'yildi. Ushbu qonunning 25-moddasi mazmuniga ko'ra, tovarlarni etkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to'liq etkazib bermaganlik, ishlarni bajarmaganlik yoki xizmat ko'rsatmaganlik hollarida tovar etkazib beruvchidan, ishlarni bajaruvchidan, xizmatlar ko'rsatuvchidan kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya undiriladi, biroq bunda miqdori etkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar ko'rsatilmagan xizmatlar

bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi kerak. Shunisi e'tiborliki, penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni asosiy majburiyatdan, ya'ni etkazilgan zararni to'lashdan ozod qilmaydi.

Shuni aytish kerakki, shartnoma majburiyatlarining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat kabi usullar bilan ta'minlanadi.

Yuqorida aytganimizdek, tashish shartnomalarida mijozlar (yuk jo'natuvchi va yuk oluvchilar) ham fuqarolik-huquqiy javobgar bo'ladilar. Eng avvalo, ular shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, tashuvchiga etkazgan zarar (haqiqiy zarar, boy berilgan foyda) ni to'laydilar. Chunonchi, "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunga asosan ko'rsatilgan ishlar va xizmatlar haqini to'lashdan bosh tortganlik uchun mijozlar tashuvchiga to'lashni rad etgan yoki undan bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksida shunday normalar belgilangan, agar yuk qabul qiluvchi etib kelgan yukni yuk tashish qoidalarida belgilangan muddatlarda qabul qilib olmasa yoki qabul qilishdan voz kechsa, tashuvchi yuk jo'natuvchini xabardor qilib, uning hisobiga yukni o'zida saqlab turishga haqlidir. Yuk jo'natuvchi xabardor qilinganidan keyingi 30 kun ichida olib ketilmagan yuk egasiz deb hisoblanadi va u O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda sotuvga qo'yiladi.

"Avtomobil transporti to'g'risida"gi, "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunlarga ko'ra, mijoz o'zining aybi bilan boshqa shaxslarga, tashuvchining va boshqa shaxslarning tashuvchi javobgar bo'lgan mol-mulkiga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi. Shuningdek, yuk jo'natuvchi transport hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlar noto'g'riligi, noaniqligi yoki to'liq emasligi tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan barcha zararlar uchun tashuvchi va uchinchi shaxs oldida javobgar bo'ladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi tushunchasi, uning huquqiy belgilari va shartnoma shakli.

Insoniyat tarixidagi eng katta yutuqlaridan biri sifatida e'tirof etiladigan transport insonning ishlarini engillashtirishga xizmat qiladigan, uzoqni yaqin, og'irni engil qiluvchi vositadir. Transport jamiyat iqtisodiy organizmining muhim qon tomirlaridan biridir. Aynan transport turidan qat'i nazar yo'lovchi, bagaj va yuk tashishni amalga oshirishning zarur vositasi bo'lib qolmoqda.

Bozor munosabatlari transportdan foydalanishni huquqiy tartibga solishga keskin ta'sir ko'rsatdi. Avtomobil transporti sohasidagi ko'plab xususiy korxonalar vujudga keldi. Bundan tashqari transport ekspeditorlik kompaniyalari xususiy sektor kompaniyalari sifatida faoliyat yurita boshladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.08.0995 yilgi PF-1212-sonli Farmoniga asosan, O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi amaldagi O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar investitsiyalar va savdo vazirligiga qarashli "O'rta Osiyo Trans" xo'jalik hisobidagi respublika tashqi iqtisodiy transport-ekspeditorlik kompaniyasi "O'rta Osiyo Trans" OAJ shaklidagi davlat hissadorlik kompaniyalariga aylantirildi. Ilgarigi "davlat rejasi shartnomaviy munosabatlarning asosi sifatida o'z mavqeini yo'qotdi. Yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalari bozor munosabatlari bilan mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtiruvchi asosiy huquqiy vosita bo'lib qoldi"¹. H.R.Rahmonqulovning ta'kidlashicha, shartnomali majburiyatlar o'z xususiyatlariga qarab:

-mol-mulkni yoki boshqa ahyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

-mol-mulkni foydalanish uchun boshqa shaxsga topshirish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

- ishni bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

- xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

-vakillik faoliyati bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

-tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo'linadi².

¹ Оқюлова М.Б. Юк ташиш шартномаси тушунчаси ва мазмуни.// Муस्ताқил Ўзбекистон ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 1997. -94 б.

² Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДЮИ. 2005. 18-20-бетлар.

Ayrim hollarda yukni bir joydan ikkinchi joyga eltishda bir necha davlat hududlarini bosib o'tish, bir necha transport turidan foydalanish (temir yo'l, havo transporti, avtotransport) va boshqalarni talab etishi mumkin. Bunda esa yuk egasini bir qator qiyinchiliklarni engib o'tishiga olib keladi. Bu qiyinchiliklar, yuklarning jo'natilishini va olinishini ta'minlash, eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni tayyorlash (turli davlatlarda bunday hujjatlarga bo'lgan talab turlicha bo'ladi. Bu holda esa yuk egasi har bir davlat bojxona qonun-qoidalarini bilishi va ularni qo'llay olishi zarur), yukning miqdorini va holatini har bir transportga yuklaganda va tushirganda tekshirish, bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lash, ayrim ko'zda tutilgan va tutilmagan xarajatlarni to'lash, turli davlatlar hududidan olib o'tilayotganligi uchun o'z-o'zidan tilni bilish yoki til biladigan tilmochga ehtiyoj sezish kabilarda namoyon bo'ladi. Bunda o'z-o'zidan yordamchi operatsiyalarning butun majmuini bajarish zarurati kelib chiqadi. Shuningdek, u yoki bu shaxs manziliga yuborilayotgan yoki kelayotgan yuklar hajmi katta miqdorda bo'lsa, belgilangan operatsiyalarni mustaqil bajarish iqtisodiy jihatdan o'zini oqlamaydi.

Bunday faoliyat maxsus tayyorlangan ixtisoslashgan shaxslar tomonidan amalga oshirilsa, o'z ijobiy natijasini beradi. Ish ham tez bitadi, ham o'zi amalga oshirgandan ko'ra ixtisoslashgan shaxslarning harakati samaraliroq bo'ladi. Bunday ixtisoslashgan shaxslar ekspeditorlar deb ataladi.

Ekspedisiya lotincha "expeditio" so'zidan olingan bo'lib, jo'natish yuborish degan ma'nolarni anglatadi¹.

Ular yuk tashuvchi va ularning mijozlari o'rtasida vositachi sifatida harakat qiladilar. Transport tashkilotlarining mijozlarini xizmat qilish bo'yicha bunday faoliyat ekspeditsiyali xizmat deyiladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi xizmat ko'rsatish bilan bog'liq shartnomalari turkumiga kiradi.

Ekspedisiya xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq huquqiy munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan, aniqrog'i, transport ekspeditsiya shartnomalari orqali rasmiylashtiriladi, hamda u transport xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq qo'shimcha shartnomalar turiga kiradi. Bu bilan uning qo'llanilishi doirasi va sub'yektlar (ekspeditor va mijoz) funksiyalari belgilanadi. Bu shartnoma barcha yuk tashish bilan bog'liq munosabatlarga ham qo'llanilmaydi. Transport ekspeditsiyasi bo'lishi uchun albatta yuk tashishni tashkil etish xizmatini amalga oshirish talab etiladi. Bu shartnomaning mazmuni shundan iboratki, jo'natuvchilar va qabul qiluvchilarni ularga aloqador bo'lmagan yuk tashib o'tish jarayonini tashkillashtirish va o'tkazish operatsiyalarini bajarishdan ozod etadi. Ekspeditorga yuklatilgan asosiy funktsiya esa aynan jo'natuvchi va qabul qilib oluvchi ozod etilgan harakatlarni haq evaziga bajarishni tashkil etish hisoblanadi.

Mazkur shartnoma ekspeditsiya (ya'ni, yuk tashish xizmatlari) bilan shug'ullanuvchi korxonalar bilan munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida ko'riladi. Shartnomadan maqsad ekspeditsiya xizmatlarini ko'rsatuvchi korxonalar – ekspeditor fuqarolar yoki Yuridik shaxslar bilan shartnoma tuzganida o'ziga topshirilgan jo'natmani tayinlangan manzilga yuborish, yoxud ularni qabul qilib olib, xaridorga topshirishdir. Ekspeditor yuk (jo'natma)ni transport korxonalariga topshirish uchun yoki o'zining transport vositalari, ishchi kuchlari bilan tayinlangan manzilga, aytilgan shaxsga etkazish uchun mijozdan qabul qiladi, yoxud uni mijozga topshirish uchun transport tashkilotidan qabul qiladi. Mazkur shartnoma aralash shartnoma bo'lib, u tufayli mijozlar ba'zi bir tashkiliy-xo'jalik ishlaridan, ya'ni yuklarni qabul qilib olish, etkazib berish, jo'natish, tushirib olish kabilardan ozod bo'ladilar. Ekspeditor mana shunday turdagi xizmatlarni ko'rsatishga ixtisoslashgan. Shu sababli uning xizmatidan foydalanish mijoz uchun har taraflama foydali, qulay bo'lib, uni qo'shimcha majburiyatlardan xalos qiladi. Ekspeditor bunday majburiyatlarni sifatli amalga oshirish imkoniyatlari mavjud. Mijozning ham vaqti, ham mablag'i tejaladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomalarining amalda keng qo'llanilishi uni yanada kengroq huquqiy tartibga solinishiga ham olib keldi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi yuk tashish shartnomasidan farq qilgan holda tashishni tashkil etish xizmatlarini ko'rsatilishi bilan bog'liq shartnoma hisoblanadi. Shartnoma asosida yuk tashish bilan bog'liq xizmatlar bajariladi yoki bajarilishi tashkil etiladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasida nazarda tutilgan xizmatlar ikkiga bo'linadi.

-ekspeditorlik xizmatlari - bu ekspeditor shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishni o'ziga olgan vositachilik va yordamchi-texnologiya xizmatlari kompleksidir.

¹ Гражданское право. Ч.2. Учебник//Под.ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. –М.: Проспект. 2005. С. 478.

-transport-ekspeditorlik xizmati – yukni jo‘natish va qabul qilib olish jarayonini tashkil etish, shuningdek, transport ekspeditsiyasi shartnomasiga muvofiq yuk tashishga aloqasi bo‘lgan boshqa ish turlarini bajarish bilan bog‘liq transport xizmati turi.

Bu ikki tushuncha xizmat tarkibiga transport vositasining kiritilganligi yoki kiritilmasdan faqat umumiy xizmat ko‘rsatishning o‘zi bilan kifoyalanish orqali farqlanadi.

Transport-ekspeditorlik xizmatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- yukni jo‘natish joyidan belgilangan joygacha tashishni tashkil etish;
- mijozning shart-sharoitlariga ko‘ra yuklarni tashishning maqbul sxemasini tanlash;
- yuk jo‘natuvchining ombori (terminali)dan yuklarni qabul qilib olish, yuk qabul qiluvchining ombori (terminali)ga etkazib berish, unga va tashuvchiga topshirish;
- yuklarni o‘rash-joylash (qadoqlash), markalash, bog‘lash, navlarga ajratish va saqlash;
- yukni sug‘urtalash;
- yuk jo‘natilganligi, turgan joyi va belgilangan joyga kelganligi (yukning harakati dispozitsiyasi) haqida xabardor qilish;
- boshqa ekspeditorlar xizmatlarining turlari, tariflari va ish rejimlari to‘g‘risidagi axborotni hamda boshqa tezkor axborot;
- transport-ekspeditorlik faoliyati bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha maslahatlar;
- bojxona tartibotlarini bajarish;
- yuk tashilganligi uchun tashuvchi bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- yuk tashish bilan bog‘liq boshqa xizmatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Shartnomaning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida tashish bilan bog‘liq xizmatlarni a‘lo darajada tashkil etgan holda yuk tashuvchini ortiqcha harakatlardan “ozod” etish hisoblanadi. Bunda mijoz ham vaqtdan yutadi, ham xizmatni yaxshi tashkil etilishi natijasida ortiqcha sarf xarajat, yuk bus-butun etkazib berilishi xavfi kamayadi. Buning asosiy sabablari sifatida esa ekspeditorning ixtisoslashganligi, bozordagi raqobat a‘lo darajada xizmatni tashkil etishni talab etishi va boshqalar bilan belgilanadi.

FKning 726-moddasida transport ekspeditsiyasi shartnomasi tushunchasi berilgan. Unga ko‘ra, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bu – ekspeditor haq evaziga va mijoz (yuk jo‘natuvchi yoki yuk oluvchi) hisobidan ekspeditsiya shartnomasida belgilangan yuk tashish bilan bog‘liq xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etish majburiyatini olish bilan bog‘liq shartnomadir.

Maxsus belgilarga qarab shartnomalar quyidagi tarzda tasniflanadi: haq evaziga va tekinga tuziladigan shartnomalar; ommaviy shartnoma va qo‘shilish shartnomasi; asosiy va dastlabki shartnomalar; uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar; bir tomonlama va o‘zaro shartnomalar¹.

Shartnomalarni bitimlarning bir turi hisoblangani sababli ularga nisbatan bitimlarni turlarga bo‘lish to‘g‘risidagi qoidalar qo‘llanishi mumkin. Bu me‘zon I.B.Zokirov asarlarida shartnoma turlariga asos qilib olingan. Shuningdek, muallif ommaviy shartnoma, qo‘shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo‘linishini alohida ta‘kidlab o‘tadi².

Yuridik adabiyotlarda shartnomalarni turlarga ajratish uchun turli xil mezonlarni qo‘llashga harakat qilingan. Masalan, M.V.Gordon – yagona “natija” mezoni asosida barcha ma‘lum bo‘lgan shartnomalarni bir qatorga qo‘yishni taklif etgan. O.S.Ioffe esa shartnomalarni turkumlashda “jamlangan me‘zon”ni taklif etadi. E.A.Suxanov O.S.Ioffe fikrini to‘ldirishga harakat qilib, yana uchta shartnoma turini ko‘rsatib o‘tadi³. Lekin biz I.B.Zokirovning shartnomalarni tasniflash me‘zonini asos qilib oldik. Zero, bu me‘zon shartnoma mohiyatini tushuntirishda “oson” yo‘lni tanlaydi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi ham o‘zining maxsus belgilariga ko‘ra quyidagi huquqiy belgilarga ega:

- birinchidan, shartnomada ekspeditor va yuk tashuvchi boshqa-boshqa shaxs bo‘lgan hollarda konsensual, yuk tashuvchi va ekspeditor bir shaxs bo‘lgan hollarda esa real bo‘lishi mumkin.

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қондалар). –Т.: ТДЮИ. 2005. -244 б.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Умумий қисм. –Т.: ТДЮИ. 2006.

³ Суханов Е.А. Гражданское право. Т.2. –М.: Бек, 1993. -46 б.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi konsensual (huquq va majburiyatlarni o‘zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytida vujudga keltiradigan shartnoma) bo‘lishi mumkin. Chunonchi, ekspeditor ekspeditsiya xizmatlarini bajarishni tashkil qilishida taraflarning huquq va majburiyatlari shartnoma tegishli tartibda rasmiylashtirilgandan so‘ng vujudga keladi.

Ayrim hollarda agar ekspeditorning o‘zi shartnoma bo‘yicha yuk tashuvchi bo‘lgan hollarda shartnoma real bo‘lishi mumkin. Transport ekspeditsiyasi real bo‘lishi uchun taraflarning o‘zaro kelishuviga muvofiq yukni topshirish paytida taraflarda huquq va va majburiyatni vujudga kelishi lozim bo‘ladi.

-ikkinchidan, transport ekspeditsiyasi taraflarining erklari ifodalanishiga qarab, ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi, ya‘ni taraflarning har birida muayyan huquq va majburiyatlar vujudga keladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasida ekspeditor ham mijoz (yuk jo‘natuvchi yoki yuk oluvchi) ham bir paytning o‘zida ham qarzdor, ham kreditor bo‘ladi. Masalan, ekspeditor haq evaziga shartnomada belgilangan yuk tashish bilan bog‘liq xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etish majburiyatini olsa, mijoz bu majburiyatlarni talab qilish huquqiga ega. Mijoz bajarilgan xizmatlar uchun o‘z vaqtida kelishilgan haqni to‘lash majburiyatini olsa ekspeditor shartnomada shartlashilgan haqni o‘z vaqtida to‘lanishini talab qilish huquqiga ega.

-uchinchidan, shartnoma bo‘yicha muqobil ijro mavjud, binobarin, u haq evaziga tuziladi. Shartnomaning mazkur belgisi to‘g‘ridan-to‘g‘ri FKning yuqorida keltirilgan 726-moddasida ifodalangan, ya‘ni ekspeditor haq evaziga yoki mijoz hisobidan shartnomada ko‘rsatilgan yuk tashish bilan bog‘liq xizmatlarni bajaradi yoki bajarishni tashkil qilish majburiyatini oladi.

H.Rahmonqulov haq evaziga tuziladigan shartnomalar haqida fikr yuritar ekan, haq evaziga tuzilganlik bu bozor iqtisodiyoti sohasida tovar-pul shaklidan foydalanish va uni faollashtirish bilan izohlaydi. Topshirilgan tovar, bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘lanishi kerak. Shartnomaning haq evaziga tuzilishi shuni anglatadiki, bir kontragent tomonidan qilingan mulkiy taqdim boshqa kontragent tomonidan muqobil mulkiy taqdimga muvofiq bo‘ladi. Har bir taraf bahosi (qiymati)teng mol-mulk taqdim etganida haq to‘lash ekvivalentlilik tusini kasb etadi. Mulkiy munosabatlarning ekvivalentliliigi ularning iqtisodiy jihatdan teng baholilik bo‘lishini taqozo etadi, bunda mazkur munosabatlar teng baholilik amalda bo‘lgan baholar bo‘yicha belgilangan hollarda ham haq to‘lanadigan munosabatlar hisoblanadi. Mulkiy munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi tufayli ularning ishtirokchilari teng sub’yektlar sifatida ish ko‘radilar¹.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli bu turkumdagi ko‘pgina shartnomalar taraflardan birining shartnoma shartlariga qo‘shilishi orqali tuziladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi mijoz ekspeditor tomonidan ko‘rsatilgan avvaldan nazarda tutilgan, uning barcha harakatlarini o‘z ichiga olgan standart, formulyar shakldagi shartnomani imzolashi natijasida munosabat o‘rnatiladi.

Qo‘shilish shartnomasi deyilganida, shartlarini taraflardan biri formulyarlar yoki boshqa standart shakllarda ta‘riflagan hamda, ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo‘shilish yo‘li bilan qabul qilishi mumkin bo‘lgan shartnoma tushuniladi.

Bunday shartnomaga qo‘shilgan, ya‘ni o‘ziga kontragent tomonidan taklif etilgan shartnomani imzolagan taraf, basharti, qo‘shilish shartnomasi uni odatda umumiy shartnomalar bo‘yicha beriladigan huquqlardan mahrum qilsa yoki boshqa tarafning javobgarligini istisno etsa, yoxud cheklab qo‘ysa, boshqa shunga o‘xshash holatni og‘irlashtiruvchi shartlar ifodalangan bo‘lsa, shartnomani bekor qilish yoki o‘zgartirishni talab qilishga haqli. Biroq, agar qo‘shilayotgan taraflar shartnoma qanday shartlar asosida tuzilayotganligini bilgan yoki bilishi lozim bo‘lsa, ushbu qoida har biri tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan taraflar o‘rtasidagi shartnomalarga nisbatan qo‘llanilmaydi (FKning 360-moddasi 3-qismi).

Odatda havo, temir yo‘l transporti xizmatlari bir xilda belgilanib, uning mazmunini mijoz boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Shundan kelib chiqib, ekspeditorlar shartnoma matnini shakllantiradilar va formulyar tarzda mijozga shartnomaning matnini taklif etadilar. Lekin bu shartnomani bir tomonlama shartnoma ekanligini belgilab bermaydi. Chunki mijoz shartnoma shartlariga qo‘shilish yoki qo‘shilmaslikni o‘zi belgilaydi. O‘zining talablariga mos kelmagan shartlarni o‘zgartirishni talab qilishi aks holda shartnoma imzolamasligini bildirishi mumkin.

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДҮОИ. 2005. -245 б.

Shartnoma o'zining mazmuniga ko'ra, bir qator boshqa shartnomalarning, aytaylik, topshiriq, vositachilik, omonat, yuk tashish, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalarining unsurlarini qamrab oladi. Shu tufayli ekspeditor o'zi bilan shartnoma tuzgan mijoz uchun bir qator qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatadi. Masalan, yuk tashish shartnomasini tuzadi, yukni ortish-tushirish bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatadi, mijozning topshirig'iga ko'ra, eksport va import uchun talab qilinadigan hujjatlarni oladi, bojxona rasmiyatchiliklari yoki o'zga rasmiyatchiliklarni bajaradi, yukning miqdorini va holatini tekshiradi, mijoz zimmasiga yuklatilgan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni belgilangan muddatlarga saqlaydi, yukni belgilangan manzilda olish bilan bog'liq bo'lgan, uni etkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur xizmatlarni va operatsiyalarni transport ekspeditsiyasi shartnomasiga muvofiq ham bajarish mumkin.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi yozma shaklda tuziladi va unda tashish jarayonini transportning har xil turlari, shu jumladan, aralash turlari bilan ham davlat ichidagi, ham xalqaro yo'llarda tashkil etish bilan bog'liq transport-ekspeditorlik xizmatlarining aniq ro'yxati, tomonlarning nomi va manzili, jo'natish va olib borish joyi (joylari) nomi va boshqa shartlar bo'ladi. Yukni o'z tasarrufiga qabul qilib olgandan so'ng transport-ekspeditorlik korxonasi tashish uchun tegishli transport hujjati (konosament), transport-ekspeditorlik xizmati ko'rsatish yuk xati berishi shartdir.

FKning 727-moddasiga asosan agar ekspeditorning o'z majburiyatlarini bajarishi uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, mijoz uni berishi shart. Mijoz ekspeditorga ishonchnoma berishi jarayonida ishonchnoma berish qoidalariga rioya qilgan holda tegishli rasmiylashtirib berishi talab qilinadi. Mijoz beradigan ishonchnoma FKning 134-144-moddalari talablariga rioya qilgan holda berilishi lozim.

Olib kelish va olib ketish maxsus ruxsatnomalar va kvotalar bo'yicha amalga oshiriladigan, aksiz solig'i olinadigan yuklarni, shuningdek, xavfli yuklar va chiqindilarni tashish uchun shartnoma tuzishga tegishli ruxsatnomalar bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Ekspeditor mijoz, tashuvchi va transport jarayonida qatnashuvchi boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq transport-ekspeditorlik xizmatini amalga oshiradi. Yukni bir yoki bir necha transport turi bilan etkazib berish va mijozning topshirig'i (buyurtmanomasi)ga ko'ra transport jarayonini tashkil etish bilan bog'liq xizmatlar ro'yxati shartnomada kelishib olinadi. Mijoz buning uchun kelishib olingan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Jismoniy shaxslar tomonidan tovarlar tijorat maqsadlari uchun olib kelinayotganda shartnomaga olib kelinayotgan tovarlarni bojxona rasmiylashtiruvchi bo'yicha transport-ekspeditorlik tashkilotlari tomonidan xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartlarning kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday hollarda bojxona rasmiylashtiruvchi bevosita jismoniy shaxslar - tovarlarning egalari tomonidan amalga oshiriladi¹.

Ekspeditorlik topshirig'i tuzilgan shartnoma doirasida transport ekspeditsiyasi tomonidan berilishi mumkin.

Transport-ekspeditorlik faoliyatini davlat yo'li bilan boshqarish, sertifikatsiyalash, soliq solish va narx belgilash, transport-ekspeditorlik faoliyatini rivojlantirish masalalarida davlat siyosatini ro'yobga chiqarishning huquqiy bazasini yaratish, milliy qonun hujjatlariga va O'zbekiston Respublikasi tomonidan tan olingan yoki tuzilgan xalqaro shartnomalar talablariga rioya qilinishini nazorat etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Transport ekspeditorlik munosabati faqatgina FK bilan tartibga solinmaydi. Boshqa qonun hujjatlari ham uni bevosita yoki bilvosita tartibga soladi. Masalan, 15.04.1999 yilgi "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunning 1-moddasiga asosan, temir yo'l ustavi - qonun hujjatlariga muvofiq temir yo'lning, temir yo'l transporti xizmatlaridan foydalanuvchi Yuridik va jismoniy shaxslarning (shu jumladan, ular nomidan ish ko'ruvchi ekspeditorlik va boshqa tashkilotlarning) huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan normativ hujjat ekanligi belgilangan.

¹ Жисмоний шахслар томонидан транспорт ва транспорт-экспедиторлик ташкilotлари орқали товарларни олиб киришда бојхона расмијлаштируви Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат бојхона қўмитаси ва Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигининг 2002 йил 1 августдаги 91-сонли, 02/8-22-сонли ва БА-01/12-3143-сонли Қарори билан тасдиқланган "Ягона бојхона бојини ундириш ва унинг суммасини Давлат бюджетига ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низомга асосан Ягона бојхона бојини тўлаш билан жисмоний шахслар - товарларнинг эгалари томонидан бевосита амалга оширилиши белгиланган. // "Ўзбекистон Республикаси Молиявий сонунлари тўплами" 4-сон, 2003.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 09.09.2000 yildagi 348-sonli “O‘zbekiston Respublikasida transport-ekspeditorlik faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish to‘g‘risida”gi qaror¹ hamda unga asosan “Transport-ekspeditorlik korxonalarini to‘g‘risida Nizom va transport-ekspeditorlik xizmatlari ko‘rsatish” tartibi qabul qilingan.

Shartnomaning elementlari. Shartnomada fuqarolar, Yuridik shaxslar sub’yektlar sifatida ishtirok etib, uning taraflari mos ravishda mijoz va ekspeditor deb ataladi.

Mijoz ekspedisiya xizmatlariga buyurtma beradigan, ekspeditor mijozga ekspedisiya xizmatlarini ko‘rsatadigan taraflardir. Mijozlar sifatida ko‘rsatiladigan ekspedisiya xizmatidan manfaatdor bo‘lgan har qanday shaxslar (yuk jo‘natuvchilar, yuk oluvchilar) bo‘lishi mumkin.

Ekspeditorning huquqiy maqomi tashqi savdo yuklariga transport-ekspeditorlik xizmati ko‘rsatish sohasida bozor munosabatlarini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, transport-ekspeditorlik xizmatlari iste‘molchilarini rag‘batlantirish va ularning huquqlarini himoya qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 09.09.2000 yildagi 348-sonli “O‘zbekiston Respublikasida transport-ekspeditorlik faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish to‘g‘risida”gi qaror hamda, unga asosan “Transport-ekspeditorlik korxonalarini to‘g‘risida”gi Nizom va “Transport-ekspeditorlik xizmatlari ko‘rsatish” Tartibi qabul qilingan.

Unda transport ekspedisiyasi bilan bog‘liq bir qator tushunchalar berilgan. Jumladan, **Ekspeditor** - transport ekspedisiyasi shartnomasi tomoni - tovarlarni tashishni tashkil etish bilan shug‘ullanuvchi Yuridik shaxs, bunda u temir yo‘l, suv, avtomobil transportida yuklarni tashish, shuningdek, yuklarni, tavakkalchiliklarni, transport vositalarini sug‘urtalash, yuklar va hujjatlarni rasmiylashtirish, joylashtirish, saqlash, ishlov berish, deklarasiyalash va bojxona tartibotlari, transport-ekspeditorlik xizmati ko‘rsatish shartnomasida nazarda tutilgan boshqa xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha keng va turli ishlar kompleksini bajaradi, shuningdek, ushbu tashishlarni amalga oshirish ustidan nazoratni ta‘minlaydi va mijozning transport korxonalarini oldidagi manfaatlarini himoya qiladi.

Mijoz - yuk jo‘natuvchi yoki uni qabul qilib oluvchi.

Tashuvchi - o‘ziga ishonib topshirilgan yukni belgilangan joyga etkazish va uni yukni qabul qilib oluvchiga berish yoki boshqa transport tashkilotiga topshirish majburiyatini oladigan tashish shartnomasining bir tomoni.

Haydovchi-ekspeditor - tashuvchining buyurtmachi bilan kelishib yuklarni qabul qilish, ularni kuzatish va topshirish bo‘yicha transport-ekspeditorlik operatsiyalarini bajarishni amalga oshiruvchi vakil.

Mazkur haydovchi-ekspeditorning huquq va majburiyatlari O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2004 yil 2 iyulda 1382-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan “Tashuvchilarning yuk avtomobillari uchun yo‘l varaqalari, tovar-transport yukxatlarini tayyorlash, hisobga olish, to‘ldirish va qayta ishlash bo‘yicha” Yo‘riqnomada o‘z ifodasini topgan.

Xorijiy etkazib beruvchilar bilan tuziladigan tender kontraktlari bo‘yicha yuklar tashilishini ta‘minlaydigan transport-ekspeditorlik kompaniyalari tender asosida tanlanadi.

Ekspeditor sifatida faqat transport ekspedisiyasi xizmatlarini ko‘rsatish uchun lisenziya olgan tijoratchi Yuridik shaxslar va fuqarolar bo‘lishi mumkin.

Transport vositalari, terminallar va transport-ekspeditorlik faoliyatining boshqa ob’yektlari, shuningdek, transport-ekspeditorlik xizmatlari O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq majburiy ravishda sertifikatsiyalanishi kerak. Transport-ekspeditorlik faoliyati sohasidagi sertifikatsiyalash vakolatli davlat organi yoki u vakil qilgan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Ekspeditorlar transport-ekspeditorlik xizmatlari ko‘rsatish bo‘yicha o‘z faoliyatlarini lisenziya asosida amalga oshiradilar. Transport-ekspeditorlik faoliyatini lisenziyalash tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan belgilanadi. Transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun lisenziyalar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining transport sohasida lisenziyalash komissiyasining qarori asosida O‘zbekiston avtomobil va daryo transporti agentligi tomonidan beriladi.

Masalan, amaldagi temir yo‘l ustaviga ko‘ra, temir yo‘l korxonalarini transport ekspedisiyasi xizmatlarini bajaradigan tashkilotlarni tuza oladilar, deyiladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қарорлар Тўплами. 2000. 9-сон, 56-модда.

Shartnoma predmetini ekspeditor tomonidan ko'rsatiladigan yuklarni tashish bilan bog'liq xizmatlar tashkil qiladi. Tabiiyki, yuqorida aytilganidek, shartnoma predmetini tashkil qiluvchi mazkur xizmatlar turli-tuman. Ularni shartli ravishda asosiy, ya'ni yuk tashishni tashkil etish bilan bog'liq va qo'shimcha, ya'ni yukni jo'natish bilan bog'liq barcha xizmatlar kabi ikki turga bo'lish mumkin. Shartnoma to'liq transport - ekspedisiya xizmati ko'rsatish sharti bilan tuzilganda, ekspeditor yukni bir manzildan ikkinchisiga etkazish bilan bog'liq barcha operatsiyalarni o'zi bajaradi. To'g'ri, bunda u uchinchi shaxslarning xizmatidan ham foydalanishi mumkin (FKning 730-moddasi). Biroq shunisi muhimki, majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspedisiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qisman transport-ekspedisiya xizmatlari ko'rsatishda ekspeditor operatsiyalarning bir qismini bajaradi. Har ikkala holda ham asosiy xizmatlarga qo'shimchalar kiritilishi mumkin.

Shartnomaning muddati taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi. Xizmat ko'rsatish bir galga ham, uzoq muddatga ham tuzilishi mumkin. Agar FKning 731-moddasidagi o'n kunlik muddatga e'tibor bersak, shartnoma unchalik uzoq muddatga tuzilmasligiga amin bo'lamiz.

Shartnomaning bahosi ko'rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlarning ko'lamiga qarab, ekspeditorga to'lanadigan haqdir. Amaldagi tariflarga ko'ra, haq to'lash taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi (FKning 356-moddasi).

Transport ekspedisiyasi shartnomasining mazmuni. Shartnomaning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Quyidagilar ekspeditorning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- mijozlarning yuk tashish va transport-ekspeditorlik xizmatlariga bo'lgan talablarini qondirish;
- eng maqbul transport yo'nalishlarini ishlab chiqish va tanlash, transportda tashishlar turlarini va yuklarni etkazib berish usullarini, shuningdek, yuklarni etkazib berishning va ularni saqlashning kelishilgan muddatlarini belgilash;

- O'zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini rivojlantirishga ko'maklashish;
- transport xarajatlarini kamaytirish;
- kira qilish va kira haqini to'lash;
- yuklarni to'plash, saqlash, ishlov berish, o'rash-joylash va taqsimlash;
- tovarlarga ilova qilinadigan hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtirish;
- yordamchi va qo'shimcha xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan, yukni deklarasiyalash, bojxona xizmatlari ko'rsatish, yuk hujjatlarini rasmiylashtirish;

-yuklarni sug'urtalash.

Ekspeditorga qo'yiladigan talablarga quyidagilar kiradi:

- kasb vakolati to'g'risidagi sertifikatning mavjudligi;
- transport-ekspeditorlik korxonasining bank hisob raqami va uning to'lov qobiliyati to'g'risida bank tasdiqnomasining mavjudligi;

- transport-ekspeditorlik xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq o'ziga xos operatsiyalarning bajarilishi;
- transport ekspedisiyasi shartnomasi shartlarining sifatli bajarilishi;
- xizmat binosining mavjudligi;
- o'z funksiyalarini amalda bajarilganligini tasdiqlovchi hujjatli dalillar (guvohnoma, kontraktlar, hisob raqamlari va ularga tenglashtirilgan hujjatlar)ga ega bo'lishi.

Ekspeditor quyidagi huquqlarga egadir:

- yuk tashuvchilar, transport korxonalari, mijozlar bilan shartnomalar tuzish;
- transport vositalarini, yo'nalishlarni va yuk etkazib berish usullarini erkin tanlash, agar shartnomada etkazib berishning shartlari va usullari kelishib olinmagan bo'lsa;

- bir tomonlama tartibda yoki mijozning topshirig'iga ko'ra qar qanday ruxsat etilgan joyda yukni tushirish, joylashtirish uchun qaror qabul qilish, zaruriyat bo'lganda esa yukning buzilib qolish, yo'qolish yoki uning atrof-muhitga, aholiga yoxud boshqa yukka xavfi bo'lgan hollarda qulay usullar bilan sotib yuborish;

- yo'qolgan yukni qidirish va mijoz tomonidan ko'rilgan zararni qoplash to'g'risidagi topshiriqlarni bajarish uchun jalb qilingan uchinchi shaxsga talab qo'yish, agar yuk uchinchi shaxsning xatti-harakati yoki

harakatsizligi oqibatida yo'qolgan yoki buzilgan bo'lsa, va ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida, bu haqda shartnomada kelishib olinmagan bo'lsa, mijozni xabardor qilib qo'yish;

-mijozning manfaatlari yo'lida va uning nomidan sarf qilingan, hujjatlar bilan tasdiqlangan xarajatlar bo'yicha vositachilik haqini mijozdan undirib olish;

-mijoz tomonidan zarur bo'lgan axborot taqdim etilmagan hollarda, agar bu haqda shartnomada kelishib olinmagan bo'lsa, tegishli majburiyatlarni bajarishga kirishmaslik;

-o'z majburiyatlarini bajarish uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, uni talab qilish;

-yukning hujjatlari va uning xossalari, yukni tashish shartlari to'g'risidagi axborotlarni va uni tashish bilan bog'liq boshqa axborotlarni talab qilish, mazkur axborotlar to'liq bo'lmaganida mijozdan zarur qo'shimcha ma'lumotlarni talab qilib olish;

-mijoz zarur axborotni taqdim etmagan taqdirda, bunday axborot taqdim etilgunga qadar tegishli majburiyatlarni ijro etishga kirishmaslik;

-o'n kun oldin ikkinchi tarafni ogohlantirib, shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqli.

Ekspeditorning garovga oid huquqi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik hujjatlari va O'zbekiston Respublikasi qatnashchisi bo'lgan xalqaro shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Shartnoma bo'yicha ekspeditor quyidagi majburiyatlarga ega:

-o'zi yoki mijoz tanlagan transportda va yo'nalishda yuk tashishni tashkil etishi;

-mijoz yoki o'zining nomidan yuk tashish shartnomasini tuzishi;

-yuk jo'natilishini va olinishini ta'minlashi;

-shartnomada eksport-import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olishi;

-bojxona rasmiyatchiliklari va o'zga rasmiyatchiliklarni bajarishi;

-yukning miqdori va holatini tekshirishi, uni ortishi va tushirishi;

-mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lashi;

-yukni omonat saqlashi;

-yuk (jo'natma)ni belgilangan manzilda olish bilan bog'liq, uni etkazib berish uchun zarur bo'lgan xarajatlarni amalga oshirishi kabilar;

-transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi lisenziyaga ega bo'lish;

-qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan tartibda hisobot taqdim etish;

-yukni transport (transportning har xil turlari) bilan ekspeditor yoki mijoz tomonidan tanlangan yo'nalish bo'yicha tashishni tashkil etish.

Xorijiy ekspeditorlar, shuningdek, xorijiy kompaniyalarning sho'ba korxonalari (filiallari) respublika hududida transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga rioya qilishga majburdirlar.

Agar transport ekspeditsiyasi shartnomasidan ekspeditorning o'z majburiyatlarini shaxsan bajarishi shartligi kelib chiqmasa, ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

Majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Yuklarni topshirish-qabul qilishning tartibi va muddatlari transport qoidalari, tariflari va namunaviy shartnomalar bilan belgilanadi. Bular bo'lmaganida esa, FKning 6-moddasida belgilanganidek, ish muomalasi odatlari qo'llaniladi.

Shartnoma bo'yicha mijoz quyidagi huquqlarga ega:

-ish (xizmat)ni shartnomada ko'rsatilganidek, lozim darajada bajarilishini talab qilishi;

-o'n kun oldin ekspeditorni ogohlantirib, shartnomani bajarishdan bosh tortishi.

Ayni paytda, mijoz quyidagi majburiyatlarga ega:

-yukni ekspeditorga topshirishi va qabul qilib olishi;

-ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun belgilangan haqni to'lashi;

-agar ekspeditorga o'z majburiyatlarini bajarishi uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, uni berishi;

-ekspeditorga yuk bilan bog'liq, uning ayrim tabiiy xossalari, tashish shartlari haqidagi axborotlarni berishi;

-mavjud axborotlar to'liq bo'lmaganida, qo'shimcha ma'lumotlarni berishi kabilar.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi, odatda, uning bajarilishi bilan va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollar bilan bekor bo'ladi (FKning 25-bobi).

Shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmaganida yoki lozim darajada bajarilmaganida taraflarga javobgarlik belgilanadi.

Chunonchi, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarilmaganligi uchun ekspeditor FKning fuqarolik huquqiy javobgarlikni belgilovchi 24-bobining qoidalariga muvofiq belgilanadigan asoslarda va miqdorda javobgar bo'ladi.

Ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishni, shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, uchinchi shaxslar zimmasiga yuklash mumkin. Biroq, FKning 730-moddasi, 2-qismiga ko'ra, majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Mijoz yukka doir hujjatlar hamda yukning xossalari, uni tashish shartlari to'g'risidagi boshqa axborotlarni taqdim etish majburiyatini buzsa, ekspeditorga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortilganida, bu haqda ma'lum qilgan taraf shartnomaning bekor qilinishi tufayli ko'rilgan zararni ikkinchi tarafga to'laydi (FKning 9, 324-moddalari).

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun javobgarlik va shartnomani bekor bo'lish asoslari. FKning 728-moddasida transport ekspeditsiyasi shartnomasining shartlarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalasi o'z ifodasini topgan. Unga asosan taraflar shartnoma bo'yicha o'zlariga yuklangan majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda javobgar bo'lishlari nazarda tutilgan.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganligi yoki tegishli darajada bajarmaganligi uchun ekspeditor FKning 24-bobi qoidalariga muvofiq belgilanadigan asoslarda va miqdorda javobgar bo'ladi.

Ekspeditor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli mijozga etkazilgan zararni to'lashi shart. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, ekspeditor mijozning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilgan bo'lmasa, - da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Boy berilgan foydani aniqlashda mijoz tomonidan uni olish uchun ko'rilgan choralar va shu maqsadda ko'rilgan tayyorgarliklar hisobga olinadi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasida ekspeditorlar ikki yoki undan ortiq bo'lgan hollarda subsidiar javobgarlik vujudga keladi. Subsidiar javobgarlik asoslari va shartlari shartnoma va qonun hujjatlarida nazarda tutiladi.

Agar ekspeditor majburiyatning buzilishi tashish shartnomalari tegishli ravishda bajarilmaganligi tufayli kelib chiqqanini isbotlasa, ekspeditorning mijoz oldidagi javobgarligi tegishli tashuvchi ekspeditor oldida javobgar bo'ladigan qoidalariga muvofiq belgilanadi.

Ekspeditor majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan hamma choralarni ko'rganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi. Aybning yo'qligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi.

Basharti, qonunda yoki transport ekspeditsiyasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga engib bo'lmaydigan kuch, ya'ni favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi. Majburiyatni qasddan buzganlik uchun javobgarlikni bartaraf qilish yoki cheklash to'g'risidagi avvaldan kelishilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb topiladi.

FKning 730-moddasiga asosan agar transport ekspeditsiyasi shartnomasidan ekspeditorning o'z majburiyatlarini shaxsan bajarishi shartligi kelib chiqmasa, ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishga boshqa

shaxslarni jalb qilishga haqli. Majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Mijoz yoki ekspeditor o'n kun oldin boshqa tarafni ogohlantirib, transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqli.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortilganida, bu haqda ma'lum qilgan taraf shartnomaning bekor qilinishi tufayli ko'rilgan zararni ikkinchi tarafga to'laydi (FKning 731-moddasi).

Shartnoma shartlarini o'zgartirish va bekor qilish FKning umumiy qoidalaridan kelib chiqqan holda taraflarning kelishuvi bilan amalga oshiriladi.

19-MAVZU: Qarz shartnomasi. Kredit shartnomasi.

REJA:

- 1. Qarz shartnomasi.**
- 2. Kredit shartnomasi.**

Qarz shartnomasi. Qarz shartnomasi hali kishilik jamiyatidagi ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlar u qadar rivojlanmagan paytlardayoq, muayyan muddatga moddiy ashyolarni qaytarish sharti bilan berib turish tarzida shakllangan edi. Qarz shartnomasining dastlabki huquqiy belgilari qadimgi Rimda yaratildi. Pul ixtiro qilinishi bilan qarz shartnomasi o'zining hozirgi ko'rinishini olgan. Endilikda qarz deganda, muayyan muddatga qaytarish sharti bilan pul berib turish tushuniladi. Shu tariqa qarz berishga nafaqat, o'zaro yordam va ishonchning turi, balki foyda ko'rish vositasi sifatida ham qarala boshlandi.

Qarz shartnomasi deb shunday shartnomaga aytiladiki, bunga asosan bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul yoki turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi. Qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi (FKning 732-moddasi).

Qarz shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, bu shartnoma real shartnoma bo'lib sanaladi, chunki taraflar o'rtasida huquq va burchlar shartnoma predmeti bo'lgan pul yoki ashyoning topshirilishi paytidan e'tiboran vujudga keladi va shartnoma ham shu paytdan e'tiboran tuzilgan hisoblanadi;

ikkinchidan, qarz bir tomonlama shartnomalar toifasiga kiradi, chunki bu shartnoma yuzasidan bir taraf qarz beruvchi huquqlar olsa, ikkinchi taraf qarzdorda burchlar bo'ladi, Jumladan, qarz beruvchi qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdor olingan qarzini qaytarishga majbur bo'ladi (FKning 735-moddasi);

uchinchidan, qarz shartnomasi agar qonunda yoki qarz shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz beruvchi (Yuridik shaxs yoki fuqaro) qarz oluvchidan qarz summasiga shartnomada belgilangan miqdorda va tartibda foizlar olish huquqiga ega bo'ladi (FKning 734-moddasi 1-bandi).

Qarz shartnomasi fuqarolar o'rtasida agar bu qarzning summasi eng kam ish haqining o'n baravaridan ortiq, bo'lsa, oddiy yozma shaklda tuzilishi, shartnomadagi taraflardan biri Yuridik shaxs bo'lganida esa, qarz summasidan qat'iy nazar, yozma tuzilishi shart (FKning 733-moddasi).

Qarz mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqini yoki mulkni operativ boshqaruv huquqini o'tkazishga qaratilgan shartnomalardan hisoblanadi. Binobarin, qarzdor qarzga olingan narsaning aynan o'zini qaytarmasdan, balki olgan pulni yoki o'sha qarzga olingan narsaning xili, sifati va miqdori baravarida boshqa narsani qaytarishga majbur bo'ladi. Agarda qarz shartnomasi bo'yicha qarz oluvchiga turga xos alomatlari bilan belgilangan ashyolar topshirilsa, ularning miqdori va shakli (pul yoki natura holdagi) shartnomada ko'zda tutilgan hollarda foizlar to'lanishi kerak (FKning 734-moddasi 2-bandi).

Begona shaxsning manfaatlarini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish shartlari.

Qarz shartnomasida muddatlar. Qarz shartnomasini bajarish muddatlariga to'xtaladigan bo'lsak, agar qarz summasini qaytarish muddati shartnomada belgilangan bo'lmasa, qarz oluvchi uni qarz beruvchi qarzni qaytarish haqida talab qo'ygan kundan boshlab o'ttiz kun mobaynida qaytarishi kerak (FKning 735-moddasi).

Qonun hujjatlarida boshqa shartnomalardan kelib chiqqan burchning (qarzni) ham qarz majburiyati sifatida rasmiylashtirilishiga yo'l qo'yadi. Bunday hollarda agar taraflar oldi-sotdi muomalasidan, mulk ijarasi yoki boshqa asosdan kelib chiqadigan har qanday nasiyani qarz majburiyati shakliga aylantirgan bo'lsalar, bu xolda qarz to'g'risidagi qoidalar tatbiq qilinadi.

Qarz oluvchi tomonidan qarz shartnomasini buzish oqibatlari. Agar qonun hujjatlarida yoki qarz shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi qarz summasini vaqtida qaytarmagan hollarda Fuqarolik kodeksining 734-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan foizlar to'langan bo'lishidan qat'iy nazar, qarz qaytarib berilishi kerak. Qarz olingan kundan boshlab to u qarz beruvchiga qaytarilib berilgan kungacha bu summa yuzasidan FKning 327-moddasi birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan miqdorda foizlar to'lanishi kerak.

Amaldagi Fuqarolik kodeksida qarz shartnomasining alohida ikkita turi bor:

- aniq maqsadli qarz (FKning 739-moddasi);
- Davlat zayomi shartnomasi (FKning 743-moddasi).

Oddiy qarz shartnomasi aniq maqsadli qarzdin farq qiladi, bunga sabab shundaki, maqsadli qarz shartnomasi asosida olingan qarz ko'rsatilgan aniq maqsadlarda ishlatilishi lozim. Masalan: korxonalar, tashkilot o'z xodimining uy-joy sharoitini yaxshilash maqsadida unga qarz bergan bo'lsa, xodim uni boshqa maqsadlarda ishlatishga haqi yo'q. Agarda shunday holat sodir bo'lgan bo'lsa, qarz beruvchi qarzni muddatidan oldin, agarda foizli bo'lsa, foizlari bilan birgalikda talab qilib oladi.

Davlat zayom shartnomasi bo'yicha davlat qarz oluvchi, fuqaro yoki Yuridik shaxs esa qarz beruvchi bo'ladi. Bu shartnomada olingan qarzni qaytarish to'g'risida alohida muddatlar belgilangan bo'lmasa, qarz beruvchi tomonidan qarzni talab qilgan zamon qaytarishga majbur bo'ladi.

Davlat zayomlari ixtiyoriydir. Lekin davlat zayomlarini xukumat nomidan tegishli Yuridik shaxslar chiqarishi mumkin. Asosan ichki pul emissiyasini kamaytirish, ya'ni qog'oz pullar emissiyasini ko'paytirmagan holda fuqarolar va Yuridik shaxslar mablag'larini davlat ehtiyojlari uchun jalb etish va boshqa maqsadlarda davlat zayomidan foydalaniladi.

Bundan tashqari, qarz shartnomasi qimmatli qog'ozlar bilan, ya'ni veksel, obligasiyalar yo'li bilan ham tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining 02.09.1993 yildagi N 918-XII "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonunga ko'ra, "qimmatli qog'ozlar - bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir. Qimmatli qog'ozlar - blankalar, sertifikatlar shaklida yoki schyotlardagi yozuv shaklida bo'lishi va hisob-kitob qilishda, shuningdek kreditlar bo'yicha garov sifatida foydalanilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar Yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida ixtiyoriylik asosida tarqatiladi".

Obligasiyalar. Obligasiyalar ularning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiq etuvchi va qimmatli qog'ozlarning belgilangan qiymatini ularda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, boshqari obligasiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozlardir.

Quyidagi turlardagi obligasiyalar chiqariladi:

- respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligasiyalari;
- korxonalarining obligasiyalari.

Obligasiyalar oddiy va yutuqli, foizli va foizsiz (maqsadli), erkin muomalada yuritiladigan yoki muomala doirasi cheklangan qilib chiqarilishi mumkin. Maqsadli obligasiyalarning rekviziti obligasiyalar qaysi mollar (xizmatlar) uchun chiqarilgan bo'lsa, shu mollarini (xizmatlarni) aks ettirishi shart.

Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligasiyalari taqdim etuvchiga tegishli qilib chiqariladi. Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligasiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan qabul qilinadi. Qarorda emitent, obligasiyalarni chiqarish shartlari va ularni tarqatish tartibi belgilab qo'yilishi lozim.

Korxonalarining obligasiyalari mulkchilikning barcha shakllariga mansub korxonalar tomonidan chiqarilishi mumkin. Obligasiyalar o'z egalariga korxonalar boshqaruvida qatnashish huquqini bermaydi.

Korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarining obligasiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror tegishincha ma'muriyat va ijroiya organi (boshqaruvi) tomonidan qabul qilinadi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Korxonalarining obligasiyalarini emitentlarning ustav fondini shakllantirish va to'ldirish uchun, shuningdek ularning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq zararlarni qoplash uchun chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqarilgan barcha obligasiyalarning nominal qiymati jamiyatning shakllantirilgan ustav fondi miqdoridan oshib ketmasligi lozim. Jamiyat tomonidan obligasiyalar chiqarishga faqat jamiyat ustav fondi to'liq to'langanidan keyin yo'l qo'yiladi. Boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning obligasiyalarini chiqarish summasi miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Veksel. Veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lash yuzasidan qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz veksel hisoblanadi.

Veksellar oddiy va yuboriladigan veksellarga bo'linadi.

Veksel beruvchining muayyan summadagi pulni veksel oluvchiga, yoxud uning buyrug'iga binoan belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lashdan iborat qat'iy majburiyatini o'z ichiga olgan hujjat oddiy veksel hisoblanadi.

Veksel oluvchining muayyan summadagi pulni oluvchiga yoxud uning buyrug'iga binoan boshqa shaxsga belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lash to'g'risidagi qat'iy buyrug'idan iborat to'lovchiga qaratilgan hujjat yuboriladigan veksel hisoblanadi.

Veksellarni (xazina veksellaridan tashqari) chiqarish, ro'yxatdan o'tkazish qoidalari, ularni chiqarish va muomalada yuritish shartlarini Markaziy bank Moliya vazirligi bilan birgalikda belgilaydi. Xazina veksellarini chiqarish va muomalada yuritish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilaydi.

Veksellarni chiqarish huquqi tijorat banklariga faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ruxsati bo'yicha beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.03.1997 y. PF-1738 "Respublikada veksel muomalasini tartibga solish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida" farmoni veksellarni chiqarish va ularning muomalasi mexanizmini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun moliyaviy javobgarligini oshirish, ular chiqargan veksellarning puli o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlashga qaratilgan.

Faqat qonun, hujjatlarda nazarda tutilgan hollarda qarz oluvchining majburiyatlari bajarilishini ta'minlash (FKning 738-moddasi), qarz oluvchi qarz summasining qaytarib berilishini ta'minlash yuzasidan, qarz shartnomasi nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmasa, shuningdek, qarzning ta'minoti qarz beruvchi javobgar bo'lmagan vaziyatlarda yo'qotilsa yoki uning shartlari yomonlashsa, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarz beruvchi qarz oluvchidan qarz summasini muddatidan oldin qaytarishni va tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqli.

Foizli qarzga beriladigan pul kredit deyiladi. Agar qarzga berilgan pul ishga solinib, yangidan pul topish, daromad olish uchun ishlatilsa, qarz kapitali shaklini oladi. Agar qarz shaxsiy iste'molni qondirishda xizmat qilsa; odatdagi pul qarzi bo'ladi, xolos, chunki unda kapital belgisi bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyotidagi kredit munosabatlari tabiatan farqlanuvchi ikki turdagi munosabatlarning yaxlitligini bildiradi. Gap shundaki, qarzga olingan pul:

Birinchi, kapital sifatida ishlatiladi, bunda foyda olish, pulni ko'paytirish nazarda tutiladi. U sababli qarz kapitali borasidagi munosabatlar paydo bo'ladi. Bunda pulning mulk sifatidagi holati uning o'zgaralar qo'lida kapital bo'lishi holatidan ajraladi, o'zga mulki o'zga qo'lida kapitalga aylanadi.

Ikkinchi, qarzga olingan pul shaxsiy yoki umumiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi.

Pul egasi uchun qarz oluvchi pulni qanday ishlatishining xech bir ahamiyati yo'q, u qarz haqini (foizlarni) olsa bo'ldi. Ba'zi hollarda qarz beruvchi uni nimaga ishlatishni shart qilib quyishi mumkin. Fuqarolik kodeksining 739-moddasida xuddi shunday aniq maqsadli qarz nazarda tutiladi. Agar qarz shartnomasi qarz oluvchining mablag'laridan aniq maqsadda (aniq maqsadli qarz) foydalanishi sharti bilan tuzilgan bo'lsa, qarz

oluvchi qarz beruvchiga qarz summasidan aniq maqsadda foydalanilishini nazorat qilish imkoniyatini ta'minlab berishi shart.

Bundan tashqari, qarz oluvchi qarz shartnomasining qarz summasidan aniq maqsadda foydalanishi haqidagi shartlarini bajarmagan taqdirda, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz beruvchi qarz oluvchidan qarz summasini muddatidan oldin qaytarishni va tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqli.

Kredit shartnomasi. Kredit munosabatlarining rivojlanishi. Jamiyat faoliyatining asosiy jabhasi bu – ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishi kreditning o'rni beqiyosdir. Kredit – tovar-pul munosabatlari sharoitidagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari yuzaga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditga iqtisodiy ma'noda ta'rif beradigan bo'lsak, “kredit – bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir”. Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilarning mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

1. Fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldi olinadi.

2. Takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kredit shartnomasi tushunchasi va mohiyati. Kredit shartnomasi bo'yicha bir taraf, ya'ni bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kredit beruvchi, kreditor) ikkinchi tarafga (kredit oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag'lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini oladi (FKning 744-moddasi).

Kredit munosabatlarini huquqiy tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonuni, “Markaziy bank to'g'risida”gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini ximoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni va boshqa qonun hujjatlari muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonuniga ko'ra, bank va mijozlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shartnomaviy xarakterga ega. Bank xizmatlarini ko'rsatish sohasidagi huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish va tartibga solishda fuqarolik-huquqiy shartnomalar qo'llaniladi.

Avvalambor, kredit nima? Kredit deganda, o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlar tushuniladi. Fuqarolik huquqi tomonidan tegishli huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan, iqtisodiy munosabatlarning ba'zi bir turlarining o'ziga xosligini nazarda tutadigan shartnomalar tizimi ishlab chiqilgan. Bank-kredit munosabatlari sohasidagi shartnomalar ham shular jumlasidandir.

Kredit munosabatlari tarkibi ikki elementdan iborat: kredit sub'yekti va ob'yekti.

Kredit ob'yekti – bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan qarz beruvchiga qaytib beriladigan qiymatdir.

Kredit munosabati ikki sub'yekt o'rtasida yuzaga keladi: biri pul egasi, ya'ni qarz beruvchi (kreditor); ikkinchisi pulga muxtoj, ya'ni qarz oluvchi.

Kredit tovar va pul ko'rinishidagi mablag'larni:

- qaytarib berishlik;
- muddatlilik;
- foiz to'lash;
- kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligi;
- to'lovlilik;
- kreditning maqsadliligi shartlari natijasida yuzaga keladi.

Kredit shartnomasi:

➤ Kredit munosabatlari ishtirokchilari – qarz beruvchi va qarz oluvchi huquqiy jihatdan mustaqil sub'yekt bo'lishi kerak. Mustaqil sub'yekt sifatida har ikki tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarilishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi kerak. Majburiyatlarning bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy sub'yekt sifatida tomonlar iqtisodiy munosabatga kirishishlari kerak.

➤ Qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlarini bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor, ob'yektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarini taqazo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Qarz beruvchi tomonidan pul mablag'larini qarzga berish qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yicha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarining muvofiqligiga bog'liq. Tomonlar manfaatining mos kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin, kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat fazo va vaqt jihatidan, shuningdek sifat jihatidan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlar reallikka aylanadi. Shu bilan birga kreditning bu muhim sifatleri kredit munosabatlari sodir bo'lishining asosiy sababi bo'la olmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun aniq bir iqtisodiy asos – fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa sharoitlar zarur.

Qonun hujjatlariga muvofiq, kredit tashkilotlari bo'lmagan tijorat tashkilotlarining kreditlashini amalga oshirishga yo'l qo'yilgan hollarda kredit shartnomasi to'g'risidagi qoidalar bunday tijorat tashkilotlari amalga oshiradigan kreditlash munosabatlariga nisbatan qo'llaniladi (FKning 744-moddasi, 2-qism).

Kredit shartnomasi yozma shaklda tuzilishi shart. Yozma shaklga rioya kilmalik kredit shartnomasining haqiqiy bo'lmaligiga olib keladi. Bunday shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Qarz va kredit shartnomalari o'rtasidagi umumiylik bilan birga jiddiy farqlar ham mavjud.

birinchidan, kredit shartnomasi bo'yicha kreditor sifatida faqat maxsus sub'yektlar, bank yoki boshqa kredit tashkiloti qatnashadi.

ikkinchidan, kredit shartnomasi bo'yicha qarz oluvchi kreditorga foizlar to'lashi shart.

uchinchidan, kredit shartnomasi faqat yozma shaklda tuziladi. Qarz shartnomasida esa qarz summasi eng kam ish haqining 10 baravaridan kam bo'lsa, og'zaki shaklda tuzilishi mumkin.

to'rtinchidan, kredit shartnomasi real emas, balki konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Shu sababli shartnoma tuzilgandan keyin u taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi. Bunday holda shartnomaning bajarilmasligiga FKning 746-moddasida belgilangan hollardagina yo'l qo'yiladi.

Kredit va moliya tushunchalari o'rtasida bir tomondan umumiylik bo'lsa, ikkinchi tomondan farqli jihatlari mavjud.

Agar moliya barcha xo'jalik sub'yektlarining o'ziga tegishli pul mablag'lari xususidagi aloqalarini anglatasa, kredit bundan farqliroq, o'zga mulki bo'lgan mulkni qarzga olib ishlatish borasidagi munosabatlarni bildiradi va bozor munosabatlarning bir unsuri hisoblanadi.

Moliya bilan kreditning umumiyliги shuki, ularning har ikkalasi ham pul mablag'lari yuzasidan bo'lgan munosabatlarni jamlash va ishlatish usulining har xil bo'lishidan kelib chiqadi.

Moliyada tomon o'z mulki bo'lgan pul resurslarini hohlagan vaqtda, hech bir xarajatsiz ishlatishi mumkin.

Kredit esa o'zgaralar pul mablag'ini haq to'lagan holda vaqtincha ishlatib turish va muddati kelganda qaytarib berishni anglatadi. Kredit tovar-pul munosabatlariga xos bo'lgan va pul harakatini bildiruvchi kategoriyadir.

Kredit sub'yektlari quyidagilar bo'lishi mumkin: korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi.

Kredit ob'yekti har qanday pul emas, balki faqat vaqtincha bo'sh turgan, berilishi mumkin bo'lgan pullar va tovarlardir.

Kredit jamiyatda quyidagi turt xil vazifani bajaradi:

- **birinchidan**, pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (masa-shn, veksel, chek sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik muomalasiga jalb qiladi;

- **ikkinchidan**, u bo'sh pul mablag'larini harakatdagi, ishdagi kapitalga aylantirib, pulni pul topadi, degan qoidani amalga oshiradi;

-uchinchidan, qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlash bilan chiqarish resurslarining ko'chib turishini ta'minlaydi;

-to'rtinchidan, qarz berish, qarzni undirish vositalari orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Kredit va undan foydalanish natijasida turli natijalarga erishiladi. Ular ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy natijalar deganda, kreditdan samarali foydalanish natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar tushuniladi. Masalan? Buxoro viloyatida qurilgan neftni qayta ishlash zavodi, Andijonning Asaka shahrida bank krediti hisobidan qurilgan avtomobil zavodi, To'ytepa shahrida qurilgan «Kobul» to'qimachilik fabrikasi kabilarni aytish mumkin. Bular hozirgi kunda ma'lum darajada ehtiyojni qondirib, jahon bozoriga chiqib bormoqda. Bu kreditning ijobiy taraflariga yaqqol misoldir.

Kreditning salbiy tomoni, asosan, quyidagi ikki holatda namoyon bo'ladi: kredit xalq xo'jaligida turli yo'llar bilan asossiz ravishda ko'p berilsa va oqibatda pul massasi ko'payib, milliy pul qadrsizlanadi;

agar olingan xalqaro kreditlardan samarali foydalanmay va mamlakat o'zining boshqa daromad manbalari, oltin va boshqa qimmatbaho narsalarini sotish hisobidan kreditni qaytarsa va h.k.

Kredit uyushmalari. Kredit uyushmalarining tuzilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishi sohasida "Kredit uyushmalarito'g'risida"gi qonun¹ 2002 yil 4 aprelda qabul qilingan. Ushbu qonunga ko'ra, Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriy teng huquqlilik asosida tuziladigan kredit tashkiloti kredit uyushmasi deb e'tirof etiladi. Ustav fondining pay badallarini kiritgan Yuridik va jismoniy shaxslar kredit uyushmasining a'zolari sanaladi. Shaxsga kredit uyushmasi tomonidan berilgan sertifikat uning kredit uyushmasiga a'zolibini tasdiqlovchi hujjatdir. Kredit uyushmasi a'zolarining soni 50 tadan kam bo'lishi mumkin emas.

Kredit uyushmasining huquqlari:

- depozitlarga qo'yish uchun o'z a'zolaridan pul mablag'larini jalb etish;
- o'z a'zolariga kredit berish;
- o'z ustaviga muvofiq shartnomalar tuzish va boshqa fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish;
- grantlar hamda bepul beriladigan boshqa mablag'larni olish;
- maslahat va axborot xizmatlarini ko'rsatish;
- kredit uyushmasi a'zolari moliyaviy majburiyatlarini bajarmaganliklari yoki lozim darajada bajarmaganliklari uchun to'laydigan neustoyka miqdorini belgilash;
- kreditlarni belgilangan tartibda jalb etish;
- Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ega bo'lishi mumkin.

Kredit uyushmasining majburiyatlari:

- O'z ustav fondini belgilangan eng kam miqdordan pasaytirmagan holda saqlash;
- Hisob, hisobot va boshqa hujjatlarni yuritish;
- Hisobotni belgilangan tartibda e'lon qilish va taqdim qilish;
- Kredit uyushmasining a'zosi kredit uyushmasi oldidagi majburiyatini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda to'lanishi lozim bo'lgan summani kredit uyushmasining a'zosiga tegishli bo'lgan pay badali yoki depozitdan, shuningdek, ularga pay badali bo'yicha beriladigan devidentlardan va depozit bo'yicha to'lanadigan foizlardan undirib olishga;
- Inspeksiya o'tkazish uchun yuborilgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki vakillariga hujjatlar va kredit uyushmasi faoliyatiga oid boshqa axborot manbalaridan erkin foydalanish imkoniyatini ta'minlashga majburdir;
- Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar.

"O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2002 yil 14 sentyabrdagi 21-a/2-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Kredit uyushmalari tomonidan moliyaviy operatsiyalarni o'tkazish qoidolari" O'zbekiston Respublikasining "Kredit uyushmalari to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq ishlab chiqilgan va kredit uyushmalari uchun kapitalni shakllantirish, kreditlash, kredit va depozit shakllardagi pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy operatsiyalarni o'tkazish, shuningdek kredit uyushmasi faoliyati natijasida yuzaga keluvchi tavakkalchiliklarni minimallashtirish maqsadida erkin pul vositalarini investisiyalash bo'yicha majburiy qoidalarni belgilaydi.

Kredit uyushmalari faqat o'z a'zolariga kredit berish huquqiga egadir.

¹ Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари. 2002 йил №7 сон.

Ssuda schyotini ochish orqali kreditlarni berish kredit uyushmasi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan kredit siyosatiga muvofiq muddatlilik, qaytarish va to'lovlilik prinsiplari bo'yicha shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Kredit siyosati to'g'risidagi Nizom kreditlash muddatlarini va shartlarini belgilashni, kreditlash limitlarini, ta'minlash qulay shakllarini, shuningdek berilgan kreditlar bo'yicha o'xshash monitoringlarni o'rnatish bo'yicha talablarni o'z ichiga olishi kerak.

Bitta qarz oluvchiga yoki bir-biri bilan o'zaro bog'liq qarz oluvchilar guruhiga beriladigan kredit miqdori kredit uyushmasi kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi kerak.

Kreditlar mulkiy ta'minlangan, shuningdek ta'minlanmagan (o'zaro ishonchli) bo'lishi mumkin.

To'lov to'lanmagan hollarda kredit uyushmasining kredit shartnomasida to'lanishi lozim bo'lgan summani kredit uyushmasining a'zosiga tegishli bo'lgan pay badali yoki depozitdan, shuningdek ularga pay badali bo'yicha beriladigan dividendlardan va depozit bo'yicha to'lanadigan foizlardan undirib olish huquqi qayd etilgan bo'lishi kerak.

Bitta qarz oluvchiga ishonchga asosan berilgan kreditning maksimal hajmi kredit uyushmasi kapitalining 10 foizidan ortiq bo'lmasligi kerak.

Quyidagi hollarda kredit uyushmasidan qarz oluvchilar "bir-biri bilan o'zaro bog'liq qarz oluvchilar guruhi" deb tan olinadi:

- qarz oluvchilardan biri rasmiy kelishuv yoki har qanday boshqa usul asosida boshqa qarz oluvchining faoliyatiga rahbarlik qilish imkoniyatiga ega bo'lsa;

- ikkita yoki undan ko'p qarz oluvchilar rasmiy kelishuv yoki har qanday boshqa usul asosida bitta shaxs rahbarligida bo'lsalar (ushbu shaxs kredit uyushmasidan qarz oluvchi bo'lmagan taqdirda ham);

- ikkita yoki uchdan ko'p qarz oluvchilar taxmin qilingan kredit to'lanadigan manba ushbu qarz oluvchilarning hammasiga bir xil bo'lgan taqdirda, birgalikda faoliyat ko'rsatishda ishtirok etish uchun kredit uyushmasidan olingan kreditlardan foydalanganda.

Kredit uyushmasi kredit qo'mitasi kengashi, taftish komissiyasi a'zolari va kredit uyushmasi xodimlari bilan, shuningdek ularning yaqin qarindoshlari bilan, qachonki ushbu bitimlar kredit uyushmasining boshqa a'zolariga nisbatan qulay sharoitlarda tuzilgan bo'lsa, bunday bitimlarning tuzilishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Taraflarning huquq va burchlari. Kredit shartnomasi tuzilgandan boshlab taraflarning huquq va burchlari vujudga keladi. Taraflarning shartnoma ijrosidan voz kechishiga Fuqarolik kodeksining 745-moddasida belgilab qo'yilgan asoslar bo'yicha yo'l qo'yiladi. Kreditdor qarz oluvchini to'lovga qobiliyatsiz deb hisoblasa, qarz oluvchi kreditni ta'minlash majburiyatlarini bajarmasa, shartnomada nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini buzsa, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda qarz oluvchiga kredit shartnomasida nazarda tutilgan kreditni berishdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli.

Bizga ma'lumki, amaliyotda ushbu munosabat sub'yektlari shartnomada belgilangan majburiyatlarni bir tomonlama bajarmaslik hollari juda ko'p uchraydi.

Ushbu holatlarni tartibga solish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga bank xizmatini tartibga solish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"¹gi, "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida"²gi, "Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi loyihalarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"³gi farmonlarida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хўжалик юритувчи субъектларга банк хизматини тартибга солиш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи". 1997 йил 13 май.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ноchorлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи", 1998 йил 4 март.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи", 1998 йил 9 февраль.

Qanday hollarda qarz oluvchi kredit olishdan butunlay yoki qisman bosh tortishi mumkin? FKning 746-moddasida qayd kilinishicha, kredit oluvchi shartnomada kelishilgan kreditdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi bu haqda kreditorni kredit shartnomasida belgilab qo'yilgan kredit berish muddatiga qadar xabardor qilishi shart. Qarz oluvchi kredit shartnomasida nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini buzgan taqdirda kreditor shartnoma bo'yicha qarz oluvchini bundan buyon kreditlashni to'xtatishga haqli.

Ushbu munosabatlardan kelib chiqadigan mulkiy majburiyatlar qonun hujjatlari va ular o'rtasidagi shartnomaga asosan hal qilinadi.

Kredit shakllari. Hozirda kreditning bir necha shakllari mavjud. Kredit aloqalari pul egasi bilan qarz oluvchi o'rtasida bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Birinchi holda ular to'g'ridan-to'g'ri muomalaga kirishadi. Ikkinchi holda esa bu vositachilar orqali yuz beradi. Masalan, kredit olish uchun uchinchi shaxslarning kelajakda kafil bo'lishligi asosida va hokazo.

Kredit quyidagi:

- a) tijorat krediti;
- b) bank krediti;
- v) iste'molchi krediti;
- g) davlat krediti;
- d) xalqaro kredit shakllari orqali kredit munosabatlari sub'yektlar o'rtasida amalga oshiriladi.

Tijorat krediti bajarilishi uchun pul summalarini yoki turga xos alomatlar bilan belgilanadigan boshqa ashyolarni ikkinchi tarafga mulk qilib topshirish talab qilinadigan shartnomalarda, agar qonun hujjatlarida boshqa hol belgilab qo'yilgan bo'lmasa, kredit berish, shu jumladan, bo'nak oldindan haq to'lash, tovarlarga, ishlar yoki xizmatlarga haq to'lashni kechiktirish va bo'lib-bo'lib to'lash shaklida kredit berish (tijorat krediti) nazarda tutilishi mumkin (FKning 748-moddasi).

Sodda qilib aytadigan bo'lsak, tijorat krediti – bu sotuvchilarning xaridorlarga tovar shaklida beradigan kreditidir. Bunda tovarlar ma'lum muddatda pulini to'lash sharti bilan nasiyaga beriladi. Tijorat kreditini nasiyaga oluvchi uning egasiga veksel (qarz majburiyatnomasi) beradi.

Tijorat asosida kredit berishning quyidagi beshta usuli bor:

1. Veksel usuli;
2. Ochiq schyot orqali berish;
3. To'lovni ma'lum belgilangan muddatda amalga oshirgan sharoitda chegirma berish;
4. Mavsumiy kredit;
5. Konsignasiya.

1. Veksel usulida tovar etkazib berilgandan so'ng sotuvchi xaridorga trattani (to'ldirgan hujjat) taqdim etadi. Xaridor o'z navbatida uni akseptlaydi, ya'ni trattada ko'rsatilgan summani o'z vaqtida to'lashga rozilik beradi.

2. Ochiq yoki schyot orqali tijorat kreditini berishning mazmuni shundaki, xaridor tovarga buyurtma berishi bilanoq, u yuklab jo'natiladi, to'lov esa belgilangan muddatlarda vaqti-vaqti bilan amalga oshirib boriladi.

3. Chegirma berish usulida agar xaridor to'lov hujjatlari yozilgandan so'ng, shartnomada kelishilgan ma'lum davr ichida to'lovni amalga oshirsa, to'lov yig'indisidan chegirma beriladi. Agar ushbu davr ichida to'lov to'lay olmasa, unda to'lovni belgilangan muddatda to'liq amalga oshiradi.

4. Mavsumiy kredit, odatda, madaniy mollari va keng iste'mol mollarini sotishda keng qo'llaniladi. Bu usul ishlab chiqaruvchilar uchun qulay bo'lib, ular omborlarida mollarni saqlash xarajatlaridan xalos bo'ladi.

5. Konsignasiya – bu shunday usulki, bunda sotib oluvchilar tovarlarni majburiyatsiz sotib oladilar, ya'ni tovar sotilgandan so'ng pulni to'laydi. Agar tovar sotilmay qolsa, unda u egasiga qaytarib beriladi.

Bank krediti to'g'risida so'z yuritganimizda O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunida "Pul mablag'larini jalb qilish hamda ularni qaytarishlik, to'lashlik va muddatlilik shartlari asosida o'z nomidan joylashtirish uchun tuzilgan muassasa bankdir" deb qayd etilgan.

Bozor iqtisodiyotida xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan tadbirkorlar va Yuridik shaxslar doimiy ravishda vaqtincha pul mablag'larini joriy faoliyatlarida foydalanish uchun jalb qilish ehtiyojiga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi pul mablag'larini vaqtincha jalb qilishning bir qator shakllarini ko'zda tutgan. Bu tijorat banklari tomonidan beriladigan bank krediti, korxonalar va tadbirkorlar tomonidan taqdim

etiladigan moliyaviy yordam, turli fondlarning grantlari, lizing, faktoring, report, byudjet mablag'laridan amalga oshiriladigan subsidiya, dotasiya, subvensiyalardir. Amaliyotda pul mablag'larini vaqtinchalik jalb qilishning eng qulay va samarali shakli bank kreditidir.¹

Bank krediti – bu tijorat banki tomonidan o'z mijoziga aniq muddatga haq to'lash va maqsadli foydalanish shartlarida taqdim etiladigan pul mablag'laridir.

Kreditning **aniq muddatga berilishi** avvalambor kreditni qaytarilishini bildiradi. Bank krediti qaytarilishi tamoyili bilan qaytarilmaydigan moliyaviy yordamdan farqlanadi.

Kreditning qaytarish muddati bank va mijoz o'rtasidagi kelishuv bilan belgilanadi. Kredit muddatini belgilashda mijozning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji, bankning imkoniyatlari, kredit mablag'lari qanday mahsulotlar, xizmatlar va ishlarga sarflanishi va boshqa faktorlar inobatga olinadi.

Kreditning aniq muddatga berilishi kredittalab qilib olinguncha berilishi ta'qiqlanishini ko'rsatadi. Agar shartnomada kredit muddatdan oldin qaytarilishi mumkinligi belgilanmagan bo'lsa, mijoz kreditni kelishilgan muddatdan oldin qaytarish huquqiga ega emas.

Qonunchilikda kreditni shartnomada belgilangan muddatdan oldin qisman qaytarilishi qayd qilinmagan bo'lsa-da, amaliyotda banklar kredit shartnomalariga juda kam hollarda kreditni qisman qaytarilishi to'g'risida qoidalarni kiritishga rozi bo'ladilar. Sabab – bank taqdim etilgan kredit bo'yicha doimiy ravishda foizlarni olishdan manfaatdor, kreditni qisman (ko'p hollarda to'la) muddatdan oldin qaytarilishi bankdan qaytarilgan mablag'larni boshqa mijozlarga taqdim etish uchun vaqt va xarajatlarni talab qiladi.

Kreditlar muddatlariga ko'ra, asosan savdo-sotiq sohasiga yoki ayrilma fondlarni to'ldirish uchun 1 yilgacha beriladigan qisqa muddatli kreditlarga, uskunalarni sotib olish yoki yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun beriladigan yangi 1 yildan 5 yilgacha beriladigan o'rta muddatli va ijtimoiy loyihalarga yoki katta ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish uchun 5 yildan ortiq muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlarga bo'linadi.

Kreditlarni *haq evaziga berilishi* mijoz tomonidan bankka kredit mablag'laridan foydalanilgani uchun foizlar to'lash kerakligini bildiradi. Qonunchilikda foizlarning to'lanish muddati va tartibi bo'yicha dispozitiv moddalar belgilanmagan. Foizlar har kuni, har hafta, har o'n kunlikda, har oyda, har chorakda, har yilda, kreditning asosiy summasini qaytarish paytida yoki tomonilar kelishgan boshqa muddatlarda to'lanishi mumkin. Amaliyotda banklar mijozlardan foizlarni har oyda to'lashni talab qiladilar. Tijorat banklari mijozning hisobvarag'idan foizlarni mijozning alohida topshirig'isiz ko'chirib oladilar va bu to'g'risida mijozga ma'lumotlarni beradilar.

Kreditlarning *maqsadlili*gi – kreditni aniq maqsadga berilishini bildiradi. Bundan quyidagilar kelib chiqadi:

1) kredit maqsadsiz bo'lishi mumkin emas. Kredit shartnomasida kredit mablag'lari mijozga qaysi maqsadlarga berilishi aniq belgilanadi – sotib olinadigan tovarlarning hajmi, sifati, narxi, xarid qilinadigan uskunalarning soni, ishlab chiqaruvchilari, sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish quvatlari, moliyalashtiriladigan ishlar va xizmatlar muddatlari, sifat ko'rsatkichlari va boshqa muhim tadbirlar ko'rsatilishi kerak. Bank mijozga kredit mablag'larini o'z xohishiga ko'ra ishlatish huquqini berishga haqli emas.

2) bank mijoz tomonidan kreditni maqsadli ishlatilishini nazorat qilish huquqiga ega bo'ladi. Bunday nazorat mijoz tomonidan kredit mablag'laridan to'lovlarni amalga oshirish jarayonida bankka to'lov hujjatlarini taqdim etish jarayonida va sotib olingan tovarlar va uskunalar, xarid qilingan ishlar va xizmatlarni joyida tekshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

3) mijoz tomonidan kredit mablag'larini kredit shartnomasida ko'zda tutilmagan maqsadlarga ishlatilishi kredit shartnomasini buzilganligini bildiradi va bankka qonunchilikda va kredit shartnomasida belgilangan choralarni qo'llash huquqini beradi.

Kreditlarni taqdim etish jarayonida tijorat banklari mijozlarga kreditlarni qaytishini ta'minlovchi qo'shimcha talablarni o'rnatadilar. Qonunchilikda barcha kreditlar bo'yicha ta'minot bo'lishi shartligi to'g'risida imperativ me'yor o'rnatilmaganligi sababli tijorat banklari ishonchli mijozlarga, ya'ni moliyaviy holati shubha

¹ Бозоров Ш.Т. Банк кредитининг ҳуқуқий асослари. // Ёш олимлар илмий мақолалар тўплами. Тошкент – 2002, 33-бет.

uyg'otmaydigan, pul oqimlari etrali darajada bo'lgan, rahbarlari o'z sohasida yuqori obro'ga ega bo'lgan mijozlarga ta'minotsiz kreditlarni berishlari mumkin. Bunday hollar amaliyotda kam uchraydi.

Tijorat banklari ta'minot sifatida mulkni garovga qo'yishni, uchinchi shaxslarning kafolati yoki kafilligini, sug'urta kompaniyalarining polislarini taqdim etishni talab qilishlari mumkin.

Banklar tomonidan mikrokreditlar berish. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi, Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Markaziy bank va Tovar ishlab chiqaruvchilari va tadbirkorlar palatasining 2002 yil 10 maydagi 59-sonli, 23-sonli, 2-09/3-sonli, 217-V-sonli, 324-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan oilaviy tadbirkorlik sub'yektlariga bandlikka ko'maklashish jamg'armasi kreditlari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to'g'risida"gi Nizom, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va banklar faoliyati to'g'risida"gi, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq ettinchi sessiyasida ma'qullangan "2002-2003 yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlash Dasturi", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 25 yanvardagi 33-sonli "2002-2003 yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlash Dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorining 6-bandiga muvofiq ishlab chiqilgan va tijorat banklari tomonidan bandlikka ko'maklashish Davlat jamg'armasi (keyinchalik matnda - Bandlik jamg'armasi) kreditlari hisobidan mikrokreditlar berish tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Moliya vazirligining 2001 yil 14 sentyabrdagi 203-v va 108-son qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan byudjetdan tashqari jamg'armalar kredit liniyalari orqali yakka tartibdagi tadbirkorlar, kichik va o'rta biznes sub'yektlarini kreditlash tartibi to'g'risida"gi Nizom O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 9 apreldagi "Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-1987-sonli Farmoniga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 maydagi "Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish mexanizmini takomillashtirish to'g'risida" 232-son, 1999 yil 10 iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis XIV sessiyasida qilgan ma'ruzasida berilgan asosiy qoidalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 296-son va 2001 yil 10 sentyabrdagi "Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini moliyalash, moddiy-texnik ta'minlash, bojxona imtiyozlari, ularga bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 366-son qarorlariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 15 iyundagi 273-F-son farmoyishiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Mikrokredit bu kredit shakllaridan biri bo'lib, uning miqdori o'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiradigan yakka tartibdagi tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklari uchun 5000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan milliy valyutadagi summadan; o'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiradigan dehqon va fermer xo'jaliklari, mikrofirmalar, kichik korxonalar uchun 10000 AQSh dollariga ekvivalent bo'lgan milliy valyutadagi summadan oshmasligi kerak;

Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga kreditlar - mikrokredit shakllaridan biri, mikrofirmalar va dehqon xo'jaliklari (Yuridik shaxs maqomiga ega) uchun eng kam ish haqining 150 baravarigacha va kichik korxonalar hamda fermer xo'jaliklari uchun eng kam ish haqining 300 baravarigacha miqdorda bo'ladi;

byudjetdan tashqari jamg'armaning kredit liniyasi - byudjetdan tashqari jamg'arma tomonidan faqat maqsadli asosda, uning summasini ana shu banklarning balansida aks ettirgan holda kichik va o'rta biznes sub'yektlarini kreditlash uchun tijorat bankiga ajratiladigan mablag'lar.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar va Yuridik shaxsni tashkil etmagan dehqon xo'jaliklariga byudjetdan tashqari jamg'armalarning kredit liniyalari hisobiga 5000 AQSh dollariga ekvivalent summadan oshadigan hajmda kreditlar berishga yo'l qo'yilmaydi.

Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga kreditlar yangi barpo etilayotgan, davlat ro'yxatiga olinganidan keyin 6 oydan kechiktirmagan davrda kredit olish uchun tegishli ariza topshirgan mikrofirmalar va kichik korxonalariga, dehqon (Yuridik shaxs huquqiga ega) va fermer xo'jaliklariga beriladi.

Tijorat banklari kreditdan foydalanishning butun muddati davomida doimiy monitoringni amalga oshiradilar va u qarz oluvchi loyihasini va kredit shartnomasi shartlarini ro'yobga chiqarishga har tomonlama yordam ko'rsatishga yo'naltirilishi kerak.

Bankka taqdim etilgan garov hamda kreditdan samarali va maqsadli foydalanish joyning o'zida tekshiriladi.

Kreditdan foydalanish muddati tugagach, qarz oluvchi olingan kreditni bankka o'z muddatida va shartnomada nazarda tutilgan tartibda qaytarishi shart.

Qarz oluvchi berilgan kreditdan maqsadga ko'ra, foydalanmaganligi aniqlangan taqdirda, bank qarz oluvchiga bundan keyin kredit berishdan bosh tortishga, qarz oluvchidan kredit summasini muddatidan oldin qaytarishni va shartnoma bo'yicha tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqlidir.

Qarz oluvchi asosiy qarzi va unga doir hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida ta'kidlangan muddatda so'ndirmagan holda bank garov predmetini mustaqil ravishda, sudga murojaat etmasdan, Fuqarolik kodeksining 280-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq undirishga haqlidir.

Qarz oluvchi kredit shartnomasi shartlariga binoan qarzni va unga doir hisoblangan foizlarni so'ndirishdan yoki shartnoma shartlariga muvofiq garov predmetini bank tasarrufiga topshirishdan bosh tortganda bank xo'jalik sudiga tegishli da'vo bilan murojaat etishi kerak.

Shuningdek, ushbu sohadagi yana bir hujjat O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 29.02. 2000 y. 902-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 22.02.2000 yildagi 463-sonli "O'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiruvchi xususiy tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini tijorat banklari tomonidan milliy va xorijiy valyutalarda mikrokreditlash tartibi" O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 11 fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan va o'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiruvchi xususiy tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan.

29.02. 2000 yildagi 903-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 22.02.2000 yildagi 464-sonli "O'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiruvchi fermer xo'jaliklari, kichik biznesning boshqa sub'yektlarini tijorat banklari tomonidan milliy va xorijiy valyutalarda mikrokreditlash tartibi" Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 11 fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan va o'z faoliyatini Yuridik shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiruvchi fermer xo'jaliklari hamda kichik biznesning boshqa sub'yektlarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 07.03. 2000 yildagi 907-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 04.03.2000 yildagi 465-sonli "Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini, shuningdek, kichik va o'rta biznes subektlarini milliy valyutada kreditlash tartibi" Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 11 fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan, fermer xo'jaliklari hamda kichik va o'rta biznes boshqa sub'yektlarini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 16.03.2002 yil 506-son qarori bilan tasdiqlangan, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 18.04.2002 yildagi N 1126 "Uy-joy mulkdorlari shirkatlarining tijorat banklari tomonidan milliy valyutada kreditlash tartibi to'g'risida" Nizom O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aholiga kommunal xizmat ko'rsatishni takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2001 yil 18 apreldagi 178-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uy-joy mulkdorlari shirkatlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2002 yil 1 martdagi 74-son Qarori hamda, shuningdek,

O‘zbekiston Respublikasining boshqa qonunchiligiga muvofiq ishlab chiqilgan va uy-joy mulkdorlari shirkatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida uy-joy mulkdorlari shirkatlarini kreditlash tijorat banklari tomonidan, ushbu nizomga muvofiq kreditning qaytarilishi, to‘lovliligi, ta‘minlanganligi, muddatligi va ajratiladigan kreditlardan maqsadli foydalanish shartlariga rioya etib, xatarlarni har tomonlama baholash va garov qiymatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro‘yxatga olingan 07.03. 2000 yildagi 907-sonli, O‘zbekiston respublikasi markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 04.03.2000 yildagi 465-sonli “Tijorat banklari tomonidan fermer xo‘jaliklarini, shuningdek, kichik va o‘rta biznes subektlarini milliy valyutada kreditlash tartibi” Fuqarolik kodeksi, O‘zbekiston Respublikasining "O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi qonunlariga, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 11 fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan, fermer xo‘jaliklari hamda kichik va o‘rta biznes boshqa sub‘yektlarini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratishga yo‘naltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 19 maydagi 195-son qaroriga 2-ilova “Tijorat banklari tomonidan kichik va o‘rta tadbirkorlik sub‘yektlariga, dehqon va fermer xo‘jaliklariga Imtiyozli kredit berish maxsus jamg‘armasi hisobidan kredit berish tartibi to‘g‘risida” NIZOM O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida", "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 21 martdagi PF-2564-son Farmoniga muvofiq ishlab chiqilgan hamda kichik va o‘rta tadbirkorlik subektlarining, dehqon va fermer xo‘jaliklarining iqtisodiyotining aniq sektori pirovard mahsulotidagi ulushini ko‘paytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro‘yxatga olingan 17.12.1998 y. 566-son, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 09.11.1998 y. (19/8-sonli qaror) 261-son “Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom O‘zbekiston Respublikasining "O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida"gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 3 maydagi 234-sonli qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi.

Iste‘molchi krediti deganimizda, tijorat banklari tadbirkorlik uchun firmalarga qarz bersa, iste‘molchilarga tovar sotib olish uchun qarz beradi. Buning natijasida iste‘molchi krediti paydo bo‘ladi.

“Iste‘mol krediti to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Qonuni¹ da iste‘mol kreditiga shunday ta‘rif berilgan:

“Iste‘mol krediti – jismoniy shaxsga (iste‘molchiga) uning iste‘mol ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotib olish uchun beriladigan kreditdir. Moliyaviy iste‘mol krediti va tovar iste‘mol krediti iste‘mol kreditining shakllaridir”.

Moliyaviy iste‘mol krediti – sotib olingan tovarlar (xizmatlar) haqini to‘lash uchun pul mablag‘lari tarzida iste‘molchiga beriladigan kreditdir. Banklar yoki boshqa kredit tashkilotlari moliyaviy iste‘mol krediti beruvchi tashkilotlar sanaladi.

Tovar iste‘mol krediti – sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar haqini bo‘lib-bo‘lib to‘lash tarzida iste‘molchiga beriladigan kreditdir. Iste‘mol tovarlarini (ishlar, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki realizasiya qiluvchi tashkilotlar tovar iste‘mol krediti beruvchi tashkilotlardir.

Iste‘mol kreditining ob‘yekti – jismoniy shaxsning iste‘mol ehtiyojlari uchun mo‘ljallangan tovarlar, (ishlar, xizmatlar)dir. Ko‘chmas mulk, shuningdek, qonunga muvofiq muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo‘lishi cheklangan boshqa mol-mulk iste‘mol krediti ob‘yekti bo‘lishi mumkin emas.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмол кредити тўғрисида” Қонуни. (Қонунчилик Палатаси томонидан 2005 йил 22 декабрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2006 йил 24 февралда маъқулланган. “Халқ сўзи” газетаси 2006 йил 10 май сонида чоп этилган.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 19.03.1999 yildagi 678-sonli, O'zbekiston respublikasi markaziy banki boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 24.01.1998 yildagi 377-sonli "O'zbekiston respublikasida tijorat banklari tomonidan aholiga iste'mol krediti berishni tashkil etish to'g'risida" Nizom O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunlari hamda boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan bo'lib, tijorat banklari tomonidan aholiga iste'mol krediti berish va qaytarish jarayonlarini tartibga soladi.

Undagi ta'rifga ko'ra,

Iste'mol krediti - bu aholining iste'mol talablarini qondirishga yordam beruvchi kreditdir va uy-ro'zg'or buyumlari:

radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interer buyumlari, turar joyni ta'mirlash bilan bog'liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha bo'lgan muddatga beriladi.

Iste'mol krediti faqat balog'at yoshiga etgan va muomala layoqatiga ega, doimiy yashash joyida ro'yxatdan o'tgan, shuningdek doimiy ish, o'z faoliyatidan olinadigan daromadga ega bo'lgan yoki qarilik nafaqasi oladigan fuqarolargagina beriladi.

Tijorat banklari tomonidan o'zining xodimlariga iste'mol krediti berilishi taqiqlanadi.

Iste'mol krediti iste'mol krediti berish qoidalariga¹ muvofiq, iste'mol krediti shartnomasi bo'yicha tijorat asosida qaytarilish, to'lovlilik, muddatlilik, ta'minlanganlik va maqsadga muvofiq tarzda foydalanish tamoyillariga rioya qilingan tarzda beriladi. Iste'mol krediti o'z faoliyati natijasida olingan daromadlarga, pensiya va boshqa daromadlarga, ega jismoniy shaxslarga beriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- mijozning ismi, sharifi, otasining ismi va bankning to'liq nomi, ularning pochta manzillari;
- kredit berilishi maqsadi;
- kredit summasi, qaytarilish muddati va tartibi;
- qaytarilish manbalari va ta'minot shakllari (garov, kafolat, kafillik va amaldagi qoidalarda ko'zda tutilgan boshqa turlari);
- kredit uchun foizlar, hisoblash va to'lash tartibi;
- o'zaro majburiyatlar va tomonlarning shartnoma shartlariga rioya qilishdagi javobgarligi;
- shartnoma shartlari bajarilmagan hollarda qo'llaniladigan ta'sir choralari;
- kreditdan maqsadli foydalanishni nazorat qilish usullari va maqsadga xilof ishlatilganligi aniqlangan hollarda qo'llaniladigan jazo choralari;
- shartnomaning amal qilish muddati va uni bekor qilish shartlari;
- qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa shartlar;
- tomonlar imzosi va bank muhri.

Kredit shartnomasi imzolanib qarz oluvchiga shaxsiy ssuda hisob varag'i ochilgandan keyin mazkur hisob varag'i orqali o'tayotgan mablag'larni tezkor nazoratini ta'minlash maqsadida "Qarzdorning kredit kartochkasi" ochiladi.

Kreditdan foydalanganlik uchun mijoz bankka haq to'laydi. Kreditdan foydalanganlik uchun to'lov miqdori - foiz stavkasi bank va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnomada belgilanadi.

Iste'mol kreditini naqd pul bilan berish taqiqlanadi.

Qarz oluvchi jismoniy shaxsga iste'mol kreditini berish Adliya vazirligi tomonidan 1998 yil 18 noyabrda 539-raqam bilan Davlat ro'yxatiga olingan Markaziy bankning 1998 yil 22 avgustdagi 1-sonli "O'zbekiston Respublikasida banklarida ochiladigan bank hisob varaqlari to'g'risida"gi yo'riqnomada ko'zda tutilgan tartibda unga shaxsiy ssuda hisob varag'i ochish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Qarzdor tomonidan olingan kredit muddatidan oldin qaytarilgan taqdirda, u ayni paytda kreditdan foydalanganlik muddati uchun hisoblangan foizlarni ham qo'shib to'lashi kerak.

Banklar berilgan kreditdan maqsadli tarzda foydalanilishni nazorat qilishlari kerak.

¹ Истеъмол кредити бериш қоидалари истеъмол кредити берувчи ташкилот томонидан "Истеъмол кредити тўғрисида" Қонунга мувофиқ белгиланади.

Berilgan kreditlardan maqsadli foydalanishni nazorat qilish bank tomonidan qarz oluvchining savdo tashkilotlarining muhri, sotilish muddati qo'yilgan tovar schyotlarini taqdim etish va joyiga chiqib tekshirish orqali amalga oshiriladi.

Mijoz tomonidan kredit boshqa maqsadlarda foydalanilgani aniqlangan holda, bank garovga olingan mulk yoki kredit qaytarilishi ta'minotining boshqa shakllariga o'z huquqini qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshirish yo'li bilan berilgan kreditning tegishli qismini muddatdan oldin qaytarib olish huquqiga ega.

Iste'mol kreditining qaytarish manbai qarzdorning daromadi hisoblanadi. Kredit bo'yicha qarz va unga hisoblangan foizlar kredit shartnomasida ko'zda tutilgan shartlarga binoan bank kassasiga birdaniga to'laligicha, bo'lib-bo'lib to'lash yoki qarzdorning oylik maoshidan ssuda hisobvarag'iga har oyda to'lovlar o'tkazish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Agar mijoz o'z faoliyati turiga ko'ra barqaror daromadga ega bo'lsa kreditni qaytarish odatda har oyda muntazam ravishda teng miqdordagi mablag'larni ssuda hisobvarag'iga o'tkazish turish orqali amalga oshiriladi. Har bir to'lov asosiy qarz va foizlarning qoplanishidan iborat bo'lib, asosiy qarzni qoplash qismi ssuda hisobvarag'ining o'ziga va foizlarni to'lovi esa bank daromadiga yo'naltiradi.

Masalan, Fransiya, AQShda banklar iste'molchilarga kredit kartochkalari beradi, ularga asosan 2500 hollarga qadar tovarlar xarid etiladi, xarid puli banklarga magazinlar bergan schyotga qarab to'lanadi. Bunday kredit g'oyat imtiyozli bo'ladi, uning foizi boshqacha qarz foizidan kam bo'ladi, xatto foizsiz ham bo'lishi mumkin.

Iste'molchi krediti aholining iste'mol ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. U tovar va pul shaklida bo'lishi mumkin. Jumladan, yakka tartibda uy-joy qurish maqsadlariga beriladigan uzoq muddatli kreditlar pul shaklidagi iste'molchi kreditlaridir.

Davlat krediti to'g'risida, avvalo, shuni aytish kerakki, banklar davlatga ham qarz beradi. Shu bilan birga, undan qarz ham oladi. Bunda davlat krediti paydo bo'ladi. Qarz va uning foizi byudjet hisobidan qaytariladi. Davlat krediti sharoitida qarz beruvchilar kamdan-kam hollarda banklar bo'ladi. Ko'pincha bu vazifani aholi, firma, korxonalar va tashkilotlar o'taydi.

Davlat qarzi turli shaklda, eng avvalo, davlat zayomlari shaklida bo'ladi. Zayom davlatning qarzdorlik guvohnomasi bo'lib, u qarzni vaqti kelganda qaytarib olish va foiz to'lashni kafolatlaydi. Zayomlarni markaziy va maxalliy hokimiyatlar chiqaradi. Kredit munosabatlarida davlat faqat qarzdor vazifani o'tamay, qarz beruvchi rolini ham bajaradi. Davlat o'z mablag'lari hisobiga bankda qarz fondini tashkil etadi, xazinadan qarz ham beradi.

Davlat o'z qarzidan voz kechishi ham mumkin. Xalqaro kreditlar bo'yicha munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish uchun xorijiy kreditlar berishni tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 1997 yil 7 fevral qarori bilan tartibga solinadi. Ushbu qarorda loyi-halarni tanlab olish tartibi hamda kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish uchun jalb qilinadigan xorijiy kredit liniyalari hisobiga kichik va o'rta korxonalarga kreditlar berish masalalariga e'tibor qaratilgan.

Xalqaro kredit – bu qarz kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati bo'lib, bu harakat tovar va valyuta ko'rinishidagi mablag'larni qaytarib berishlik, muddatlik va haq to'lashlik asosida berish bilan bog'liqdir.

Xalqaro kredit munosabatlarida qatnashuvchi sub'yektlar bo'lib tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, xukumatlar, yirik korporasiyalar hamda xalqaro va regional moliya-kredit tashkilotlari hisoblanadi.

Xalqaro tashkilotlar beradigan xalqaro kreditlarning xususiy banklar beradigan kreditlardan farqi quyidagilardan iborat: xalqaro tashkilotlar, odatda, uzoq muddatli kreditlar beradi. Xususiy banklar esa, asosan, qisqa muddatli kreditlar berish bilan shutullanadi.

Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 27 avgustdagi 370-son qaroriga 2-ilova "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi to'g'risida" Nizomga ko'ra,

O'zbekiston Respublikasi tomonlardan biri hisoblanadigan xalqaro-huquqiy hujjatlar, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Hukumati kafolati ostida tuzilgan qarz va kredit shartnomalari bo'yicha Yuridik xulosalar beradi;

xalqaro shartnomalar loyihalarini huquqiy ekspertizadan o'tkazadi;

Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 21 noyabrdagi 526-son qaroriga 2-ilova "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Xorijiy investisiyalar va kreditlar masalalari bo'yicha Idoralararo kengash to'g'risida" Nizomga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi xorijiy investisiyalar va

kreditlar masalalari bo'yicha Idoralararo kengash (keyingi o'rinlarda "Idoralararo kengash" deb yuritiladi) xorijiy investisiyalarni jalb etish jarayonlarini faollashtirish, investisiya muhitini yaxshilash yuzasidan takliflar ishlab chiqish, shuningdek Hukumat tomonidan yoki uning kafolati ostida jalb qilingan kreditlar va investisiyalarga xizmat ko'rsatish va ularni jalb etish mexanizmini takomillashtirish maqsadida tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.01.2004 yildagi "jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov undirish tartibi to'g'risida" 7-sonli qarori "Xorijdan mablag' jalb qilish to'g'risida" va "Byudjet tizimi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlarini berish tartibi to'g'risida" 2003 yil 28 noyabrdagi 534-son qaroriga muvofiq hamda jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov undirish mexanizmini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan va ushbu qarorga ilova "Jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov undirish tartibi to'g'risida" nizom jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov (keyingi o'rinlarda matnda "taqdirlash puli" deb yuritiladi) undirish tartibini belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 14.06.2003 yildagi N 267-sonli "Xorijiy kreditlar o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" qarori jalb etilgan xorijiy kreditlarning o'z vaqtida va to'liq qaytarilishini ta'minlash, korxonalarining O'zbekiston Respublikasi Hukumati kafolati ostida berilgan xorijiy valyutadagi kreditlar bo'yicha o'z majburiyatlarining bajarilishi uchun javobgarligini oshirish maqsadida qabul qilingan.

O'zbekiston respublikasi Vazirlar mahkamasining qarori 09.08.2002 y. 286-sonli "Kichik va o'rta biznes loyihalarini mablag' bilan ta'minlash uchun Bank of Nyu-york (AQSh)ning kredit liniyasini jalb etish va undan foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori AQSh Eksport-import banking sug'urta qoplamasi ostida Bank of Nyu-York tomonidan beriladigan, O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirishga yo'naltirilgan kredit liniyasidan samarali foydalanish maqsadida qabul qilingan.

Shuningdek, qonun hujjatlarida davlat qarz oluvchi, fuqaro yoki Yuridik shaxs qarz beruvchi bo'ladigan holatlar mavjud. Bunda davlat zayomi shartnomasi bo'yicha qarz beruvchining qarz oluvchidan unga qarzga berilgan pul mablag'larini yoki zayom shartlariga bog'liq holda boshqa mol-mulkni, belgilangan foizlarni yoxud boshqa mulkiy huquqlarni zayomni muomalaga chiqarish shartlarida nazarda tutilgan muddatlarda olish huquqini tasdiqlaydigan davlat obligasiyalari yoki boshqa davlat qimmatli qog'ozlarini qarz beruvchining sotib olishi yo'li bilan tuziladi.

Kreditlar, shuningdek, xukumatga Oliy Majlis tasdiqlagan miqdorda erkin muomalada bo'ladigan va olti oylik muddat ichida qiymati to'lanadigan qarz majburiyatlari ko'rinishida, tasdiqlangan davlat qimmatli qog'ozlari garovga qo'yilishi sharti bilan berilishi mumkin.¹

Yuqorida aytib o'tilganidek, bunday shartnomalar tuzilishibilan har ikkala tarafda ham ma'lum bir majburiyatlar paydo bo'ladi. Bunda majburiyat sub'yektlari va ob'yektlari uning muhim unsurlari hisoblanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda majburiyat sub'yektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Kreditor-muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab qilishga haqli sub'yektdir. Qarzdor esa muayyan xarakatni qilishga yoki qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan tarafdin. Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha majburiyat ob'yekti qarz beruvchi pul yoki turga xos alomatlar bilan belgilangan ashyolardir. Bu shartnomadagi majburiyatlar shartnomali majburiyatlarga oid munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalarga taalluqlidir. Majburiyatlarning turlari bo'yicha qarz va kredit shartnomalari bir tomonlama (va ikki tomonlama) majburiyatlarga xosdir. Bunday majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi, ikkinchi tomonda esa faqat majburiyat bo'ladi. Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi, qarzdor esa o'z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchli bo'ladi.

Qonun normalariga muvofiq, pul majburiyati bo'yicha majburiyatni bajarish joyi majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor esa yashagan joyda, agar kreditor Yuridik shaxs bo'lsa uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yer, agar kreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha o'z yashash joyini yoki joylashgan yerini

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Марказий Банки тўғрисида"ги 1995 йил 21 декабрь қонуни. 6-модда

o'zgartirgan bo'lsa va bu haqda qarzdorni xabardor qilgan bo'lsa ijro etish joyi o'zgartirilishi bilan bog'liq hamma xarajatlarni kreditor hisobidan qilgan holda, uning yangi yashash joyida yoki joylashgan yerida ijro etiladi.

Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiya ixtiyoriy bajarishgan burchni majburiy ijro ettirishga qaratilgan. Olingan qarz ixtiyoriy ravishda to'lanmaganligi uchun uni majburan undirish mumkin. Majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs majburiyatlarini bajarmasligi bilan kreditorning sub'yektiv huquqini buzgan hisoblanadi.

Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlarga muvofiq ravishda bajarmasligi tushuniladi. Agar majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatlarning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta, real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan shartlarga rioya qilib bajarishni talab qilishga haqli. Qarz va kredit shartnomasi majburiyatning bajarilishi bilan bekor bo'ladi. Qarz shartnomasi qarz beruvchi shartnomadan voz kechishi bilan ham bekor bo'lishi mumkin. Shuningdek, taraflarning kelishuvi bo'yicha ham bekor bo'lishi mumkin. Qonun hujjatlarida majburiyatlarning bekor bo'lishiga boshqa asoslar ham nazarda tutilishi mumkin.

GLOSSARIY

Fuqarolik huquqi –Yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.

Mulkiy munosabatlar - vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlar.

Nomulkiy-shaxsiy munosabatlar - shaxsning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va undan begonalashtirilmaydigan huquqlardir.

Fuqarolik huquqi fani - fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida yuzaga kelgan o'zaro bog'liq tushunchalar, qarashlar, xulosalar, mulohazalar, fikrlar, kontsepsiyalar va nazariyalar tizimidan iboratdir.

Fuqarolik huquqi tamoyillari – barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalaridir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasi – bu eng avvalo, kishilarning xususiy manfaatlar doirasidir.

Fuqarolik huquqining manbalari - fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar.

Huquqiy odat – uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tatbiq etilishi - uning barcha shaxslar, chunonchi, fuqarolar (O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) va Yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo'shma Yuridik shaxslar)ga nisbatan bir xilda qo'llanilishi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat - Yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabat.

Taraflarning Yuridik tengligi - fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmet va metodi asosini tashkil etadigan xususiyat

Fuqarolik-huquqiy munosabat elementi – huquqiy munosabat sub'ektlari, mazmuni va ob'ektlaridan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini - shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning sub'ektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Sub'ektiv huquq - muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq.

Yuridik fakt - huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar.

Fuqarolik huquqlarining himoya qilish shakli - fuqarolik huquqlar hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi tashkiliy chora-tadbirlar majmui

Fuqarolar (jismoniy shaxslar) - O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

Fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati - huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati.

Muomala layoqati - fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir.

Aqli norasolik - miya faoliyatining buzilishidir.

Mayda maishiy bitim - fuqarolarning kundalik maishiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va summasi yuqori bo'lmagan bitimlar.

Muomala layoqati cheklanganlik - spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklanishi

Vasiylik - muomalaga layoqatsiz shaxs – o'n to'rt yoshga to'lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan harakat qilish hamda o'zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug'dirish.

Homiylik - homiylik qisman muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga (o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan fuqarolarga) o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam ko'rsatish, shuningdek ularni uchinchi shaxslarning ba'zan bo'lishi mumkin bo'lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlash.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish - qarzdor fuqaroning, er yoki xotinning, shuningdek, qarindosh urug'lardan birortasining uzoq muddat davomida doimiy yashab turgan joyida bo'lmasligi, qaerda ekanligining

aniqlash imkonini yo'qligi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy noaniqlikni bartaraf qilish uchun zarurligi bilan bog'liq.

Tashkiliy birlik – bu Yuridik shaxsning huquq sub'ekti sifatida tashkil bo'lganligini, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqaruv organlari va bo'linmalari orqali muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligi

Mulkiy mustaqillik – Yuridik shaxsga ma'lum bir mol-mulkni mulk (xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv) huquqi asosida tegishligi.

Mustaqil mulkiy javobgarlik – Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan mulki bilan javob berishi.

Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilishi – Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi.

Firma nomi - tadbirkorlik sub'ektini fuqarolik muomalasida o'zini tanishtiruvchi boshqa ishtirokchilardan farqlanuvchi nomi

Yuridik shaxs ta'sis hujjatlari - ustavi, nizomi yoki ta'sis shartnomasi.

Xususiy korxonalar - mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot.

Xo'jalik shirkati – shirkat nomidan harakat qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzgan shartnomaviy Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan birlashmasidir.

To'liq shirkat - ishtirokchilari (to'liq sheriklari) o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradigan shirkat.

Kommandit shirkat - shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulkleri bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lgan shirkat.

Xo'jalik jamiyatlari – bu bir yoki bir necha shaxslar tomonidan jamiyat nomidan tadbirkorlik faoliyatini birga amalga oshirish uchun o'z mulklari (asosan mablag'lari)ni qo'shish yo'li bilan tuzgan tashkilotidir.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat - bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati.

Aktsiyadorlik jamiyati - ustav fondi muayyan miqdordagi aktsiyalarga bo'lingan jamiyat.

Davlat korxonasi – davlat mulkidagi, o'ziga tezkorlik bilan boshqarish uchun berilgan mulk negizida tashkil etilgan davlat unitar korxonasi shaklidagi tijorat tashkilotidir.

Ishlab chiqarish kooperativi - fuqarolarning shaxsiy ishtiroki a'zolarining (ishtirokchilarning) mulki bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi.

Matlubot kooperativi - ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'ziligiga asoslangan ixtiyoriy birlashmasi.

Jamoat birlashmalari - ma'naviy yoki o'zga nomoddiy ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun o'z manfaatlarining mushtarakligi asosida qonunda belgilangan tartibda birlashgan fuqarolarning ixtiyoriy birlashmalari.

Jamoat fondi - Yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoligi bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti.

Davlatning sub'yektiligi - fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi.

Davlat immuniteti - fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o'z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o'z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortilishi.

Davlatning huquq layoqati - fuqarolik huquqi munosabatlarida bitta maqsad – xalq manfaatini ko'zlab harakat qilishi va u tomonidan amalga oshirilgan xar qanday huquqiy xatti-harakat xalq manfaati va uning farovonligini oshirishga qaratilishi bilan bog'liq.

Fuqarolik huquqi ob'ekt - huquq sub'ektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlar.

Ashyolar - muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalar.

Ko'char ashyo - bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydigan va o'z maqsadiga ko'ra ishlatish mumkin bo'lgan ashyolar.

Ko'chmas ashyolar - er bilan uzviy bog'liq ashyolar.

Iste'mol qilinadigan ashyolar - bir marta foydalanish natijasida butunlay yo'qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o'zgaradigan narsalar.

Iste'mol qilinmaydigan ashyolar - birmuncha uzoq vaqt davomida o'zining sifatini saqlaydigan narsalar.

Xususiyy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar - alohida faqat o'zlarigagina xos belgilari va o'ziga xos, yolg'iz sifatleri bo'lgan ashyolar.

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar - son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar

Bo'linadigan ashyolar - bo'lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o'zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o'zining xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini yo'qotmaydigan ashyo.

Bo'linmaydigan ashyolar - bo'lish natijasida qismlari dastlabki ashyo (butun)ning xossalarini yo'qotadigan, uning xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini o'zgartiradigan ashyo.

Mansub ashyo - asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo'jalik maqsadi jihatidan u bilan bog'liq bo'lgan narsalar.

Murakkab ashyolar - agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etadigan ashyolar.

Qimmatli qog'ozlar. - mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar.

Nomoddiy ne'matlar - qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasini (sohibini) shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

Bitimlar - fuqarolar va Yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlar.

Konsensual bitim - huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytida vujudga keltiradigan bitim

Real bitim - o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitim.

Shartli bitim - taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishi.

Bitim shakli – erkni ifodalash usuli.

Qalbaki bitim – taraflarning kelishuvi bo'yicha Yuridik oqibatlar tug'dirmaslik niyati bilan faqat ko'rinish uchungina tuzilgan bitim.

Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim - boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitim.

Vakillik - bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan Yuridik harakatlarni amalga oshirishi.

Vakolat - vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan Yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq.

Ishonchnoma - bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolat.

Ishonchnoma turlari - umumiy, maxsus va bir martalik turlarga bo'linadi.

Muddat - fuqarolik huquqida aniq belgilangan vaqt.

Qonuniy muddatlar – huquq normalarida belgilangan muddatlardir

Shartnomaviy muddatlar – bitimlar bilan belgilanadigan shartnomali muddatlar.

Sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar - biror-bir huquq yoki majburiyatlarni olish, o'zgartirish yoxud bekor qilish to'g'risida tayinlanadi.

Kafolat muddatlari - bu muddatlar davomida sotib olingan yoki buyurtma qilingan ashyoda yoxud bajarilgan ishda kamchiliklar topilgan taqdirda, oluvchi yoki buyurtmachi mazkur nuqsonlarning tekinga yo'qotilishini yoki ashyoning almashtirilishini yoxud qaytarib olinib, buning uchun to'langan pulning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Yaroqlilik muddati - tovarning belgilangan vaqt oralig'i mobaynida iste'mol uchun xavfsiz bo'lishligini ifodalaydigan muddat.

Da'vo muddatlari buzilgan huquqning himoya qilinishi uchun qonun bilan belgilangan muddatlardir.

Umumiy da'vo muddati – huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning barchasi uchun uch yil qilib belgilangan.

Mulk huquqi - shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqi.

Mulkni egallash huquqi - mulkni qo'lda yoki unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turishdir.

Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma'noda foyda ko'rishdir.

Mulkni tasarruf etish huquqi – mulkning Yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo'ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir.

mulk shakli – moddiy ne'matlarni muayyan sub'ektlarga tegishli bo'lishini (biriktirib qo'yishlikni) mustahkamlovchi va tegishli mulkning huquqiy rejimini belgilovchi huquqiy me'yorlar yig'indisi

Xususiy mulk huquqi - shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir.

Ommaviy mulk – moddiy ne'matlarga nisbatan xalq manfaatlarini yo'lida davlat organlarining qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan asoslar va shartlardagi munosabatidir.

Ommaviy mulk huquqi - Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulkiga nisbatan xalq manfaatlarini yo'lida davlat organlarining egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan huquq normalari yig'indisi tushuniladi.

Ashyoviy huquqlar – chegaralangan xarakter va tarkibga ega bo'lishi, mulkiy huquqlardan kelib chiqib, unga bog'liq bo'lishi, mutlaq tartibda himoya qilinishi

Umumiy mulk huquqi - ikki yoki undan ortiq shaxslarning (sheriklar, egalarning) muayyan mol-mulk (ob'ektlar)ga nisbatan egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq mulkiy huquqlari.

Vindikatsion da'vo - mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishi.

Negator da'vo - mulk egalarning mulkni egallash va undan foydalanish huquqini buzish, garchi bu egalik huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasa ham yo'qotish haqidagi talablar

Majburiyat huquqi - bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi; kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Majburiyat taraflari – kreditor va qarzdor.

Majburiyatda taraflar almashinishi - majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor yo qarzdor o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi.

Majburiyatlarni bajarish - qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq, muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanishi.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash - qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan choralar.

Neustoyka - qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, kreditorga to'lashi shart bo'lgan jarima va penya shaklidagi pul summasi.

Garov - bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi.

Zakalat - shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi.

Kafillik –bir taraf kafil, boshqa shaxs o'z majburiyatlarini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga olishi.

Kafolat - bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (printsipal)ning iltimosiga ko'ra, kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq printsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida printsipalga yozma majburiyat beradi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik - Yuridik javobgarlikning mustaqil turi bo'lib, huquqbuzarga nisbatan belgilanadigan sanksiya sifatida, huquqbuzarning qo'shimcha mulkiy xarajatni qilishga hamda yangi majburiyatni bajarishga majbur qiladi.

Majburiyatlarning bekor bo'lishi – bu huquqiy munosabatlar jarayonida qonunda ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lganda yoki shartnomada nazarda tutilgan zaruriy natijalarga erishilganda muayyan majburiyat turi bo'yicha bir tarafning talab qilish huquqi va unga muvofiq bo'lgan ikkinchi tarafning majburiyati bekor bo'lishi bilan bog'liq holatdan iborat yakunlovchi bosqichdir.

Shartnoma - ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o'zaro kelishuvdir.

Shartnomaning mazmuni - uning bandlari (shartlari, rekvizitlari) tashkil etadi.

Shartnoma tuzilishi davri - shartnoma tuzishga taklif qilish davri, bu oferta, shartnoma tuzishga taklif qiluvchi esa, offerent, deb ataladi hamda shartnoma tuzish to'g'risidagi taklifni qabul qilish davri, bu aktsept, taklifni qabul qiluvchi aktseptant deb aytiladi.

Oldi-sotdi shartnomasi o'z huquqiy tabiati - mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoxud mulkiy huquqlarni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazish bo'yicha majburiyatlar turkumiga kiradi.

Oldi-sotdi shartnomasi turlari - ulgurji savdo; chakana savdo; kim oshdi savdosi; nasiyaga tovarlarni sotish va h.k. Shartnoma predmeti bo'yicha esa u turar joylarning, korxonaning, ko'chmas mulkning, qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi shartnomalari, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, energiya ta'minoti va sh.k. shartnomalarga bo'linadi.

Oldi-sotdi shartnomasining shakli - unga nisbatan bitimlarning shakli haqidagi qoidalar (FKning 108-112-moddalari), shuningdek, shartnomaning shakli haqidagi qoidalar (FKning 336-moddasi) qo'llaniladi.

Oldi-sotdi shartnomasida taraflar - sotuvchi va xaridor.

Oldi-sotdi shartnomasining predmeti - erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lgan, fuqarolik muomalasidan tashqari chiqarilmagan har qanday ashyolar tovar bo'lishi mumkin.

Oldi-sotdi shartnomasida baho - xaridor tomonidan sotib olinayotgan tovar uchun sotuvchiga to'lanadigan ma'lum miqdordagi pul summasidir.

Oldi-sotdi shartnomasining mazmuni - taraflarning huquq va burchlari yig'indisi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi - tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan mahsulot yetkazib beruvchi-sotuvchi shartlashilgan muddatda yoki muddatlarda o'zi ishlab chiqaradigan yoxud sotib oladigan tovarlarni sotib oluvchiga tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun yoki shaxsiy, oilaviy maqsadlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun topshirish, sotib oluvchi esa tovarlarni qabul qilish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan shartnoma

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish - davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti asosida, shuningdek uning asosida tuziladigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshirilishi.

Kontraktatsiya shartnomasi - qishloq xo'jalik mahsulotini etishtiruvchi qishloq xo'jaligi mahsulotini qayta ishlash yoki sotish uchun bunday mahsulotni xarid qiladigan shaxsga – tayyorlovchiga shartlashilgan muddatda topshirish (topshirib turish) majburiyatini oladi, tayyorlovchi esa bu mahsulotni qabul qilish (qabul qilib turish), uning haqini shartlashilgan muddatda muayyan bahoda to'lash (to'lab turish) majburiyatini oladi.

Energiya ta'minoti shartnomasi - energiya bilan ta'minlovchida va sotib oluvchi (iste'molchida) muayyan simlar, quvurlar (elektr va issiqlik tarmoqlari)ning mavjud bo'lishi va ular umumiy tarmoqqa ulangan bo'lishi shart.

Ko'chmas mulk - er osti boyliklari, ko'p yillik dov-daraxtlar, shuningdek, binolar va inshootlardan iboratdir.

Uy-joy - fuqarolarning doimiy yashashga mo'ljallangan, belgilangan sanitariya, yong'inga qarshi, texnik talablarga javob beradigan binolar.

Korxonani sotish shartnomasi - sotuvchi sotib oluvchiga butun korxonani mulkiy majmua sifatida topshirish majburiyatini oladi, sotuvchi boshqa shaxslarga berishga haqli bo'lmagan huquq va majburiyatlar bundan mustasno.

Hadya - bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ga ashyoni tekinga mulk qilib beradi yoki berish majburiyatini oladi yoxud unga o'ziga yoki uchinchi shaxsga nisbatan mulk huquqi (talabini) beradi yo berish majburiyatini oladi yoxud uni o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qiladi yoyinki ozod qilish majburiyatini oladi

Hadyaning huquqiy belgilari - bir tomonlama, real, tekinga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Hadya shartnomasining predmeti - fuqarolik muomalasidagi ob'ektlar: ashyolar, mulkiy huquqlar, ko'char va ko'chmas mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Shartnomada qatnashuvchi taraflar - hadya qiluvchi va hadya oluvchi hisoblanadi.

Xayr-ehson – maqsadli xadya shartnomasidir.

Renta shartnomasi - bir taraf (renta oluvchi) ko'chmas yoki ko'char mol-mulkni boshqa tarafga (renta to'lovchiga) mulk qilib beradi, renta to'lovchi esa olingan mol-mulk o'rniga renta oluvchiga vaqti-vaqti bilan belgilangan pul summasi yoki uni ta'minlash uchun boshqa shaklda mablag' berish tarzida renta to'lash majburiyatini oladi.

"Renta" – g'arb mamlakatlarida (Germaniya, Frantsiya, Angliya) alohida daromad keltirish degan ma'noni anglatadi.

Renta shartnomasi shakli - notarial tasdiqlanishi, ko'chmas mol-mulkni renta to'lash sharti bilan boshqa shaxsga berishni nazarda tutadigan shartnoma esa bundan tashqari davlat ro'yxatidan ham o'tkazilishi lozim.

Renta shartnomasining ob'ekti - ko'chmas va ko'char mulklar yoki ularning majmui bo'lishi mumkin.

Renta shartnomasi turlari - muddatsiz (doimiy renta) yoki renta oluvchi hayot bo'lgan muddat mobaynida to'lash (umrbod renta) bo'ladi.

Umrbod renta - mulkni renta to'lash sharti bilan topshirayotgan fuqaro hayot bo'lgan davrga yoki u ko'rsatgan boshqa fuqaro hayot bo'lgan davrga belgilanadi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi - bir taraf (oluvchi) yoshi yoki sog'lig'i tufayli mehnatga layoqatsiz bo'lgan boshqa taraf (boshqa shaxsga beruvchi)ni natura holida (uy-joy berish, ovqatlantirish, parvarishlash va zarur yordam ko'rsatish tarzida) umrbod moddiy ta'minlash majburiyatini oladi, boshqa shaxsga beruvchi esa oluvchiga uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani mulk qilib berish majburiyatini oladi.

Shartnoma predmeti - uy-joy (kvartira) yoki uning bir qismi bo'lishligi ko'rsatilgan bo'lsa ham, ammo ba'zi iste'mol qilinmaydigan qimmatbaho ashyolar (avtomobil, mashhur rassom asari bo'lgan noyob kartina, asrovchi shaxs shajarasi (avlodi) uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy ashyolar va boshqa narsalar).

Ijara - mulk egasining ishlab chiqarish vositalari va boshqa buyumlarini muayyan to'lovlar evaziga vaqtincha foydalanish uchun boshqa birovga o'zaro kelishuviga muvofiq topshirishdir.

Mulk ijarasi shartnomasi - ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi".

Mulk ijarasining ob'ekti - yer uchastkalari, yer osti boyliklari joylashgan uchastkalar va boshqa alohida tabiiy ob'ektlar, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari va foydalanish jarayonida o'zining tabiiy xususiyatlarini yo'qotmaydigan boshqa ashyolar (iste'mol qilinmaydigan ashyolar).

prokat shartnomasi - doimiy tadbirkorlik faoliyati sifatida mol-mulkni ijaraga beruvchi haq evaziga ijaraga oluvchiga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish uchun ko'char mol-mulkni topshirish majburiyatini oladi.

Prokat shartnomasida baho - prokat shartnomasi bo'yicha mol-mulkdan foydalanganlik haqi vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'iy summadagi to'lovlar shakli.

Transport vositalari ijarasi predmeti - har qanday transport vositasi tashkil qiladi, ya'ni yuklar, yo'lovchilar va bagaj tashish bo'yicha makonda harakatlanadigan texnik qurilmalar.

Transport vositasini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasi - ijaraga beruvchi transport vositasini vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun haq evaziga ijaraga oluvchiga beradi va o'z kuchi bilan uni boshqarish hamda texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Transport vositasini ekipajsiz ijaraga berish shartnomasi - ijaraga beruvchi transport vositasini boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatmagan holda vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun ijaraga oluvchiga haq evaziga beradi.

Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasi - ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga bino yoki inshootni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoxud vaqtincha foydalanish uchun topshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Bino - odamlarning yashash yoki ishlash maqsadida unda doimo bo'lishlari uchun foydalanildigan joy.

Inshoot - ko'pgina hollarda texnik maqsadlarga xizmat qiladi va unda odamlar vaqtincha bo'lishadigan joy.

Korxonani ijaraga berish shartnomasi - ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun mulkiy kompleks sifatida butun korxonani yoki uning bir qismini haq evaziga berish majburiyatini oladi, ijaraga beruvchi boshqa shaxslarga o'tkazishi mumkin bo'lmagan huquq va majburiyatlar bundan mustano'.

Lizing - inglizcha «Forlease» so'zidan olingan bo'lib, "ijara olmoq" degan ma'noni anglatadi.

Lizing shartnomasi - lizing beruvchi (ijaraga beruvchi) bir taraf lizing oluvchi (ijaraga oluvchi) ikkinchi tarafning topshirig'iga binoan sotuvchi uchinchi taraf bilan undan lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olish haqida kelishish majburiyatini oladi, lizing oluvchi esa buning uchun lizing beruvchiga lizing to'lovlarini to'lash majburiyatini oladi.

Uy-joy fondlari - O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 8- moddasiga ko'ra uy-joy fondi xususiy va davlat uy-joy fondlariga bo'linadi.

Uy-joy ijarasi - bunga asosan bir taraf – ijaraga beruvchi ikkinchi tarafga – ijaraga oluvchiga turarjoyini yashash uchun haq baravariga topshirish majburiyatini oladi.

Pudrat shartnomaviy munosabatlari - ishlab chiqarish texnikasiga oid texnika vositalarini tayyorlash, yasab berish, uy-joylar, binolar, inshootlar qurib berish, qayta tiklash, ta'mirlash, loyihalash, qidiruv ishlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni bajarish kabi munosabatlar vujudga keladi.

Pudrat shartnomasi - pudratchi hisoblangan bir tarafning buyurtmachi (ikkinchi taraf) topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni bajarish va uning natijasini buyurtmachiga belgilangan muddatda topshirish majburiyatini, buyurtmachi esa ish natijasini qabul qilish va buning uchun haq to'lash majburiyatini olish bilan bog'liq shartnoma.

Pudrat shartnomasi tarafi – pudratchi, yordamchi pudratchi va buyurtmachi.

Pudrat shartnomasi muddati - shartnomada ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi muddatlari, aksariyat hollarda shartnomada ishning yakunlash qismi.

Pudrat shartnomasi bahosi - pudratchining chiqimlarini va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi.

Maishiy pudrat shartnomasi - tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan pudratchi maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha buyurtmachi – fuqaroning topshirig'i bilan uning maishiy yoxud boshqa shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ma'lum ishlarni bajarish majburiyatini, buyurtmachi esa ishni qabul qilish va haqini to'lash majburiyatini oladigan shartnoma hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati - tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari tomonidan qonun xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat.

Qurilish pudrati shartnomasi - pudratchi shartnomada belgilangan muddatda buyurtmachining topshirig'i bilan muayyan ob'ektni qurish yoki boshqa qurilish ishini bajarish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa pudratchiga ishni bajarish uchun zarur sharoit yaratib berish, ishni qabul qilish va kelishilgan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Qurilish pudrati shartnomasining turlari - yakka tartibda uy-joy qurish uchun tuziladigan qurilish pudrati shartnomasi; davlat ehtiyojlari uchun qurilish pudrati shartnomasi va boshqalar kiradi.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi - pudratchi (loyihalovchi, qidiruvchi) buyurtmachining topshirig'i bo'yicha shartnomada belgilangan muddatda loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish va (yoki) qidiruv ishlari bajarish majburiyatini, buyurtmachi esa uni qabul qilib olish va haq to'lash majburiyatini oladi.

Ilmiy tekshirish, tajriba konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati - pudratchi (ijrochi) buyurtmachi bergan vazifada ko'rsatilgan ilmiy tekshirishlarni amalga oshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha esa - yangi buyum namunasini, unga tegishli konstruktorlik hujjatlarini, yangi texnologiyani ishlab chiqish yoki namuna nusxasini tayyorlash majburiyatini oladi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi - ijrochi buyurtmachining topshirig'i bilan ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatni bajarish (muayyan harakatlarni qilish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish), buyurtmachi esa bu xizmat uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi turlari - aloqa xizmati, tibbiyot, veterinariya, auditorlik, maslahat, axborot xizmatlari, ta'lim berish, sayyohlik va boshqa xizmatlarni kiritish mumkin.

Shartnomaning predmeti - ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatdir.

Audit - muayyan vakolatlar berilgan shaxslar auditorlar (auditorlik firmalari) tomonidan xo'jalik yuritayotgan xo'jaliklarning moliyaviy hisobotlari to'g'riligini, ular amalga oshirgan moliyaviy va xo'jalik operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlariga qay darajada muvofiqligini, shuningdek mukammalligini, buxgalteriya hisoboti va boshqa moliyaviy hisobot yuritishga doir talablarga qay darajada monandligini tekshirish maqsadida o'tkaziladigan moliya hujjatlarining ekspertizasi va tahlilidir.

Aloqa xizmati ko'rsatish shartnomasi - xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachilarga pochta jo'natmalarini belgilangan manzilga jo'natish, mijozlarga kunlik matbuot xabarlarini, shuningdek, gazeta, jurnallarni ularning uyiga yoki boshqa belgilangan joylarga vaqtida yetkazib berish, telefon xizmati ko'rsatish kabi tuzilgan shartnomalardan kelib chiqadigan burchlarni o'z vaqtida maromiga yetkazib bajarish bo'lsa, buyurtmachilar esa buning uchun belgilangan xizmat haqini to'lab turishga majbur bo'ladi.

Tibbiy xizmat ko'rsatish - ixtisoslashgan tashkilot, shuningdek, etarlicha tibbiy xizmat ko'rsatishga tegishli bilim va hujjatlarga ega bo'lgan, hamda ruxsat olgan shaxslar tomonidan shartnomaga asosan tibbiy xizmat ko'rsatishi.

Veterinariya xizmati - xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachi fermerlarga yoki aholiga malakali xizmat ko'rsatish majburiyatini olsa, buyurtmachi esa shartnoma bo'yicha belgilangan xizmat haqini va boshqa majburiyatlarni bajarishi shart.

Yo'lovchi tashish shartnomasi - tashuvchi yo'lovchini, yo'lovchi bagaj toshpirgan bo'lsa – bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Bunda yo'lovchi belgilangan yo'l haqini, bagaj topshirgan bo'lsa, bagaj tashish haqini ham to'lash majburiyatini oladi".

Yo'lovchi - tashuvchi xizmatidan foydalanuvchi jismoniy shaxs.

Bagaj - transportda jo'natish uchun hozirlangan narsalar, yo'lovchining o'zi bilan birga bo'lgan (shaxsiy) yuki.

Tashuvchi – ma'lum haq evaziga yo'lovchi va bagajni belgilangan manzilga eltuvchi shaxs.

Yuk jo'natuvchi – yukni ma'lum bir transport turida belgilangan manzilga jo'natuvchi shaxs;

Yuk tashuvchi – yukni bir manzildan, jo'natuvchidan olib, ikkinchi manzilda yuk oluvchiga topshiruvchi shaxs;

Yuk oluvchi – yuk jo'natuvchilardan o'ziga jo'natilgan yuklarni qabul qilib oluvchi shaxs.

Ekspeditsiya - lotincha "expeditio" so'zidan olingan bo'lib, jo'natish yuborish degan ma'nolarni anglatadi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi - jo'natuvchilar va qabul qiluvchilarni ularga aloqador bo'lmagan yuk tashib o'tish jarayonini tashkillashtirish va o'tka zish operatsiyalarini bajarishdan ozod etadi. Ekspeditorga yuklatilgan asosiy funktsiya esa aynan jo'natuvchi va qabul qilib oluvchi ozod etilgan harakatlarni haq evaziga bajarishni tashkil etish hisoblanadi.

Ekspeditorlik xizmatlari - bu ekspeditor shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishni o'ziga olgan vositachilik va yordamchi-texnologiya xizmatlari kompleksidir.

Transport-ekspeditorlik xizmati – yukni jo'natish va qabul qilib olish jarayonini tashkil etish, shuningdek, transport ekspeditsiyasi shartnomasiga muvofiq yuk tashishga aloqasi bo'lgan boshqa ish turlarini bajarish bilan bog'liq transport xizmati turi.

Qarz - muayyan muddatga qaytarish sharti bilan pul berib turish.

Qarz shartnomasi - bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul yoki turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi. Qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi.

Qarz shartnomasining alohida turi - aniq maqsadli qarz (FKning 739-moddasi), davlat zayomi shartnomasi (FKning 743-moddasi).

Davlat zayom shartnomasi - davlat qarz oluvchi, fuqaro yoki Yuridik shaxs esa qarz beruvchi bo'lib, bu shartnomada olingan qarzni qaytarish to'g'risida alohida muddatlar belgilangan bo'lmasa, qarz beruvchi tomonidan qarzni talab qilgan zamon qaytarishga majbur bo'ladi.

Obligatsiyalar - ularning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiq etuvchi va qimmatli qog'ozlarning belgilangan qiymatini ularda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, basharti obligatsiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozlardir.

Veksel - beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lash yuzasidan qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Kredit – bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Kredit shartnomasi - bir taraf, ya'ni bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kredit beruvchi, kreditor) ikkinchi tarafga (kredit oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag'lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini oladi.

Kredit ob'ekti – bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan qarz beruvchiga qaytib beriladigan qiymatdir.

Tijorat krediti - bajarilishi uchun pul summalarini yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan boshqa ashyolarni ikkinchi tarafga mulk qilib topshirish talab qilinadigan shartnomalarda, agar qonun hujjatlarida boshqa hol belgilab qo'yilgan bo'lmasa, kredit berish, shu jumladan, bo'nak oldindan haq to'lash, tovarlarga, ishlar yoki xizmatlarga haq to'lashni kechiktirish va bo'lib-bo'lib to'lash shaklida kredit berish (tijorat krediti) nazarda tutilishi mumkin.

Iste'molchi krediti - tijorat banklari tadbirkorlik uchun firmalarga qarz bersa, iste'molchilarga tovar sotib olish uchun qarz beradi.

Bank omonati shartnomasi - birinchi tarafdan (omonatchidan) qabul qilib olgan yoki uning nomiga kelgan pul summasini (omonatni) qabul qilib olgan ikkinchi taraf (bank) shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida va tartibda omonat summasini qaytarish va unga foizlar to'lash majburiyatini oladi.

Omonat (depozit) – talab qilinishi bilanoq yoki to'lovni amalga oshiruvchi shaxs bilan to'lovni oluvchi shaxs yoxud ularning qonuniy vakillari o'rtasida kelishilgan muddatda foizlar yoki ustama haq to'lagan holda yoki bunday to'lovlarsiz hammasini qaytarib berish sharti bilan topshiriladigan pul summasi.

Bank omonati shartnomasi mohiyati – bankning omonatchiga omonat summasini, bank omonati shartnomasida belgilangan miqdorda foizlar to'lagan hodda qaytarish majburiyatidan iborat.

Omonat daftarchasi - fuqaro bilan bank omonati shartnomasini tuzish rasmiylashtirilgan hamda uning hisobvarag'ida omonat bo'yicha pul mablag'lari harakatini tasdiqlaydigan hujjatdir.

Omonat (depozit) sertifikat - qimmatli qog'oz bo'lib, bankka qo'yilgan omonat summasini ham, omonatchining (sertifikat saqlovchining) belgilangan muddat tamom bo'lganidan keyin sertifikatni bergan bankda yoki ushbu bankning istalgan filialida omonat summasini va sertifikatda ko'rsatib qo'yilgan foizlarni olish huquqini tasdiqlaydi.

Bank hisobvarag'i shartnomasi - bir taraf – bank yoki boshqa kredit muassasasi (bank) ikkinchi tarafning mijozning (hisobvaraqa egasining) hisobvarag'iga tushayotgan pul mablag'larini qabul qilish va kiritib qo'yish, mijozning hisobvaraqdan tegishli summalarini o'tkazish va to'lash hamda hisobvaraqa bo'yicha boshqa operatsiyalarni amalga oshirish haqidagi farmoyishlarini bajarish majburiyatini oladi”.

Hisob-kitoblar - shartnomadan yoki boshqa huquqiy asoslardan kelib chiqqan pul majburiyatini to'lashga qaratilgan harakat.

Pul muomalasi – tovarlar aylanishi, shuningdek, notovar to'lovlar va hisob-kitoblarga xizmat ko'rsatuvchi naqd pulli va naqd pulsiz shakldagi pullar harakati

Naqd pulsiz hisob-kitoblar – bank hisob varaqlarida tegishli summalarini yozib borish vositasida, ya'ni to'lovchining hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga mablag'larni o'tkazish yoki o'zaro talablarni qarz surishish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlar majmui.

Plastik kartochka - hisob-kitob hujjati sifatida bank tomonidan chiqarilgan alohida to'lov vositasi bo'lib, tegishli bankda varaqcha egasining hisobvarag'i mavjudligini tasdiqlaydi va unga tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni naqd pul to'lamay turib, olish huquqini beradi.

Topshiriq shartnomasi - bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi)ning nomidan va uning hisobidan muayyan Yuridik harakatlarni sodir etish majburiyatini oladi.

Vakil – topshiriq shartnomasida topshiriq beruvchining nomidan va uning hisobidan muayyan Yuridik harakatlarni sodir etish uchun tayinlangan shaxs.

Topshiriq beruvchi – o'z faoliyatida vakil tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarga muhtoj bo'lgan va shartnoma bo'yicha tayinlangan vakilga ko'rsatmalar beruvchi shaxs.

Vositachilik shartnomasi - bir taraf (vositachi) ikkinchi tarafning (komitent) topshirig'i bo'yicha o'z nomidan, biroq komitent hisobidan bir yoki bir necha bitimni haq evaziga tuzish majburiyatini oladi. Vositachilik shartnomasi yozma ravishda tuzilishi shart.

Vositachi – komitent hisobidan, o'z nomidan bir yoki bir necha bitimni tuzuvchi fuqaro yoki tashkilot bo'lishi mumkin. Xozirda vositachilik bilan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga haqli bo'lgan hamda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qayd etilgan sub'ektlargina shug'ullanishga haqli.

Komitent – o'zi faoliyatida vositachi xizmatidan manfaatdor bo'lgan, vositachiga turli bitimlarni tuzishga topshiriq beruvchi fuqaro yoki Yuridik shaxs.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi - bir taraf (boshqaruvning muassisi) ikkinchi tarafga (ishonchli boshqaruvchiga) mol-mulkini muayyan muddatga ishonchli boshqaruvga topshiradi, ikkinchi taraf esa ushbu mol-mulkni boshqaruvning muassisi yoki u ko'rsatgan shaxs (foйда oluvchi) manfaatlarini ko'zlab boshqarish majburiyatini oladi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish sub'ektlari - boshqaruvning muassisi, ishonchli boshqaruvchi va foйда oluvchilar.

Boshqaruvning muassisi – muayyan mol-mulkka ega bo'lgan, uni boshqarish va undan daromad olishda ishonchli boshqaruvchi xizmatiga ehtiyoji mavjud shaxs.

Ishonchli boshqaruvchi – muassis tomonidan o'ziga birlashtirilgan mol-mulkni boshqarish uchun tayinlangan fuqaro yoki Yuridik shaxs.

Foйда oluvchi – mol-mulkni ishonchli boshqarish natijasida olingan daromadni o'ziga berilishini talab qiluvchi va unga egalik qiluvchi shaxs.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing) shartnomasi - bir taraf (kompleks litsenziar) ikkinchi tarafga (kompleks litsenziatga) haq evaziga litsenziarning firma nomidan hamda qo'riqlanadigan tijorat axborotidan, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan mutlaq huquqlarga kiruvchi boshqa ob'ektlardan (tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi va ixtirolar hamda boshqalardan) litsenziatning tadbirkorlik faoliyatida

foydalanish huquqini o'z ichiga oladigan mutlaq huquqlar kompleksini (litsenziya kompleksi) berish majburiyatini oladi.

Omonat saqlash shartnomasi - bir taraf (omonat saqlovchi) unga ikkinchi taraf (yuk topshiruvchi) bergan ashyoni saqlash va bu ashyoni to'la holda qaytarish majburiyatini oladi.

Omonat saqlash shartnomasining ob'ekti - fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan, fuqarolar va Yuridik shaxslarning iste'mol maqsadlariga mo'ljallangan ko'char mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Omonat saqlovchi – faoliyati bevosita fuqarolar va Yuridik shaxslar tomonidan topshiriladigan ashyolarni saqlash va ularni but-butun holda yana o'z egalariga qaytarib berish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiruvchi Yuridik shaxsdir.

Yuk topshiruvchi – o'zida muayyan mol-mulk bo'lgan va uni omonat saqlash uchun topshirgan Yuridik va jismoniy shaxslardir.

Omonatni saqlashning maxsus turi - tovar omborlarida, lombardlarda, banklarda, transport korxonalarining yukxonalarida, kiyimxonalarda, mexmonxonalarda, sekvestr (nizoli ashyolarni) omonat saqlash, madaniy boyliklarni, muzeyga tegishli bo'lgan boyliklar va boshqalarni omonat saqlash, tovar omborida omonat saqlash kabilar kiradi.

Lombardda omonat saqlash shartnomasi - fuqarolar o'zlariga tegishli bo'lgan iste'mol qilinmaydigan ashyolarni haq evaziga kelajakda ashyoni, mulkni egasiga qaytarish sharti yoki mulk egasi qaytarib olish sharti bilan topshiradi.

Sekvestr to'g'risidagi shartnoma - ashyoga egalik qilish xususida oralarida nizo chiqqan ikki yoki bir necha shaxs nizoli ashyoni uchinchi shaxsga beradilar. Uchinchi shaxs nizo hal bo'lgach, ashyoni sud qarori bilan yoki nizolashayotgan hamma shaxslarning kelishuviga muvofiq kimga tegishli bo'lsa, o'sha shaxsga qaytarib berish majburiyatini oladi

Tovar ombori deb - tadbirkorlik faoliyati sifatida tovarlarni saqlaydigan va saqlash bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilotga aytiladi.

Tovar omborida yuklar saqlanganda beriladigan hujjatlar - ikki qismli ombor guvohnomasi, oddiy ombor guvohnomasi, ombor pattasi.

Sug'urta shartnomasi - bir taraf (sug'urta qildiruvchi) Yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalovchi tomonidan sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'laydi.

Sug'urta qildiruvchi – sug'urta shartnomasini tuzuvchi shaxs hisoblanadi.

Naf oluvchi - sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta qildiruvchi kimning foydasiga tuzgan bo'lsa, shu shaxs.

Sug'urtalangan shaxs – bu jismoniy shaxs bo'lib, shaxsiy sug'urta shartnomasiga muvofiq hayoti yoki sog'lig'i sug'urtalangan shaxsdir.

Sug'urtalovchi – tegishli faoliyat turi uchun ruxsatnomaga ega bo'lgan Yuridik shaxs

Sug'urta agenti - sug'urtalovchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi Yuridik yoki jismoniy shaxs.

Sug'urta polisi (shahodatnoma, sertifikat, kvitantsiya) - sug'urta shartnomasini tasdiqlovchi, sug'urtalovchi tomonidan taqdim etiladigan hujjat.

Sug'urta qoidalari – sug'urtalovchi yoki sug'urtalovchilar birlashmasi tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan yoki tasdiqlangan tegishli turdagi sug'urtaning standart qoidalardir.

Sug'urta dalolatnomasi - sug'urta qilingan mol- mulkning zararlanish sababi, miqdori va aniq joyi ko'rsatilgan hamda ekspertlar xulosasi mavjud bo'lgan hujjat.

Sug'urta qiymati - sug'urta ob'ektining asl, faktik qiymati.

Sug'urta puli - sug'urta qiymatidan kelib chiqib belgilanadi va u sug'urta qiymatidan kam yoki teng miqdorda belgilanishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi shakllari - ixtiyoriy, majburiy va majburiy davlat sug'urtasi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi - bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada

ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs) ning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga tugan yoki uning hayotida shartnomada nazardi tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi.

Oddiy shirkat shartnomasi - sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o'z hissalarini qo'shish va Yuridik shaxs tuzmasdan birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar.

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari - belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan Yuridik va jismoniy shaxslardir.

Sherikning qo'shgan hissasi - umumiy ishga qo'shadigan hamma narsa, jumladan pul, boshqa mol-mulk, kasbiy va boshqa bilimlar, malaka va mahorat, shuningdek ishbilarmonlik obro'-e'tibori hisoblanadi.

Yashirin shirkat - oddiy shirkat shartnomasida uning mavjudligini uchinchi shaxslarga ma'lum qilmaslik.

Ommaviy tanlov - bir shaxsning muayyan ishni bajarish va natijaga erishish uchun nomuayyan doiradagi shaxslarga yoki muayyan shaxslar doirasiga qilingan va eng yaxshi natijaga erishgan shaxs uchun muayyan mukofot yoki rag'batlantirishni ko'zda tutadigan munosabat hisoblanadi.

Ochiq tanlov - tanlovni uyushtiruvchining tanlovda ishtirok etishga taklifi matbuotda va boshqa ommaviy axborot vositalarida barcha xohlovchilarga qaratish.

Yopiq ommaviy tanlov - ishtirok etishga taklif tanlovni uyushtiruvchi tomonidan o'zi xohlagan muayyan doiradagi shaxslarga yuborish.

Mukofotni oshkora qilish - e'londa ko'rsatilgan harakatni kim unda belgilangan muddatda bajarsa, o'shanga pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofotni berish to'g'risida (mukofotni to'lash) to'g'risida oshkora e'lon qilgan shaxs tegishli harakatni sodir etgan har qanday shaxsga va'da qilingan mukofotni to'lashi shart.

Bas boylashish - ikki eki bir necha shaxs o'rtasida ma'lum bir xodisaning ro'y berishi yoki ro'y bermasligi, ma'lum bir sub'ekt tomonidan biron narsaga erishish yoki erishmasligi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar - shaxs (jismoniy yoki Yuridik shaxs) ning hayoti va sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazgan shaxs yetkazilgan zarar to'liq qoplash majburiyatini oladi, jabrlanuvchi esa o'ziga yetkazilgan zarar qoplashni talab qilishi huquqiga ega bo'ladi.

Zarar - buzilgan huquqni tiklash vositasi.

Zarar - huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda).

Oshiqcha xavf manbai - doimiy ravishda insonning to'liq nazorati ostida bo'lmaydigan muayyan texnikaviy, fizikaviy, kimyoviy, biologik va boshqa xususiyatlariga ko'ra tevarak-atrofga zarar yetkazish xavfi yuqori bo'lgan predmetlar va ular orqali amalga oshiriladigan faoliyat.

Yetkazilgan zararni qoplash usullari - zararni aslicha qoplash, yetkazilgan zararni to'lash.

Tovarning ishlab chiqarilishidagi nuqson - tovardagi uni ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan lekin oddiy ko'zdan kechirish jarayonida aniqlashning imkoni bo'lmagan kamchiliklar.

Retsepturaviy nuqsonlar - tovarning ichki tuzilishi, tarkibi va tovardan foydalanish qoidalaridagi kamchiliklar.

Ma'naviy zarar - jarblanuvchiga qarshi sodir etilgan huquqbuzarlik harakati (harakatsizlik) oqibatida u boshidan kechirgan (o'tkazgan) ma'naviy va jismoniy (kamsitish, jismoniy og'riq, zarar ko'rish, noqulaylik va boshqa) boshqa azoblar.

Intellekt - lotincha so'z bo'lib, «aql» ma'nosini anglatadi.

Intellektual mulk ob'ektlarini huquqiy muhofaza qilish - bu ob'ektlarga nisbatan sub'ektiv huquqqaar sohibi huquqlarining qonuniy jihatdan qo'riqlashini vujudga keltirish asoslari tushuniladi.

Intellektual faoliyat natijalari muallifining shaxsiy huquqlari - mulkiy mazmunga ega bo'lmagan, ushbu natijaga nisbatan ijodkor-yaratuvchi sifatidagi mavqeini e'tirof etish, mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan mutlaq huquqlari.

Mutlaq huquqlar - bunday huquq sohiblarini turli harakatlar, ijodiy faoliyat mahsulidan foydalanish, uni tasarruf etish va sh.k. sodir etish bo'yicha haqdorligi, vakolatligini va ayni vaqtning o'zida boshqa har qanday shaxslarga bunday yuqorida ko'rsatilgan harakatlarni sodir etishning taqiqlanishini ta'minlovchi sub'ektiv mutlaq huquq

Litsenziya shartnomasi - intellektual faoliyati natijasiga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vositalarga nisbatan mutlaq huquqqa ega bo'lgan tarafdagi (litsenziyaga) tegishli intellektual mulk ob'ektidan foydalanishiga ruxsat berishga qaratilgan shartnoma.

Mualliflik huquqi ob'ektlari - ijodiy faoliyat natijasi bo'lmish fan, adabiyot, san'at asarlariga ularning maqsadi va qadr-qiyamati, shuningdek, ifodalanish usulidan qat'i nazar, joriy etiladigan ob'ektlar.

Mualliflik huquqi ob'ektlari turlari - adabiy asarlar (adabiy-badiiy, ilmiy, o'quv, publitsistik va boshqa asarlar); drama va stsenariy asarlari; matnli yoki matnsiz musiqa asarlari; musiqali drama asarlari; xoreografiya asarlari va pantomimalar; audiovizual asarlar; rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, dizayn asarlari va tasviriy san'atning boshqa asarlari; manzarali-amaliy va sahna bezagi san'ati asarlari; arxitektura, shaharsozlik va bog'-park barpo etish san'ati asarlari; fotografiya asarlari va fotografiyaga o'xshash usullarda yaratilgan asarlar; jo'g'rofiya, geologiya xaritalari va boshqa xaritalar, jo'g'rofiya, topografiya va boshqa fanlarga taalluqli tarhlar, eskizlar va asarlar; barcha turdagi EHM uchun dasturlar, shu jumladan har qanday dasturlash tilida va har qanday shaklda, chunonchi boshlang'ich matn hamda ob'ekt kodida ifodalanishi mumkin bo'lgan amaliy dasturlar va operatsiya tizimlari va boshqalar.

Mualliflik huquqi himoya belgisi - aylana ichiga olingan lotincha «S» harfi, mualliflik mutlaq huquqlari sohibining nomi hamda asar birinchi marta e'lon qilingan yil.

Ma'lumotlar bazasi - EHMlar yordamida topish va ishlov berish mumkin bo'ladigan tarzda bir tizimga solingan ma'lumotlar (masalan, maqolalar, hisob-kitoblar) majmui

EHM uchun yaratilgan dastur - muayyan natijaga erishish maqsadida EHM, EHM shoxobchalari va boshqa kompyuter vositalarining ishlashi uchun mo'ljallangan ma'lumotlar va ko'rsatmalar majmui.

Integral mikrosxemalar - elektron vazifalarni bajarishga mo'ljallangan tugal yoki oraliq shakldagi mikroelektron ashyo bo'lib, undagi elementlarning hech bo'lmaganda biri faol hisoblanadi, ashyodagi bog'lanishlarning ayrim yoki barcha bu ashyo tayyorlangan jismlar tarkibida va (yoki) sirtidan uzviy shakl topgan bo'ladi.

Integral miksxema topologiyasi - integral mikrosxema elementlarining va ular o'rtasidagi bog'lanishlar majmuining moddiy jismda qayd etilgan fazoviy-geometrik joylashuvi tushuniladi.

Turdosh huquqlar himoya belgilari - aylanaga olingan «R» harfi, turdosh mutlaq huquqlar egasining ism-sharifi (nomi) hamda yozuv birinchi marta e'lon qilingan yil.

Foydali model - ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlarining konstruktiv jihatdan yasalishi, tayyorlanishi, shuningdek, ularning tarkibiy qismlari.

Ixtiroga berilgan patent - ixtironing yangiligini, ixtirochilik darajasini, patentning haqiqiyliги va patent egasining ixtiroga egalik qilishini, uni tasarruf etish va undan foydalanishga nisbatan mutlaq huquqini guvohlantiruvchi hujjat.

Patentga egalik huquqi - patent bo'yicha mutlaq huquqni to'liq holda o'z ixtiyori, erk-irodasi doirasida ushlab turish, saqlab turish.

Seleksiya yutug'i - umumiy ma'noda, o'simliklarning yangi navi va hayvonlarning yangi zoti tushuniladi

Seleksiya - lotincha, selego so'zidan olingan bo'lib, saralash, to'plash degan ma'noni anglatadi.

Oshkor etilmagan axborot - uchinchi shaxslar uchun ma'lum bo'lmagan, maxfiy, sir bo'lib hisoblanuvchi ma'lumotlar tushiladi.

Texnikaviy axborot - mashina, mexanizmlar, qurilmalar, uskunalar, texnologik jarayonlarni yaratish, tayyorlash, ulardan foydalanish, qo'llashga oid bo'lgan ma'lumotlar hisobladadi.

Tashkiliy axborot - Yuridik shaxsning tashkiliy stukturasi, xo'jalik sub'ektlarining o'zaro munosabatlari tashkiliy mexanizmiga, mehnat (ish) jarayonlarini tashkil etish, ularga ta'sir qilish, boshqarishga oid ma'lumotlar tushuniladi.

Nou-xau - fuqaro yoki Yuridik shaxsga faktik monopoliya asosida tegishli bo'lgan, foydali texnikaviy, tashkiliy yoki boshqa ma'lumotlar tushiladi.

Firma nomi - Yuridik shaxs bo'lgan tijorat tashkilotining individual nomi

Tovar belgisi - bir jismoniy yoki Yuridik shaxsning tovarlarining boshqa Yuridik yoki jismoniy shaxslarning bir turdagi tovarlari va xizmatlaridan farqlash uchun foydalaniladigan belgilardir.

Meros - vafot etgan shaxsning mol-mulki, mulkka bo'lgan huquqi, boshqalardan talab qilish huquqi, boshqalar oldidagi majburiyatlari va qarzlari.

Meros huquqi - bu fuqaroning vafoti munosabati bilan uning mulkiy, mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarining bevosita qabul qilib olishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir.

Voris - qonunda belgilab qo'yilgan meros qoldiruvchining qarindoshlik munosabatlari bilan bog'langan avlod va ajdodlari, uning qaramog'ida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz boqimlari (qonun bo'yicha vorislar), shuningdek, qonunda belgilangan tartibda va shartlarga rioya qilib, meros qoldiruvchi tomonidan tayinlangan, uning huquq va majburiyatlari olingach, merosning o'tishi lozim bo'lgan, muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar (vasiyat bo'yicha vorislar) tushuniladi.

Vasiyat - bu shaxs vafot etgan taqdirda o'z mulkiga nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan shaklda amalga oshirilgan farmoyishi.

Qonun bo'yicha vorislik - vafot etgan shaxsga xususiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mol-mulkka bo'lgan huquq hamda majburiyatlarning qonunda belgilab qo'yilgan shaxslarga o'tishi.

Birinchi navbatdagi merosxo'rlar - teng ulushlarda qonun bo'yicha birinchi navbatdagi vorislik huquqiga ega bo'ladigan meros qoldiruvchining bolalari, shuningdek, farzandlikka olingan bolalar, eri (xotini) va ota-onasi, shu jumladan farzandlikka oluvchilar.

Qonun bo'yicha ikkinchi navbat merosxo'rlar - meros qoldiruvchining tug'ishgan hamda ona bir-u ota boshqa yoki ota bir-u ona boshqa aka-ukalari va opa-singillari.

Qonun bo'yicha uchinchi navbat merosxo'rlar - meros qoldiruvchining tug'ishgan amakisi, tog'asi, ammasi, xolasi.

Qonun bo'yicha to'rtinchi navbatda vorislik - meros qoldiruvchining oltinchi darajagacha (oltinchi darajaning o'zi ham kiritadi) bo'lgan qarindoshlari.

Taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik - qonun bo'yicha merosxo'r meros ochilganga qadar vafot etgan taqdirda, unga tegishli ulush uning avlodlariga o'tishini nazarda tutadi, bunda ulush taqdim qilinayotgan qonun bo'yicha merosxo'r bilan bir xil darajada qarindosh bo'lgan avlodlar o'rtasida teng taqsimlanadi.

Merosni taqsimlash - merosxo'rlarning o'zaro kelishuvi bilan ulardan har qaysisining o'ziga tegishli bo'lgan hissasiga yarasha taqsimlanishi.